

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 06950

IDISHE GESHIKHT E DERTSEYLT
FAR KINDER

Simon Dubnow

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

שמעון דובנאָוו

זידישע געשיכטע

דערציילט פאר קינדער

מיט 70 אילוסטראציעס און קארטעס

בערלין
1932

Alle Rechte, insbesondere das der Uebersetzung in
andere Sprachen, vorbehalten.
Copyright 1932 by the author Prof. S. Dubnow,
Berlin-Schmargendorf.

«Energidruck», Berlin SW 61.

אינהאלט:

זייט

- 5 . . . . . הקדמה
7 . . . . . וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע?

ערשטער טייל:

די מזרח-תקופה. דאס פּאָלק אין אַויץ-ישראל און אין די ארומיקע לענדער אין דער אַלטער און מיטעלער צייט.

1. אַבְרָהָם אבינו און די אָבות (פּאַטריאַרכן) אין פּנען 11
2. די "בני-ישראל" אין מצרים; קנעכטשאַפט און באַפּרייִונג 17
3. מושה רַבֵּנו און די וואַנדערונג אין מִדְבָּר 21
4. ווי פון פּנען איז געוואָרן אַרץ-ישראל; די שופּטים-צייט 26
5. שָׁאוּל, דער ערשטער מֶלֶךְ פון יִשְׂרָאֵל 30
6. דָּוִד הַמֶּלֶךְ אין ירוּשָׁלַיִם 33
7. שלומה הַמֶּלֶךְ און דער בֵּית-הַמִּקְדָּשׁ 38
8. די צעטיילטע מלוכה. מַלְכוּת יִשְׂרָאֵל 41
9. מַלְכוּת-יְהוּדָה ביז דעם ערשטן חורבן 46
10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט 54
11. ווי האָט זיך דאס פּאָלק פּאַרגעשטעלט גאט, וועלט און געשיכטע 58
12. גְּלוּת בְּבָבֶל 62
13. יהודה אונטער דער פּערסישער הערשאַפט 66
14. פּוּתְיָהִם-רַעְגִירוֹנֵג. דער תּנ"ך (תּוֹרָה, נְבִיאִים, כְּתוּבִים) 70
15. גריכישע הערשאַפט: פּטֹאֲלֵעִמִיעֵר 75
16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאַנד פון די חֲשֹׁמוֹנָאִים 79
17. די פּרייע חֲשֹׁמוֹנָאִים-מלוכה 85
18. יהודה אונטער רוֹימישער הֶשְׁגָּחָה: קיניג הורדוס 91
19. די פּראָקוראַטאָרס: דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן 96
20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פּרעמד 102
21. דער סנהדרין אין בְּבֵלָה און דער אויפשטאַנד פון בר-פּוֹכְבַּא 110
22. פּאַטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין אַרץ-ישראל; די קריסטלעכע מלוכה 115

זייט	
120	23. דער אידישער צענטר אין בָּבֶל; דער תּלמוד . . . . .
	24. דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישׂרָאֵל און בבל אין דער צייט
123	פון תּלמוד . . . . .
	25. דער סוף פון דער רוימיש־פּערסישער הערשאַפט און דער
127	אַנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט . . . . .
131	26. דער אַראַבישער קאַליפּאט און די גאָאָנים. סוף פון מזרח־תּקופּה

צווייטער טייל:

די מערב־תּקופּה. דאָס פּאָלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלער און נייער צייט.

141	27. די ערשטע אידישע ישובים אין אייראָפּע. . . . .
	28. אידן אין דער אימפעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיינע נאכפאלגער . . . . .
148	29. די גאלדענע צייט" אין אַראַבישער שפּאניע . . . . .
152	30. די קרייץ־צוגן אין מיטל־אייראָפּע. . . . .
161	31. פּראַנצויזישע און ענגלישע אידן ביז צום גירוש. . . . .
165	32. אידן אין קריסטלעכער שפּאניע און דער קולטור־קאמף . . . . .
170	33. די שלעכטע צייט אין שפּאניע ביזן גירוש . . . . .
177	34. די צרות אין דייטשלאַנד ביז סוף מיטלאַלטער . . . . .
186	35. די ערשטע ישובים אין פּוילן . . . . .
191	36. אידישער לעבן־שטייגער אין מיטלאַלטער . . . . .
194	37. די ספרדים אין דער טערקיי און אַנדערע לענדער. . . . .
200	38. שַׁבְת־צבי און די משיחישע באַוועגונג. . . . .
208	39. דער גרויסער צענטר אין פּוילן אין די גוטע צייטן . . . . .
212	40. די שלעכטע צייטן אין פּוילן (ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט). . . . .
218	41. דייטשלאַנד פון דער רעפּאָרמאציע ביזן סוף 18־טן יאָרה. . . . .
226	42. די פּראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע עמאַנסיפּאציע . . . . .
233	43. דער קאָמף פאר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפּאציע . . . . .
240	44. דער גרויסער אידישער צענטר אין רוסלאַנד. . . . .
246	45. אַנטיסעמיטיזם אין מערב־אייראָפּע, פאגראַמען אין רוסלאַנד. . . . .
253	46. די גרויסע עמיגראציע: אַמעריקע און פאלעסטינע . . . . .
259	47. די נאציאנאלע און סאָציאלע באַוועגונג. . . . .
263	48. דער וועלט־קריג, די רוסישע רעוואָלוציע און בירגער־קריג . . . . .
270	49. די אידישע וועלט נאכן וועלט־קריג. . . . .
273	כ ר י ן נ אָ ל אָ ג י ע
281	רשימה פון די בילדער . . . . .
287	

הקדמה

אַרום דרייסיק יָאר צוריק האָב איך געגעבן דער אידישער יוגנט אין רוסלאנד אַ "לערנבוך פון אידישער געשיכטע" אין דריי טיילן, פאַר פּלמידים פון מיטלשולן. אַ גאַנצער דור האָט זיך ערצויגן אויף דעם דאזיקן בוך, וואָס האָט אין רוסישן אַריגינאַל אויסגעהאַלטן אַכצען אויסגאַבן. הויך דעם האָט זיך דאָס לערנבוך פאַרשפּרייט אין איבערזעצונגען אויף העברעאיש ("קורות העברים", וואַרשע), אידיש און ענגליש (לעצטע צוויי - אין אַמעריקע). איצט וויל איך גיבן פאַר אידישע קינדער פון אָנהויב-שולן א קליין ביכל, וואָס זאָל אין אַ קירצערער פאַרם פאַרשטעלן די לאַנגע געשיכטע פון אונזער פּאָלק. דאָס מאָל האָב איך געשריבן דאָס ביכל אין אידיש, וואָס איז אין דער לעצטער צייט געוואָרן די נאַטירלעכע לערנשפּראַך אין אונזערע פּאָלק-שולן. דעם אינהאַלט האָב איך צוגעפאַסט צו די נייע מעטאָדן, וואָס זיינען אַנטוויקלט אין מיין גרויסער צען-בענדיקער "וועלטגעשיכטע פונם אידישן פּאָלק", און האָב די געשיכטע דערפירט ביז אונזער צייט.

איך וואָלט, פאַרשטייט זיך, געקאַנט שרייבן אַ פּיל לענגערע געשיכטע, און דאָס וואָלט געווען אַ סך לייכטער (לויט פּאַסקאַלס וואָרט צו זיין פּריינד: "איך שרייב דיר א לאנגן בריוו, ווייל איך האָב קיין צייט ניט צו שרייבן אַ קורצן"). אָבער איך האָב דאָ געהאַט אַ באַזונדערן צוועק: דאָס ביכל דאַרף געלייענט ווערן אָדער געלערנט ווערן אין אַ קורצער צייט, געוואונשן אין אַיין שול-יאָר, אָבער ניט מער פון צוויי, און דאַרף ניט פאַרצויגן ווערן אויף יארן, פּדי ניט אָפּשוואַכן דעם איינדרוק פון אַ גאַנץ בילד. דאָס דאַרף זיין אַ לעבע-דיקע פּאַמיליע-געשיכטע, וואָס לייענט זיך פון אָנהויב ביזן סוף "אין אַיין אָטעם". דער יונגער תלמיד מוז דאָ האָבן ניט אַליין בילדער פון דער פּאַר-גאַנגענהייט, נאָר אויך אַ גאַנץ בילד פון דעם היסטאָרישן וועג, וואָס דאָס אידישע פּאָלק האָט דורכגעמאַכט. ער דאַרף דאָ געפינען די וויכטיקסטע פּאַקטן אין זייער צוזאַמענהאַנג, אָן איבעריקע פרטים, פון איין זייט, און טרו-קענער סכעמאַטישקייט - פון דער אַנדערער.

דער געניטער פּעדאַגאָג וועט שוין איינזעען, אויף וויפּיל דעם מחבר איז געלונגען אויסצומיידן ביידע עקסטרעמען: "געשיכטעס" (מעשהלעך) אָנשטאַט געשיכטע - און סכעמעס אָן לעבעדיקע בילדער. וועט דער לערער וואו עס

איז באַמערקן, אַז דער סיפור־מעשה איז צו קורץ, זאל ער דאָס דערגענצן מיט עפיוֹזאָדן און ליטעראַרישע ציטאַטן פון אַ היסטאָרישער אַנטאָלאָגיע (כרעסטאָמאַטיע). איך שאַץ אָפּ זייער הויך דעם ווערט פון העלדן־געשיכטעס פאַר דער קינדערשער פּסיכיק. אָבער איך האָב זיך באַמיט גיבן צו פאַרשטיין דעם קינד, אַז דער אמתער העלד, דער טרעגער פון דער גע־שיכטע, איז דאָס גאַנצע אידישע פּאָלק איז זיינע מאַסן.

די אילוסטראַציעס, וואָס דאַרפן דינען אַלס בילדערישע דערקלערונגען צום קורצן טעקסט, האָב איך צונױפגעשטעלט מיט דער הילף פון מיין פריינד א. טשעריק אווער, וועלכער האָט מיר אויך געהאַלפן ביי דער טעכנישער אויספירונג פון דער אויסגאַבע בכלל, און איך געפין פאַר מיין חוב אויס־צודריקן אים מיין טיפן דאַנק דערפאַר.

אין דער כראָנאָלאָגיע האָב איך זיך געהאלטן אָן אַזאַ כּלל: אין דער אַלטער געשיכטע האָב איך אָנגעגעבן די יאָרן ניט לויט דער שווערער „פאַרקריסט־לעכער“ רעכענונג, נאָר אין אַ מער פאַרשטענדלעכן סדר: אַזוי פיל יאָרן אָדער יאָרהונדערטער „פאַר אונזער צייט“; אין דער מיטעלער און נייער צייט גיב איך אָן די געוויינטלעכע „נאָקריסטלעכע“ דאַטן ביי די וויכטיקסטע געשעענישן. צום סוף קומט אַ כראָנאָלאָגישע טאַבעלע.

אין דער אָרטאָגראַפיע פון אידישע ווערטער האָב איך אָנגענומען די וויכטיקסטערע רעפּאַרמעס פון דעם נייעם נוסח (אָן די שטומע עינס א. ד. גל). אין דער טראַנסקריפציע פון העברעאישע ווערטער און נעמען האָב איך געזאָרגט ווי נאָר מעגלעך צו פאַרלייכטערן פאַר קינדער דאָס שווערע לייענען. כמעט אומעטום זיינען די דאָזיקע ווערטער גאַנץ אָדער האַלב פונקטירט (מיט „נקודות“). דאָס רוב זיינען זיי געדרוקט מלא, מיט יודן און וואָוין, אפילו אין די באַרימטע פּערזענלעכע נעמען: יעקוב, מושה, דויד, שלומה, פלישתים אדו. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ מוז זיין אַ געוויסע מאָס אין דער נאַטוראַליזאַציע פון העברעאישע ווערטער, פּדי זיי ניט צו דעפּאַרמירן, ניט אָפּנעמען ביי זיי דעם נאַטירלעכן געשטאַלט.

צום סוף געפין איך פאַר נויטיק צו באַמערקן, אַז דאָס בוך איז צוגעפאַסט ניט בלויז פאַר שול־קינדער, נאָר אויך פאַר צוועקן פון זעלבסט־בילדונג, אַלס לייענבוך פאַר אידישער יוגנט און בכלל פאַר די, וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו שטודירן גרינדלעכער די אידישע געשיכטע.

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע?

אין דער אידישער געשיכטע ווערט דערציילט וועגן דעם, ווי אזוי דאָס אידישע פּאָלק האָט געלעבט זינט עס האָט זיך באַוווּן אויף דער וועלט ביז היינטיקער צייט. א פּאָלק איז ווי א גרויסע כּושפּתּה: פּון איין פּאַמיליע וואַקסן זיך פּונאַנדער, ווי צווייגן פּון אַ בּוים, פּיל פּאַמיליעס מיט קינדער, אייניקלעך און אַראַיניקלעך, און ווען עס ציט זיך אַזוי אַ לאַנגע צייט, דורך אַ לאַנגער קייט פּון דורות, ווערט געשאַפּן אַ גאַנץ פּאָלק, וואָס באַשטייט פּון טויזנטער פּאַמיליעס און שפּעטער פּון מיליאָנען.

אַזוי איז געוואָרן אויך אונזער אידיש פּאָלק, וואָס לעבט שוין אויף דער וועלט מער ווי דריי טויזנט יאָר. אַמאָל האָבן מיר געהאַט אונזער אייגן לאַנד, אָרץ ישׂראֵל, און איין שפּראַך פאַרן גאַנצן פּאָלק; שפּעטער זיינען מיר צעשפּרייט געוואָרן אין פאַרשיידענע לענדער און האָבן גערעדט אויף פאַרשיידענע שפּראַכן. אָבער איבער אונזערע האָבן מיר זיך געפּילט ווי קינדער פּון איין גרויסער כּושפּתּה, ווי ברידער און שוועסטער. ווי אַזוי האָט דאָס אידישע פּאָלק זיך אויפּגעהאַלטן ביז היינטיקער צייט און וואָס האָבן איבערגעלעבט הונדערטער אידישע דורות אין אַלע צייטן און אין אַלע לענדער, — וועגן דעם דערציילט די אידישע געשיכטע.

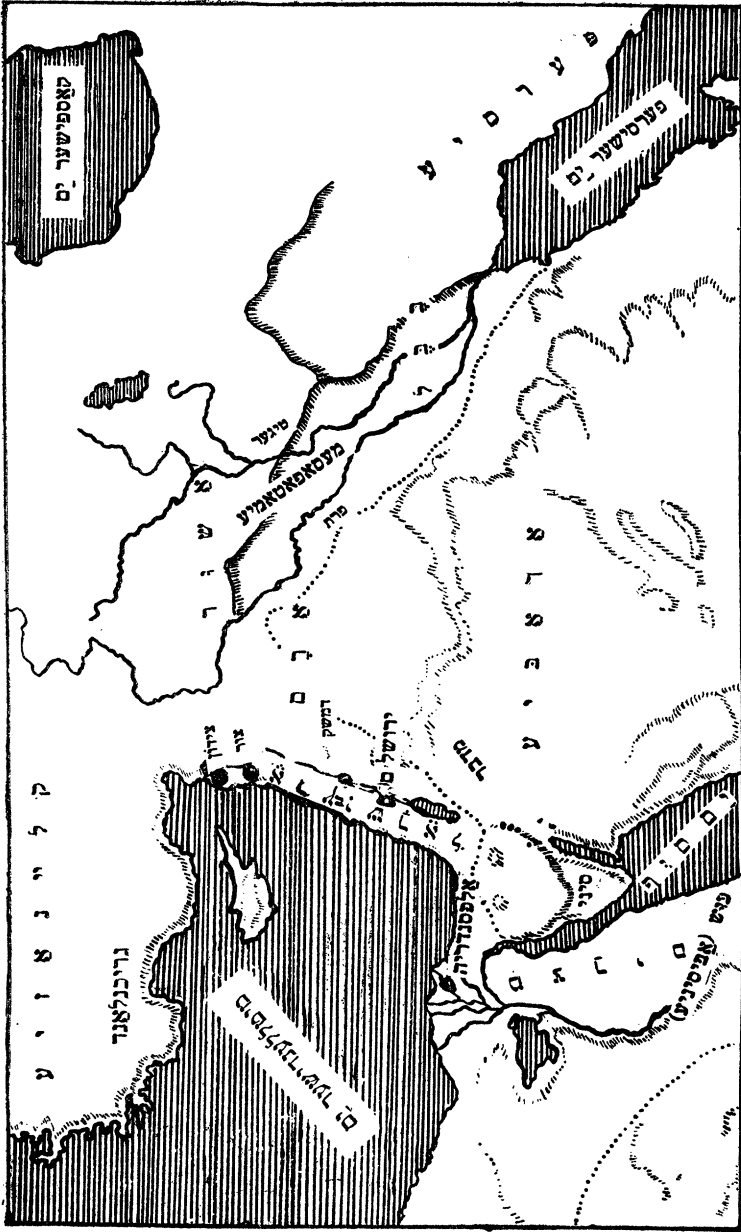
די געשיכטע פּון אידישן פּאָלק צעטיילט זיך אויף צוויי גרויסע תקיפּות (פּעריאָדן):

- (1) די מוֹרֶת - תְּקוּפָה, ווען דאָס פּאָלק האָט געלעבט אין אזיע און אַפריקע אַרום מיטללענדישן ים, אין זיין אייגן לאַנד פּאַלעם-טינע אָדער אָרץ-ישׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער, אין מצרים און בְּבֵל. דאָס האָט געדויערט מער ווי צוויי טויזנט יאָר, ביז עס זיינען תָּרִיב געוואָרן די גרעסערע קולטור-צענטערן אין פּאַלעסטינע און בְּבֵל.
- (2) די סַעֲבָב - תְּקוּפָה, זינט די מערהייט פון פּאָלק איז אַריבער אין די אייראָפּעאישע לענדער און דאָ האָבן אױפגעבליט אידישע קולטור-צענטערן, צו וועלכע עס איז אין דער לעצטער צייט צוגעקומען דער גרויסער אידישער יָשוב אין אַמעריקע. דאָס דויערט שוין טויזנט יאָר ביז היינטיקן טאָג.
-

ערשטער טייל

די מזרח-תקופה

דאָס פּאָלק אין אַרץ-ישׂראל און אין די אַרומיקע לענדער
אין דער אַלטער און מיטעלער צייט

1. קארטע פון אלטן מזרח

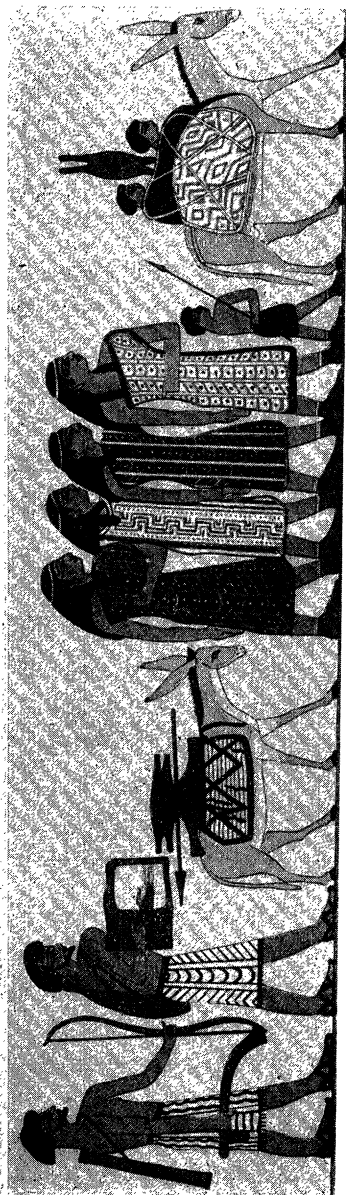

1. אַבְרָהָם אָבִינוּ און די אַבֹּת (פּאַטריאַרכן) אין פֿאַרן

מיט פיר טויזנט יאָר צוריק האָבן גרויסע פעלקער געלעבט אין יענע לענדער פון אזיע און אַפֿריקע, וואָס זיינען נאָענט צום מיטל-לענדישן ים, און האָבן דאָרטן געשאַפן צוויי שטאַרקע מלוכות: פון איין זייט בָּבֶל (באַבילאָניע) און פון דער אַנדערער קוצנים (עגיפטן). צווישן די צוויי גרויסע מלוכות זיינען געלעגן קליינע לענדער: אַרם (סיריע) און פֿאַרן אָדער פּאַלעסטינע מיט די פיניקיער און אַנדערע פעלקער. עס זיינען געווען נאָך קליינע פעלקער אָדער גרופּעס פון משפּחות, וואָס האָבן זייער אייגן לאַנד נים געהאַט, פלעגן וואַנדערן פון איין לאַנד אין אַנדערן מיט סטאַדעס בהמות און שאַף און האָבן געלעבט אין סטעפּעס ווי פּאַסטאָקער (נאָמאַדן). אזא קליין פּאַלק זיינען געווען די עבֿרים (העברייער), וואָס האָבן געוואַנדערט צווישן בָּבֶל און קוצנים אונטער דער פירונג פון זייער עלטסטן: אַבְרָהָם. דער דאָזיקער אַבְרָהָם איז געוואָרן דער ערשטער „פּאַטער“ פונם עברישן, שפעטער אידישן פּאַלק („אַבְרָהָם הֶעֱבְרִי“), און אזוי הייסט ער ביז היינט: „אַבְרָהָם אָבִינוּ“, אַבְרָהָם אונזער פּאַטער.

אַבְרָהָםס משפּחה האָט געשטאַמט פון בָּבֶל, פון דער אַלמער שטאַט אור-כַּשְׂדִּים. די משפּחה האָט געוואַנדערט אין איז אַ צייט גע-זען אין אַרם-נְהָרִים (מעסאָפּאָטאַמיע, צוויי-שטראָמען-לאַנד), וואָס ליגט צווישן צוויי גרויסע טייכן: פֶּרַת (עפּראַט) און טיגער. שפעטער האָט זיך אַבְרָהָם מיט זיין פּאַמיליע אָפּגעטיילט פון די אַראַמיער און איז אַוועק מיט זיין משפּחה וואַנדערן ווייטער, קיין פֿאַרן. אין די אידישע הייליקע ביכער ווערט דערציילט, אז אַבְרָהָם האָט שוין דער-קענט דעם אַמתן גאַט: אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער האָבן גע-

גלויבט, אז די זון, די לָגְנָה און
 אנדערע נאטור-ערשיינונגען
 זיינען געטער און מען דארף
 זיך בוקן צו זייערע בילדער,
 האָט אברהם אָנערקענט, אז
 ס'איז דאָ נאָר איין גאָט אויף
 דער וועלט, וואָס האָט פא-
 שאפן אי די זון איז די לבנה
 און די גאַנצע נאטור. דער
 דאָזיקער גאָט — אזוי האָט
 מען שפעטער דערציילט —
 האָט זיך אַמאָל באַוווּן
 אברהמען און האָט צו אים
 אזוי געזאָגט: „גיי אַוועק פון
 דיין געבורטסלאַנד אין אַ לאַנד,
 וואָס איך וועל דיר ווייזן;
 דאָרטן וועל איך מאַכן, אז פון
 דיר זאָל אַרויסקומען אַ גרויס
 פאָלק, וואָס וועט זיין גע-
 פענטשט צווישן אַלע פעלקער
 פון דער ערד.“ אברהם האָט
 דורכגעוואַנדערט גאַנץ פּנען
 און איז געקומען נאָר ווייט, קיין
 מצרים. דאָ אָבער האָט דער
 עגיפטישער קיניג פּרעה גע-
 וואָלט אָפּגעמען ביי אברהמען
 זיין שיינע פרוי שָׁרָה, און
 די וואַנדערער האָבן געמוזט
 אַוועקגיין פון דעם דאָזיקן
 לאַנד. זיי האָבן זיך פאַזעצט
 אין דרום פון פּנען אַרום דער
 שטאָט חֶבְרֹן. דאָרטן האָבן

2. סעמיטישע וואַנדערער אויפן וועג קיין מצרים

זיי זיך פארנומען מיט פיצוכט, ווי אלע נאָמאָדן געוואוינט אין געצעלמן
און געפיטערט זייער פי אויף די פעלדער.

אברהם אָכיני האָט געהאט צוויי קינדער פון זיינע צוויי ווייבער
(צו יענער צייט האָט אַ מאָן געמעגט האָבן מער ווי אַיין ווייב): פון
אַ עגיפטישער דינסט קָנר האָט ער געהאט אַ זון מיטן נאָמען

יִשְׁמָעֵאל, און פון
זיין פרוי שָׂרָה אַ זון
מיטן נאָמען יִצְחָק. די
צוויי ווייבער האָבן זיך
געקריגט צווישן זיך, און
אברהם האָט געמוזט אָפּ-
לאָזן קָנרן מיט איר קינד
יִשְׁמָעֵאל אין מִדְבָּר (וויס-
טע) אַרײַן. דאָרמאָן איז
יִשְׁמָעֵאל אַויסגעוואַקסן אַ
„ווילדער מענשׁ: ער
שלאָגט אלעמען און אלע
שלאָגן אים“. פון אים
זיינען שפעטער אַרױס-
געקומען די אַראַבער, די
וואַנדערער פון דער וויס-
טע. דער איינציקער
יורש (נאָכפּאָלגער) פון
אברהמען איז געבליבן
יִצְחָק. ער האָט חתונה
געהאט מיט זיינער אַ

3. אברהםס בוים אין קְהֶרֶן (אַשֶׁל אַבְרָהָם)

קרובה פון אַרְם, רבקה, און האָט געלעבט נאָך דעם טויט פון זיינע
עלטערן אויך אין קְרָם-כַּנְעַן, פאַרנעמענדיק זיך מיט ערדאַרבעט און
פיצוכט.

צוויי זין זיינען געווען ביי יִצְחָק: יַעֲקֹב און עֵשָׂו. יַעֲקֹב איז
געווען אַ שטילער יונג, וואָס איז רואיק געוועסן אין זיין הויז; עֵשָׂו אָבער
איז געווען, אַזוי ווי זיין פעטער יִשְׁמָעֵאל, אַ ווילדער מענשׁ, וואָס האָט

ליב געהאט אומלויפן איבער וועלדער און פעלדער און יאָגן זיך נאָך חיות און עופות. די מוטער רבקה האָט מער ליב געהאט דעם שמילן זון יעקובן איידער דעם אמרוואיקן עֶשׂוֹן. ווען דער פאָטער יצחק איז אַלט און בלינד געוואָרן און איז שוין געווען נאָענט צום טויט, האָט רבקה געוואָלט, אז דער פירער פון דער משפּחה זאָל ווערן יעקוב און ניט עֶשׂוֹן. דערצו: האָט מען געדאַרפט, אז דער אַלטער זאָל געבן יעקובן אַ ברַכָּה, בענטשן אים פאַר זיין טויט. איינמאָל האָט דער בלינדער יצחק צוגערופן עשׂוֹן און געבעטן אים, ער זאָל אים ברענגען פלייש פון אַ געפאַנגענער חיה צום עסן, וועט ער אים דערפאַר בענטשן. עשו איז מיט פרייד אַוועקגעגאַנגען אין פעלד אויף דער יאַגד. רבקה אָבער האָט זיך דערוואוסט דערפון און האָט איינגערעדט יעקובן, ער זאָל פירער ציטראָגן דעם פאָטער אַ געבראַטן ציגן-פלייש, וואָס זי האָט גוט צוגעריכט, און אויסבעטן ביי אים אַ ברַכָּה. ווען יעקוב איז צו געגאַנגען צום פאָטער, האָט דער בלינדער יצחק געמיינט, אז דאָס איז עשו, און האָט געבענטשט דעם זון, אז ער זאָל זיין דער פירער פון דער גאַנצער משפּחה. נאָכדעם איז געקומען עשו מיט זיין סתּנה, אָבער ס'איז שוין געווען צו שפעט: יצחק האָט אויך אים געבענטשט, ער זאָל ווערן שטאַרק און רייך, אָבער ער זאָל זיין אונטערטעניק זיין ברודער יעקובן. עשו איז אַריין אין פּעם און האָט געוואָלט הרגענען דעם ברודער, וואָס האָט ביי אים אויסגעכאַפט דעם פאָטערס ברַכָּה. דאָ האָט רבקה אויף גיך אַוועקגעשיקט איר געליבטן זון יעקובן קיין אַרם, צו איר ברודער לָבָן, ביי וועמען ער האָט געוואָלט בלייבן ביז וואַנען עס וועט זיך איינשמילן עֶשׂוֹם בעם.

אין דער תּוֹרָה ווערט ווייטער אַזוי דערציילט וועגן יעקובן, דעם לעצטן פון די דריי אָבות (פאַטריאַרכן) פון אידישן פּאָלק. יעקוב איז געקומען קיין אַרם און האָט זיך באַזעצט אין היזן פון זיין פעטער, לָבָן האַרְבֵּי, וואָס האָט געהאט פעלדער מיט גרויסע סטאַדעס שאָף אַרום דער שטאָט חֶבְרֹן. צוגייענדיק צו דער שטאָט, האָט יעקוב באַגעגנט לָבָן'ס אינגערע טאָכטער, די שיינע רַחֵל, און האָט זי אינגיכן ליב געקראָגן. איינמאָל האָט ער געזאָגט צו לָבָן: איך בין גרייט דינען ביי דיר אין פעלד זיבן יאָר, אויב דו וועסט מיר געבן רַחֵלען פאַר אַ ווייב. מיט פרייד האָט יעקוב געדינט פאַר זיין

געליבטער: געפיטערט דעם פעטערס סטאדעס ביימאָג און געהיט זיי ביינאכט, און די זיבן יאָר זיינען פארלאָפן פאר אים ווי עטלעכע טעג. אָבער לָבן האָט זיין פלימעניק אָפגענאַרט: אנשטאָט כחלען האָט ער אים געגעבן פאר אַ ווייב די עלטערע טאָכטער לָאָה, זאָגנדיק: „דאָ פירט זיך ניט, מען זאָל אױסגעבן די אינגערע שוועסטער פאר דער עלטערער.“ האָט יעקוב געמוזט דינען נאָך זיבן יאָר פאר כחלען. אזוי אַרום האָט ער געהאַט צוויי ווייבער. פון לאָהן זיינען געבאָרן געוואָרן זעקס זין און איין טאָכטער. (ראַיבן, שמעון, לוי, יהודה, ישָכר, זבולון, דינא) און פון כחלען נאָר צוויי זין: יוסף און בנְיָמין. אױסער דעם האָבן נאָך יעקובס דינסטן אים געבאָרן פיר קינדער (רן, נַפְתָּלִי, גַּד, אֲשֵׁר). שפעטער זיינען פון אַלע צוועלף זין אַרױסגעקומען צוועלף מִשְׁפָּחֹת, וואָס האָבן זיך פונאַנדערגעוואַקסן אין יִשְׂרָאֵל, פאַמיליע-גרופעס, און האָבן צוזאַמען געשאַפן דאָס פּאָלק יִשְׂרָאֵל. דער דאָ-זיקער פּאָלק-נאָמען שטאַמט דערפון, וואָס יעקוב האָט געהאַט נאָך אַ צווייטן נאָמען „ישָׂרָאֵל“, און זיינע קינדער און קינדס-קינדער האָבן געהייסן „בְּנֵי-ישָׂרָאֵל“. אזוי האָט מען שפעטער גערופן דאָס אידישע פּאָלק „ישָׂרָאֵל“ אָנשטאָט דעם אַלטן נאָמען „עבריים“.

ווען יעקוב מיט זיינע ווייבער און קינדער זיינען געקומען צוריק פון אַרץ קיין פֿנען, האָבן זיי פאַגעגנט אױפן וועג עֶשָׂו; די צעקריגטע ברידער האָבן זיך איבערגעבעטן און שְׁלוֹם געמאַכט. יעקוב האָט זיך באַזעצט אין מיטל-פֿנען, אַרום די שמעט שָׁכֵם און בית-אֵל, און עשו מיט זיין פאַמיליע איז אַוועק קיין רוֹם, נאָענט צום אַראַבישן מדבר, וואו עס האָט זיך שפעטער געבילדעט דאָס פּאָלק אַרָאָם.

ס'איז אָבער ניט פאַשערט געווען יעקובן לאַנג צו בלייבן אינם לאַנד פֿנען. אין זיין פאַמיליע האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק: זיין גע-ליבטסטער אינגערער זון, דער שיינער יוסף, איז פּלוצים פאַרפּאָלן געוואָרן. די מעשה איז אזוי געווען. יעקוב האָט ליב געהאַט יוסף, דאָס קינד פון זיין יונג פאַרשטאַרבענער ווייב כחל, מער פאר אַלע קינדער, און יוסף פלעגט זיך שמענדיג גרויס האַלטן פאר זיינע עלטערע ברידער, אזוי ווי ער וואָלט געווען דער בעסטער אין דער פאַמיליע. דערפאַר האָבן אים די ברידער מקנא געווען און פיינט געהאַט. איינ-מאָל איז יוסף געקומען אין פעלד, וואו די ברידער האָבן געפיטערט

זייער שאף, האָבן זיי אים געכאַפּט און אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ גרױב. פֿאַרבײַגענדיקע אַראַבישע וואַנדערער האָבן אַרױסגעשלעפּט יוספֿן פֿון גרױב און אַוועקגעפירט אים ווײַט, קײן מַצְרַיִם, וואו זײ האָבן אים פֿאַרקױפֿט פֿאַר אַ קנעכט. דעם פֿאַטער יעקױבן האָבן די ברידער געזאָגט, אַז יוסף איז פֿאַרפֿאַלן געוואָרן; זײ האָבן אױך נײַט געוואַסט, וואָס ס'טוט זיך מיט אים אין די ווײַטע לענדער.

אין מצרים האָט יוסף די ערשטע צײַט געדינט ווי אַ קנעכט אין הױז בײַ אַ רײַכן האַר פֿוֹטִיפֿר, דעם שעף פֿון דער קײנאַלעכער לײב־וואַך. אײנמאַל האָט ער זיך צעקריגט מיט פֿוֹטִיפֿרס ווײב, און מען האָט אים דערפֿאַר באַשטראַפֿט און אַרײַנגעזעצט אין תּפִּיסָה (גע־פענגעניש). דאָ האָבן זיך אַלע געוואונדערט אױף יוספֿס קלוגשאַפֿט און וײַן קונסט „פֿוֹתֵר תּלֹום“ זײן, דאָס הײסט טרעפֿן דעם באַטײט פֿון אַ תּלֹום, וואָס אַ מענטש האָט געזעען אין שלאַף, און פֿאַראַױסזאָגן אױף דעם גרונד די צוקונפֿט פֿון דעם מענטשן. וועגן דעם האָט מען דע־צײלט דעם קײניג פֿון מצרים, פֿרעהן. אײנמאַל האָט זיך דעם קײניג געחלומט, אַז זײַן פעטע בהמות האָבן זיך געפֿאַשעט אין גראַז מיט זײַן מאַגערע און די מאַגערע האָבן אױפֿגעגעסן די פעטע. קײנער פֿון דעם קײניגס טרעפֿער (מכשפים) האָט נײַט געקענט זאָגן, וואָס באַטײט דער תּלֹום. האָט מען געבראַכט יוספֿן פֿון דער תּפִּיסָה, און ער האָט געזאָגט: זײַן פעטע בהמות באַטײטן, אַז עס וועלן קומען זײַן זאַטע יאָרן מיט אַ גרױסער גערעטעניש אױף די פעלדער, און זײַן דאַרע בהמות באַטײטן, אַז דערנאָך וועלן קומען זײַן הױנגער־יאָרן, ווײל אױף די פעלדער וועט גאָרניט וואַקסן; אָט דאָס האָט גאָט אָנגעזאָגט אין תּלֹום דעם קײניג, פֿדי ער זאָל הײסן מען זאָל אין די זאַטע יאָרן אָפּשאַפֿן ברויט פֿאַר די ווײַטערדיקע שלעכטע יאָרן און דאָן וועט דאָס פֿאַלק נײַט הױנגערן. דעם קײניג איז די קלוגע עצה געפעלן געוואָרן; ער האָט יוספֿן תּיפֿף באַפֿרײט פֿון תּפִּיסָה און האָט אים באַ־שטימט פֿאַר אַ פֿאַרוואַלטער אײבערן גאַנצן לאַנד, כּדי ער זאָל קענען דורכפירן דעם פּלאַן פֿון פֿאַרוואַרן דאָס פֿאַלק מיט ברויט. און יוסף האָט טאַקע דורכגעפירט: ער האָט אָנגעזאַמלט אין די קײנאַלעכע שפּײכלער אַזױ פּײל תּבוּאַה, אַז אפילו פֿון אַנדערע לענדער פֿלעגט מען קומען קײן מצרים קױפֿן ברויט.

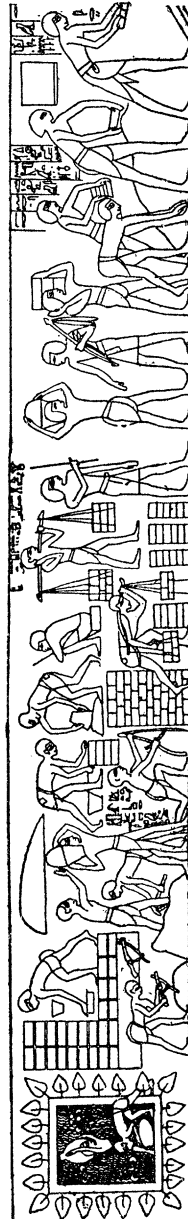
אין יענער צייט איז געווען א הונגער אין דעם לאנד פנען. האָט יעקוב געשיקט זיינע קינדער קיין מצרים איינקויפן דאָרטן ברויט. זיינען זיי געקומען צום פארוואַלמער, ניט וויסנדיק, אז דאָס איז זייער פארפאלענער ברודער יוסף; ער האָט אָבער זיינע ברידער דערקענט. נאָכדעם ווי ער האָט זיי אַביסל אָנגעשראָקן, האָט ער צו זיי געזאָגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכן איר האָט אַמאָל פארטריבן קיין מצרים, אָבער שרעקט זיך ניט, ווייל גאָט אַליין האָט מיך אַהער גע-שיקט צו ווערן אייער שפייזער. פאַרט צוריק אַהיים אין ברענגט אַהער אונזער אַלטן פאַטער, וועלן מיר דאָ לעבן צוזאַמען.“ יעקוב איז געווען גליקלעך, ווען מ'האַט אים אָנגעזאָגט, אז יוסף לעבט. ער האָט איפער-געוואַנדערט מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין מצרים און האָט זיך באַזעצט אין דעם לאַנד גוֹשן, וואו די פאַמיליע האָט זיך פאַרנומען מיט פיצוכט אַזוי ווי אין פנען.

2. די „בני-ישׂראַל“ אין מצרים; קנעכטשאפט און באַפרייונג

פיל יאָרן האָבן יעקובס קינדער און קינדס-קינדער, די „בני-ישׂראַל“, געלעבט אין מצרים. יעקוב איז שוין לאנג געשטאָרבן, יוסף און זיינע ברידער אויך, אָבער די פאַמיליעס פון אַלע צוועלף ברידער האָבן זיך פאַרמערט; עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע משפּחות אָדער שְׂבָטִים, און דאָס לאַנד גוֹשן איז געווען פול מיט די בני-ישׂראַל. דאָ האָבן זיך די עניפטער דערשראָקן: דער נייער קיניג פון מצרים האָט מוֹרָא געהאַט, אז די פרעמדע וואַנדערער זאָלן ניט פאַרנעמען און באַהערשן דאָס גאַנצע לאַנד. האָט ער באַשלאָסן מאַכן זיי פאַר קנעכט. ער האָט געבויט נייע שטעט און האָט צוגעצויגן צו דער אַרבעט קנעכט פון פרעמדע לענדער, צווישן זיי אויך אידישע איינוואוינער פון לאַנד גוֹשן. זיי האָבן געבויט צוויי שטעט פּיתום און רַעמסס, די לעצטע אויפן נאָמען פונם גרויסן קיניג ראַמוזעס דעם צווייטן. מען האָט אויפגע-שמעלט אויפזעער, וואָס האָבן זיי געטריבן צו דער אַרבעט: קנעטן ליים, מאַכן ציגל און בויען די געוואַלדיקע בנינים. אָבער וואָס מער מען האָט געפייניקט די בני-ישׂראַל, אַלץ מער האָבן זיי זיך פאַרמערט, און

דער בייזער קיניג פֿרעה האָט אויסגע-
 טראַכט אַ נייע גזיכה: מען זאָל אלע ניי-
 געפֿאַרענע אידישע אינגלעך דערמרינקען אין
 דעם גרויסן טייך נילום און נאָר מיידלעך
 זאָל מען לאָזן לעפֿן. עס האָט זיך אָנגעהויבן
 אַ קלאַנג פֿון אידישע מוטערס, ביי וועמען מען
 פֿלעגט אָפֿנעמען זייערע קינדער; יינגע
 מוטערס פֿלעגן אָפֿט באַהאַלטן פֿון דער עגיפֿ-
 טישער פֿאַליציי זייערע ערשט געפֿאַרענע
 אינגלעך. איין מוטער האָט אָפֿגעטאָן אזא
 זאָך: זי האָט אַריינגעלעגט איר קינד אין
 אַ קאַרב און האָט דאָס אַוועקגעשטעלט אין
 די געדיכטע גראָזן אויפֿן פֿרעג טייך. איינ-
 מאָל איז פֿרעהס מאַכטער מיט אירע
 דינסטן געגאַנגען צום טייך פֿאַדן זיך און
 האָט באַמערקט דעם קאַרב אין גראָז, אויפֿ-
 געפֿנט און דערזעען אַ קליין אינגעלע, וואָס
 האָט געוויינט. דעם קיניגס מאַכטער האָט
 פֿאַרשמאַנען, אַז דאָס איז אַ אידיש קינד,
 אָבער זי האָט אים געוואָלט ראַטעווען פֿון
 טויט. זי האָט געהייסן רופן אַ אידישע פֿרוי,
 וואָס איז גראָד געווען דעם קינדס מוטער, און
 אָפֿגעגעבן איר זי זאָל אים האַדעווען. מען
 האָט דעם אינגעלע אַ נאָמען געגעבן **מֹשֶׁה**,
 און ער איז געוואָקסן אונטער דעם שנין פֿון
 דער קיניגלעכער פֿאַמיליע.

ווען מֹשֶׁה איז אויסגעוואָקסן, האָט ער
 זיך אָנגעהויבן צוקוקן צום לעפֿן פֿון זיינע
 פֿרידער און דערזעען, ווי זיי ליידן פֿון
 שווערער אַרבעט און קנעכטשאַפט. איינ-
 מאָל גייט ער אַרויס אין פֿעלד און זעט, ווי
 אַן עגיפֿטער שלאַגט אַ אידן; האָט דער יונגער

4 קנעכט אין מצרים קנעטן ליים און מאַכן ציגל

מוֹשֶׁה אַזױ אַ קלאַפּ געמאָן דעם שלאַנגער, אַז יענער איז געפאלן טויט
 אויפן אָרט. דערפון האָט זיך דערוואַיסט פֿרעה אין געוואַלט באַשטרעפֿן
 מוֹשֶׁה. מוֹשֶׁה איז אָבער אַנטלאָפֿן אין דעם נאָענטן מדֿבר און איז
 דאָרטן אַריין אין אַ פּאַסטויכער-פּאַביליע. איינמאָל — דערציילן די אַלמע
 ספרים — איז ער אַוועקגעגאַנגען מיט זיינע סטאָדעס גאָר ווייט, ביז צום
 באַרג סיני. דאָ האָט ער דערזעען, ווי אַ דאָרנבאָים ברענט און ברענט
 אין דאָך ווערט ער ניט פּאַרברענט. מיטאַמאָל דערהערט ער אַ קול פֿון

5. דאס קינד מושה אין קאַרב אויפן ברעג נילוס

דעם דאָרנבאָים: „מוֹשֶׁה, מוֹשֶׁה, זאָלסט ניט צוגיין נאָענט! נעם אַראָפּ די
 שיך פֿון די פּיס, וואָרעם דו שטייסט אויף אַ הייליקן אָרט. איך בין דער
 גאָט פֿון אַבְרָהָם, יצְחָק און יַעֲקֹב. איך האָב דערזעען, ווי מען פּייניקט
 מיין פֿאָלק אין מצְרַיִם, איך האָב דערהערט זיין געשריי און בין געקומען
 באַפֿרייען אים פֿון זיין קנעכטשאַפֿט און אַרויספֿירן אין אַ לאַנד, וואָס
 טריפט מיט האָניק און מילך. איך וועל דיך שיקן צו פֿרעהן, דו וועסט
 אים זאָגן, ער זאָל אַרויסלאָזן מיין פֿאָלק ישְׂרָאֵל פֿון מצְרַיִם, און דאָן
 וועט איר מיר דינען אויף דעם דאָזיקן באַרג.“ מיט ציטערניש האָט
 מוֹשֶׁה אַ פֿרעג געמאָן: „ווי זאָל איך דיין נאָמען אַנרוּפֿן, אז איך וועל

קומען צו מיינע פרידער? דאָ האָט זיך ווידער דערהערט אַ קול:
 „מען רופט מיך דער, וואָס איז געווען און וועט אייביק
 זיין; זאָג דייןע פרידער, אז יתְּנָה (דער אייביקער), דער גאָט פון די
 עברים, האָט דיך געשיקט און געהייסן אוועקפירן זיי אין דעם
 מדבר. אויב פּרעה וועט אייך ניט לאָזן, וועל איך אים אַנטאָן גרויסע
 צרות“.

מוֹשֶׁה האָט זיך אימגעקערט אין מצרים צו זיינע פאַרקנעכטעמע
 פרידער און האָט זיי דערציילט, וואָס ער האָט געהערט פון גאָט, און
 די בני-יִשְׂרָאֵל האָבן זיך זייער דער-
 פרייט. אז ער איז אָפּער געקומען
 צו פּרעהן און געבעטן ער זאָל
 ארויסלאָזן די בני-יִשְׂרָאֵל פון זיין
 לאַנד, ווייל זיי ווילן דינען זייער
 גאָט אין דעם מדבר, האָט דער קיניג
 א געשריי געטאָן: אייער גאָט קען
 איך ניט און אייער פּאָלק וועל איך
 ניט ארויסלאָזן. גייט אוועק אין
 שטערט ניט מיינע קנעכט אין דער
 ארבעט! און ער האָט געהייסן, מען
 זאָל די בויער פאַרנעבן נאָך שווע-
 רערע ארבעט. דעמאָלט האָבן זיך
 אָנגעהויבן אין מצרים שרעקלעכע
 פּלאַגן (מכות): דאָס וואַסער אין
 טייך איז געוואָרן רוים ווי בלוט אין
 מ'האָט עס ניט געקענט טרינקען;
 זשאַבעס (פרעש) האָבן פאַרעקט די
 גאַנצע ערד, לייז האָבן געפיסן ליי-
 בער פון מענטשן, היישעריקן האָבן
 אויפגעפרעסן די תּבוּאָה אויף די
 פעלדער, אין לאַנד איז געוואָרן זאַץ
 פינסטערניש, אז מענטשן האָבן דריי
 טעג ניט געזעען איינער דעם אַנ-
 אַ-

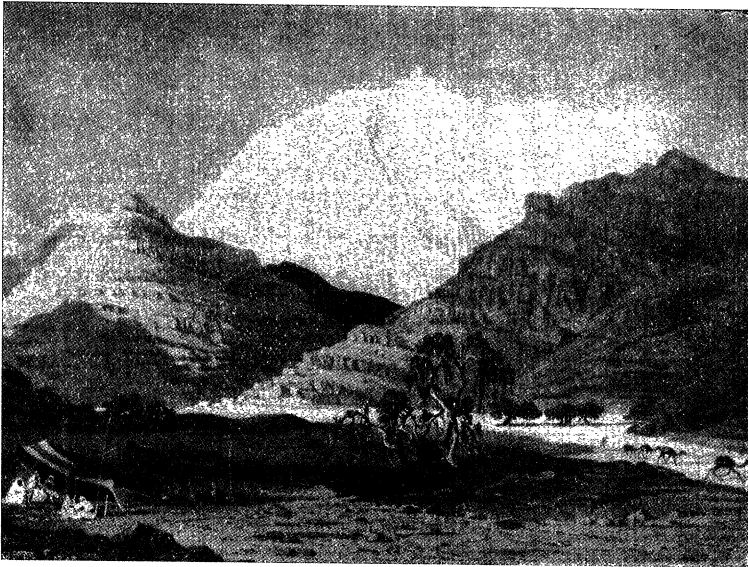
6. כאַמזעס II. פּרעה פון מצרים.

דערן, און צום סוף האָבן אין די עגיפטישע פּאַמיליעס אָנגעהויבן אויס-
 שטאַרבן די עלטערע קינדער. נאָך יעדער מפה פלעגט פּרעה צוזאָגן
 באַפרייען די בנ־ישׂרָאֵל, אויב מוֹשֶׁה וועט אויסבעטן ביי גאָט דער
 אומגליק זאָל אויפהערן, אָבער ווען עס איז געוואָרן בעסער, פלעגט ער
 ניט האַלטן וואָרט. נאָר פּעַת די עלטערע קינדער אין אלע פּאַמיליעס
 האָבן אָנגעהויבן אויסשטאַרבן, האָט פּרעה געזאָגט צו מוֹשֶׁה: „נעם,
 פיר אַוועק אלע אידן פון מצרים, אָבער וואָס גיכער!“ די בנ־ישׂרָאֵל
 האָבן זיך באַלד צוגעגרייט צום וועג, אָפּגעפאַקט אויף גיך אָנשטאַט
 ברויט ניט געזויערטע מצות און האָבן זיך געלאָזט גיין אונטער
 מוֹשֶׁה פּירונג דורך דעם מדבֿר צום רוֹיטן ים (ים-סוף). ביים פּרעניס
 האָט זיי אָבער אָנגעיאָגט פּרעה מיט זיינע רייטער אויף פּערד און האָט
 זיי געוואַלט אָפּשטעלן. מוֹשֶׁה האָט געהייסן דעם פּאָלק גיין גלייך
 איבערן ים, וואו דאָס וואַסער איז דעמאָלט געווען ניט טיף, ווייל אַ
 שטאַרקער ווינט האָט אָפּגעטריבן דאָס וואַסער אָן אַ זייט; אָבער אזוי
 עגיפטישע רייטער האָבן זיך אויך געלאָזט אין וואַסער, זיינען זיי אַרײַנ-
 געפאַלן אין די טיפּענישן און דערטרונקען געוואָרן מיט זייערע פּערד.
 דאָ האָבן די בנ־ישׂרָאֵל דערפילט מיט פּרייד, אז זיי זיינען שוין מער
 ניט קיין קנעכט, נאָר פרייע מענטשן.

3. מוֹשֶׁה רַבֵּנוּ און די וואַנדערונג אין מדבֿר

אַ לאַנגע צייט האָבן די באַפרייטע געוואַנדערט אין דעם מדבֿר,
 וואו עס האָט זיי אָפּט געפּעלט וואַסער און ברויט. צוערשט האָט זיי
 מוֹשֶׁה צוגעפירט צו יענעם באַרג סיני, וואו ער האָט אַמאָל געהערט
 דעם אָנזאָג וועגן אַ פּריי פּאָלק, וואָס גלויבט אין איין איינציקן גאָט.
 ער האָט געוואַלט, אַז דאָס פּאָלק אליין זאָל דערהערן ביים הייליקן
 באַרג ווי צו גלויבן און צו לעבן אויף דער וועלט. איינמאָל האָט זיך
 דער גאַנצער באַרג סיני באַדעקט מיט געדיכטע וואַלקנס, עס האָט
 געדויערט און געבליצט, דער שפיין באַרג האָט ווי געברענט אין פּלאַ-
 מען און פון דאָרטן האָט זיך דערהערט אַ קול, וואָס האָט געזאָגט:
 1. איך בין יְהוָה (דער אייביקער), דער גאָט, וואָס האָט דיך אַרײַס-
 געפירט פון מצרים.

2. זאָלסט קיין אַנדערע געמער ניט האָבן חוץ מיר, ניט מאַכן זיך קיין אָפגעמער אָדער בילדער אין ניט פוקן זיך צו זיי.
3. זאָלסט ניט שווערן ביי גאָטס נאָמען פאַר אַ פאַלשער זאָך.
4. האַלט הייליק דעם טאָג שַׁבָּת. זעקס טעג אין וואָך זאָלסטו אַרבעטן אין דעם זיבעטן טאָג רוען מיט דיינע קינדער, דיינע קנעכט אין דיין פּי.
5. זאָלסט אַכטן דיין פּאַטער אין מומער, וועסטו לאַנג לעבן.
6. זאָלסט ניט טויטן קיין מענטשן.

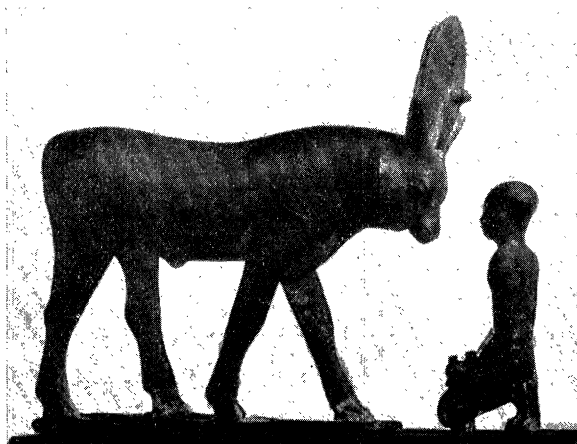

7. דער באַרג סיני

7. זאָלסט ניט זיין אויסגעלאַסן.
  8. זאָלסט ניט גנבענען.
  9. זאָלסט ניט עדות זאָגן פאַלש קעגן אַ מענטשן.
  10. זאָלסט ניט באַגערן דאָס הויז פון אַן אַנדער מענטשן אין אַלץ, וואָס יענעם געהערט.
- דאָס זיינען געווען די „צען געבאָטן“ („עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרוֹת“), די ערשטע געזעצן פון ריינעם גלויבן אין מאָראַל, אָן וועלכע ס'איז אומ-

מעגלעך א צוזאמענלעבן פון מענטשן. ניט טויטן, ניט גנבענען, ניט זאגן קיין ליגן, ניט אָפּנעמען ביי יענעם וואָס אים געהערט, אַכטן פּאַטער און מוטער, אָפּרוען איין טאַג אין וואָך פון דער אַרבעט, ניט בוקן זיך צו אָפּגעטער פון שטיין און האַלץ, נאָר גלויבן אין איין גאָט, וואָס פירט אָן מיט דעם אידישן פּאַלק — דאָס אַלץ האָבן די בנ־יִשְׂרָאֵל געהערט פון זייער פירער מוֹשֶׁה בְּנֵנוּ („מוֹשֶׁה אונזער לערער“) פאַלד ווי זיי זיינען אַרױם פון קנעכטשאַפּט צו אַ פֿריי לעבן. מוֹשֶׁה האָט אױסגעקריצט די צען געפּאַטן אויף שטיינערנע מאָוולען („לוחות“), פֿדי יעדערער זאָל זיי געדענקען און פּאַלגן.

אַבער ניט אַלע אין פּאַלק האָבן זיך געקענט דערהויבן צו די גע־דאַנקען פון דעם גרויסן לערער. געווען פיל מענטשן, וואָס האָבן ניט

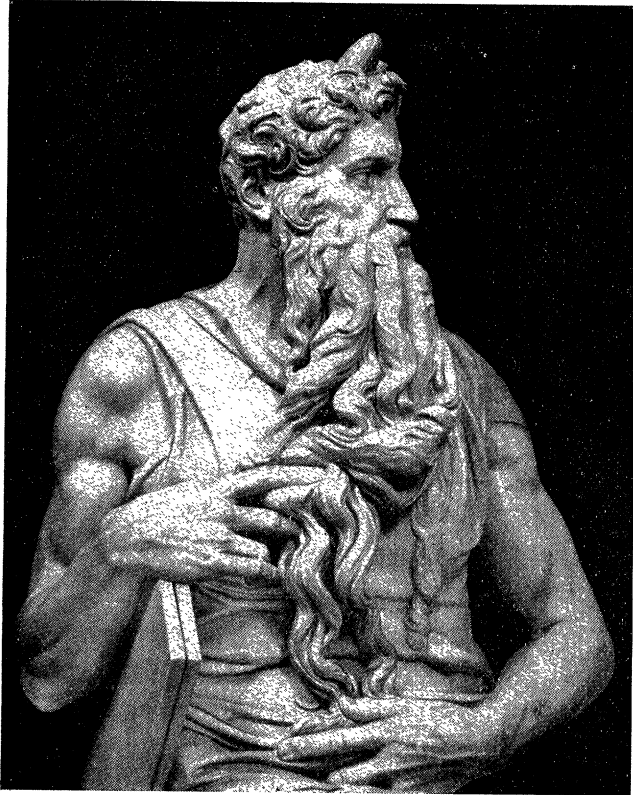
8. דאָס קאַלב אַפּױס (עגל)

געקענט גלויבן אין אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט. אין מצרים האָבן זיי געזעען, ווי מענטשן בוקן זיך צו אַן אָפּגאָט אין געשטאַלט פון אַן אָקס אָדער אַ קאַלב. האָבן זיי זיך אויך אױסגעגאַסן פון גאַלד אַ בילד מיט דער ציבּה פון אַ קאַלב (דאָס גאַלדענע קאַלב, דער עגל), האָבן געטאַנצט אַרום אים און געשריען: אָט איז אונזער גאָט, וואָס האָט אונז אַרױסגעפירט פון מצרים! ווי נאָר מוֹשֶׁה האָט דאָס דערזעען, האָט ער פון פּעם אין האַרצווייטאַק צעבראַכן די לוחות, וואו עס איז געווען

אויסגעקריצט אויך דער געפאָט, אז מען טאָר זיך ניט פּוקן צו אַ בילד. שפעטער אָבער האָט ער זיך באַראַיאַקט: ער האָט פאַרשטאַנען, אז ניט אזוי גיך קען זיך אַ פּאַלק צופאַסן צו אַ נייער אָרדענינג. ער האָט גע- מאַכט נייע לוחות און האָט זיי אַריינגעלעגט אין אַ שיינעם קאַסטן (אַרן), וואָס איז געשטאַנען אין אַ פּאַזיטיווער געזעלשאַפֿט (משפּה). דאָס איז געווען דער קליינעל טעמפל פּון די פּני-ישׂראָל; מען פּלעגט אים אַריבערטראָגן פּון איין אָרט אױף דעם אַנדערן ביי אַלע וואַנדערונגען אין דעם מדינאָ.

פּערציק יאָר האָבן די פּני-ישׂראָל געוואַנדערט אין דעם גרויסן מדינאָ צווישן מצרים און פּען. מוֹשֶׁה האָט צוגעזאָגט אַריינפירן זיי אין פּען אָדער פּאַלעסטינע, דאָס לאַנד, וואו עס האָבן געלעבט אַמאָל די פּאַלק-פּאַטערס (די „אַבות“) אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעֲקֹב; אָבער אױף די גרעניצן פּון דרום-פּען האָבן זיך באַזעצט די פּעלקער עמון, מוֹאָב און אָדום און ניט געוואָלט דורכלאָזן די פּני-ישׂראָל. האָט מען זיך געמוזט לאַנגזאַם צוריק צום מזרח-גרעניץ, וואו עס האָבן זיך געצויגן פּרייטע סטעפּעס ביז צום טייך יַרְדֵּן („עבר הַיַרְדֵּן“). דאָ האָבן זיך די פּני- ישׂראָל צעטיילט אױף צוועלף גרופּעס אָדער שְׁבָטִים. יעדער שְׁבָט איז געווען ווי אַ גרויסע משפּחה, וואָס האָט זיך גערופּן מיט דעם נאָמען פּון איינעם פּון די צוועלף יַעֲקֹבס קינדער: שְׁבָט ראַובֵּן, שְׁבָט יְהוּדָה, שְׁבָט לֵוִי און אזוי ווייטער; דער שְׁבָט יוֹסֵף איז באַשטאַ- נען פּון צוויי טיילן, וואָס האָבן זיך גערופּן מיט די נעמען פּון יוֹסֵפּס זין: אָפּרַיִם און מְנַשֶּׁה. אַלע שְׁבָטִים זיינען געגאַנגען פּאַוואָפּנט, יעדער אינטייער זיין פּאַן: זיי האָבן זיך געמוזט שיצן קעגן די ווילדע מדינאָ- פּעלקער און צוגרייטן זיך צו אַ מלחמה מיט די פּען-פּעלקער, וואָס האָבן ניט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך די פּני-ישׂראָל. די ערשטע מלחמה האָט אויסגעבראַכן אױף דער מזרח-זייט פּון יַרְדֵּן: די ישׂראָלים האָבן פּאַרטריבן פּון דאָרטן דאָס קריגערישע פּאַלק אַ מוֹרִים און האָבן פּאַרנומען אַ שטיק לאַנד נאָענט צו עמון און מוֹאָב. דאָ האָבן זיך באַזעצט עטלעכע שְׁבָטִים, ווייל דאָס לאַנד איז געווען זייער גוט צו פּיטערן הויז-פּי. אַלע אַנדערע שְׁבָטִים האָבן געמוזט וואַרטן ביז וואַנען זיי וועלן קענען אַריבערגיין דעם יַרְדֵּן און אַריינדרינגען אין דעם אינע- ווייניקסטן פּען, וואו עס האָבן אַמאָל געלעבט די אַבות.

דעם גרויסן פאלק-פירער מושהן איז אָבער ניט געווען באַשערט אַריינפירן אלע אידן אין דאָס „צוגעזאַממע לאַנד“. ער איז שוין געווען אלט און האָט געפילט, אז אינגיכן וועט ער שטאַרבן. פאַר זיין טויט האָט ער פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פּאָלק און האָט זיי געלערנט ווי צו לעבן אין דעם נייעם לאַנד לויט די געזעצן פון פּרייהייט און גערעכט-

9. מושה רַבֵּנו

טיקייט. פאַר אַ פירער האָט ער באַשטימט זיין יונגן פּריינד יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נֹון. דערנאָך איז מושה אַרױפגעגאַנגען אױף דעם שפּיץ פון פאַרג נבֿו און באַקומט פון דער הױך דאָס גאַנצע לאַנד פֿנען אױף פּיידע זייטן פון ירדן. אין טיפן טרויער איז ער דאָ געשטאַנען, ביז

וואנען די פוחות זיינען אים אויסגעגאנגען אין ער איז געשטאָרפן.
דאָס פּאָלק ישׂראָל האָט דרייסיק טעג נאַכאַנאַנד באַוויינט דעם טאָיט פון
דעם גרויסן באַפרייער אין לערער, וואָס האָט אים אויסגעטיילט פון
די אַרומיקע פעלקער אין באַוויזן אַ נייעם וועג אין לעבן.

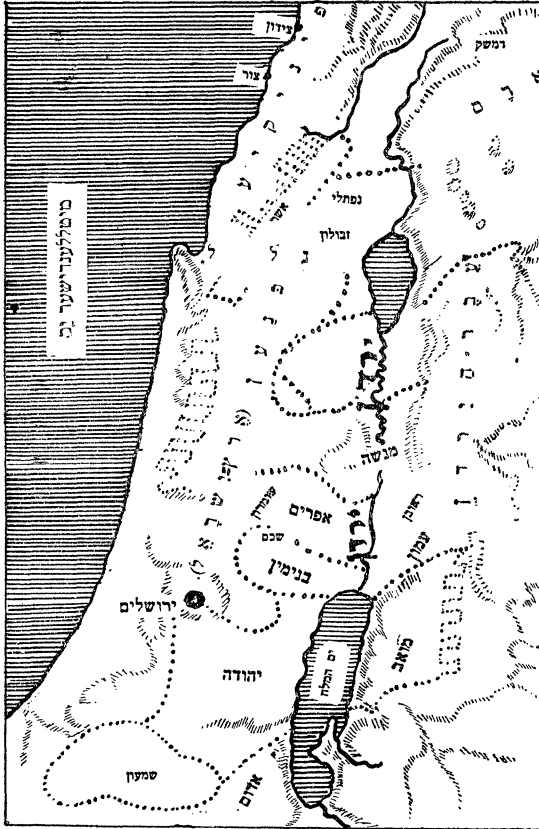
4. ווי פון פּנען איז געוואָרן אַרץ-ישׂראָל; די שופטים-צייט

צו יענער צייט איז דאָס לאַנד פּנען אָדער פּאַלעסטינע, צווישן
מיטללענדישן ים אין דעם טייך יַרדן, געווען באַזעצט מיט קליינע
פעלקער, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאַט זיין פירשט אָדער „קֹלֶךְ“.
ווען די בני-ישׂראָל זיינען צוגעגאנגען צום יַרדן אינטער דער פירינג פון
יהוֹשֻׁעַ, זיינען די פּנענים ניט געווען צוגעגרייט צו קלחמה. ניט ווייט
פון יַרדן איז געשטאַנען די באַפעסטיקטע שטאָט יְרִיחוֹ; די בני-
ישׂראָל האָבן די שטאָט באַלאַגערט; זיפן טעג האָבן זיי געשטורעמט
די פעסטונג, ביז וואַנען די ווענט זיינען איינגעפאלן און די באַלאַגערער
האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטאָט. אין גאַנץ פּנען האָט זיך פאַרשפּרייט
אַ קלאַנג, אַז עס גייט אַ גרויסע אַרמיי, וואָס וויל אָפּנעמען דאָס לאַנד
און פאַרטרייבן די אַלטע איינוואוינער. די שוואַכע פעלקער האָבן זיך
דערשראָקן, אין עטלעכע פון זיי האָבן אליין אַריינגעלאָזן די בני-
ישׂראָל אין זייערע שמעט און דערפער. יענע אָבער, וואָס האָבן זיך גע-
שמעלט אַנטקעגן, האָבן געהאַט אַ מַפְלָה: די בני-ישׂראָל האָבן זיי צע-
שלאָגן, אַ טייל פאַרטריבן אין אַ טייל געלאָזט אויף די ערטער אַלס
אינטערמעניקע.

נאָך אַ לאַנגער צייט פון קלחמות האָבן זיך די אידישע שְׂבָטִים
באַזעצט אין לאַנד פּנען, וואָס אזי אזוי אַרום געוואָרן „ישׂראָלם לאַנד“
(אַרץ-ישׂראָל). זיי האָבן צעטיילט צווישן זיך דאָס לאַנד: יעדער
שְׂבָט האָט באַקומען זיין חֵלֶק. חוץ די פאַר שְׂבָטִים, וואָס זיינען געבליבן
אויף יענער זייט יַרדן (ראַובן אין גַד), האָבן זיך אינמיטן לאַנד באַזעצט
די צוויי גרויסע שְׂבָטִים אַפְרַיִם און מְנַשֶּׁה; אין כְּרוֹם — יהוֹדָה און
בִּינְיָמִן; אין צָפּוֹן — נֶפְתָּלִי, אַשֶּׁר, יִשָּׁכָר און זְבוּלוֹן; נאָר איין שְׂבָט
לוי האָט ניט באַקומען זיין אייגענעם חֵלֶק און איז געווען צעזויט צווישן
די איבעריקע שְׂבָטִים. נאָך יהוֹשֻׁעַס טויט איז ביי די בני-ישׂראָל ניט

געווען קיין אלגעמיינער פאלק-פירער, נאָר יעדער שָבט האָט זיך גע-
 האַט זיין פירער אָדער שוֹפֵט (ריכטער). מיט דער צעריסנקייט פון
 אידישן פאלק פלעגן זיך באַנוצן די פרעמדע פעלקער און אַנפאלן אזוי
 דעם אָדער יענעם אידישן שָבט, פֿדי אָפנעמען ביי אים צוריק זיין שטיק
 לאַנד. אין אזעלכע שלעכטע צייטן פלעגן זיך פאראייניקן עטלעכע

שָבטים אין איין
 פונד, אונטער דער
 פירונג פון אַ העל-
 דישן שופֿט, אַ
 „גיבור“, און צוזא-
 מען פלעגן זיי
 מלחמה האַלטן מיט
 די פרעמדע און
 באַפרייען זיך פון
 זייער הערשאַפט.

אזא מעשה איז
 געשעען דאָן אין
 צפון-טייל פאלעם-
 טינע, וואו דער
 שָבט נַפְתָּלִי אין
 אַנדערע האָפן גע-
 לעבט צווישן פרעם-
 דע פעלקער. איינ-
 מאָל האָט אַ קריג-
 פירער מיטן נאָמען
 סִיסְרָא אָנגע-
 זאַמלט אַ גרויסן
 חיל און אָנגעהויבן

10. קארטע פון פנען (פאלעסטינע) מיט די 12 שבטים
 יאָגן און דריקן דעם שבט נַפְתָּלִי און די אַרומיקע אידישע שָבטים.
 פון צפון זיינען אידן געלאָפן אין די שמעט פון דעם מיטעלן שמאַרקן
 שבט אַפְרַיִם. צו יענער צייט האָט אויפן באַרג אַפְרַיִם געלעבט
 אַ קלוגע פרוי מיטן נאָמען דְבוֹרָה. זי איז געווען אַ „נביאָה“,

א באגייסטערטער מענטש, וואָס רעדט אין נאָמען פון גאָט. זי האָט גערופן די בני-אָפֿרים קומען צו הילף זייערע פרידער אין צפֿון און האָט אוועקגעשטעלט דעם פירער פֿרַק (דער נאָמען הייסט „בליין“) פון שבט נַפְתָּלי בראש פון דער אידישער אַרמיי, וואָס איז געגאַנגען אויף אַ מלחמה מיט סיכראָן. דבורה איז אויך מיטגעגאַנגען מיט דער אַרמיי. די גיבורים פון ישׂראֵל האָבן צעשלאָגן סיכראָס היל; סיכראָ אליין איז אַנטלאָפֿן און באַהאַלטן זיך אין אַ צעלט פון איינער אַ פֿרוי; זי האָט אים אָבער אין שלאָף דערהרגעט מיט אַ פֿלאָקן. דבורה האָט באַזינגען די דאָזיקע באַפֿרייונג פון פֿאַלק אין אַ שיינעם ליד, וואָס הויבט זיך אָן מיט די ווערטער: „איך זינג צום גרויסן גאָט פון ישׂראֵל. עם איז ניט געווען קיין פירער ביי ישׂראֵל, ביז וואַגען איך, דבורה, בין גע- קומען ווי אַ מוטער אין ישׂראֵל!“

שפעטער האָט ווידער אויסגעפֿראַכן אַ קריג קעגן די נאָמאַדן, וואָס פֿלעגן קומען פון מִדְבָּר אויף זייערע קעמלען, אָנפֿאַלן ווי היישעריקן אויף אידישע פעלדער און אוועקפירן די תּבוּאָה מיט די בַּהֲיֹמוֹת. דער פירער אין קריג איז געווען גיִדְעוֹן פון שבט מִנַּשֶׁה. אויף זיין רוף האָבן זיך פֿאַרזאַמלט טויזנטער קריגער, נאָר ער האָט אויסגערופֿן: „ווער עם האָט מורא גיין אויף אַ מלחמה, זאָל בעסער זיך אומקערן אַהיים!“ די שוואַכע זיינען אוועק, און אַרום דעם פירער זיינען גע- בליבן דריי הונדערט העלדן, מיט וועמען ער האָט אָפֿגעהאַלטן אַ גרויסן ניצחֹן: די נאָמאַדישע רויבער זיינען אינגאַנצן פֿאַרטריבן געוואָרן פון לאַנד. די עלטסטע פון פֿאַלק זיינען געקומען צו גידעֹנען און געבעטן אים, ער זאָל ווערן אַ קיניג אין ישׂראֵל, נאָר ער האָט געענטפֿערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלן הערשן איבער אייך; גאָט איז אייער קיניג.“

איינמאָל ביי אַזאַ קריג מיט פיינדלעכע פעלקער האָט זיך געטראָפֿן אַ טרויעריקע מעשה. דער פירער פון די אידישע פּאַסאַזשער-שבטים אויף יענער זייט פון ירדן („עֶבֶר הַיַּרְדֵּן“), יפֿתָּח פון גילעד, האָט מלחמה געהאַלטן מיט דעם שכנישן פֿאַלק עמֹן, וואָס האָט געוואָלט אָפֿנעמען דאָס לאַנד ביי אירן. אין רעכטן פֿרען פון דער מלחמה האָט יפֿתָּח אַרויסגעזאָגט אַזאַ וואָרט: „אויב גאָט וועט געבן און מיר וועלן באַזיגן דעם פיינד, וועל איך, צוריקקערענדיק זיך אַהיים, אים פֿרענגען פֿאַר

א קרבן דאָס ערשטע, וואָס וועט מיר אַרױסגיין אַנטקעגן פון מיין הויז". גראַד האָט זיך אַזוי געטראָפן, אַז די ערשטע, וואָס האָט פאַגענטט יפּתּחן, איז געווען זיין יונגע און שיינע טאָכטער. אַז דער פּאָטער האָט איר דערציילט וועגן זיין אומגליקלעכן נדר, האָט די טאָכטער געענטפּערט: „וואָס די האָסט צוגעזאָגט מוזט די טאָן. לאַז מױך נאָר אָפּ אױף צוויי חדשים אין די בערג, איך וועל דאָרטן צוזאַמען מיט מײנע חברטעס פּאַקלאָגן מיין יונג לעבן". אַזוי איז אָפּ געשניטן געוואָרן אַ יונג בליענד לעבן איבער אַ ווילדן גלױבן, וואָס האָט זיך נאָך געהאַלטן בײ די אַרומיקע פעלקער און אױך בײ אַ טײל פון אירישן פּאָלק, אַז גאָט וויל מענטשלעכע קרבנות. שפּעטער זײנען אַזעלכע מנהגים בײ אידן אינגאַנצן פאַרשוואַנדן געוואָרן.

נאָכדעם האָט אַ נייער בײזער פײנד אָנגעהויבן דריקן די שְׂבָתִים אין די כְּרוֹם-לענדער, נאָענט צום ים. דאָ האָבן זיך פּאַזעצט די פּלִישֵׁתִים אין עמלעכע שמעט (עָה, אַשקלֹן און אַנדערע) און האָבן געהערשט איבער די שְׂבָתִים כֵּן און יהודה. אײנער אַ שטאַרקער העלד פון יאָבט כֵּן, שײמשױן דער גיבֹר, האָט געקעמפט קעגן די פּלִישֵׁתִים דערמיט, וואָס ער אַליין פּלעגט זײ אָנמאַן צָרוֹת אין פּאַר-שײדענע ערטער. אײנמאַל האָט ער געכאַפט דריי הונדערט פּוּקסן, צוגעבונדן זײ צו די עקן ברענענדיקע פּאַקעלן און געלאָזט אױף די פּלִישֵׁתִישע פּעלדער, איז דאָרטן די גאַנצע תּבוּאה פּאַרברענט געוואָרן. ווען די פּלִישֵׁתִים האָבן אים דערזעען אין דער שטאָט עָה און האָבן פּאַרשלאָסן די טויערן פון שטאָט, פּדי ער זאָל נײט קענען אַרױסגיין, האָט שײמשױן שטילערהײט בײנאַכט אַראָפּגעריסן די טויערן מיט די ריגל און שלעסער, אַוועקגעטראָגן זײ אױף אַ באַרג און אַליין זיך רואיק אַווקגעגאַנגען. די פּלִישֵׁתִים האָבן זיך געוואונדערט אױף אַזאַ גבוּרָה און האָבן אײנגערעדט שײמשױנס פּלִישֵׁתִישע ווייב דלִיָּה, זי זאָל זײ העלפן כאַפּן דעם אירישן גיבֹר. דלִיָּה האָט געפּרעגט ביים מאַן: „זאָג מיר, אין וואָס ליגט דיין גרויסער פּוּחַ?" שײמשױן האָט געענטפּערט: „פון קלײנווייז אָן האָב איך נײט געשאַרן מײנע האָר, און ווען מען זאָל זײ אַפּשערן, וועל איך אָנווערן מיין קראַפּט". האָט אים דלִיָּה אין שלאָף אָפּגעשניטן די לאַנגע האָר און אָנגעזאָגט אירע פּלִישֵׁתִישע פּרײנד, זײ זאָלן קומען. האָבן אים די פּלִישֵׁתִים געכאַפט, אױסגעשטאַכּן

די אויגן און א געשמידטן אין קייטן אריינגעזעצט אין תפיסה. איינמאל האָבן זיי געבראָכט דעם בלינדן העלד אין זייער מעמפל, פדי דאָס פּאַלק זאָל זיך לוסטיק מאַכן איבער דעם געפּאַנגענעם פּיינד. דער צערייצמער שימשון האָט אויסגעשריען: „מיינ גאָט, גיב מיר כּאָמפּ נאָך איינמאל פּוּח און לאָמיר שטאַרבן צוזאַמען מיט די פּלישתים!“ ער האָט זיך אָנגעכאַפט מיט די הענט ביי די זיילן פון מעמפל און האָט זי א טרייסל געטאַן. דער גאַנצער בנן איז איינגעפאַלן און האָט פאַרגאַבן אונטער זיך מיינער פּלישתים אין אויך דעם אידישן העלד.

5. שאָוּל, דער ערשטער מלך פון ישׂראל

די פּלישתים האָבן אַלץ ווייטער פאַרשפּרייט זייער הערשאַפט אין אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף די לענדער פון אַפּריים, אין מיטל-פּנען. דאָ, אין דער שטאָט שיל, איז געשטאַנען דער כּוּשָׁן אָדער געצעלט פון גאָט יְהוָה מיט דעם הייליקן אָרֹן, וואָס די בני-ישׂראל האָבן אַריבערגעטראָגן פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן וואַנדערנדיק אין דעם מדינא. דער פּוּח (פּריסטער) איז דאָ געווען עלי, וואָס איז אויך געוואָרן דער „שופּט“ פון די שבטים אין מיטל-פּנען. ער פלעגט תמיד אויפמונטערן דאָס פּאַלק צום קאַמף מיט די פּרעמדע אונטערדריקער, אָבער ניט אַלעמאָל האָט דאָס געהאַלפּן. איינמאל האָבן זיך די פּלישתים אַריינגעריסן אין דער הייליקער שטאָט שילה, צעשטערט דעם כּוּשָׁן און אַוועקגעפירט דעם הייליקן אָרֹן. דער אַלטער עלי איז פון שרעק און צער געשטאַרבן. דאָס האָט צוגעזען אַ יונגערמאַן פון שבט לוי, מיטן נאָמען שמואל, וואָס האָט זיך געהאַדעוועט ביי דעם פּוּח עלי און האָט געזאָלט פאַרנעמען זיין אָרט נאָך זיין טויט. שמואל איז געווען אַ באַגייסטערטער מענטש, אַ נביא; ער האָט געוואָלט אויפ-לעבן די תּוֹרָה פון מוֹשֶׁה בְּנֵי אֹהֵן און געלערנט דאָס פּאַלק ווי צו לעבן נאָך די געזעצן פון דער דאָזיקער תּוֹרָה; מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ הייליקן „זעער“ (רוֹאֵה), וואָס קאָן פאַראַויסזען די צוקונפּט. ווען ער איז געוואָרן שופּט נאָך עלי'ס טויט, האָט ער געמוזט פירן דאָס פּאַלק קעגן די פּיינדלעכע פּלישתים, אָבער ער איז ניט געווען קיין קריגסמאַן. פיל האָבן געמיינט, אַז נאָר אַ שטאַרקער קיניג און קריגסהלד קען פאַר-

אייניקן אלע שְׂבָטִים, שאַפֿן אַ גרויסע אַרמיי אין באַפֿרייען דאָס לאַנד פֿון די פֿיינד. די עלטסטע פֿון פֿאַלק זיינען געקומען צו שמואָלן אין גע- בעטן, ער זאָל אויפֿשטעלן אַ מַלְךְ, וואָס זאָל זיי פֿירן אין קאַמפֿ.

איינמאָל קומט צו שמואָלן אַ הויכער שיינער יונגערמאַן אין זאָנט צו אים: „איך בין שְׂאוּל, אַ לאַנדווירט פֿון דער שטאָט גיבעה אין שכט בנְבִיז, און האָב זיך איצט אוועקגעלאָזט זוכן די אייזלען, וואָס זיינען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן ביי מיין פֿאַטער; וויל איך ביי דיר פֿרעגן, צי וועל איך זיי געפֿינען“. שמואָל האָט זיך צוגעקוקט צו דעם שטאַרקן ענערגישן יונגערמאַן אין האָט אים געזאָגט: „זאָרג ניט וועגן די אייזל- לען! דיר איז באַשערט צו ווערן אַ קיניג איבער ישׂרָאֵל“. באַגייסטערט דורך די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שְׂאוּל געשטעלט אין דער שפּיץ פֿון דער אידישער אַרמיי און האָט אָפּגעהאַלטן אַ גלענצנדן ניצחון איבער די עמאָנים, וואָס האָבן באַלאַגערט די אידישע שטאָט יָבֶש אין גילעד. אין פֿאַלק האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן שְׂאוּל, דעם באַפֿרייער פֿון פֿרעמדן יאָך. אַז שמואָל האָט צוגיפּגערופֿן אַ פֿאַלקס-פֿאַרוואַלונג אין דער שטאָט מְצַפֶּה און פֿאַרגעלייגט, מען זאָל שְׂאוּלן אויסקלייבן פֿאַר אַ מַלְךְ, האָבן זיך דערהערט באַגייסטערטע קולות: „יחי הַמֶּלֶךְ! זאָל לעבן אונזער קיניג!“ שאַולס שטאָט גיבעה איז געוואָרן די הויפּט- שטאָט פֿון דער נייער אידישער מלוכה.

אַזוי איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע אידישע מלוכה אין אַרץ-ישׂרָאֵל. דאָס איז געווען אַרום דריי טויזנט יאָר צוריק (1030 יאָר פֿאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

די גאַנצע צייט פֿון שאַולס קיניגשאַפֿט איז אַריבער אין מלְחָמוֹת. מיט די פֿלישתים און מיט די מדי־בְּר-פֿעלקער (באַזונדערס מיט עמֶלֶק), וואָס פֿלעגן זיך אַריינרייסן אין לאַנד. צום סוף איז דער מַלְךְ מיד גע- וואָרן פֿון קריג-זאָרגן; אויף אים פֿלעגט אָפט אָנפֿאַלן אַ מכה-שחורה, אַן אומעט, מעלאַנכאָליע. האָט מען אָן עצה געגעבן, ער זאָל נעמען אַ מענטשן, וואָס קען שפּילן אויף אַ פֿידל און מיט זיין שפּילן צעטרייבן דעם אומעט. מען האָט געבראַכט אין קיניגס הויז אַ שיינעם קלוגן יונג פֿון שכט יהודה, מיטן נאָמען דָוִד, אַ פֿאַסטן פֿון בית-לְחֶם, וואָס איז געווען באַרימט מיט זיין שפּילן אויפֿן פֿידל. דויד פֿלעגט פֿריילעך מאַכן דעם אומעטיקן קיניג און איז געוואָרן באַליבט אין הויז. אינגיכן

הָאָם מֵעַן זִיךְ דֵּרוואַסמ, אַז ער איז אױך אַ גיבױר, אַ העלד. אײנמאַל
 בשעת אַ מלחמה האָט דער פירער פון די פלישהים, גלית, אַ הויכער
 און שטאַרקער העלד, אױסגערופֿן: „זאַל אײנער פון אײך אַרױסגיין
 אין פעלד און פאַרמעסמן זיך מיט מיר; אױב ער וועט מיך שלאָגן,
 וועלן מיר זיין אײערע קנעכט; אױב אָבער איך וועל אים שלאָגן, וועט
 איר זיין אונזערע קנעכט.“ דאַן האָט שאַול אױסגערופֿן: „ווער עס וועט
 פאַזיגן דעם פלישהישן העלד, וועט פאַקומען מיין טאַכטער פאַר
 אַ ווייב!“ דאַ איז אַרױסגעטראָטן כּויד און געזאָגט: „איך גיי, גאַט וועט
 מיר העלפֿן.“ ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַנטקעגן גלית, האַלטנדיק
 אין האַנט אַ שטעקן און עטלעכע שטיינדלעך. גלית האָט זיך פאַליי-
 דיקט און געזאָגט: „וואָס בין איך אַ הונט, וואָס דו גייסט אױף מיר מיט
 אַ שטעקן?“ דאַ האָט כּויד אַ וואָרף געטאָן אַ שטיינדל און געטראָפֿן
 דעם ריז גלייך אין שטערן. יענער איז אַנידערגעפאַלן און זיך ניט גע-
 קענט אױפהױבן, איז כּויד צו אים צוגעגאַנגען, אַראָפֿגעריסן פון אים
 דעם שווערד און אָפֿגעהאַקט דעם קאַפּ. די פיינד זיינען זיך צעלאָפֿן,
 און כּויד מיט זיין טייל האָפֿן זיך אומגעקערט אַהיים. אַנטקעגן זיינען
 אַרױס אײדישע פרויען מיט געזאַנג און טענין און האָפֿן אױסגערופֿן:
 „שאַול האָט געשלאָגן טױזנטער פיינד, כּויד אָבער — צענדליקער
 טױזנט!“

שאַול האָט זיך געפרייט אױף כּוידס גיבױר, אָפֿער ער האָט אױך
 מקנאַ געווען דעם יונגן גיבױר, וואָס מען שטעלט אים העכער פון דעם
 קיניג. כּויד האָט חתונה געהאַט מיט דעם קיניגס טאַכטער מיבַל, זיך
 פאַפריינדעט מיט זיין זון יהונתן. נאָר מיט שאַולן האָט ער שױן ניט
 געקענט לעבן בשלום, ווייל דער צערייצטער קיניג האָט אים תּוֹשֵׁד
 געווען, אַז ער וויל ביי אים אָפֿנעמען די מאַכט און ווערן אַליין קיניג.
 אײנמאַל, בשעת אַן אָנפאַל פון צאַרן, האָט שאַול געוואָרפֿן זיין שפּיז
 אױף כּוידן און אים שיער ניט דערהרגעט. כּויד האָט געמוזט אַנט-
 לויפֿן. אַ לאַנגע צייט האָט ער געוואַנדערט מיט אַ חכרה פאַוואָפֿנטע
 מענטשן אין דעם כּוּדָר און אין די פלישהישע לענדער, שאַול האָט
 זיך נאָך אים געיאָגט, אָבער ניט געקענט כאָפֿן.

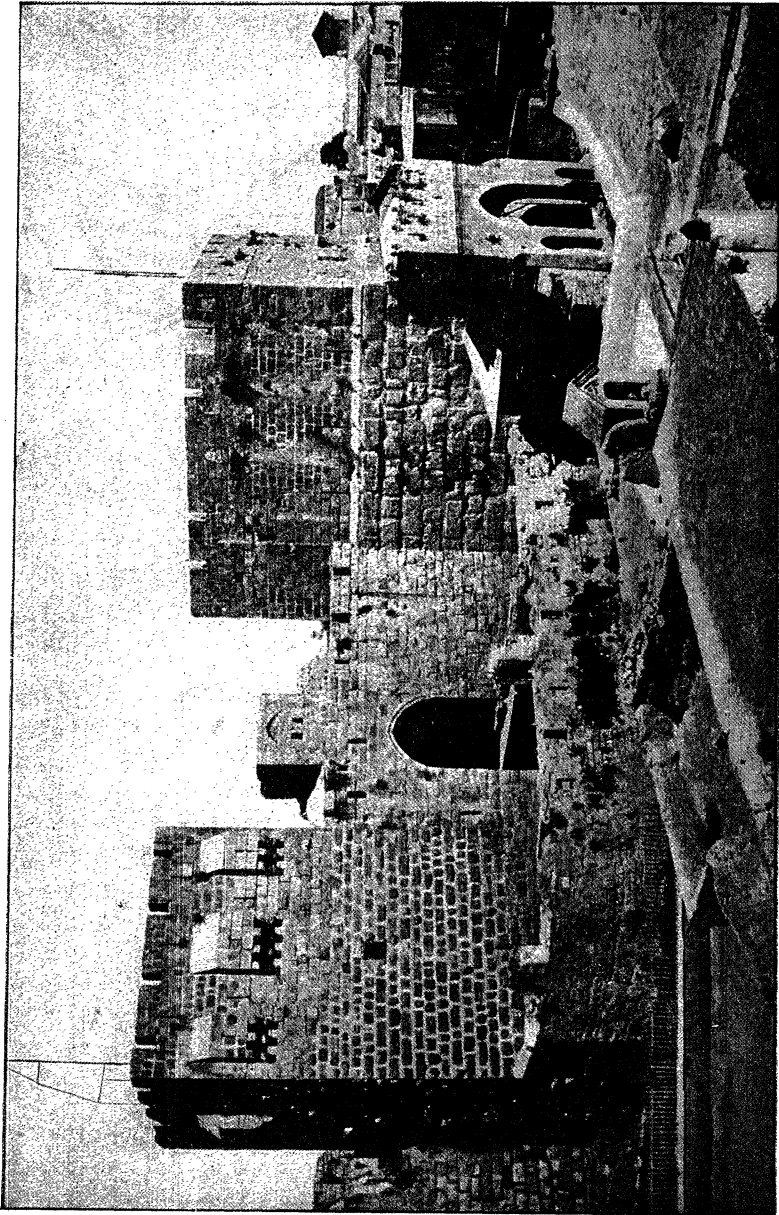
אין דער דאָזיקער צייט האָט ווידער אױסגעפראַכֿן אַ מלחמה
 צווישן אידן און פלישהים. שאַול מיט זיין זון יהונתן זיינען אַוועק

אויף דער מלחמה, אָבער די פלישתים האָפן די אידישע אַרמיי צע-
 שלאָגן, און דער קיניג מיטן זון זיינען אויך געפאלן אין קריג. אז מען
 האָט דאָס אָנגעזאָגט כּוידן, האָט ער זיך צעוויינט און געזונגען
 אַ טרויער-ליד אויף דעם גרויסן אומגליק: „ווי זיינען דאָס די העלדן
 געפאלן! שאַול און יהונתן, געליבטע און טייערע, ניט צעשיידט אין
 לעבן און אין טויט! אָ, ווי זיינען דאָס די העלדן געפאלן!“

6. כּויד המלך אין ירושלים

די, וואָס האָפן אַמאָל געזעען כּוידס גבורות אין דער מלחמה,
 האָפן פאַרשטאַנען, אז ער מוז איצט ווערן אַ הערשער ביים פּאָלק
 ישראל. ציערשט האָפן אים אָבער אָנערקענט פאַר אַ מלך נאָר די
 מענטשן פון זיין אייגענעם שְׁכֵט יהודה, און ער האָט זיך באַזעצט
 ביי זיי אין דער שטאָט כּברון. די אַנדערע שְׁכֵטים האָפן געהאַלטן,
 אז לויט דעם געזעץ דאַרף שאַולס זון אישבעל זיין דער יורש פון דער
 קיניגלעכער מאַכט. עטליכע יאָר האָט זיך געצויגן אַ בירגער-קריג
 צווישן כּוידס צד און אישבעלס צד, ביז וואָסן אישבעל איז דערמאָרדעט
 געוואָרן און דאָס גאַנצע פּאָלק איז אַריבער אויף דוידס זייט. קיין כּברון
 זיינען געקומען די עלטסטע פאַרשטייער פון אלע שְׁכֵטים און געקרוינט
 כּוידן פאַר אַ מלך.

דער נייער מלך האָט זיך געשאפן אַ נייע הויפטשטאָט אויף די
 בערג פון יהודה: ירושלים. ביז יענער צייט איז די דאָזיקע שטאָט
 געווען באַזעצט מיט אַ פּרעמד פּאָלק, די יבוסים, וואָס האָפן זיך באַ-
 פעסטיקט און ניט אַריינגעלאָזט זייערע שְׁכֵט פון שְׁכֵט יהודה. כּויד
 האָט איינגענומען די פעסטונג פון ירושלים אויף דעם פאַרג ציין,
 און די שטאָט האָט באַקומען אַ נאָמען „עיר-כּויד“. דער נייער הויפט-
 שטאָט פון דער אידישער מליכה איז באַשערט געווען צו ווערן אויף
 טויזנטער יאָרן לאַנג די באַרימטסטע שטאָט אין דער וועלט, די „היי-
 ליקע שטאָט“. אַהער האָט דויד אַריבערגעפירט דעם הייליקן אָרון,
 וואָס איז געשטאַנען ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפן שמעטל זינט דער צייט
 פון עלי הכהן און שמואל הנביא. כּויד האָט אַוועקגעשטעלט דעם

11. ירושלים. עיר הויז, הויזס טורעם

אָרֹן אִין אַ באַזונדער געצעלט אין ירושלים, ביז וואָנען עס וועט געבויט ווערן דער גרויסער טעמפל פֿון נאָט יְהוָה.

דויד האָט געשאפן אַ שטאַרקע אַרמיי און האָט געפירט גרויסע מלחמות מיט אַלע פעלקער, וואָס פלעגן אָנפאלן אויף פּאַלעסטינע. ער האָט אינגאַנצן אַרויסגעטריבן די פלישמים פֿון אידישע שמעט און זיי אָפּגעשטופּט צום דרום-גרעניץ. ער האָט באַזיגט אויך די פּינדלעכע פעלקער מאַכ, עמון און אָדום אויפֿן מזרח-גרעניץ; זיין אַרמיי איז אַפילו אַריינגעדרונגען אין כְּמֶשֶׁק, דער הויפטשמאַט פֿון אַכֶם (סיריע). אַלע גרעניץ-פעלקער האָבן דערזען, אז עס שאַפט זיך אַ גרויסע אי-דישע מלוכה און האָבן מורא געהאַט זי אָנצורירן. פֿון דרויסן איז געוואָרן רואיק, אָבער אינעווייניק אין לאַנד האָבן זיך אָנגעהויבן קרי-גערײען אין קיניגס פּאַמיליע גופּא.

ווי עס האָט זיך געפירט אין יענער צייט, האָט דויד געהאַט עטלעכע ווייבער, חוץ זיין ערשטער פֿרוי, שאַוּלס טאָכטער מיכל, און פיל קינדער. ווען ער איז שוין געווען מלך אין ירושלים, האָט ער זיך פּאַרליבט אין איינער אַ שיינער פֿרוי בַת-שֶׁבַע, די ווייב פֿון זיין אָפּיצער אוריה, און האָט זי אָפּגענומען ביי איר מאַן. דאָ איז צו אים געקומען דער „נביא“ נתן און האָט אים דערציילט אזאַ מעשה: אין איינער אַ שמאַט האָבן געלעבט צוויי מענטשן, אַ רייכער, וואָס האָט געהאַט פיל שאָף און רינדער, און אַן אַרימער, ביי וועמען עס איז געווען נאָר איין שעפעלע; איינמאַל, ווען צום רייכן איז געקומען אַ גאַסס, האָט ער צוגענומען ביי דעם אַרימען שֶׁכֶן זיין איינציקע שעפעלע און געמאַכט אַ מאַלצייט פּאַרן גאַסס. אויסהערנדיק די מעשה, האָט דויד מיט צאָרן געזאָגט: „אזאַ מענטש פּאַרדינט מען זאָל אים טויטן און פאַר דער שעפעלע זאָל ער באַצאָלן דעם אַרימאָן פיר מאַל אזויפיל, ווי זי איז ווערט.“ דאָ האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט אַליין אזאַ מענטש! גאָט האָט דיר געגעבן אַ מלוכה און רייכקייט און פיל ווייבער, און דו האָסט אָפּגענומען די איינציקע ווייב ביי אוריהן!“ דער מלך האָט דערפילט אַ טיפע תּכֻּמָה אין האַרצן און געזאָגט: „יאָ, איך האָב גע-זינדיקט.“ דער נביא נתן האָט אים געענטפּערט: „פאַר דיין זינד וועסטו באַשטראַפּט ווערן מיט דעם, וואָס אין דיין הויז וועט ניט זיין רואיק

און עס וועט זיך אויפהויבן אן אומגליק אויף דיר פון דיין אייגענער
מישפחה“.

פון יענער צייט אן האָבן ניט אויפגעהערט שטרייטן און רייסענישן
אין הויז פון דויד המלך. זיינע קינדער פון פארשיידענע פרויען האָבן
זיך שטענדיק געקריגט. צוערשט האָבן זיך צוקריגט די צוויי עלטערע
זין, אַמנון און אַבשלום, וואָס האָבן געהאט פארשיידענע מומערס.
איינמאל האָט אַמנון שווער באַליידיקט אַבשלום שוועסטער, די שיינע
קמור; אַבשלום איז אַריין אין פֿעם און האָט אָפּגעטאָן אַזאַ מעשה: ער
האָט פאַררופֿן אַמנון אויף אַ מאַלצייט און געהייסן זיינע דינער, זיי זאָלן
אים דערהרגענען. אױס מוראַ פאַרן פּאָטער איז ער אַנטלאָפֿן. אַבשלום
האָט געוואַנדערט איבערן לאַנד און אומעטום האָבן זיך אַרום אים
געזאַמלט אומצופרידענע מענטשן, וואָס האָבן זיך געקלאַגט אויפֿן
קיניג, אַז ער וויל ניט אױסהערן זייערע פּאָדערונגען און בּקִשׁוֹת.
אַבשלום האָט צו זיי געזאָגט: „אַז איך וועל ווערן קיניג, וועט איר
אַלע צופרידן זיין“. אַזוי איז אַ טייל פֿון פּאָלק צוגעשטאַנען צום בֶּן-
מלך, וואָס איז אויפֿגעשטאַנען קעגן זיין פּאָטער און געוואַלט ווערן
קיניג נאָך ביי זיין לעבן. אין תּכּוּרֵן האָט מען זיך שוין געגרייט אױס-
צורופֿן אַבשלומען פאַר אַ קיניג און גיין מיט אים קיין ירוּשָׁלַיִם.

דויד איז געווען גאַנץ דערשלאָגן פון דעם גרויסן אומגליק, וואָס
זיין אייגענער זון האָט אויפֿגעהויבן די האַנט אויפֿן פּאָטער. ער האָט
פאַרלאָזן ירוּשָׁלַיִם מיט זיין פּאַמיליע און אַ טייל אַרמיי. מענטשן
זיינען געשטאַנען אויף די גאַסן און זעענדיק ווי דער אַלטער קיניג
גיט אַוועק פון דער הױפּטשטאָט, האָבן זיי שטאַרק געוויינט. די
פֿוהנים פון טעמפל האָבן געוואַלט גיין צוזאַמען מיטן קיניג און טראָגן
פאַר אים דעם הייליקן אַרֶן, נאָר דויד האָט זיי געהייסן בלייבן אין
ירוּשָׁלַיִם. „אויב גאָט וועט וועלן — האָט ער געזאָגט — און וועט מיך
אומקערן אַהער, וועל איך ווידער זעען זיין הייליקן אַרֶם, און אויב
ניט, זאָל ער מאַכן מיט מיר וואָס ער וויל“. דער אויפֿשטאַנד האָט
צעטיילט דאָס פּאָלק אויף צוויי פּאַרטייען: איינע פאַר בּוּדֵן, די אַנ-
דערע פאַר אַבשלומען. עס האָט זיך צעפלאַקערט דער ברודער-קריג.
דער הױפּט-קאָמאַנדיר פון בּוּדֵם אַרמיי, דער גיבּוֹר יוֹאָב, האָט זיך
געיאָגט נאָך אַבשלוםס תּוֹל און האָט אים אָנגעיאָגט אין וואַלד אָפּרױם.

אבשלום איז אנטלאפן רייטנדיק אויף אן אייזל אין א געדריכטן וואלד, אָבער דאָרטן האָט ער זיך פאַרמשעפעט מיט זיינע לאַנגע האָר אָן די צווייגן פון די בוימער; ווען דער אייזל איז פון אונטער אים אַוועק-געלאָפן, איז אַבשלום געפליבן היינגען אין דער לופטן. יאָב איז אונטערגעקומען און האָט אים אריינגעשאָסן דריי פּיילן אין לייב. אינגעכען איז דער אויפשטאַנד אונטערדריקט געוואָרן אין גאַנצן לאַנד. דער

קיניג האָט זיך געקענט פרייען מיט דעם נצחון, אָבער ווען מען האָט אים דערציילט ווי אַבשלום איז אונגעקומען, האָט ער זיך צע-וויינט און געשריען: „מיין זון, מיין זון אַבשלום! בעסער וואָלט איך פריער געשמאַרפן ווי דו!“

דאָס לאַנד האָט זיך נאָך ניט אַזוי גיך באַרואיקט. עטלעכע שפּטים האָבן זיך צע-

12. אַבשלום טויט

בונטעוועט קעגן דער הערשאפט פון דוידן דערפאר, וואָס ער האָט זיין שבט יהודה אַוועקגעשמעלט העכער פאַר אלע אַנדערע טיילן פון פּאָלק. דעם קיניגס אַרמיי, אונטער יאָבס פירונג, האָט זיך געטראָגן פון איין שטאָט צו דער אַנדערער, געכאַפט אָדער פאַרטריבן די מורדים. אפילו רואיק שטאַרפן איז ניט פאַשערט געווען דעם גרויסן אירישן קיניג. מען האָט זיך אין דער פאַמיליע אָנגעהויבן קריגן, ווער זאָל ווערן קיניג נאָך דוידס טויט. די מלכה בת-שבע האָט געפאָדערט די קיניגלעכע קרוין פאַר איר זון שלומהן, אָבער איינער פון די עלטערע פרידער, אדוניהו, האָט זיך געשאפן אַ פאַרטיי, וואָס האָט אים אויסגערופן פאַר אַ מלך. דויד, וואָס איז שוין געלעגן אויפן קראַנקן בעט, האָט דאָן געגעבן אַ באַפעל, מען זאָל פאַלד קרוינען פאַר

אָמלך זיין געליבטן זון שלומהן. אינגעכן איז דויד געשטאָרפן, און
נאָך אַ קורצן קאַמף פון פאַרטייען האָט דאָס פּאָלק אָנערקענט די הער-
שאַפט פון שלומה הַמלך.

7. שלומה הַמלך און דער בית-המקדש

שלומה האָט גענישנט פון זיין פּאָטער אַ גרויסע מלוכה, וואָס איז
געווען פאַרזיכערט פון אויסערלעכע אָנפאַלן. דאָס פּאָלק האָט שוין
ניט געדאַרפט פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער און האָט זיך
געקענט אָפגעבן דער פרידלעכער אַרבעט. אין שלומהס צייטן האָבן
מענטשן געלעבט רואיק „יעדערער ביי זיין וויינגאַרטן און אונטער זיין
פייגנבוים“. מען האָט זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, לאַנדווירט-
שאַפט, מלאכה און האַנדל. שלומה האָט געשלאָסן אַ פריינדלעכן בונד
מיט די שכנישע פיניקיער, דעם בעסטן האַנדלס-פּאָלק אין דער
אַלמער וועלט; די פיניקיער פון צור און צידון, צוויי האַפן-שמעט אויפן
ברעג ים, האָבן אויסגעלערנט אידן האַנדלען; סוחרים פון ביידע פעלקער
פלעגן פאַרן אויף שיפן אין ווייטע לענדער, פאַרקויפן אייגענע סחורות
און איינקויפן פרעמדע. מיט דעם הערשער-הויז פון מצרים איז
שלומה געווען אַ מחותן: איינע פון זיינע ווייבער איז געווען אַ טאָכטער
פון עגיפטישן קיניג.

שלומה הַמלך איז געווען באַרימט אויף דער וועלט ווי דער
קליגסטער מענטש פון יענער צייט. פון ווייטע לענדער פלעגט מען
קומען הערן זיינע חכמות, זיינע משלים און שיינע געדאַנקען. מען
דערציילט, ווי קלוג ער האָט איינמאַל אַלס ריכטער געפונען דעם
ריכטיקן אַרטייל. עס זיינען געקומען צו אים צוויי ווייבער און
איינע פון זיי האָט געזאָגט: „מיר ביידע האָבן געלעבט אין איין הויז,
און יעדע פון אונז האָט געהאַט אַ קליין קינד, אָבער איר קינד איז
געשטאָרפן, ווייל זי האָט זיך ביינאַכט אין שלאָף אַרױפגעלעגט אויף
אים אין בעט און האָט אים דערשטיקט; דאַן האָט זי שטילערהייט,
ווען איך בין געשלאָפן, צוגענומן פון מיין בעט מיין קינד און מיר
אָוועקגעלעגט איר טויט קינד, און איצט זאָגט זי, אַז דער לעבעדיקער

אינגעלע איז איר זון און דער מױטער איז מױנער. די אַנדערע פרוי האָט געשריען: „דאָס איז ניט אַמת, מױן זון איז דער לעבעדיקער, און דײנער דער מױטער!“ פרי אױסגעפױנען דעם אַמת האָט שלומה אַ זאָג געמאַן צו זײן דינער: „ברענג מיר אַ מעסער און מיר וועלן צעשניידן דאָס לעבעדיקע קינד אױף צווייען — אַ העלפּט אַײן פרוי און אַ העלפּט דער אַנדערער.“ דאָ האָט אײנע פון די פרויען אױס-געשריען: „מױן האַר, לאָז ניט שניידן דאָס קינד, נאָר גיב אים שױן בעסער אָפּ אַ לעבעדיקן יענער פרוי!“ די אַנדערע אָבער האָט געזאָגט: „ניין, זאָל זײן ניט מיר און ניט דיר — שניידט אים!“ דאָ האָט שלומה געזאָגט: „איצט ווייס איך, ווער איז די אַמתע מוטער פֿונם לעבעדיקן קינד. גיט אים אָפּ יענער פרוי, וואָס האָט כחמנות געהאַט אױף אים און גיט דערלאָזט שניידן.“ דאָס גאַנצע פּאָלק האָט באַוואונדערט די קלוגשאַפּט פון דעם קיניג.

ווי אַלע גרויסע מלכים פון יענער צײט, האָט שלומה אױך ליב געהאַט פֿויען און זײן הױפּטשטאַט שײנע בנִינים. ירושלים איז און זײן צײט געוואָרן אַ שײנע שטאַט מיט קיניגלעכע פּאַלאַצן און גרויסע הײזער. צוערשט האָט דער קיניג געהייסן פֿויען אַ „הויז פאַר גאָט“, אַ פּרעכטיקן בית-המקדש. מױזנמער אַרבעטער און קנעכט, אײדישע און פּיניקישע, האָבן געהאַקט שמוינער אין די בערג און האַלץ אין די צעדער-וועלדער פון לְבָנוֹן און געפירט קײן ירושלים. שלומהס פּרײנד, דער פּיניקישער קיניג חירם פון צור, האָט אים געשיקט די בעסטע פּיניקישע בױ-מױסטער, וואָס האָבן מיט אײדישע הענט אױסגעבױט אַ פּאַלאַץ פאַר גאָט, פון דרויסן שמויין און פון אינעווייניק מיט ברעטער פון צעדער-האַלץ, מיט אױסגעשניצטער, גאָלד-באַדעקטער מאַלעריי אױף די ווענט. אין הויז איז געשמאַנען אַ גרויסער קױפּערנער מױזס אָדער אַלמאַר פאַר קרָבָנוֹת פון שאָף און רינד. אינעווייניק, אין אַ האַלפּ-מונקעלן זאַל, איז געשמאַנען דער הײליקער אָרן. אַהער האָבן זיך געצױגן מאַסן מענטשן פון גאַנצן לאַנד, באַזונדערס אין די גרויסע פּייערמעג, ווי פּסט און סױבות. דער מעמפּל אין ירושלים איז געווען אזױ שײן, אַז אַפילו פּרעמדע פון ווייטע לענדער פלעגן קומען אַ קיב טאָן אױף אים, ווי אױך אױף די פּרעכטיקע פּאַלאַצן, וואָס מען האָט אױסגעבױט פאַר שלומהן, זײנע ווייבער און זײנע דינער.

אָבער צו טייער האָט געקאָסט דעם פּאָלק דער גלאַנץ פון דער
 הויפט-שמאַט אין דעם קיניגס הויז. מען האָט גענומען ביי יעדערן,
 רייכע און אַרעמע, גרויסע שטייערן, געטריבן טויזנטער מענטשן אויף
 שווערע אַרבעט; ערדאַרבעטער און האַנטווערקער זיינען פאַראַרעמט
 געוואָרן און גרויסע טיילן פון פּאָלק זיינען געווען אימצופרידן. מיט
 דער דאָזיקער שטימונג אין פּאָלק האָט זיך באַנצט איינער פון דעם
 קיניגס באַאמטער, י ר ב ע ם פון שַבַּט אָפּרוב, און איז אַרױסגעטראָטן
 מיט שאַרפע רייד קעגן שלומהן. אים האָט געשטיצט דער נביא אַתְיָה
 פון שילה, וואָס האָט ניט ליב געהאַט דעם קיניג פאַר זיין פאַר-
 שווענדעריש לעבן. איינמאַל באַגעגנט אַתְיָה ירבעמען אין פעלד, נעמט
 אַראָפּ זיין מאַנטל און צערייסט אויף צוועלף שטיקער, ניט אים אָפּ
 צען פון זיי און זאָגט: „צען שַבַּטִים וועלן זיך אָפּרייסן פון שְׁלוֹמֶהס
 מלוכה און וועלן אויסקלייבן דיך פאַר אַ מלך“. ירבעם האָט שוין
 צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין שַבַּט אָפּרוב, נאָר שלומה האָט זיך דער-
 וואוסט דערפון און געגעבן אַ באַפעל צו טויטן אים. דעמאָלט איז ירבעם
 אַנטלאָפּן קיין מצרים און האָט זיך דאָרטן באַהאַלטן ביז שְׁלוֹמֶהס טויט.
 ווען שְׁלוֹמֶה איז געשטאַרבן און אויף זיין אַרט האָט געזאָלט ווערן
 קיניג זיין זון רַחְבֵּעַם, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפשטאַנד. ירבעם
 האָט זיך אומגעקערט פון מצרים און צו אים איז צוגעשטאַנען זיין
 שַבַּט אָפּרוב. אין דער אַלטער שטאַט שַׁכֵּם האָבן זיך פאַרזאַמלט די
 עלטסטע פון פּאָלק, פּדי צו באַראַטען זיך וועגן דעם נייעם מלך. ווען
 רַחְבֵּעַם איז געקומן קיין שַׁכֵּם, האָבן זיי אים געזאָגט: „דיין פּאָטער
 האָט אַרױפגעלייגט אויף אונז אַ שווערן יאָך, מאַך אים גרינגער —
 וועלן מיר דיר דינען“. נאָר רַחְבֵּעַם האָט זיי גראָב געענטפערט: „איך
 וועל דעם יאָך נאָך שווערער מאַכן“. דאָ האָבן די בני-אָפּרוב אַ געשריי
 געטאָן: „וואָס האָבן מיר צו טאָן מיטן הויז פון דויד! צעגייט זיך
 אַהיים, אידן!“ אָפּרוב און נאָך ניין שַבַּטִים האָבן אויסגעקליבן ירבעמען
 פאַר אַ קיניג, און נאָר די צוויי שַבַּטִים יהודה און בנימין האָבן
 אָנערקענט רַחְבֵּעַמען. אזוי האָט זיך די אידישע מלוכה צעטיילט אויף
 צוויי מלוכות: יהודה און אפּרוב, אַדער „מלוכות יהודה“ און „מלוכות
 ישׂראֵל“ (ארום 930 יאָר פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג).

8. די צעטיילטע מלוכה. מלכות ישראל

די מלוכה פון די צען שבטים, אָדער „מלכות ישראל“, האָט פאַר-
 גווען דעם גאַנצן צפֿון און מיטל פּאַלעסטינע. איר ערשטער מלך איז
 געווען ירבעם, וואָס האָט געמאַכט זיין הויפט-שטאָט אין שכם,
 אין לאַנד אַפּרַיִם. ירבעם האָט מורא געהאַט, אז מענטשן פון זיין לאַנד
 וועלן גיין דינען גאָט אין גרויסן בית-המקדש, וואָס איז אין ירושלים,
 און דאַרמין וועלן זיי צושטיין צו רחבעמן, האָט ער באַשלאָסן שאַפן
 צוויי טעמפלען אין זיין אייגענער מלוכה: איינעם אין מיטן לאַנד, אין
 דער שטאָט בית-אֵל („גאָטס הויז“), און דעם אַנדערן אין דער
 צפֿון-שטאָט דן. דאָ האָט ער געענדערט אויך די פאַרם פון גאָטס-דינסט:
 ער האָט אוועקגעשטעלט אין יעדען טעמפל אַ פיגור פון אַ קאַלב, אויס-
 געגאַסן פון גאָלד, און האָט געזאָגט, אז דאָס איז אַ געשטאַלט פון אַ גאָט,
 וואָס מען דאַרף זיך צו איר בוקן. דאָס האָט ער נאָכגעגעבן דעם
 פּשוטן פּאָלק, וואָס האָט נאָך ניט פאַרשטאַנען, ווי קען מען דינען
 אַ גאָט אין הימל, וואָס מען זעט אים ניט. אזוי האָט מען זיך אין
 מלכות ישראל צוגעפונען מיט די אַרומיקע פעלקער, וואָס האָבן
 געהאַט זייערע אָפּגאָטן.

13. פיניקישער בעל

באַזונדערס האָבן זיך די אידן בא-
 פריינדעט מיט זייערע שכנים, די פּוֹ-
 ניקיער. דאָס איז געווען אין דער
 צייט פונם אידישן מלך אַחאַב, וואָס
 האָט געמאַכט פאַר זיין הויפט-שטאָט
 שוֹמרון, ניט ווייט פון שכם. שוֹמרון
 האָט זיך גרויס אויסגעפּוֹרט, ווי אַ צוויי-
 טע ירושלים. דאָ האָבן געוואוינט אויך
 אויסלענדער: פיניקיער און אַראַמיער.
 אַחאַבס ווייב, איזבּעל, איז געווען אַ מאַכ-
 טער פון דעם פיניקישן קיניג. זי האָט
 אַריינגעבראַכט אין שוֹמרון די קנעגים
 פון איר פּאַטערלאַנד. אַרום דער קיניגין
 האָבן זיך געשאַרט פּריסטער פון דעם

אָפּגאַט פֿעל. אין די העכערע קלאַסן איז געוואָרן אַ מאָדע דינען גלייכצייטיק אין די טעמפלען פֿון אידישן יְהוָה און פיניקישן פֿעל. אויסערדעם האָט מען געדינט דער געמין אַסטארטא (עשתורת, אַשרה). עס זיינען אָפּער נאָך געווען אין פּאָלק מענטשן, וואָס האָבן פּאַר-שמאַנען, ווי מיאָם דאָס איז — דינען צו צוויי געמער, צונויפמישן זיך מיט געצנדינער און אָפּוואַגן זיך פֿון די געזעצן פֿון דער אידישער תּוֹרָה. ווידער איז געקומען אַ באַגייסטערטער מענטש, דער „נביא“ אַלְיָהוּ פֿון דער שטאַט תּישבֿי, אויף יענער זייט ירדן, און האָט אָנגעהויבן ריידן אין שוֹמרוֹן, אַז דער מֶלֶךְ און די מלְכָה פּאַרפירן דאָס פּאָלק אויף פּאַלשע וועגן. די מלְכָה איזבֿל איז ביז גע-וואָרן און האָט געהייסן פּאַשטראָפֿן אַלְיָהוּ און זיינע פּריינד, וואָס האָבן זיך גערופֿן „נביאים פֿון אידישן גאָט“ (נביאיִי יְהוָה). פֿיל פֿון זיי האָט מען געכאַפּט און געשלאָגן, אַז דערע זיינען זיך צעלאָפֿן. אַלְיָהוּ האָט זיך פּאַהאַלטן אַרום דעם ירדן אָדער אין דעם מוֹדֶר פֿון סיני, וואוּ מוֹשֶׁה כּבֿנֵי האָט אַמאָל דעם פּאָלק די תּוֹרָה געגעבֿן. אָפּער ער האָט זיך ניט געקענט אײַנהאַלטן אין פֿון צייט צו צייט פּלעגט ער קומען אין שוֹמרוֹן אין זאָגן אַחאַבן דעם אָבֿת אין די אויגן.

14. אַסטאַרטאַ

אײַנמאָל האָט זיך אַלְיָהוּ דערוואוסט, אַז אַחאַב און איזבֿל האָבן אָפּגעטאָן אַ מיאוסע מעשה. נאָענט צום קיניגס פּאַלאַץ איז געווען אַ וויינגאַרטן, וואָס האָט געהערט אָן ער-לעכן ערדראַבעטער נבֿות. אַחאַב האָט געוואָלט קויפֿן דעם וויינגאַרטן אין מאַכן פֿון אים אַ שיינעם גאַרטן אַרום פּאַלאַץ, אָפּער נבֿות האָט ניט געוואָלט פּאַר-קויפֿן זיין נחֿלה. האָט די שלעכטע איזבֿל געהייסן איבערגעבֿן נבֿותן צום געריכט און געשטעלט פּאַלשע עדוֹת, וואָס האָבן געזאָגט, אַז נבֿות האָט

געלעסטערט גאָט אין דעם קיניג; דאָס געריכט האָט אים פאַרמשפּט
לויטן געזעץ צו טויט-שטראַף, און זיין שיינער וויינגאַרטן איז אָנגעקוי-
מען דעם קיניג. דאָ איז אַלְיָהוּ געקומען צו אַחאַבן און האָט מיט צאָרן
אויסגעשריען: „דו האָסט געהרגעט אַן אומשולדיקן מענטשן און באַ-
קומסט נאָך זיין ירוּשָׁה! דערפאַר וועט דו גאָט שטראַפֿן: אויף דעם
פּלאַץ, וואו די הינט האָבן געלעקט דאָס בלוט פון נבֹּת, וועלן זיי לעקן
דאָס בלוט פון דיר און דיין הוינגעזינד.“

שפּעטער האָט זיך טאַקע אזוי אויסגעלאָזט. אַחאַב האָט געפירט
מלחמות מיט דעם כּוֹלֵךְ פון אַרָם, בֶּן-הַנָּדָב, וואָס איז געוואָרן הערשער
איבער די אַרומיקע לענדער און געוואָלט אָפּנעמען אויך אַ שטיק לאַנד
ביי מלכות ישׂרָאֵל. צוויי מאָל האָבן זיך די אַראַמייער אַריינגעריסן אין
לאַנד, האָבן באַלאַגערט שוֹמרוֹן, און אַחאַבס אַרמיי האָט זיי פאַרטריבן,
אַבער צום דריטן מאָל האָבן די פיינד געזיגט און אַחאַב אליין איז גע-
פּאַלן אין קריג. מען האָט אים אַ שווער פאַרוואַונדערטן אין אַ וואַגן,
פאַרגאַסן מיט בלוט, אָפּגעפירט אין שוֹמרוֹן, און דאָרטן האָבן די הינט
געלעקט דאָס בלוט פון וואַגן אויף יענעם אָרט ביים קיניגס פּאַלאַץ, וואו
עס אַ איז אַמאָל געווען דער וויינגאַרטן פון נבֹּת.

אזוי איז מקיים געוואָרן אַלְיָהוּס נבִיאֹת. אַבער די שלעכטע
איזבֿל האָט נאָך געלעבט און צוזאַמען מיט איר זון יוֹרָם געפירט די
מלכות. דאָ איז אַרזיסגעטראַטן אַלְיָהוּס מלמיד, אַלישע הנביא. נאָך
דעם טויט פון אַלְיָהוּ הנביא (אין פּאַלק האָט מען געגלויבט, אז אַ
שטורעמווינד האָט אים אוועקגעטראָגן לעבעדיקערהייט אין הימל
אַריין), האָט אַלישע ווייטער געפירט דעם קאַמף קעגן דעם קיניגסהויז
אין שוֹמרוֹן. אַלישע האָט איינגערעדט איינעם אַ קריג-פירער יְהוּא,
ער זאָל מיט דער הילף פון זיינע סאָלדאַטן אַראָפּוואַרפֿן אַחאַבס ירשנים
פון טראַגן און ווערן אליין אַ כּוֹלֵךְ, מיט דעם תנאי, אז ער זאָל פאַרניכטן
דעם קולט (גאָטס-דינסט) פון בַּעַל און ווידער איינפירן דעם איינציקן
קולט פון יְהוָה. דער סאָלדאַטן-פירער האָט געמאַכט די זאַך מיט בלוט-
טיקע הענט: ער האָט אויסגעהרגעט די גאַנצע משפּחה אַחאַבס און די
אַנהענגער פון בעל-קולט. יהוּא איז געוואָרן קיניג און האָט ווייטער גע-
פירט די מלחמות מיט אַרָם, וואָס האָבן זיך געצויגן אויך אַנגעמער

דער הערשאפט פון זיין זון און אייניקל, אמאל מיט גליק, אמאל מיט שווערע מפלות.

גאר אויף א קורצער צייט איז געוואָרן רואיק אין מלכות ישׂראל. דאָס איז געווען אין דער צייט פון מלך ירבעם דעם צווייטן, יהואס אוראייניקל, וואָס האָט געקיניגט מער ווי פּופציק יאָר. ער האָט אױפגעשטעלט דעם פּרידן אין לאַנד. אזוי ווי אמאל שלומה המלך, האָט זיך ירבעם דער צווייטער אָפּגעגעבן מיט פּויען שיינע הייזער אין זיין הױפּטשטאָט שױמרון; פאַר זיך אַליין האָט ער געבױט צוויי פּאַלאַצן: אַ ווינטערדיקן און אַ זומערדיקן. אין די פּרידנס-יאָרן האָט ווידער אױפּגעלעבט דער האַנדל מיט פיניקיע און אַנדערע לעב-דער; פיל מענטשן זיינען רייך געוואָרן און האָבן געפירט אַ גבירישן לעבן; געבױט זיך פּרעכטיקע הייזער, מיט מעבל, באַפּוצט מיט גאָלד און עלעפּאַנטן-בײן, געטראָגן קליידער פון די טייערסטע געוואַנטן, געגעסן די בעסטע מאַכלים, געטרונקען די טייערסטע וויינען; באַזונדערס האָבן זיך אָנגעמאַן וואַילטאַג די רייכע ווייבער, וואָס האָבן זיך אָפט געפירט גאָר לייכטזיניק. צום גרעסטן טייל האָבן די רייכע געשאַפּן זייערע פאַרבענגנס ניט מיט ריינע מיטלען: זיי פלעגן אונטערדיקן זייערע אַרבעטער, פלעגן פאַרלייען געלט אויף גרויסע פּראָצענטן, און אז דער אָרימער בעל-חוב האָט ניט געקענט אָפּצאָלן צו דער צייט, פלעגן זיי ביי אים אָפּנעמען דאָס לעצטע אױגנטום אָדער מאַכן אים פאַר אַ קנעכט. אין יאָרן פון אױמגערעטעניש פלעגן די תּבוּאה-הענדל-לער געבן אויף באָרג די אָרימע ערדאַרבעטער ברויט פאַר הױכע פּרייזן און דערנאָך אָפּנעמען ביי זיי פאַרן חוב זייערע פעלדער און וויינגערט-נער. אַפילו די פּוהנים אין די טעמפלען האָבן זיך געיאָגט נאָך געלט און פאַרגעניגנס. די אמתע גייסטיקע פירער, די נביאים, האָבן ניט געקענט צוזעען אזא פאַרדאָרבנקייט און פלעגן אָפט דערמאָנען, אז אזא לעבן קען ברענגען צו אַן אומגליק פאַרן אירישן פּאָלק.

דער בעסטער פון די נביאים צו יענער צייט איז געווען עמאם, אן ערלעכער ערדאַרבעטער פון אַ שמעטל אין יהודה. ווען ער איז געקומען פון זיין שמעטל אין דער גרויסער שטאָט בית-אָל, וואו עס איז געשטאַנען דער טעמפל פון ירבעם דעם ערשטן, און האָט דערזעען די צולאָזנקייט פון די אױנוואַינער, האָט ער זיי אָנגעהויבן אױסריידן,

אז זיי לעפן ניט נאָך די געזעצן פון אַמֶת אין יוֹשֶׁר, און געזאָגט נביאות, אז זיי וועלן אָפקומען פאַר זייערע זינד. צו די רייכע האָט ער געזאָגט: „דערפאַר וואָס איר טרעט דעם אַרימאָן מיט די פיס, וועט איר בויען הייזער פון בעסטן שטיין, נאָר וואוינען אין זיי וועט איר ניט.“ צו די צולאָזענע פרויען האָט ער געשריען: „הערט אויס, איר פעטע ברוֹת, וואָס איר באַרויבט די אַרימע, פאַרטרייבט די בעטלער און פאַדערט ביי אייערע מענער: גיב נאָך — מיר וועלן טרינקען! עס וועלן קומען טעג און מען וועט אייך אוועקפירן אויף שיפלעך (אין גלות).“ דער נביא ווייזט אויף, אז אין מלכות יהודה לעבט מען ערלעכער ווי אין מלכות ישׂראֵל, און זאָגט פאַראַוּיס, אז דאָס פּאַלק וועט פאַרטריבן ווערן פון זיין לאַנד. איינער פון די פּוֹהֲנִים אין טעמפל בית-אֵל האָט אָנגעזאָגט דעם קיניג, אז דאָ גייט אַרום אַ נביא פון יהודה און שרעקט דאָס פּאַלק מיט אַלערליי אימגליקן. צו עמוסן האָט ער געזאָגט: „לויף צוריק קיין יהודה, דאָרטן זאָג נביאות, אָבער אין בית-אֵל זאָלסטו זיך מער ניט באַווייזן.“ עמוס האָט אים רואַיק געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט אַ זון פון אַ נביא. איך בין אַ פּראָסטער פּאַסטוֹך און פּלאַנצער פון פייגנבויםער; אָבער גאָט האָט מיך צוגענומען פון מיין שאַף און געזאָגט: גיי זאָג נביאות צו מיין פּאַלק ישׂראֵל!“

15. געפאַנגענע אידן אין אַשור

נאָך דעם טויט פון ירבעם דעם צווייטן האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ שרעקלעכע צייט. אַ גרויסע און שטאַרקע מלוכה אין אזיע, אַ שוַר אָדער אַסיריע, האָט זיך אַ וואַרף געמאַן אויף אַלע קליינע לענדער, צווישן זיי אויך אויף מלכות ישׂראֵל, און האָט זיי געוואַלט אייננעמען. די שוואַכע מלכים, וואָס האָבן געקיניגט נאָך ירבעמען, האָבן זיך נעמוזט אינטערנעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תיגלתי-פּילאַסר. אַ ניער נביא, הוֹשֶׁע, האָט פאַר-

אויסגעזען, אז דאָס פּאָלק ישראל און זיינע הערשער וועלן ניט ביי-
שטיין קעגן דעם מעכטיקן זיגער. די מלכים פון שומרון האָבן געפרובט
פארבינדן זיך מיט די אַרומיקע קליינע הערשער און מלחמה האַלטן
קעגן אַשור. אָבער זיי האָבן געהאַט אַ ספּלֶה. צוערשט האָט דער מעכ-
טיקער קיניג פון אַשור תּיגַל־פּילאַסר אָפּגענומען אַ העלפט לאַנד פון

15 a. געפאַנגענע אידן. אין אַשור בעטן גאָט

די אַרומיקע ערטער און
מאַכט די הויפטשאַט און
האָבן פאַרטריבן די איינוואוינער אין די ווייטע מדינות פון מיטל-אַזיע.
אין די תּרובע אידישע שמעט האָבן זיי באַזעצט אַסיריער און אַנדערע
מענטשן פון פּרעמדע פעלקער, וואָס האָבן זיך שפּעטער צונױפּגעמישט
מיט די רעשטן פון ישׂראַל און האָבן געבילדעט אַ מיש־פּאָלק מיט דעם
נאָמען „שומרונים“ (סאַמאַריטאַנער).

די מלכות ישראל האָט עקזיסטירט פּמעט צוויי הונדערט יאָר. זי
איז צעשטערט געוואָרן מיט 2650 יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר
720 פאַר דער קרויסטלעכער צייטרעכנונג).

9. מלכות יהודה ביז דעם ערשטן חורבן

אין די צוויי הונדערט יאָר, ווען עס האָט עקזיסטירט די מלכות
ישׂראַל, איז אין מלכות יהודה אין תּרום־פּאַלעסטינע געווען פּיל
רואיקער. דאָ האָט געהערשט איין איינציגע דינאַסטיע: דאָס קיניגס-
הויז דָוִד, און עס האָבן זיך ניט געפיטן מלכים פון פאַרשיידענע
דינאַסטיעס אזוי ווי אין מלכות ישׂראַל. פּעסט איז געשטאַנען די

הויפטשטאט ירושלים מיט דעם גרויסן בית-המקדש, וואוהין עס פלעגן זיך פארזאמלען „עולי-רגל“ (פיליגרימען) פונם גאנצן לאנד. דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן אָן אַ זייט פון די גרויסע קריגערישע מלכות אַרם און אַשור און האָט ניט געדארפט אויסהאלטן אזוי פיל מלחמות ווי דאָס לאַנד ישׂראָל. אין דער צייט פון שלומהס זון רחבעם איז דער עניפטישער קיניג שישק מיט זיין חיל אָנגעפאלן אויף ירושלים און אַנדערע שטעט, אָבער רחבעם האָט זיך פיי אים אויסגעקויפט מיט געלט, און די אָנפאלער זיינען אַוועק צוריק. ווען אַחאָב האָט געהערשט אין שומרון האָט דער קיניג פון יהודה יהושפט אים געהאַלפן אין דער מלחמה קעגן אַרם. די צוויי מלכים זיינען אפילו געוואָרן מחותנים: אַחאָבס טאָכטער עמלָה האָט חתונה געהאַט מיט יהושפטס זון יהורם. אָבער ווען זי האָט אָנגעהויבן אַריינפירן אין ירושלים דעם פֿעל-קולט נאָך דער מאָדע פון שומרון, האָט דאָס פֿאַלק צעבראַכן אַלע בילדער פון פֿעל און געהרגעט די קיניגין עמלָה. שפעטער האָבן זיך די הערשער פון ביידע אידישע מלכות אָפט גע-קריגט און אפילו געגאַנגען אויף מלחמות איינער קעגן דעם אַנדערן. בשעת די אַסיריער האָבן פֿאַלאַגערט שומרון און צעשמערט די מלכות ישׂראָל, זיינען איר די מלכים פון יהודה ניט געקומען צו הילף. דער יהודישער מלך אַחָז האָט זיך אונטערגעגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תיגלתי-פּילאָסר און דערמיט האָט ער געראַטעוועט זיין לאַנד פון דעם גרויסן הורבן, וואָס די אַסיריער האָבן אָנגעמאַכט אין דעם פּרוּדער-לאַנד.

צו יענער צייט איז אויך מלכות יהודה אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער וועלט-פֿאַליטיק פון די גרויסע מלכות. אין די העכערע קלאַסן האָט מען אָנגעהויבן נאָכמאַכן דעם לעבן-שטייגער פון פרעמדע פעלקער. דער אונטערשיד צווישן אַרים און רייך איז דאָ אויך געוואָרן אזוי שטאַרק, ווי פּריער אין מלכות ישׂראָל, און די נביאים האָבן גע-פילט, אז עס קען קומען צו אַ סאַציאַלער קאַטאַסטראָפּע. פֿאַזונדערס זיינען זיי געווען אױפגעפּראַכט, ווען דער מלך אַחָז האָט איינגעפירט אין ירושלים אַסירישע מאָדעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבן און אפילו אין רעליגיעזן קולט. דער גרויסער נביא ישעיה פֿון אַמאָן, וואָס איז געווען נאָענט צו די העכערע קרייזן פון ירושלים, האָט אין

זיינע פייערדיקע רעדעס אויפגעדעקט די מאַראַלישע פעלער פון די
דאָזיקע קרייזן, האָט ניט געשאַנעוועט אויך דעם קיניג און די הויכע
באַזאַממע. „ווי אויסגעלאָסן איז געוואָרן — האָט ער געשריען — די
געטרייע שטאַט ירושלים! אַמאָל האָבן אין איר געהערשט גערעכטיקייט
און ערלעכקייט, און איצט — מערדער! דיינע פירסטן זיינען פאַר-
דאַרבענע מענטשן, חברן זיך מיט גנבים, האָבן ליב נעמען סתָנוֹת,
יאָגן זיך נאָך געלט, דעם יתום גיבן זיי ניט זיין רעכט און ווילן ניט
הערן די קלאַנג פון דער אַלמנה... צו וואָס קומט איר — זאָגט נאָט
— אין מיין טעמפל און ברענגט מיר קרבָנוֹת? איך קען אייערע תפילות
ניט הערן, ווייל אייערע הענט זיינען פול מיט בלוט. רייניקט זיך,
זאָגט זיך אָפּ פון אייערע שלעכטע מעשים, לערנט זיך גוטס טאָן,
זוכט גערעכטיקייט, האַלט אויף דעם געדריקטן, גיט זיין רעכט דעם
יתום, שטעלט זיך איין פאַר דער אַלמנה!“ באַזונדערס שאַרף האָט
ישעיה גערעדט קעגן די „בנות ציון“, די פרויען פון ירושלים, וואָס
האָבן געהאַט אין זינען נאָר פּוֹצן זיך און קליידן זיך, אַרומגיין אין די
גאַסן, באַדעקט מיט צירונג, באַשמירט מיט פאַרשיידענע פאַרפּומען, און
זיך ניט אומגעקוקט ווי דער אַרימאָן זיצט אָן פרויט און אָן אַ קלייד.
קעגן דעם פּוֹלֵךְ אָחוֹ אויז ישעיה אַרױסגעטראָגן און האָט אים
פאַרגעוואָרפן זיין פריינדשאַפט מיט דעם אַסירישן קיניג און זיין ניי-
גונג צו אַסירישער לעבנספירונג. דער נביא האָט אים געזאָגט: „אַשור
איז נאָר אַ שמעקן אין גאַטס האַנד, מיט וועלכן גאַט שלאָגט די זינדיקע
פעלקער; דו אָבער האָסט מורא פאַרן שמעקן און ניט פאַר דעם, וואָס
האַלט אים אין דער האַנט“. דערפאַר איז ישעיה געווען צופרידן, ווען
אָחוֹ איז געשטאַרבן און דעם טראָגן האָט פאַרנומען זיין זון חיִיִּקְנָהוּ,
וואָס האָט געוואָלט פירן די מלוכה אין דעם גייסט פון דער תּוֹרָה און
פון די נביאים. חיִיִּקְנָהוּ האָט פאַרבאַטן אַלערליי געצנדינסט אין לאַנד,
געהייסן צעברעכן אַלע בילדער פון האַלץ און מעטאַל, צו וועלכע פיל
מענטשן האָבן זיך געבוקט אויף די אַלמאַרן (בָּמוֹת), און האָט אויפ-
געשטעלט דעם ריינעם גאַטס-דינסט אין דעם בית-הַמִּקְדָּשׁ פון ירושלים.
דאָ האָט ער געפייערט פּסח און די גרויסע ימים טובים צוזאַמען מיט
די פּאָלקס-מאַסן, וואָס פלעגן זיך צוגויפקומען פון אַלע עקן לאַנד
אין דער הייליקער שטאַט ירושלים.

תיזקנהו האָט געוואָרנט וועגן איין זאָך: ווי צו באַפרייען דאָס לאַנד
 פון דעם אַסירישן יאָך, וואָס האָט אויף זיך גענומען זיין פּאָטער אָחו. אין
 יענער צייט האָט אין אַשור געהערשט דער קריגערישער כּוֹלֵךְ
 סַנְהַרִיב, וואָס האָט געוואָלט אייננעמען אַלע לענדער צווישן מעסאָפּאָט-
 טאַמיע און כּוֹצְרִים. תיזקנהו האָט געשלאָסן אַ בונד מיט דעם עגיפּטי-
 שען קיניג, פּדִי צוואַמען צו קעמפן קעגן סַנְהַרִיב. ער האָט באַפעס-
 טיקט די שטאַט-מויערן פון ירוּשָׁלַיִם, צוגעגרייט געווער און אַלע מיט-
 לען, וואָס זיינען נויטיק צו דער פּאַרטיידיקונג פון דער הויפּטשטאַט
 אין פּאַל פון אַ באלאָגערונג. סַנְהַרִיב האָט זיך דערפון דערוואוסט
 בשעת ער איז געגאַנגען אויף אַ מלְחָמָה מיט די עגיפּטער, און האָט פּוֹן
 וועג געשיקט שלוחים צו תיזקנהו מיט דער פּאָרערונג, ער זאָל באלד
 איבערגעבן די שטאַט ירוּשָׁלַיִם דעם אַסירישן מלֶל. די שטאַט-מויערן
 זיינען געווען פּאַרשלאָסן, און די שלוחים זיינען געשטאַנען אינדרויסן,
 אונטער דעם פעסטונג-מויער, בשעת אויבן אויפן מויער זיינען גע-
 שטאַנען די דערשראָקענע איינוואוינער. איינער פון די שלוחים האָט
 אויסגעשריגען: „זאָגט תיזקנהו אין נאַמען פון דעם גרויסן קיניג פון
 אַשור: אויף וועמען פּאַרלאָזט די זיך, אויפהויבנדיק אַן אויפּשטאַנד
 קעגן מיר? אויף כּוֹצְרִים, דעם צופּראַכענעם שטעקן, וואָס שמעכט דורך
 די האַנט פון יענעם, וואָס שפּאַרט זיך אַן אויף אים? לאָזט זיך ניט
 פּאַרפירן פון אייער כּוֹלֵךְ תיזקנהו און גיט זיך אונטער דעם כּוֹלֵךְ פּוֹן
 אַשור!“ תיזקנהו האָט זיך דערשראָקן און געבעטן דעם נביא ישעיה,
 ער זאָל פעמן נאָט ראַטעווען ירוּשָׁלַיִם. ישעיה האָט אים פּאַרוואַקט
 און אָנגעזאָגט, אַז נאָט וועט אָנשיקן אויף סַנְהַרִיב אַ מַפְלָה. און אַזוי
 איז טאַקע געווען: מיטאַמאָל איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז סַנְהַרִיב האָט
 זיך אומגעקערט פון וועג צוריק אַהיים. מען האָט דערציילט, אַז אין
 זיין גרויסער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן אַ כּוֹגִיפָה (עפידעמיע), פון
 וועלכער עס זיינען אויסגעשטאַרבן צענדליקער טויזנט מענטשן, און
 ער האָט געמוזט אַנטלויפן מיט דעם איבעריקן מלֶל צוריק קיין אַשור.
 תיזקנהו זון מַנְשָׁה האָט זיך געפירט ניט ווי זיין פּרוּמער
 פּאָטער, נאָר ווי זיין זינדיקער זיידע אָחו. ער האָט ווידער צוגעלאָזן
 אומעטום אין לאַנד דעם קולט פון פּרעמדע געטער; אַפילו אין ירוּשָׁלַיִם
 זיינען געבויט געוואָרן אַלמאַרן פּאַרן פּעל און אַנדערע אָפּגעטער, און

מען האָט אַהער געבראַכט קרָפֿנות אַזוי ווי אין בית-המקדָש; איינעם אָן אָפּגאַט מוֹלָך פֿלעגט מען דינען דערמיט, וואָס מען פֿלעגט פֿאַר-ברענען אויף זיין אַלטאַר קליינע קינדער. מען האָט זיך אונטערגעגעבן דער הערשאַפֿט פֿון אַשור און איבערגענומען אַלע שלעכטע מידות פֿון די אַרומיקע פעלקער. נאָך נאָך דעם טויט פֿון מנִשֶׁה און פֿון זיין זון האָט פֿאַרנומען דעם טראָן פֿון מלכות יהוֹכָה אַ רעפּאַרמאַטאָר אין דעם גייסט פֿון די נביאים — י א ש ך ה ו.

יאַשְׁהוּ האָט פֿאַרענדיקט דאָס, וואָס זיין עלטערזיידע תּיִקְהוּ האָט אָנגעהויבן: ער האָט מיט דער הילף פֿון די נביאים אויפגעשטעלט די הערשאַפֿט פֿון דעם געזעץ, פֿון דער תּוֹכָה. די מעשה איז געווען אַזוי: איינמאַל האָט מען געפֿונען אין אַ פֿאַרבאַרגענעם ווינקל פֿון בית-המקדָש אַ בוך, וואו עס זיינען געווען פֿאַרשריבן געזעצן אין רעדעס פֿון מוֹשֶׁה כַּבְּנֵי. ווען מען האָט פֿאַרגעלעגט דאָס בוך פֿאַרן קֹלֶך, איז ער פֿאַר-זואַנדערט געוואָרן: אין בוך (דאָס איז געווען דער סֵפֶר דֵּרִי מַ, דער פינפטער טייל פֿון תּוֹרַת מוֹשֶׁה) איז געווען געשריבן, אַז ווען אירן וועלן ניט פֿאַלגן אַלע געזעצן, וואָס גאָט האָט זיי געגעבן דורך מוֹשֶׁה, וועלן זיי באַשטראַפֿט ווערן, זייער לאַנד וועט זיין פֿאַרנומען פֿון פרעמדע פעלקער און שפּעטער וועלן זיי גאָר פֿאַרטריבן ווערן אין פרעמדע לענדער. די נביאים האָבן געגעבן יאַשְׁהוּ צו פֿאַרשטיין, אַז דאָס איז אמת: אָט איז דאָך די מלכות-ישׂרָאֵל גאָר צעשלאָגן געוואָרן און דער זיגער אַשור הערשט אויך אין מלכות-יהוֹכָה; כּסֵּתְמָא וועט נאָך קומען דערצו, אַז ירוּשָׁלַיִם וועט אויך תּרוּב ווערן אַזוי ווי שוּמְרוֹן; מען דאַרף אָננעמען מיטלען, אַז דאָס זאָל ניט פֿאַסירן, און דעריבער מוז מען אָפּרייניקן דאָס לאַנד פֿון פרעמדע גלויבנס און מיאוסן געצנ-דינסט. יאַשְׁהוּ האָט גענומען רייניקן: פֿרי אויסצוראָטן דעם געצנדינסט, האָט ער אַרױסגעטריבן פֿון לאַנד די פרעמדע פֿריסטער; ער האָט צוגיפֿגערופֿן אַ גרויסע פֿאַלקס-פֿאַרוואַמלונג אין ירוּשָׁלַיִם און דער-קלערט, אַז פֿון איצט אָן מוזן אַלע זיך פֿירן לויט די געזעצן פֿון תּוֹרַת מוֹשֶׁה.

אין דער דאָזיקער רעפּאַרם האָט דעם קיניג פֿיל מיטגעהאַלפֿן דער נביא ירמְיָהוּ. דאָס איז געווען איינער פֿון די האַרציקסטע נביאים, וואָס האָט טיף געפֿילט יעדן ווייטאַק פֿון פֿאַלק און האָט געזוכט מיט-

לען צו ראטעווען זיינע ברידער פון אויבגליק. נאָר אַ קורצע צייט האָט ער געהאַט נַחַת פון יאשיהוּם רעפּאַרם און געהאַפּט, אַז די מלכות-יהודה וועט זיך פעסט האַלטן אָן די געזעצן, וואָס זיינען נויטיק פאַר אַ געזונטן סאָציאַלן לעבן. אינגיכן אָבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע קייט פון צרות. די גרויסע אַסירישע מלוכה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ סך ציוואַמענגעדריקטע לענדער און פעלקער, האָט זיך אָנגעהויבן צעפאַלן. די אַלטע שונאים פון אַשור, די הערשער פון מְצָרִים, האָבן אויך געוואַלט אָפּנעמען עטלעכע לענדער ביי דער אָפּגעשוואַכטער מלוכה און האָבן זיך גערקט אַהין מיט זייער אַרמיי דורך דעם לאַנד יהודה. אָבער יאשיהוּ האָט זיי ניט געוואַלט דורכלאָזן, מורא האָבנדיק, אַז די עגיפּטער וועלן פאַרכאַפּן אויך זיין אייגן לאַנד. ער האָט זיך גע-שמעלט אַנטקעגן דעם עגיפּטישן מלך ביי דער שטאַט מנידו, און דאַרטן האָט ער געהאַט אַ ביטערע מַפְלָה: די יידישע אַרמיי איז צע-שלאָגן געוואָרן און יאשיהוּ אַליין איז געפאַלן אין דער מלחמה.

דער ניצחון פון די עגיפּטער האָט זיי געמאַכט פאַר הערשער אין מלכות יהודה. דער עגיפּטישער קיניג האָט געשמעלט פאַר אַ מלך אין ירושלים דעם עלטערן זון פון יאשיהוּ, יהוֹאָקִים. דער נייער מלך, אַנשטאַט צו זאָרגן וועגן פאַרבעסערן די לאַגע פון זיין פּאָלק, האָט גע-זאָרגט נאָר וועגן דעם, ווי אויפצומאַנען די צינזן, וואָס די יידן האָבן געמוזט צאָלן זייער עגיפּטישן אויבערהאַר, און אויספירן אַלץ וואָס ער הייסט. דאָ איז ירמיהו אַרויסגעטראָטן קעגן דעם מלך און קעגן דער גאַנצער אַריסטאָקראַטיע פון ירושלים. ער האָט אין בית-המקדש גע-האַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געזאָגט, אַז אויב די פירער פון פּאָלק וועלן ניט בעסער ווערן, וועט דער גרויסער טעמפל אין ירושלים הרויב ווערן אַזוי ווי אַמאָל דער קליינער טעמפל אין שילה צו דער צייט פון שמוּאֵל הנביא. מען האָט געכאַפּט ירמיהו און איבערגעגעבן צום געריכט; מען האָט אים געוואַלט באַשטראַפּן מיט טויט פאַר זיינע ווערטער וועגן דעם הייליקן אָרט, אָבער זיינע פריינד האָבן אים באַפרייט.

אין עטלעכע יאָר אַרום איז די אַסירישע מלוכה אינגאַנצן צעפאַלן געוואָרן. אויף איר אָרט האָט זיך געשמעלט אַן אַנדערע מעכטיקע מלוכה פון מעסאָפּאָטאַמיע: בָּבֶל, אָדער באַבילאָניע, וואָס איז גע-

וואָרן שטאַרק אונטער דער פירונג פון איר קיניג נבוכדנאצאר.
אין אַ בלוטיקער שלאַכט אין סיריע האָט די גרויסע באַבילאָנישע
אַרמיי צעשלאָגן די עניפּטער און פאַרטריבן זיי אויך פון פּאַלעסטינע.
יהוֹקים האָט אויפֿגעהויבן אַ בינט קעגן דעם נייעם הערשער נבוכדנאצאר,
אַבער דער נביא ירמיהו האָט אים געוואָרנט, אַז אומזיסט איז דער
קאַמף, ווייל ער האָט פאַראַויסגעזען, אַז די באַבילאָניער וועלן באַ-
הערשן אַלע לענדער אַרום דעם מיטלענדישן ים. אינגיכן איז יהוֹקים
געשטאָרבן אין זיין אַכצעניאַריקער זין יהוֹכין איז געוואָרן מלֶךְ פון
ירושלים. דענסטמאָל איז געקומען נבוכדנאצאר מיט זיין מלך און באַ-
לאַגערט די שטאָט. דער יונגער מלֶךְ האָט זיך דערשראָקן און איז אַרויס-
געגאַנגען מיט זיין מומער און זיינע שְׂרָוֹת צום באַבילאָנישן לאַגער,
פדי איבערבעטן דעם צערייזטן הערשער; אָבער נבוכדנאצאר האָט אים
ניט געגלויבט און געהייסן פאַרשיקן אים מיט זיין פאַמיליע און די
רייכסטע מענטשן פון ירושלים קיין בָּבֶל. פאַר אַ מלֶךְ אין ירושלים
האָט ער אַוועקגעשטעלט דעם אינגערן ברודער יהוֹקיםום, צידקיהו,
וואָס האָט געשוואָרן צו זיין שמענדיק געטריי דעם באַבילאָנישן
הערשער.

זיבן יאָר האָט צידקיהו אָפּגעהיט זיין שבועה, אָבער צום סוף האָט
ער ניט אויסגעהאַלטן און אויפֿגעהערט צאָלן צינז דעם באַבילאָנישן
קיניג. ווען נבוכדנאצאר האָט דאָס דערהערט, האָט ער געשיקט
אַ גרויסן מלך קיין יהודה. די באַבילאָניער האָבן איינגענומען אַלע באַ-
פעסטיקטע שטעט אויפֿן וועג צו ירושלים און דערנאָך פּאַלאַגערט די
הויפטשטאָט. די שטאָט איז געווען פול מיט מענטשן, וואָס זיינען זיך
צונויפֿגעלאָפֿן פון די קלענערע שטעט אין דער האַפֿענונג, אַז די
שטאַרקע פעסטונגען פון ירושלים וועלן אויסהאַלטן די פּאַלאַגערונג.
די דיקע מויערן האָבן טאַקע אויסגעהאַלטן מער ווי אַ יאָר, אָבער די
מענטשן, וואָס זיינען געווען הינטער זיי פאַרשפּאַרט, האָבן ניט גע-
קענט אויסהאַלטן. אין ירושלים איז אויסגעגאַנגען די צווגעגרייטע
שפּייז פאַר דער באַפֿעלקערונג, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעק-
לעכער הינגער; מענטשן זיינען געפּאַלן אין די גאַסן, אומעמום האָט
זיך געהערט דער געשריי פון קינדער צו די מומערס: „ברויט, ברויט!“

„מער זיינען געווען די געפאלענע פון הינגער, ווי די געפאלענע פון שווערד“. די פארמאטערטע קריגסלייט אויף די פעסטונג-מויערן האָבן שוין קיין פּוּח נישט געהאט פארטיידיקן די שטאָט. די באַפּילאָנער האָבן דורכגעבראָכן די מויערן, זיך אַרײַנגעריסן אין שטאָט און האָבן גע-הרגעט, גערויבט, געברענט הייזער; ס'איז פאַרברענט געוואָרן אויך דער פּראַכטפולער בית-המקדש. דעם מלך צדקיהו, וואָס איז אַנטלאָפּן פון ירושלים, האָט מען געכאַפּט אין וועג, געבראַכט צו נבוכדנאָצר און אין אויף זיין באַפעל האָט מען אים אויסגעשטאַכן די אויגן. מ'זינטער געפאַנגענע יידן האָט מען פאַרשיקט אין בבל, אַזוי אַז ירושלים איז געוואָרן אַ פּוּסטע שטאָט. דאָס איז געווען „דער ערשטער חורבן“ פון דער הייליקער שטאָט (מיט 2500 יאָר פאַר אונזער צײַט; אין יאָר 586 פאַר דער קריסטלעכער צײַטרעכנינג).

16. ירמיהו קלאָגט אויף די חורבות פון ירושלים

צווישן די חורבות פון ירושלים איז אַזמגענאַנגען און געוויינט דער נביא ירמיהו. „ווי איינזאַם איז געבליבן די גרויס באַפעלקערטע

שטאַט! זי איז געוואָרן אַן אַלמנה און קיינער קומט זי ניט טרייסטן!"
ירמיהו האָט פאַראַיסקגעזען דעם גרויסן אומגליק און געוואָרנט דאָס
פּאָלק פון אַן אויפשטאַנד קעגן דעם באַבילאָנישן קניג. דערפאַר האָט
אים נבוכדנאָצאר געלאָזן פריי. ירמיהו פריינד, דער נשיא (פירסט)
גדליה, איז אויף נבוכדנאָצארס באַפעל געוואָרן פאַרוואַלטער פון לאַנד
יהודה און האָט זיך באַזעצט אין מיצפּה, ניט ווייט פון ירושלים.
אַבער ניט לאַנג האָט זיך געהאַלטן דער דאָזיקער קליינער רעשט פון
דער אידישער מלוכה. קעגן גדליהו, אַלס שמעלפאַרטערטער פון דער
פיינדלעכער מאַכט, האָבן זיך צעבוטמטעוועט עטלעכע איבערגעבליבענע
אידישע אָפיצערן מיט זייערע זעלנער און האָבן אים געהרגעט.
דאָן האָט ירמיהו מיט אַ גרויסער גרופּע מענטשן פאַרלאָזן דאָס
לאַנד און איז אַוועק קיין מצרים. אַזוי האָט זיך געבילדעט אַ צווייטער
אידישער ישוב אין „גלות“, הויך דעם גרעסערן ישוב, וואָס איז געווען
אין גלות-בבל. אין דעם הויכן לאַנד יהודה האָט נבוכדנאָצאר אָנגעמאַכט
אַ נייעם הויפּט, פאַרשיקט נאָך מויזנטער מענטשן אין פרעמדע לענד-
ער. דאָס פּאָלק איז געווען צעזויט און צעשפּרייט. אַבער אַ גרויסן
טייל פון די פאַרוואַלטער איז נאָך באַשערט געווען שפּעטער, אין בע-
סערע צייטן, אומקערן זיך אין זייער אייגן לאַנד.

10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט

אין דער צייט, ווען דאָס אידישע פּאָלק האָט געלעבט אין זיין
אייגענעם לאַנד פּנען-פּאלעסטינע אָדער אַרץ-ישׂראֵל, איז ערד-
אַרבעט געווען ביי אים די הויפט-באַשעפּטיקונג. „זיצן אין זיין ווייני-
גאַרטן, אונטער זיין פייגנבאָים“ — דאָס האָט מען געהאַלטן פאַרן
שענסטן און רואיקסטן אַרט לעבן. פון דעם ערדאַרבעטער-קלאַס זיינען
אַרויס אַזעלכע גרויסע מענטשן, ווי שאול הַמֶּלֶךְ, דָּוִד הַמֶּלֶךְ, די נביאים
אַלישע און עמוס. צו לאַנדווירטשאַפט זיינען געווען צוגעפאַסט די גרויסע
יערלעכע ימים טובים: פּסח — דער יום-טוב פון פּרילינג („חג
הַמַּצּוֹת“), ווען עס הויבט אָן וואַקסן תבואַה אויפן פעלד; דער זומער-יום-
טוב שבוועות, ווען מען הויבט אָן שניידן די תבואַה („חג
הַקציר“), און סופות אין האַרבסט, ווען מען זאַמלט איין אַלץ,

וואָס איז אויסגעוואַקסן אויפן פעלד און אין וויינגאַרטן („הג האַסיה“). אין שפעטערע צייטן זיינען די דאָזיקע דאָרפישע ימים-טובים פאַר-וואַנדלט געוואָרן אין היסטאָרישע און רעליגיעזע. פּסח איז געוואָרן דער יום-טוב פון „יציאת מצרים“, צום אַנדענק, וואָס דאָס פּאָלק האָט זיך באַפֿרייט פון געניפטישער קנעכטשאַפט; שבועות — צום אַנדענק פון „מתן תּוֹרָה“, ווען מוֹשה האָט איבערגעגעבן דעם פּאָלק גאָטס געבאָטן ביים באַרג סיני; סוכות — צום אַנדענק פון די וואַנדערונגען אין מִדְבָּר, ווען אידן האָבן געוואוינט אין צעלטן אָדער בייִדלעך (סוכות).

אַלע וואָך האָט יעדע אידישע פּאַמיליע געהאַט איין אָפּרוּ-טאָג: שַׁבָּת (דאָס וואָרט אין העברעאיש הייסט אָפּרו). „זעקס טעג זאָלסטו אַרבעטן און אויפן זיבעטן זאָלסטו אָפּרוען“ — דאָס איז געוואָרן אַ הייליקער געבאָט. דער שַׁבָּת-אָפּרוּ האָט געהאַט אַ גרויסן עקאָנאָמישן און גייסטיקן איינפלוס אויפן לעבן: אַ זיבעטן טייל פון זיין לעבן האָט דער מענטש אָפּגעגעבן העכערע גייסטיקע אינטערעסן אין דערפרישט זיינע פּוֹחֹת פאַר ווייטערדיקער אַרבעט.

אין די גרעסערע שטעט האָבן זיך אידן באַשעפטיקט אויך מיט האַנדל. האַנדלען האָבן זיי זיך אויסגעלערנט ביי זייערע יִשְׁבָּנִים, די פיניקיער. אַמאָל פלעגט מען זאָגן: „דער פיניקיער (פּנעני) האַלט אין די הענט פּאַלשע וואָג און האָט ליב באַרייסן דעם קויפּער“; אָבער שפעטער האָט מען זיך שוין ניט געשעמט מיט מִסְתָּר. מען האָט אפילו געהאַנדלט מיט געלט: רייכע מענטשן פלעגן אָפּגעבן געלט אויף צינזן (פּראָצענט) אין אָפּט, ווי מיר האָבן שוין געזען, אָפּנעמען דאָס לעצטע ביים אָרימאָן. די אידישע תּוֹרָה האָט דאָס פאַרבאָטן. „אויב דו וועסט לייען געלט אָן אָרימן מענטשן, לייג אויף אים ניט אַרויף קיין שווערע צינזן. אויב דו וועסט ביי אים נעמען פאַר אַ מִשְׁכָּן זיין מאַנטל, גיב דאָס אים אָפּ צוריק איידער עס פאַרגייט די זון, וואָרעם דאָס איז זיין צידעק, ווי וועט ער שלאָפּן?“

דאָס פּאַמיליע-לעבן ביי אַמאָליקע אידן איז געווען צו-געפּאַסט צום אָריענטאַלישן (מזרח) שטייגער, אָבער דאָס געזעץ האָט אויסגעבעסערט פיל פעלערן אין דעם דאָזיקן שטייגער. אַ מאָן האָט געמעגט האָבן צוויי ווייבער, און ביי רייכע נאָך מער, אָבער גע-

וויינטלעך האָט ביי אידן געהערשט די פאָרם פון מאַנאַגאַמיע — אַיינ-
ווייבעריי. צוויי ווייבער אין איין הויז פלעגן זיך שמענדיק קריגן צווישן
זיך, און דער מאַן האָט געהאַט צרות; דעם ניט רייכן איז דערצו געווען
שווער אויסציהאַלטן אַ הויז מיט פיל קינדער פון ביידע ווייבער;
דעריבער האָבן קליגערע מענטשן געהאַלטן פון מאַנאַגאַמיע. דאָס
געזעץ האָט געשמעלט די מומער גלייך מיט דעם פאָמער אין דער פאַ-
מיליע: „דו זאָלסט אַכטן דיין פאָמער און דיין מומער“ — ביידע גלייך.
אין פאַרמעגלעכע הייזער זיינען געווען קנעכט און דינסטן,
אַבער די שקלאַפּעריי (קנעכטשאַפט) האָט ביי אידן ניט אָנגענומען
אַזעלכע מיאוסע פאַרמען, ווי ביי אַנדערע פעלקער, וואו מען פלעגט
זיך מיט אַ קנעכט באַגייין אַזוי ווי מיט אַ בהמה. אייביקע קנעכטשאַפט
איז געווען פאַרבאָטן. אַ אַידישער קנעכט האָט געדאַרפט דינען זיין
האַר ניט מער ווי זעקס יאָר, אויפן זיבעטן יאָר האָט אים דער האַר
געמוזט אַרויסלאָזן פריי; אויב אָבער דער קנעכט האָט ניט געוואָלט
אַוועקגיין, ווייל ער איז צוגעבונדן צו דער פאַמיליע, האָט מען זיין
אויער אויף אַ וויילע צוגעפעסטיקט צו דער טיר פון הויז — אַ סימן,
אַז ער וויל אַליין בלייבן אין דעם הויז. פרעמדע קנעכט (פון אַנדערע
פעלקער) פלעגט מען האַלטן שמענדיק, אָדער מען פלעגט זיי פאַר-
קויפן פון איין האַר צו דעם אַנדערן.

אַלע פרייע איינוואוינער פון לאַנד האָבן געהאַט בירגער-
רעכט, אפילו אויסלענדער אָדער „גרים“. די תּוֹרָה זאָגט: „דעם
גַר זאָלט איר ניט דריקן. איר דאַרפט פאַרשטיין דאָס האַרץ פון אַ גַר,
ווייל איר זייט אַליין אַמאָל געווען גרים אין מצרים“. זאָרגן וועגן
אַרימעלייט איז געווען אַ חוב פאַר יעדער געמיינדע. די אַרימע האָבן
געהאַט רעכט צו קלייבן די רעשטן פון תּבוּאה-שניט אויף די פעלדער
פון די פאַרמעגלעכע (לָקט, שִׁבְתָּהּ, פּאַה). לויטן געזעץ פון דער תּוֹרָה
האָט מען געמוזט איין מאָל אין זיבן יאָר מאַכן אַ „שַׁבַּת-יָאָר“ אָדער
שְׁמִיטָה, ווען אַלע ערדבאַזיצער דאַרפן לאָזן זייערע פעלדער אין
גערטענער פריי פאַר אַרימעלייט, און רייכע לייט דאַרפען ניט מאַנען
חובות ביי ניט פאַרמעגלעכע.

דער מֶלֶךְ ביי אידן האָט ניט געהאַט אומבאַגרעניצטע מאַכט, ווי
ביי אַנדערע פעלקער. דעספאָטן און טיראַנען זיינען צווישן אידישע

מלכים געווען א זעלטנהייט. דער מלך האט זיך אין מלזכה-זאכן געמוזט באראטן מיט די „זקנים“, מיט די עלטסטע, סענאטארן. ווען א מלך האט געמאך עפעס ניט געזעצלעך אָדער האָט געפירט אַ פּאַלשע פּאַליטיק, פּלעגט אים דער נביא שאַרף אויסריידן. אזוי האָט זיך אַמאָל שמואל הנביא באַגאַנגען מיט שאול, נתן הנביא מיט דָוִד, אַליהו מיט אַחאַבען, ישעיה מיט אַחזון און ירמיהו מיט יהויקים און צדקיהו. דער נביא האָט גערעדט אין נאָמען פֿון גאָט, און מען האָט זיך צו זיינע רייד צוגעהערט, ווען אפילו מען איז מיט אים ניט געווען צופרידן.

די אידישע רעליגיע האָט זיך אין יענער אַלטער תקופה לאַנג-זאַם אַנטוויקלט. זי איז געווען פאַרשיידן אין פאַרשיידענע שיכטן פֿון פּאָלק. עס זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז דער גאָט פֿון אידישן פּאָלק („אלוהי ישראל“) איז מער ניט ווי איינער פֿון די פּילע געטער, וואָס פאַרשיידענע פעלקער האָבן אין זיי געגלויבט; עס זיינען אָבער געווען אַנדערע, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס איז דאָ אַיין איינציקער גאָט פֿאַר דער גאַנצער וועלט, וואָס האָט באַשאַפֿן הימל און ערד און האָט זיך צוערשט אַנטפּלעקט דעם אידישן פּאָלק, פֿדי שפּעטער צוציען צום אַמתן גלויבן אויך אַנדערע פעלקער. דעם געדאַנק פֿון אַ וועלט-גאָט האָבן די נביאים דערקלערט דעם פּאָלק אין זייערע פייערדיקע רעדעס. זיי האָבן פאַרבונדן דעם גאָט-גלויבן מיט אַ הויכער מאָראַלישער לערע: גאָט וויל, אַז מענטשן זאָלן זיין ריין און ערלעך, זיי זאָלן ליב האָבן איינער דעם אַנדערן, ס'זאָל ניט זיין קיין אונטערשייד צווישן רייך און אַרים, מענטשן זאָלן לעבן ווי ברידער, ווי קינדער פֿון איין גאָט; אָט אַזעלכע מענטשן זיינען גאָט ליב און טייער, און ניט יענע, וואָס ברענגען אים קרָבנות אין די טעמפלן. דאָ איז געווען אַ קעגנזאַץ צווישן נביאים און פֿוהנים (פּריסטער): די פֿוהנים האָבן געהאַלטן, אַז גאָט מוז מען דינען דורך תּפּילות און קרָבנות אין בית-המקדש, די נביאים אָבער (ווי דער אויבנדערמאָנטער ישעיה און אַנדערע) פּלעגן שטענדיק דערמאָנען, אַז מען דאַרף דינען גאָט מיט גוטע מעשים, מיט אַ גוט האַרץ און ליבע צו מענטשן, מיט גע-רעכטיקייט אין סאָציאַלן לעבן.

אין די אלטע הייליקע ביכער פון אידישן פּאָלק — אין די פינה
ביכער פון דער „תורה“ (הוֹמֶשׁ) אין אין די ביכער פון „נביאים“ —
זיינען געווען פאַרשריבן ביידע לערעס, די פּוהנישע און די נביאישע,
אויך אלע געזעצן און פּאָלקס-פאַרשטעלונגען וועגן גאָט און וועלט,
לעבן און טויט, וועגן דער געשיכטע פונם אידישן פּאָלק און זיין לאַגע
צווישן אַנדערע פעלקער.

11. ווי האָט זיך דאָס פּאָלק פאַרגעשטעלט גאָט, וועלט

און געשיכטע

וועגן דעם, ווי די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן און ווי עס האָבן גע-
לעבט די ערשטע דורות פון דער מענטשהייט, דערציילט איינז דער
ערשטער ספר פון דער תורה — ספר „בראשית“ („אין אָנהויב“).
מען דאַרף ניט מיינען, אז דאָס זיינען נאָר שיינע קינדער-מעשהס: דאָ
זיינען באַהאַלטן גלויבנס און פאַרשטעלונגען פון אוראַלטע דורות ניט
נאָר ביי אידן, נאָר אויך ביי אַנדערע פעלקער; אין דער אידישער
תורה אָבער זיינען אלע דערציילונגען פאַרבונדן מיט טיפע געדאַנקען,
וואָס דערקלערן דעם גאַנג פון דער וועלט און דער מענטשהייט.
די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן אין זעקס טעג. פריער איז די ערד
געווען פּוּסַט און וויסט און באַדעקט מיט פינסטערניש. גאָט האָט
א זאָג געטאָן: זאָל ווערן ליכט! — אין עס איז ליכטיק געוואָרן. אויפן
צווייטן טאָג האָט גאָט באַשאַפן דעם הימל. אויפן דריטן טאָג האָט
זיך דאָס וואַסער אָפגעטיילט פון דער טרוקענער ערד (יבֶשֶׁת), עס האָבן
זיך געבילדעט ימים און טייכן אויף איין זייט, גראָזן, תבואות און
בוימער אויף דער אַנדערער. דעם פערטן טאָג האָבן זיך באַוויזן אויפן
הימל די זון, די לָבְנָה און די שטערן. אויפן פינפטן טאָג האָבן אין
דער לופט אָנגעהויבן פליען אַלערליי פּוּגלען און אין וואַסער שווימען
פישן. אויפן זעקסטן טאָג האָבן זיך אויף דער ערד באַוויזן אַלערליי
לעבעדיקע באַשעפענישן, און צום סוף דער ערשטער מענטש. גאָט
האָט באַשאַפן דעם מענטשן אזוי: ער האָט גענומען אַ הייפל ערד און
אַרײַנגעבלאָזן אין אים אַ לעבעדיקע נשמה; דערנאָך האָט גאָט ביי אים
אין שלאָף אַרױסגענומען אַ ריפּ פון דער זייט און פון דעם שטיק פלייש

באשפאפן די פרוי. דעם ערשטן מענטשן האָט ער אַ נאַמען געגעבן אָדס, ווייל ער איז באשפאפן געוואָרן פון דער „אַדמה“ (ערד), אין די ערשטע פרוי האָט געהייסן חַוָּה, ווייל זי איז די מוטער פון אלע לעבעדיקע מענטשן (חַי). אזוי איז אין זעקס טעג באשפאפן געוואָרן די גאַנצע וועלט אין אַזאַ סדר: צוערשט די ניט-לעבעדיקע נאַטור (ערד, וואַסער), ווייטער די וואַקסנדיקע נאַטור (בוימער, גראַזן), די לעבעדיקע און באוועגלעכע נאַטור (חיות, עופות, פיש) און צולעצט דער מענטש, וואָס דאַרף הערשן איבער דער גאַנצער נאַטור. די תורה גיט צו, אַז נאָכדעם ווי גאָט האָט באשפאפן די וועלט אין זעקס טעג, האָט ער אויפן זיבעטן טאָג אָפגערוט, און דערפאַר דאַרף דער מענטש אויך אָפּרוען איין טאָג אין דער וואַך — שַׁבַּת.

די ערשטע פאַר מענטשן, אָדס אין מוה, האָבן געלעבט גליקלעך אין גן-עֵדֶן, אַ שיינעם גאַרטן, וואו עס זיינען געוואַקסן אלערליי פירות צום עסן. צווישן די בוימער זיינען געווען צוויי, דער בום פון לעבן („עץ החיים“) און דער בום פון וויסן („עץ הדעת“). גאָט האָט אָנגעזאָגט אָדמען, אַז ער מעג עסן פרוכטן פון אלע בוימער, נאָר ניט פון בום פון וויסן. אָבער חַוָּה האָט דערזעען אַ שיינע פרוכט אויפן בום פון וויסן, האָט אָפּגעריסן און אויפגעגעסן; דאָס איז געווען זייער געשמאַק, און זי האָט איינגערעדט אָדמען, ער זאָל אויך פאַרוזוכן; אָדס האָט איר געפאַלגט. דאָ האָבן זיך ביי פּיידן די אויגן געעפנט: זיי האָבן אָנגעהויבן וויסן און פאַרשטיין דאָס, וואָס זיי האָבן פריער ניט פאַרשטאַנען. אזוי האָבן זיי צום ערשטן מאַל באַמערקט, אַז זיי גייען אַרום נאַקעט, און האָבן זיך אָנגעהויבן שעמען; זיי האָבן זיך אויף גיך גע-מאַכט גאַרטלעך פון פייגנבלעטער און צוגעדעקט דאָס לייב. מיטאַמאַל האָט אָדס דערהערט גאָטס קול אין גאַרטן: „פאַרוואָס האָסטו געגעסן פונם פאַרבאָטענעם בום?“ אָדס האָט געענטפערט: „די ווייב האָט מיך איינגערעדט“; חַוָּה האָט זיך פאַרענטפערט, אַז די קלוגע שלאַנג, וואָס האָט זיך אַרוםגעדרייט אין גאַרטן, האָט זי איינגערעדט. און גאָט האָט געזאָגט: „פאַר דיין זינד, חַוָּה, וועסטו באַשטראַפּט ווערן דערמיט, וואָס דו וועסט מיט שמערצן געווינען קינדער; און דו, אָדס, וועסט מיט שווערער מי באַאַרבעטן די ערד, מיט שווייס פון דיין פנים וועסטו אַרויסנעמען פון איר דיין ברויט, ביז דו וועסט זיך אומקערן צו דער

ערד נאָך דיין טויט". נאָכדעם זיינען די ערשטע פּאַר מענטשן פאַר-
מריבען געוואָרן פון נין-ערן און האָבן געמוזט מיט שווערער אַרבעט און
ליידן אונטערהאַלטן זייער לעבן.

די ערשטע קינדער פון אַדם און חוה זיינען געווען צוויי זין: קין
און הָבֶל. קין איז געווען אַן ערדאַרבעטער, הָבֶל אַ פּאַסטוֹר. איינמאַל
האָבן זיך די ברידער צוקריגט אין פעלד; דער שטאַרקערער קין האָט
זיך געוואָרפן אויף הָבֶלן און אים דערהרגעט. דאָ האָט דער מערדער
דערהערט גאָטס קול: „וואו איז דיין ברודער הָבֶל?" קין האָט גע-
ענטפערט: „איך ווייס ניט, איך בין דאָך ניט מיין ברודערס שוֹמֵר
(היטער)". גאָט האָט קנען פאַרשאַלטן פאַר זיין שרעקלעכן פאַרברעך
און האָט אים אָנגעזאָגט, אַז ער וועט זיין גאַנצן לעבן זיין פאַרוואַגלט
(נע ונד) און ניט האָבן קיין רו אויף דער ערד. אין דער דאָזיקער
דערציילונג שפּיגלט זיך אַפּ פון איין זייט דער אַלטער קאַמף צווישן
דעם איינגעזעסענעם ערדאַרבעטער און דעם וואַנדערנדיקן פּאַסטוֹר,
פון דער אַנדערער זייט — די אייביקע קלחמה צווישן מענטש און
מענטש, פּאַלק און פּאַלק.

אַדם און חוה האָבן געהאַט נאָך קינדער, זין און טעכטער. עס
זיינען אויסגעוואַקסן גאַנצע כּוּשפּחות מענטשן, שפּעטער גאַנצע דורות,
אַבער געלעבט האָבן זיי צווישן זיך ווי חיות: דער שטאַרקער האָט
געשלאַגן און געדריקט דעם שוואַכערן; עס איז ניט געווען אַמת און
יוֹשֵׁר אויף דער ערד. זעענדיק אַזוינס האָט גאָט באַשלאָסן ברענגען
אַ כּבּוֹל, אַ פאַרפלייצונג, אויף דער ערד, פּדי דער שלעכטער דור זאָל
אויסשטאַרבן און מאַכן פּלאַץ פאַר אַ בעסערן מין מענטשן. גאָט האָט
געוואַלט לאָזן לעבן נאָר דעם איינציקן ערלעכן מענטשן, מיטן נאָמען
נוֹחַ (נאָח), און האָט אים געזאָגט: „מאָך זיך אַ גרויסן הילצערנעם
קאַסטן („תיבָה") און גיי אַהין אַריין מיט דיין הויזגעזינד און מיט
אַיין פּאַר פון יעדער מין לעבעדיקע באַשעפענישן, חיות און עופות".
נוֹחַ האָט אַזוי געטאָן, און ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער כּבּוֹל און
די גאַנצע ערד איז פאַרפלייצט געוואָרן, האָט זיך די תיבָה אויפגעהויבן
און געשוואַמען איבער די הויכע וואַסערן. ווי נאָר די וואַסערן זיינען
אַפגעפאַלן, איז נוח אַרויס פון דער תיבָה מיט זיין הויזגעזינד און מיט
אַלע חיות, וואָס פון זיי האָט געזאַלט געפאַרן ווערן אַ נייע לעבעדיקע

וועלט. נאָט האָט צוגעזאָגט נאָך מער ניט ברענגען קיין מבוּל אויף דער ערד און האָט פאַרזיין אויף דעם רעגנבויגן אין די וואַלקנס, אַלס אַ סימן פון פרידן צווישן נאָט און מענטשן. — אזא דערציילונג וועגן אַ וועלט-מבוּל איז געוון פאַרשפּרייט צווישן אַלע פעלקער פון אזיע, אָבער אין דער תּוֹרָה האָט מען דערצו געגעבן אַ דערקלערונג: פּדי אַ שלעכטן דור פאַרבייטן מיט אַ גומן.

נאָט האָט געהאַט דריי זין: שָׁם, חָם און יָפֶת. פון זיי, זייערע קינדער און קינדס-קינדער האָט זיך צעוואַקסן אַ נייע וועלט מיט מענטשן, מִשְׁפּוּחַת, שְׁבָטִים און פעלקער. פון אָנהויב האָבן אַלע גערעדט אויף אַיין שפּראַך און האָבן גוט פאַרשטאַנען איינער דעם אַנדערן. איינמאָל האָבן זיך מענטשן פאַרזאַמלט אין בָּבֶל און האָבן דאָרט אָנגעהויבן בויען אַ הויכן טורעם, וואָס זיין שפיץ זאָל דערגרייכן צום הימל; דאָס האָט געזאָלט זיין אַ צייכן פאַר אַלע מענטשן, זיי זאָלען זעען פון ווייטן דעם טורעם און ניט צעשפּרייטן זיך אויף דער ערד. אָבער בישעת דער אַרבעט, וואָס האָט לאַנג געדויערט, האָט פאַסירט אזא זאָך: די בויער האָבן אָנגעהויבן ריידן אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און איינער האָט ניט פאַרשטאַנען וואָס דער אַנדערער רעדט. דעמאָלט האָט זיך דער בוי אָפּגעשטעלט און מענטשן האָבן זיך פון בָּבֶל צעשאַטן אויף דער גאַנצער וועלט. זיי האָבן זיך צעטיילט אויף פעלקער אין פאַרשיידענע לענדער. יעדער פּאָלק האָט גערעדט אין זיין שפּראַך. פון נאָהס דריי זין זיינען אַרױסגעקומען דריי גרופּעס פעלקער: סעמיטן פון שָׁם, חמיטן פון חָם, יִפֶּתִיטן פון יָפֶת. צו די סעמיטן האָבן געהערט די אַזיאַטישע פעלקער: אַסיריער, באַבילאָניער, אַראַמייער, אידן און אַראַבער; צו די חמיטן — די עגיפּטער, די פּוֹשִׁים (אַבעסיניער) און די שוואַרצע פעלקער אין אַפּריקע; צו די יִפֶּתִיטן — די ווייסע איי-ראַפּעאישע פעלקער. דאָס אידישע פּאָלק האָט געשטאַמט פון דעם סעמיטישן שְׁבֵט עֵבֶרִים (העבריער), און זיין ערשטער שטאַמפּאָטער איז געווען „אַבְרָהָם הַעֲבֵרִי“, וועגן וועלכן מיר האָבן דערציילט אין אָנהויב פון אונזער געשיכטע.

12. גלות-בבל

נאך דעם חורבן פון ירושלים איז דער גרעסטער טייל אינוואזינער פארטריבן געוואָרן קיין בבל. דאָ האָבן זיי זיך אָבער ניט צעשאַטן איבערן גאַנצן לאַנד און ניט צוגויפגעמישט מיט דער אַרטיקער באַפעלקערונג; זיי האָבן זיך באַזעצט אין עטלעכע שטעט און געבילדעט געשלאָסענע קהילות (נעמיינדעס). די „גולים“ (פאַרטריבענע, עמי-גראַנטן) האָבן געהאַט זייערע תּפילה-הייזער, וואו זיי פלעגן זיך פאַר-זאַמלען, לייענען זייערע הייליקע ביכער, זינגען פּסאַלמען (תּהילים), הערן רעדעס פון זייערע לערער און נביאים. ביים געפּעט פלעגן זיי זיך שמעלן מיטן פנים צו דער זייט פון ירושלים, אַזוי ווי זיי וואָלטן גע-קוקט אויפן בית-המקדש. מען האָט דאָרטן געזונגען פּאַלקס-לידער, פול מיט בענקשאַפט נאָך דעם פּאַטערלאַנד, צום ביישפּיל דאָס ליד „על נהרות בבל“:

ביי די טייכן פון בבל זיינן מיר געזעסן און געוויינט, דער-מאָנענדיק ציִון.

אויף די ווערבעס דאָרטן האָבן מיר אויפגעהאַנגען איגזערע פּידלען.

דאָרטן האָבן איגזערע פּאַנגער געפּאָדערט ביי אונז לידער... אָבער ווי זאָלן מיר זינגן גאָטס ליד אין אַ פּרעמד לאַנד? אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, זאָל פאַרדאָרט ווערן מיין האַנט!...

אין בבל האָבן זיך די נייע „גולי-יהודה“ געטראָפּן מיט גרופּעס אוראייניקלעך פון די „גולי-ישׂראל“, וואָס זיינען אַמאָל פאַרטריבן געוואָרן פון שומרון קיין אַשור און בבל. אין דער פּרעמד האָבן זיך צוגויפגענאַסן רעשטן פון צוויי אידישע מלוכות. אַזוי האָט זיך אין בבל געשאַפּן אַ גאַנץ גרויסער אידישער ישוב. מען האָט געלעבט רואיק, זיך באַשאַעפטיקט מיט ערדאַרבעט, מלאכה און האַנדל. עטלעכע אידישע קינדער פון אַריסטאָקראַטישע הייזער אין ירושלים, כּניאַל מיט זיינע דריי חברים, האָבן געוואוינט ביים הויף פון דעם גרויסן באַבי-לאַנישן קיניג נבוכדנאָצאַר. מען דערציילט, אַז נבוכדנאָצאַר האָט זיי אַמאָל געהייסן, זיי זאָלן זיך פּוקן צום באַבילאָנישן אָפּגאַט, און ווען

זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, האָט מען זיי אַרײַנגעוואָרפֿן אין אַ ברענענדיקן קאַלך-אויזן; אָבער דאָ האָט זיך געטראָפֿן אַ נס: די יונגעלייט זײַנען אַרויס פֿון פֿייער אומבאַשעדיקט, אפילו די האָר ניט אָפּגעברענט. דאָ האָט נבוכדנאָצר פֿאַרשטאַנען, ווי גרויס איז דער אידישער גאָט, און האָט אויפֿגעהערט צווינגען אידישע קינדער צום גוֹזשן גאַטס-דינסט.

אין דער ערשטער צײַט פֿון גלות-פֿאַר האָט דאָרטן געלעבט דער אידישער נביא יחזקאל. מען האָט אים אַהין אַוועקגעפֿירט נאָך מיט דעם יונגן קיניג יהויכין אין דער ערשטער גרופֿע געפֿאַנגענע פֿון ירושלים. יחזקאל איז געוואָרן דער גײַסטיקער פֿירער פֿון די פֿאַר-טריבענע; ער פלעגט זיי טרייסטן אין זײַער טרויער, לערנען זיי ווי צו לעבן אין אַ פֿרעמד לאַנד בלײַבנדיק געטריי דעם אייגענעם פֿאַלק. איינמאַל האָט ער זיי דערצײלט אַזאַ נביאישן חלום: „עס האָט זיך אויפֿגעהויבן אַ שטאַרקער ווינט און מיך פֿאַרטראָגן אין אַ טאַל, פֿול מיט בײַנער פֿון פֿאַרשטאַרבענע מענטשן; מיטאַמאָל האָבן זיך די צע-שאַטענע בײַנער אָנגעהויבן צורוקן אײַנע צו די אַנדערע, אױף זיי האָט זיך אַרױפֿגעצויגן פֿלײַש און הויט, און עס איז אַרױן איז זיי אַ לע-בעדיקער גײַסט — און עס האָבן זיך געשטעלט אױף די פֿיס אַ מאַסע לעבעדיקע מענטשן. איך האָב געפֿרעגט, ווער זײַנען זיי, און האָב דערהערט אַ קול פֿון גאַט: דאָס זײַנען אידישע קינדער; זיי קלאָגן זיך, אַז זיי זײַנען אויסגעטריקנטע בײַנער, אַ געשטאַרבן פֿאַלק, אָבער איך וועל די צעוואָרפענע בײַנער צוגיפֿוזאַמלען און באַלעבן זיי מיט מײַן גײַסט, און וועל זיי אַרויספֿירן צוריק אין זײַער לאַנד, און זיי וועלן ווידער זײַן מײַן פֿאַלק“.

עס זײַנען אַריבער פֿמעט פּופֿציק יאָר. נבוכדנאָצר איז שוין גע-שטאַרבן, זײַנע נאָכפֿאַלגער זײַנען געווען צו שוואַך פֿדי אויפֿצוהאַלטן אַזאַ גרויסע מלוכה, ווי די באַבילאָנישע אימפֿעריע. דער געוואַלטיקער פֿונד פֿון פֿאַרשידענע לענדער האָט זיך אָנגעהויבן צעפֿאַלן. אין מיטל-אַזיע האָט זיך באַוווּזן אַ נײַ שטאַרק פֿאַלק — די פֿערסער; זײַער העלדישער פֿירער פֿאַרש (קירוס) האָט אָפּגענומען אַ סך לענדער בײַ די באַבילאָנישע הערשער און זיך ענדלעך אַ לאַז געטאָן צו דער הויפֿט-שטאָט בָּבֶל. די שטאָט איז געווען שטאַרק באַפֿעסטיקט מיט דיקע ווענט אַרום און אַרום, און דער באַבילאָנישער קיניג פֿלשאַצט איז

געווען זיכער, אז דער פיינד וועט אין שטאָט ניט אַרײַנדרינגען. אין קיניגלעכען פּאַלאַץ איז מען זיך געזעסן רואיק, געמאַכט פּריילאכע מאַלצייטן אין געוואַלט פאַרגעסן וועגן דער בלוטיקער מלחמה. איינמאָל האָט בלשאַצער איינגעלאָרן פיל געסט אויף אַ גרויסער סעודה; ביז שפעט אין דער נאַכט האָט מען געטרונקען וויין פון די גילדערנע בעכערס, וואָס נבוכדנאָצאַר האָט אַמאָל אָנגערױבט אין בית־המקדש פון ירושלים. דאָ, ווי עס דערציילט די לעגענדע, האָט זיך באַוווּן אַ האַנט אין האָט אָנגעשריבן אויף דער וואַנט פון סעודה־זאַל עטלעכע ווערטער, וואָס קיינער האָט זיי ניט געקענט איבערלייענען. מען האָט גערופן דעם אידישן חָכָם כְּנִיאָל, אין ער האָט באַלד איבערגעלייענט די אַראַמעאישע ווערטער: „געציילט, אָפּגעוואויגן און צעטיילט“; דאָס האָט ער דער־קלערט דעם קיניג אזוי: געציילט זיינען די טעג פון דיין הערשאַפט, אָפּגעוואויגן דייע שלעכטע מעשים און צעטיילט איז דיין מלוכה צווישן פיינדלעכע פעלקער. די נבואה איז טאַקע באַלד מקוים געוואָרן. אין דער זעלביקער נאַכט האָבן זיך די פּערסער אַרײַנגעריסן אין שטאָט אין האָבן געהרגעט דעם קיניג בלשאַצער.

אין גאַנצן לאַנד איז אויסגערופן געוואָרן, אז פֿורש איז איצט קיניג פון כּבֿל. די אידישע באַפעלקערונג האָט מיט פּרייד באַגעגנט דעם נייעם פּערסישן הערשער. אַ גרויסער נביא, וואָס האָט דאָן געלעבט אין כּבֿל (מען רופט אים ישעיה דער צווייטער), האָט אויסגערופן אין נאָמען פון גאָט: „טרייסט, טרייסט מיין פֿאָלק. זאָג אָן דער שטאָט ירושלים, אז די שווערע צייט איז שוין פאַרביי... איך האָב געגעבן פֿורשן די גרויסע מאַכט צוליב מיין ליבן פֿאָלק ישראל... ער וועט אויפבויען מיין שטאָט און באַפרייען מייע געפאַנגענע“. פֿורשן איז זייער געפעלן געוואָרן, וואָס די אידן לייגן אויף אים אזוינע האַפּענדיגען, אין ער האָט צוגעזאָגט אָפּלאָזן די געפאַנגענע פון סלכות יהודה צוריק אין זייער לאַנד. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַ באַפעל, אז די וואָס ווילן זיך אומקערן קיין יהודה מעגן דאַרמין ווידער אויפבויען די תּרובע שטאָט ירושלים און דעם בית־המקדש; ער האָט געהייסן, מען זאָל דערױף אַרויסגעבן געלט פון זיינע קיניגלעכע אַוצרות אין אָפּגעבן צוריק אַלע טייערע גילים, וואָס נבוכדנאָצַר האָט אָנגערױבט אין בית־המקדש. צענדליקער טויזנט אידן האָבן זיך געלאָזט אין וועג קיין

יהודה, אונטער דער פירונג פון דעם פירשט זרובבל, אן אייניקל פון
מלך יהויכין. נאך פופציק יאר געפאנגענשאפט אין בבל זיינען זיי מיט
פרייד געגאנגען צוריק אהיים. שפעטער האט מען וועגן דעם געזונגען
דאס שיינע ליד (אין תהילים):

אז גאט האט אימגעקערט די געפאנגענע פון ציון,
זיינען מיר אזוי ווי אין תלום געוועזן,
מיט פריילעכען געלעכטער איז געווען פול אונזער מויל
און אונזער צינג מיט געזאנג.

18. יהודה אונטער פערסישער הערשאפט

ווען די פארטריבענע האבן זיך אימגעקערט קיין יהודה, האבן זיי
דערזעען א תרוב לאנד. ירושלים און די ארומיקע ערטער האבן זיך נאך
ניט אויפגעבויט נאך דעם תרוב; אין די פראווינצן האבן זיך באזעצט
מענטשן פון פרעמדע פעלקער: פלישתים (אשדודים), מואבים, עמזנים
און די האלב-אידישע שומרונים; צווישן זיי האבן געוואוינט ארימע
אידישע משפחות, וואס האבן זיך אפט צוגיפגעמישט מיט די פרעמדע
און גערעדט אין זייער שפראך.

די פירער פון די אָנגעקומענע גוֹל־בָּבֶל, דער פירשט זרובבל און
דער פֿוֹהֵן גדול יהושע, האבן פארשטאנען, אז פרי אויפצולעבן און
פאראייניקן דאס פאלק מוז מען צוערשט אויפבויען די הויפטשטאט
ירושלים מיט דעם בית-המקדש און שאפן דארטן א נייע רעגירונג. אויף
גיך האט מען אויפן פלאץ פון אלטן בית-המקדש אויפגעשטעלט אן
אלטאר (מוזבח) פאר קרבנות און אָנגעהויבן לייגן גרונדשטיינער פאר
א קליינעם טעמפל, ווייל צו א גרויסן בנין האבן געפעלט מיטלען ביי
דעם פארארימטן פאלק. צו דעם דאָזיקן יום-טוב זיינען געקומען מענטשן
פון אלע שטעט, די פוהנים האבן געזונגען פסאלמען (תהילים), די
נביאים האבן באגייסטערט דאס פאלק מיט זייערע פייערדיקע רעדעס.
גרויס איז געווען די שימחה. אָבער דערביי זיינען געשטאנען אלטע
לייט, וואס האבן נאך געזעען דעם ערשטן בית-המקדש פון שלומה
המלך, און געוויינט: דער פונדאמענט פון דעם נייעם „נאטסהזיו" איז
געווען זייער קליין און פארגלייך מיט דעם אלטן, און מען האט שוין

געזעען, אז דער אמאליקער גלאנץ איז פארבוי. אָבער אפילו דער קליי-
 נער בנן איז אָנגעקומען מיט גרויסע צרות. די שומרונים זיינען גע-
 קומען צו זרופבלען אין האָפן געזאָגט: „לאַמיר צוזאמען בויען דעם בית-
 המקדש“. אָבער זרופבל האָט זיי אָפגעזאָגט, ווייל מען האָט זיי גע-
 האַלטן פאַר האַלבע אידן. זיינען זיי געגאַנגען צו די פערסישע הערשער
 אין האָפן געמאָרט, אז אידן גרייטן צו אַן אויפשטאַנד קעגן די פערסער
 כדי צו באַפרייען די שטאָט ירושלים. די בוי-אַרבעטן האָפן זיך אויף
 א צייט אָפגעשטעלט; ערשט אין צוואַנציקסטן יאָר נאָך דעם צוריק-
 קומען פון גלות בבל און אין זיבעציקסטן יאָר נאָכן חורבן פון „בית-
 ראשון“ איז פאַרטיק געוואָרן דער צווייטער בית-המקדש, דער
 „בית שני“.

דאָס לאַנד יהודה, וואָס איז געוואָרן אַ פראַווינץ פון דער גרויסער
 פערסישער אימפעריע, האָט קיין אייגענעם קיניג ניט געהאַט. אָנשטאָט
 אַ מלך איז בראש פון פאָלק געשטאַנען אַ פּוהן גדול, אַ פאַרשטייער
 פון דער אידישער רעליגיע. נאָך זרופבלס טויט איז דער פּוהן גדול
 (גרויס-פריסטער) יהושוע בן צדוק געבליבן דער איינציקער פירער פון
 פאָלק, און נאָך אים האָפן געהערשט זיינע קינדער און קינדס-קינדער,
 די פּוהנים גדולים פון צדוקס משפּחה. אָבער קיין רעכטע אַרדענונג אין
 לאַנד איז נאָך ניט געוועזן. די אויפטשטאָט ירושלים איז נאָך ניט געווען
 צוריק אויפגעבויט און ניט באַפעסטיקט אַרום מיט מויערן; פרעמדע
 באַנדעס פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן און רויבן די באַפעלקערונג. ניט
 אַלע אידן האָפן געפאָלגט די געזעצן פון דער תּורה, ווייל נאָר ווייניקע
 מענטשן — די פּוהנים, נביאים און געלערנטע — האָפן געקענט לייענען
 און פאַרשטיין די הייליקע ביכער. דאָס פאָלק האָט שוין לאַנג אויפגע-
 הערט ריידן אין דער אַלמער העברעאישער שפּראַך, וואָס איז געבליבן
 נאָר אַ בוך-שפּראַך: מען האָט גערעדט אין דער פערסישער מלוכה-
 שפּראַך — אַכמיש. איצט האָט מען געדאַרפט, כדי צו שאַפן אַרדע-
 נונג אין לאַנד, באַקאַנט מאַכן דאָס פאָלק מיט זיין נאַציאָנאַלן געזעצ-
 בוך, דער תּורה, כדי אַלע זאָלן וויסן ווי צו פירן זיך, וואָס מען מעג
 און וואָס מען מאַך ניט. די דאָזיקע אויפגאַבע האָפן דערפילט צוויי
 גרויסן מענטשן, וואָס זיינען געקומען פון בָּבֶל און פערסיע: ע זָך אַ
 און נְחֻמְדָּן.

עֹבָא אִיז געווען אַ געלערנטער אִין דער אַידישער קהילה, וואָס איז געבליבן אִין פֿבל, נאָכדעם ווי די ערשטע געפֿאַנגענע האָבן זיך אָימ־געקערט אַהיים מיט זרוּפֿבלן. ער האָט געהייסן „עֹבָא הסופֿר“, ווייל ער פֿלעגט זאַמלען און אַיבערשרייבן די הייליקע ביכער פֿון דער תּוֹרָה און פֿאַרשפֿרייטן זיי אִין פֿאַלק. נחמיה איז געווען אַ גרויסער פֿקיף ביים הויף פֿון פֿערסישן קיניג אַרטאַקסערקס אִין דער הויפֿטשטאָט שושן (סוזי). ביידע האָבן פֿאַקומען פֿוּלמאַכט פֿון קיניג צו פֿאַרן קיין ירושלים אִין צו שאַפֿן דאָרטן אַרדענונג, אָנשמעלן אַידישע פֿאַסטע און ריכ־מער און אָיסרופֿן די תּוֹרַת־מוֹשֶׁה אַלס דאָס געזעצבוך פֿון אַידישן פֿאַלק. עֹבָא איז געקומען קיין ירושלים מיט אַ גרויסער גרופֿע אידן פֿון פֿבל און האָט צוגנופֿגערופֿן אַ פֿאַלקס־פֿאַרזאַמלונג אויפֿן פֿלאַץ פֿון בית־המקדש. אִין אַ פייערדיקער רעדע האָט ער דערמאַנט, אַז נאָך אַלע אַיבערגעלעבטע צרות דאַרף שוין דאָס פֿאַלק אָנהויבן פֿירן אַ ניי לעבן, לויט די געזעצן פֿון דער הייליגער תּוֹרָה, און ניט אָיסמישן זיך מיט פֿרעמדע פֿעלקער. ער האָט געפֿאַדערט, אַז יענע, וואָס האָבן גע־האַט ניט אַידישע פֿרויען, זאָלן זיך מיט זיי פֿאַלד צעשיידן. אִין פֿיל מִשְׁפּוּחֹת האָט מען אַזוי געמאַן; עס האָט זיך געהערט אַ ביטערער יאַמער אִין אַזעלכע הייזער, וואוּ מוזערס האָבן זיך געמוזט שיידן מיט זייערע מענער און קינדער. דאָס איז געווען אַ שווערער קרבֿן צוליב דער ריינקייט און גאַנצקייט פֿון אַידישן פֿאַלק.

נחמיה האָט פֿאַלד נאָך זיין קומען אָנגעהויבן בויען אַ מויערוואנט אַרום ירושלים, פֿדי צו פֿאַפֿעסטיקן די שטאָט. טויזנטער מענטשן האָבן געלייגט די שטיינער. ביי דער אַרבעט פֿלעגן אויף זיי אָפֿט אָנפֿאַלן די שומרונים און אַנדערע שונאים, פֿון די פֿרעמדע פֿעלקער, אָבער די אַרבעטער זיינען געווען פֿאַוואָפֿנט און האָבן די אָנפֿאַלער אָפֿגעטריבן. ווען די פֿעסטונג־וואנט איז שוין געווען פֿאַרטיק, האָבן עֹבָא און נחמיה ווידער צוגנופֿגערופֿן אַ גרויסע פֿאַלקס־פֿאַרזאַמלונג. ערדאָ האָט פֿאַר־געלייענט קאַפיטלעך פֿון דער תּוֹרָה און דערנאָך דעם פֿתּח פֿון אַ שכועה, וואָס אַלע האָבן געדאַרפט געבן, אַז זיי וועלן פֿאַלגן די געזעצן פֿון דער תּוֹרָה. אויף דעם פֿתּח האָבן זיך געחַתמעט די עלטסטע פֿון די פֿאַמיליעס. אַזוי האָט דאָס פֿאַלק געשוואָרן אָפֿצוהייטן די תּוֹרָה, וואָס איז געוואָרן אַ מליכה־געזעצבוך.

די שומונים, וואס זיינען אפגעשמויסן געווארן פון יידישן פאלק, האבן זיך אויפגעבויט א באזונדער טעמפל אויפן בארג גרוזים, ארום דער שטאט שקם. זיי האבן אויך געהאלטן די תורה פאר א הייליק בוך, אבער זייערע מנהגים זיינען געווען אנדערע. זיי זיינען געבליבן שטענדיק פיינדלעך דעם אידישן פאלק.

אין יענער צייט, ווען עס האט זיך ווידער אויפגעבויט דאס לאנד יהודה, האבן יידן געלעבט אויך אין אנדערע לענדער פון דער גרויסער פערסישער אימפעריע: אין בבל און אין די עכט-פערסישע שטעט, בא-זונדערס אין דער הויפטשטאט שושן. דא האט זיך איינמאל געטראפן אזא מעשה. ביי דעם פערסישן קיניג אחשורוש (קסערקס) איז געווען א מיניסטער המן, וואס האט זייער פיינט געהאט אידן. איינמאל זאגט ער צום קיניג: „אין דיין לאנד איז דא א פאלק (די אידן), וואס איז אומע-טום צעזויט און צעשפרייט, זייערע געזעצן זיינען נאך אנדערש ווי ביי אנדערע פעלקער און דייע געזעצן פאלגן זיי ניט. אויב דו ווילסט, גיב ארויס א בעפעל, מען זאל אלע אידן טויטן.“ אחשורוש האט אזא בא-פעל ארויסגעגעבן, און די אידן אין פערסיע האבן זיך געפונען אין א גרויסער סכנה. דעמאלט איז געקומען צו הילף איינער פון די אונגע-זעענע אידן אין שושן, מרדכי, וואס איז געווען נאענט צום קיניג-לעבן הויף. זיין יונגע קרובה, אסתר, איז צוליב איר גרויסער שיינ-קייט געווארן א קיניגין, איינע פון אחשורושעס ווייבער; זי האט אינ-גאנצן פארגעסן אויף איר פאלק און האט ניט געזארגט וועגן דעם אומ-גליק, וואס קומט אויף אים. דא האט איר מרדכי דערמאנט, אז זי שטאמט אליין פון אידישן פאלק און אויב זי וועט ניט בעטן דעם קיניג ער זאל צוריקנעמען זיין מערדערישן באפעל, וועט זי אויך פארפאלן ווערן מיט איר גאנצער אידישער משפחה. אסתר האט זיך דערשראקן און האט געזאגט דעם קיניג, אז זי איז א אידיש קינד, און אויב מען וועט אויספירן זיין באפעל, וועט מען זי אויך טויטן; דערביי האט זי געגעבן צו פארשטיין אחשורוש, וואס פאר א שלעכטער מענטש המן איז. דענסטמאל האט דער נארישער קיניג פארשטאנען, וואס פאר א צרה ער האט אונגעטאן; ער האט געהייסן מען זאל דעם רשע המנען אויפהענגען און די אידן ערלויבן באוואפענען זיך און שלאגן זייערע פיינד. אזוי זיינען טויזנטער אידן געראטעוועט געווארן פון טויט. צום

אָנדענק פון דער דאָזיקער ישועה האָט מען שפעטער איינגעפירט
א יום-טוב אין חודש אָדר, מיט דעם נאָמען פורים.

א אידישע קאָלאָניע איז אין יענער צייט געווען אויך אין ס צ ר י ם,
וואָס איז דאָן געוואָרן אַ טייל פון דער פערסישער אימפעריע. דאָס
זיינען געווען די קינדס-קינדער פון יענע אידישע סאָלאַטן, וואָס האָבן
פארלאָזן דאָס לאַנד יהודה נאָך דעם גרויסן חורבן און דעם טויט פון
גדליהו און זיינען אַוועק קיין מצרים צוזאמען מיט דעם נביא ירמיהו.
אַ טייל פון זיי האָבן זיך באַזעצט אויף דעם כְּרום-גרעניץ פון מצרים,
אין אַ פעסטונג-שטאָט ע ל ע פ א נ ט י נ ע (די העלפאנט-שטאָט), אין
האָבן געדינט אין דער עגיפטישער אַרמיי. די אידישע קהילה האָט זיך
אויסגעבויט אַ קליינעם טעמפל, נאָך דעם מוסטער פון בֵּית-הַמִּקְדָּשׁ, מיט
כּוֹהֲנִים און קָרְבָּנוֹת. זיי האָבן גערעדט אַראַמעאיש און האָבן אין דער
דאָזיקער שפראַך געשריבן פריוו צו זייערע ברידער אין ירושלים.

14. כוהנים-רעגירונג. דער תנ"ך (תּוֹרָה-נְבִיאִים-כְּתוּבִים)

צוויי הונדערט יאָר האָט געדויערט די פערסישע הערשאַפט אין
לאַנד יהודה (לערך פון 2500 ביז 2300 יאָר פאַר אונזער צייט). אין
פאַלעסטינע איז געוועסן אַ פערסישער גיבערנאַטאָר, אַ פֶּחָה, וואָס האָט
אויפגעמאַנט די מלוכה-שטייערן ביי דער באַפעלקערונג און געזאָרגט
וועגן רו און אָרדענונג אין לאַנד. אין זייער אינווייניקסטן לעבן זיינען
אידן געווען פריי און זעלבשטענדיק. אזוי ווי זייער געזעצבוך איז געווען
די תּוֹרָה, וואָס לויט דעם פאַלקס-גלויבן איז זי געגעבן געוואָרן פון
נאָט דורך מושה רבנו, האָבן די מאַכט אין לאַנד געראַרפּט האָבן די
גייסטלעכע פירער, די כּוֹהֲנִים גדולים פון הייליקן טעמפל אין ירושלים.
אין דער כּוֹשֶׁפֶּתָה צָדוֹק, וואָס האָט געשטאַמט פון דעם ערשטן כּוֹהֵן-
גְדוֹל יְהוֹשֻׁעַ בֶּן-צְדוֹק, פלעגט די מאַכט אַריבערגיין פון פאַטער צום זון.
דער כּוֹהֵן גְדוֹל האָט געהאַט אַרום זיך אַ ראַט פון זַקֵּנִים (עלטסטע,
הַשִּׁבְעַת מַעֲנֵשׂוֹן) און פלעגט זיך מיט זיי מַיְשֵׁב זיין וועגן די ענינים פון
די קהילות. אַ גרויסן איינפלוס אויף דער פאַרוואַלטונג האָבן געהאַט די
געלערנטע אָדער שרייבער, די „כּוֹפְרִים“, וואָס פלעגן דערקלערן דעם
פאַלק די געזעצן פון דער תּוֹרָה. די „זַקֵּנִים“ צוזאמען מיט די

„סופרים“ האָפּן געשאפן אַ גרויסן פּאָלקס־ראַט, וואָס האָט געהייסן „פּנֶקֶת הגּדוֹלָה“ און פּלעגט באַטראַכטן די וויכטיקסטע פּראָגן פּון דער פּאַרוואַלטונג.

דער לאַזונג פּון דער פּנֶקֶת הגּדוֹלָה איז געווען: „זייט פּאַרוויכטיק אין זאָכן פּון געריכט, שטעלט אויף וואָס מער לערנער און מאַכט אַ צוים אַרום דער תּוֹרָה“, — דאָס הייסט מען זאָל באַשטימען ערלעכע ריכטער, מען זאָל שאַפן שולן פאַר קינדער און יונגע לייט, פּדי אַלע זאָלן קענען לייענען און שרייבן, און מען זאָל אָפהייטן די געזעצן פּון דער תּוֹרָה און צופאַסן זיי צום לעבן. די פּנֶקֶת הגּדוֹלָה האָט אַרויס־געגעבן אַ ריי נייע געזעצן; מען זאָגט, אַז פּון איר שטאַמט דער סַדֵר פּון דאַווענען, די תּפּילוֹת „שִׁמֵע יִשְׂרָאֵל“ און „שְׂמוּנָה עֶשְׂרֵה“, וואָס דער איד איז מחויב געווען זאָגן יעדן טאַג. די תּפּילוֹת זיינען אין בית־הַמִּקְדָּשׁ געווען נאָר אַ צוגאַב צו דעם אַלטן סַדֵר פּון קַרְבָּנוֹת, אָבער אין די קליינע „בֵּית־הַפּנֶקֶת“ (פּאַרוואַלטונג־הייזער, תּפּילה־הייזער) איז דער גאַנצער גאָטס־דינסט באַשטאַנען פּון דאַווענען און לייענען קאַפיטלעך פּון דער תּוֹרָה. וויכטיקער איז געווען דאָס לערנען אין די שולן: אין יענע צייטן, ווען נאָר געציילטע מענטשן האָבן געקענט לייענען און שרייבן, האָבן די אידישע „סופרים“ געזאָרגט, אַז יעדער פּאָלקסמענטש זאָל לערנען און קענען לייענען די תּוֹרָה. דאָס האָט אויפֿגעהאַלטן אין פּאָלק די אַלטע שריפטלעכע שפּראַך, עברית, אין דער צייט ווען די אויגאַנג־שפּראַך אין לעבן איז געווען אַראַמעאיש, אויף וועלכער מען האָט גערעדט און געשריבן אין אַלע לענדער פּון דער פּערסישער מלוכה. צו ביידע שפּראַכן האָבן די סופרים צוגעפאַסט אַ נייע האַנט־שריפט: „כתב אשורי“ (אַסירישע שריפט), אָדער „כתב מרובע“ — קוואַדראַט־אותיות, וואָס מען באַניצט זיי אין געשריבענע ספּרי תּוֹרוֹת אין געדרוקטע ספּרים ביז היינטיקן טאַג.

פּון דעם גרויסן רעפּאָרמאַטאָר עזראַ הסוֹפֵר און זיינע תּלמידים, די „סופרים“, שטאַמט דער סַדֵר פּון אוינער אַלטער ביבל־ליטעראַטור, וואָס באַשטייט פּון דריי טיילן: תּוֹרָה, נבִיאִים און כּתובִים (געקורצט תּנ"ך). עזראַ האָט געזאַמלט אַלץ, וואָס עס האָבן אין משך פּון הונדערטער יאָרן געשריבן די כּוהנים, נבִיאִים און סופרים פּון גע־שיכטע־ביכער, האָט אויסגעבעסערט די פּאַרגרייזטע טעקסטן און

פיניקישע שריפט	סאמאריטאנישע שריפט	אלט-עברישיע שריפט	נייער כתב מרובע
א	א	א	א
ב	ב	ב	ב
ג	ג		ג
ד	ד	ד	ד
ה	ה	ה	ה
ו	ו	ו	ו
ז	ז	ז	ז
ח	ח	ח	ח
ט	ט		ט
י	י	י	י
כ	כ	כ	כ
ל	ל	ל	ל
מ	מ	מ	מ
נ	נ	נ	נ
ס	ס	ס	ס
ע	ע	ע	ע
פ	פ	פ	פ
צ	צ	צ	צ
ק	ק	ק	ק
ר	ר	ר	ר
ש	ש	ש	ש
ת	ת	ת	ת

18. העברעאישע שריפט. אלטע און נייע

ציגנדיפגעשטעלט גאנצע ווערק פון שטיקלעך האנטשריפטן. ער האָט ציגנדיפגעשטעלט דעם גאנצן מעקסט פון דער תּוֹרָה אין פינף ביכער: (1) בְּרֵאשִׁית, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער פּאַשאפונג פון דער וועלט ביז אַבְרָהָם אָבינו און וועגן דעם לעבן פון אידישן פּאָלק אין דער צייט פון די אַבֹת (פּאַטריאַרכן): אַבְרָהָם, יצחק און יעקב; (2) שְׁמוֹת, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער קנעכטשאַפט פון אידן אין מצרים און זייער אויסלייזונג דורך מֹשֶׁה, וועגן די געפּאָטן פון פאַרג סיני און אַנדערע וויכטיקסטע געזעצן פון דער תּוֹרָה; (3) וַיְקַח אֱלֹדֵד, "תּוֹרַת-פּוֹהֲנִים" — געזעצן וועגן גאַמס-דינסט אין בית-המקדש, יָמִים-טוֹבִים און אויפפיר פון דעם מענטשן אין דער פּאַ-מיליע און געזעלשאַפט; (4) פְּקוּדֵי בְּרָא — אַ פּאַשרייבונג פון די וואַנ-דערגעגען אין מִדְבָּר אונטער מֹשֶׁה פירונג; (5) דְּבָרֵי אֱלֹדֵד בְּשֵׁנֵה-תּוֹרָה (איבערגעחזרטע תּוֹרָה) — יענעם בוך, וואָס מען האָט געפונען אין בית-המקדש אין מלך יאשיהוּס צייטן: הויכע מאָראַל-לישע געזעצן אין גייסט פון די נביאים און אין דער פּאַרם פון מֹשֶׁה רבנוס צוואה פאַר זיין טויט. די דאָזיקע פינף ביכער הייסן נאָך פון היינט תּוֹכָש (גרופע פון פינף).

די „ספּורים“, וואָס האָבן ווייטער געפירט עזראס אַרבעט האָבן געפראַכט אין אָרדענונג די היסטאָרישע ביכער, וואָס דער-ציילן די געשיכטע פון אידישן פּאָלק פון דער צייט, ווען אידן האָבן זיך פּאַזעצט אין פּנען, ביזן ערשטן חורבן פון ירושלים און גלות בבל; די דאָזיקע ביכער הייסן „נביאים ראשונים“ און פּאַשטייען פון פיר טיילן: „יהושע“ און „שופטים“, „שמואל“ און „מלכים“. נאָך זיי קומען די „נביאים אַחרונים“ — פּופצען ביכער מיט רעדעס פון דריי גרויסע נביאים (ישעיה, ירמיה, יחזקאל) און פון צוועלף קלענערע נביאים (הושע, יואל, עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, זכריה, מלאכי). „תּוֹרָה“ און „נביאים“ — דאָס זיינען די ערשטע צוויי אָפּטיילונגען פון דער בייבל אַדער תּנ"ך. די דריטע אָפּטיילונג הייסט פּתּוּבִים, שריפטן, ליטעראַטור. אהער גייען אַריין פאַרשיידענע ווערק, וואָס אַ טייל פון זיי איז שוין געווען פאַרטיק אין דער צייט פון עזרא און די כּוֹפּרים, און דער אַנדער טייל איז געשריבן געוואָרן אין שפּעטערע צייטן. צו די עלטערע שריפטן געהערט דער גרויסער זאַמלבוך

„תהילים” — רעליגיעזע שירים (לידער) און תפילות (פסאלמען), וואָס פיל פון זיי פלעגט מען זינגען אין בית-המקדש און אין די שולן; א טייל פון די פסאלמען טראָגן דעם נאָמן פון כּויד המלך, ווייל זיי זיינען פאַר-בונדן מיט פאַרשיידענע מאָמענטן פון זיין לעבן. די פסאלמען דריקן אויס אזוי טיף די לידן און פריידן פון דער מענטשלעכער נשמה, און מען האָט זיי שפעטער אַריינגענומען אויך אין די קריסטלעכע תפילות. דריי ביכער אין די „פתובים” זיינען פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פון שלומה המלך: 1) „שיר השירים” — אַ וואונדערשיינע אידיליע, וואו עס ווערט באַזונגען די ליבע פון אַ יונגער דאָרף-מיידל שולמית, וואָס וויל זיך אַרויסרייסן פון שלומה המלכּם פאַלאַץ און צוזויפקומען זיך אויפן פעלד מיט איר געליבטן פאַסטויד; 2) „משלי שלומה” — משלים און שפּריכווערטער וועגן אַלערליי ערשיינגען פון לעבן און קלוגע יצות, ווי מען זאָל זיך פירן; 3) „קוּחַלֶּת” — טרויעריקע פאַטראַכטונגען וועגן לעבן און טויט, וועגן דער נישטיקייט פון דעם מענטשן, וואָס קען קיינמאַל ניט וויסן דעם אָמת און גליקלעך זיין. אַזעלכע געדאַנקען קומען אויך אין בוך „איוב”, וואו עס ווערט דערציילט, ווי דער צדיק איוב איז געוואָרן באַשטראַפּט פון גאָט, אַנשטאַט צו באַלוינט ווערן פאַר זיינע גוטע מעשים, און ווי ער מענהט זיך אויס מיט גאָט, פאַדערט גערעכטיקייט אויף דער וועלט. ווייטער קומען דריי קליינע ספּרים, וואָס ווערן גערופּן „מגילות”: „איכה” — טרויער-לידער אויף דעם חורבן פון ירושלים, וואָס לויט דער טראַדיציע שטאַמען זיי פון ירמיהו הנביא; „אָסתר” — וועגן דער מעשה פון אַחשֶׁרֶוּשׁ, הָמֵן און מרדכי; „רות” — אַ בילד פון דאָרף-לעבן אין דער צייט פון די שופּטים. צו די נביאישע ביכער געהערט דאָס שפעטערע בוך „כְּנִיאָל” — אַ באַ-שרייבונג אין דער אַראַמעאישער שפּראַך פון דעם, וואָס דער פּאַבילאַ-נישער צדיק כְּנִיאַל האָט געזעען אין חלום וועגן דעם גורל פון אַלע מלוכות און פון דעם אידישן פּאָלק ביז דער צייט פון גריכישער הער-שאַפט. די לעצטע דריי ביכער פון די „פתובים” זיינען היסטאָרישע כראָניקעס: „ספר עזרא” און „ספר נחמיה” דערציילן וועגן דעם, וואָס עס האָבן אויפגעטאָן די דאָזיקע ביידע פּאָלקס-פירער, און דאָס בוך „דברי הַיָּמִים” איז אין גרוינד אַ כראָניק וועגן די מלכי בית-דויד, פון דויד המלך ביז צדקניהו.

15. גריכישע הערשאפט: פטאלעמייער

ארום צוויי און צוואנציק הונדערט יאָר פאַר אונזער צייט האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע אין די מזרח-לענדער אינגאַנצן געפֿינטן. פֿון גריכנלאַנד, דעם געפֿילדעטסטן לאַנד אין אייראָפּע, איז אַרויס מיט אַ מעכטיקער אַרמיי דער גרויסער העלד אַלפֿסנדר מוקדאָן (מאַ-קעדאָנער) און האָט אין אַ קורצער צייט איינגענומען אַלע לענדער פֿון אַזיע און אַפֿריקע, וואָס ליגן ביים מיטללענדישן ים. ער האָט דאָרטן אַראָפּגעוואָרפֿן די פּערסישע הערשאַפט און אױפֿגעשטעלט הערשער

19. אלפסנדר מוקדון

פֿון זיינע קריגפירער. אַ פּאָלקס-לעגענדע דערציילט, אַז ווען אַלפֿסנדר איז צוגעגאַנגען מיט זיין חיל צו ירושלים, איז צו אים אַרויס אַנטקעגן דער פֿוהן גדול ידוע מיט אַנדערע פֿוהנים און חשובֿסטע לייט פֿון דער שטאָט. ווי נאָר אַלפֿסנדר, ריי-טנדיק אױף אַ פּערד, האָט דער-זען די אידישע דעפּוטאַציע, איז ער אַראָפּגעשפרונגען און האָט זיך פֿאַרנייגט פֿאַרן פֿוהן גדול. די אַרומיקע קריגסלייט האָפֿן אים געפרעגט, פֿאַרוואָס ניט ער אָפּ אַזאַ פּבֿוד דעם אי-דישן פֿריסטער, האָט אַלפֿסנדר

געענטפּערט: „ווען איך בין נאָך געווען אין מאַקעדאָניע און האָב גע-טרוימט וועגן איינגעמען די מזרח-לענדער, האָט זיך מיר איינמאַל אין תּלום באַוווּיזן אַזאַ געשטאַלט, ווי ביי דעם דאָזיקן פֿוהן גדול, און האָט מיר פֿאַראַויסגעזאָגט, אַז איך וועל דערגרייכן מיין ציל; איצט זע איך ווידער די זעלביקע געשטאַלט אױף דער וואָך און איך פֿאַרנייג זיך פֿאַר נאָט, וואָס האָט גערעדט דורך אים.“ ווען אַלפֿסנדר איז אַריין אין ירושלים, האָט ער באַזוכט דעם בית-המקדש און געפּראַכט אַ קרבֿן דעם אידישן נאָט.

דערפאר וואָס די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פּרייוויליג אונטער-געגעבן, האָט אַלכסנדר געלאָזן איר די פּרייהייט, וואָס זי האָט געהאַט אונטער דער פּערסישער הערשאַפט. ער האָט געהייסן זיין פּאַר-וואַלטער אין פּאַלעסטינע, ער זאָל די אידן ניט דריקן מיט שווערע שטייערן און זאָל זיך מיט זיי גוט באַגיין. די אידן האָבן אים אָפּגע-דאַנקט דערמיט, וואָס זיי האָבן אַלע זייערע אינגלעך, געבאַרענע אין יענעם יאָר, אַ נאַמען געגעבן אַלפסנדר. ווען אַלפסנדר מוקדון האָט איינגענומען מצרים און האָט דאָרטן געגרינדעט די גרויסע האַנדל-שטאָט אַלפסנדריה (אַלעקסאַנדריע), האָט ער זי באַזעצט מיט גריכן און מיט אידן און זיי געגעבן גלייכע פירגער-רעכט.

נאָכן טויט פון אַלכסנדר האָבן זיינע גענערלאַן צעטיילט צווישן זיך די איינגענומענע לענדער. איינער פּטאַלעמיי (פּלמי) לאַגאַס איז געוואָרן הערשער פון מצרים. דאָס לאַנד יהודה האָט ער אָפּגענומען ביי אַן אַנדער גענערלאַ: ער האָט באַלאַגערט די שטאָט ירושלים אין אַ שבת-טאָג, ווען די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך ניט געקענט פאַרטיידיקן מיט געווער, איז אַריין אין שטאָט און פון דאָרטן אַוועק-געפירט אַ סך מענטשן קיין אַלכסנדריה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אַן אַנדער גריכישער קריגפירער סעלעוק פאַר געמאַכט פאַר אַ הערשער אין סיריע, קליין-אַזיע און מעסאָפּאָטאַמיע (בָּבֶל), וואו עס האָבן אויך געוואוינט אַ סך אידן. זיין הויפּטשטאָט איז געוואָרן אַנטיאַכיע (אַנטיוכיה). אַזוי האָבן זיך געבילדעט צוויי גרויסע מלכות מיט צוויי דינאַסטיעס (קיניגלעכע משפּחות): די פּטאַלע-מייער און די סעלעוקידן. אַזוי ווי דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן צווישן ביידע מלכות, האָבן זיך די צוויי דינאַסטיעס שטענדיק געקריגט פאַר דער הערשאַפט אין דעם דאָזיקן לאַנד.

מער ווי הונדערט יאָר האָבן אין יהודה געהערשט די פּטאַלעמייער. די ערשטע מלכים פון דער דאָזיקער דינאַסטיע האָבן זיך באַצויגן גוט צו אידן. אין ירושלים איז געבליבן די פּוּהנים-רעגירונג. דער פּוּהן גדול האָט באַקומען אַ גריכישן נאַמען „עטנאַרך“, פּאַלקס-פאַרשטייער, און זיין עלטסטן-ראַט — „גערוסיאַ“. דער עטנאַרך האָט געמוזט צושטעלן דעם פּטאַלעמייאישן הערשער די יערלעכע שטייער פון יהודה-לאַנד, און ווייטער איז ער געווען פריי אין דער פאַרוואַלטונג.

אין דער הויפטשטאָט פון די פּטאַלעמייער, אַלפסנדריה, זיינען אָנגע-
 פּאַרן אזוי פיל אידן, אז זיי האָבן דאָרמין פאַרנומן אַ גאַנצע ריי גאַסן.
 דאָס צוזאַמענלעבן מיט די גריכן האָט געפראַכט דערצו, אז אַלפסנדריער
 אידן האָבן אָנגעהויבן ריידן גריכיש אַנשטאָט אַראַמעאיש. דער
 צווייטער הערשער פון דער גריכישער דינאַסטיע, פּטאַלעמיי פּילאַדעלף,
 האָט זיך באַזונדערס גוט באַצויגן צו אידן. ער איז געווען אַ פּריינד פון
 וויסנשאַפט און קונסט און האָט ביי זיין הויף איינגעאָרדנט אַ גרויסע
 ביבליאָטעק מיט אַ מוזיי; דאָרמין זיינען געווען אויפגעזאַמלט ביכער
 פון אַלע פעלקער, עס האָבן נאָך געפעלט די אידישע הייליקע
 שריפטן. דאָן האָט דער קיניג געשיקט אַ בריוו צום פּוהן גדול אליעזר
 אין ירושלים און געבעטן שיקן קיין אַלפסנדריה געלערנטע לייט, וואָס
 זאָלן איבערזעצן די תּוֹרה פון העברעאיש אויף גריכיש. עס זיינען גע-
 קומען זיבעציק „זקנים“, אַלטע געלערנטע; מען האָט זיי אוועקגעזעצט
 אויף אַן אינזל הינטערן שטאָט און יעדערן אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער;
 יעדער איינער האָט איבערגעזעצט די גאַנצע תּוֹרה פאַר זיך, און ווען
 אַלע האָבן געענדיקט די אַרבעט און מ'האַט פאַרגליכן אַלע איבער-
 זעצונגען, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז זיי שטימען וואָרט אין וואָרט.
 פּטאַלעמיי האָט געדאַנקט די זקנים פאַר זייער אַרבעט און האָט זיי
 געגעבן אַ קאָפּיע פון דער איבערזעצונג פּדי צו פאַרשפּרייטן זי אין די
 אידישע קהילות, וואוּ מען האָט גערעדט גריכיש. דאָס איז אַ פּאַלקס-
 לעגענדע. אין דער אָמתן האָט מען טאַקע אַרום יענער צייט אָנגעהויבן
 איבערזעצן די תּוֹרה, און שפעטער האָט מען צופּיסלעכווייז איבער-
 געזעצט אַלע ביכער פון תּנ"ך אויף גריכיש, ווייל די שפעטערע דורות
 האָבן שוין גאָרניט געקענט ליינען העברעאיש. די איבערזעצונג האָט
 געהייסן „סעפּטואַגינטאַ“, די זיבעציקערין, ווייל לויט דער לעגענדע
 האָבן זי אָנגעהויבן שרייבן די זיבעציק זקנים.

אין דער צייט פון פּטאַלעמיי דעם דריטן און דעם פערטן איז שוין
 אין יהודה געוואָרן אומרויאיק. די סירישע מלכים, די סעלעווקידן, האָבן
 זיך אָנגעהויבן צורוק צו פּאַלעסטינע, פּדי אָפּצונעמען דאָס לאַנד ביי די
 פּטאַלעמייער. אין ירושלים אַליין האָט זיך געפּילדעט אַ אידישע
 פאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט איבערגעבן דאָס לאַנד דעם סירישן קיניג;
 צו איר האָט געהערט אויך דער פּוהן גדול חזניו דער צווייטער. איינ-

מאָל האָט חזניו ניט אָפגעשיקט קיין אַלפסנדריה די יערלעכע שטייער-געלדער; פון פּטאַלעמיי דעם דריטן איז געקומען אַ שלוח מיט דער פּאָדערונג באַלד באַצאָלן דאָס געלט, און אויב ניט וועט ער שווער באַ-שטראַפּן דאָס אידישע פּאָלק. אין ירושלים האָט מען זיך דערשראָקן. און דער פלימעניק פון פּוהן גדול יוסף בן טובֿיה איז אַוועקגעפּאָרן קיין אַלפסנדריה פּרי צו פּאַרענטפּערן זיך פאַר דעם קיניג. דער יונגער יוסף איז אַזוי געפּעלן געוואָרן אַלעמען אין קיניגלעכן הויף, אז פּטאַלעמיי האָט אים באַשטימט פאַר אַ שטייער-זאַמלער אין גאַנץ פּאַלעסטינע מער ווי צוואַנציג יאָר האָט יוסף געטריי געדינט דעם עגיפּטישן הערשער און האָט באַרייכערט זיין קאַסע מיט שטייער-געלדער, אָבער ער אַליין און זיינע אַגענטן זיינען אויך דערפּון רייך געוואָרן. אין ירושלים האָבן די רייכע נאָכגעמאַכט די גריכישע מאָדע: מען האָט גע-לעבט פּריילעך, זיך אָנגעטאָן פאַרגניגנס און מען האָט זיך אַליץ מער דערווייטערט פון דער פּאָלקס-מאַסע.

פּטאַלעמיי דער פּערטער האָט געפירט כּלח־מה מיט דעם סירישן קיניג און איז איינמאַל געקומן קיין ירושלים אַ קוק טאָן דעם בית-המקדש. די פּוהנים האָבן אים באַוווּזן די פּאָדערשטע צימערן, אָבער ניט געלאָזן ווייטער אין דעם אינעווייניקסטן הייליקסטן צימער („קודש תּקדשים“), וואוּהיין עס האָט געמעגט אַרײַנגיין נאָר דער פּוהן גדול. דער קיניג אָבער האָט זיך מיט געוואַלט אַרײַנגעריסן אין דעם פאַר-מאַכטן צימער — און איז באַשטראַפּט געוואָרן: אויפן שוועל איז ער געפּאַלן אין אָנמאַכט און מען האָט אים קוים אַ לעבעדיקן אַרויס-געטראָגן. פון דעמאָלט אָן האָט ער פּיינט געקראָגן דאָס אידישע פּאָלק און זיין גלויבן. ביי זיך אין אַלפסנדריה האָט ער אָנגעהויבן פאַרפּאַלגן אידן. איינמאַל האָט ער געהייסן צוגיפּטרייבן אַ מאַסע אידן אויפן שפּיל-פּלאַץ און אַרויפלאָזן אויף זיי ווילדע העלפּאַנטן, אָבער די אידן האָבן אויפגעהויבן אַזא שרעקלעכן געשריי, אז די ווילדע חיות האָבן זיך דערשראָקן און געוואָרפן זיך צוריק אויף זייערע טרייבער, דעם קיניגס דינער, און האָבן זיי צוטראַטן.

די פּיינדשאַפט פון דעם לעצטן עגיפּטישן הערשער האָט אָפּגע-שמויסן די אידישע פּאָלקס-מאַסן פון די פּטאַלעמייער. מען האָט געמיינט, אז אונטער דער הערשאַפט פון די סירישע סעלעווקידן וועט

זיין בעסער. ווען דער סירישער קיניג אנטיוכוס (אנטיאך) דער גרויסער האט צושלאגן די עגיפטישע ארמיי ביים נרדן און איז אריין אין ירושלים, האבן אים די חשובסטע פארשטייער פון דער שטאט פריינדלעך באגעגנט און האבן אנערקענט די הערשאפט פון די סע- לעווקידן. זיי האבן זיך אבער גענארט אין זייערע האפענונגען אויף בעסערע צייטן.

16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאנד פון די חשמונאים

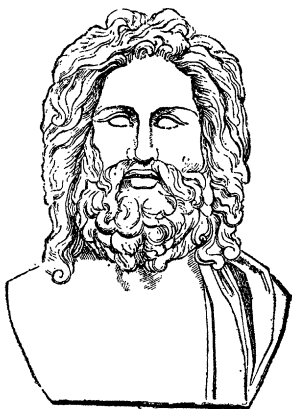
דער ערשטער סעלעווקידישער הערשער אין יהודה, אנטיוכוס דער דריטער אדער דער גרויסער, איז זיך גוט באגאנגען מיט אידן. ער האט געהייסן ארויסגעבן דעם פוהן גדול שמעון הצדיק א היבשע סומע געלט פארן בית-המקדש, פאר דער באפעסטיקונג און פארשענערונג פון ירושלים; ער האט אויך פארבעסערט די לאגע פון די אידישע קהילות אין בבל און סיריע. אבער ער האט אינגעכן געהאט א מפלה בשעת א מלחמה מיט די רוימער און איז דערנאך געשטארבן. נאך זיין טויט האט עטלעכע יאר געקיניגט זיין זון סעלעווק דער פערטער, און דא האבן זיך שוין אנגעהויבן שלעכטע צייטן. דער קיניג האט זיך גע- גויטיקט אין געלט אויף צו באצאלן די גרויסע קאנטריבוציע (שמראף- געלט) דער רוימישער רעגירונג און ער פלעגט אויספרעסן שווערע שטייערן ביי אידן. איינמאל האט ער געשיקט זיין שאצמייסטער העליאדארן קיין ירושלים מיט א באפעל ארויסצונעמען פון בית- המקדש די געלט-סומעס, וואס זיינען געווען דארט באהאלטן. דער שליח האט זיך אריינגעריסן אין הייליקן ארט, און דא האט זיך מיט אים געטראפן עטוואס ענלעכעס צו דעם, וואס אמאל מיט דעם פמאלע- מייער: צוויי געזונטע יונגען האבן אים געכאפט און אפגעשמיסן. א קראנקער האט ער זיך אומוגעקערט קיין אנטיאכיע. דער פוהן גדול פון ירושלים חזניו דער דריטער איז אויך געקומען אהין, פדי צו פאר- ענטפערן זיך פארן קיניג. אבער אינגעכן איז סעלעווק געשטארבן און זיין ארט האט פארנומען זיין ברודער אנטיוכוס דער פערטער. די גריכן האבן געגעבן דעם דאזיקן אנטיוכוסן א צונעמעניש עפיפאן, „דער פון גאט געשיקטער“, אבער אנדערע האבן אים

גערופן ע פ י ט א ן , „דער משוגענער“; ביי אידן האָט מען אים גערופן „אנטייכוס הקשע“, ווייל ער האָט זיי אָנגעמאָן פיל צרות. אַנטייכוס האָט געוואָלט מאַכן אַלע פעלקער אין זיין מלוכה, באַזונדערס די אידן, פאַר גריכן, זיי זאָלן אָננעמען די גריכישע רעליגיע מיט אירע געטער און געמינס: זעווס, אַפאָלאָן, אַפראָדימע און אַנדערע, זיי זאָלן זיך בוקן צו זייערע בילדער און סטאַטויעס און זאָלן זיך אין היימישן לעבן פירן ווי גריכן. ער האָט זיך אָנגעכאַפט אָן דעם, וואָס צווישן אידן אַליין האָט זיך אין יענער צייט באַוווּן אַ פאַרטיי, מיט דעם נאָמען „העלע-ניסטען“, ליבהאַפער פון העלענישן אָדער גריכישן אַרט לעבן. די העלעניסטן, דאָס רובֿ יונגעלייט פון רייכע משפּחות, פלעגן נאָכמאַכן די גריכן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן: גענאַנגען אין טעאַטערס, אויף ספּאַרט־שפּילן, געטרונקען וויין, צוזאַמען מענער און פרויען, און געמאַכט זיך פּריילעך. די שטרענגע אידישע מידות האָבן דאָס ניט דערלאָזט און קעגן די העלעניסטן האָבן שטאַרק געקעמפט די פּרויע, די „חסידים“. אַפילו אין דער משפּחה פון די פּוהנים זיינען אויך געווען אָנהענגער פון ביידע פאַרטייען: דער פּוהן גדול חוּנוי האָט געהאַלטן מיט די חסידים — און זיין פּרוידער יהושע, וואָס האָט איבערגעמאַכט זיין אידישן נאָמען אויפן גריכישן יאַסאָן, איז געווען דער פּירער פון די העלעניסטן.

יאַסאָן האָט געוואָלט אָפּנעמען ביים פּרוידער דעם אַמט פון פּוהן גדול, איז ער געקומען צו אַנטייכוסן און האָט אים צוגעזאָגט איינפירן גריכישע מאָדעס אין ירושלים און צאָלן מער שטייערן, אויב מען וועט אים באַשטימען פאַר אַ פּוהן גדול. דער גריכישער קיניג האָט דאָס גערן געמאָן, און יאַסאָן האָט תּיבֿף אָנגעהויבן איינפירן זיינע נייע אַר־דענונגען. ער האָט געענדערט די ערציאונג פון דער אידישער יוגנט אויפן גריכישן שטייגער, האָט געבויט אַ „גימנאַזיע“, וואו נאָקעמע אידישע קינדער האָבן זיך געלערנט גימנאַסטיק און געמאַכט מיט ליטערישע איבונגען. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך געפונען אין ירושלים אַן אַנדערער העלעניסט, מיטן נאָמען מענעלאַי, וואָס האָט אויך געוואָלט ווערן אַ פּוהן גדול. איינמאָל, ווען יאַסאָן האָט דורך אים געשיקט די יערלעכע שטייער־געלט קיין אַנטיאַכיע, האָט מענעלאַי אויסגעפעטן ביים קיניג, ער זאָל אָפּנעמען די פּוהנה ביי יאַסאָנען און זאָל

אים, מענעלאַיען, שמעלן אויף זיין אָרט, וועט ער אים צאָלן נאָך מער שטייערן. באַקומענדיק דעם הויכן אַמט, האָט דער שווינדלער געהייסן אַרויסנעמען פון ירושלימער בית-המקדש טייערע גאָלדענע פלים און אוועקשיקן קיין אַנטיאָכיע. דאָ האָט דעם ננב געכאַפט דער גע-וועזענער פּוהן גדול חוּנו און האָט אים שטאַרק געוידלט. דאָן האָט מענעלאַי אונטערגעשיקט צו חוּנו אַ מערדער, וואָס האָט דעם אַלטן דערהרגעט. אַז מען האָט זיך וועגן דעם דערוואַסט און ירושלים, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשמאַנד: דער חמוֹן האָט געהרגעט מענעלאַים ברודער, וואָס האָט דאָס גערױבטע גאָלד פון בית-המקדש אָפגעשיקט צום ברודער אין אַנטיאָכיע.

דער אויפשמאַנד האָט זיך פאַרשטאַרקט. דער צערייצטער אַנטיוכוס האָט זיך אַריינגעריסן מיט זיין אַרמיי אין ירושלים, אויס-געהרגעט הונדערטער אידן און ווידער אויסגערויבט דעם בית-המקדש. נאָר דערמיט האָט ער זיך נאָך ניט באַנגנט: ער האָט געוואָלט אינ-גאַנצן אויסוואַרצלען די אידישע אָמונה און נאַציאָנאַלע קולטור, וואָס

20. גריכישער גאָט זעוס

אונטערשיידן אידן פון גריכן, און האָט בא-שלאָסן מיט געוואַלט צונױפמישן זיי מיט די אַרוימיקע פעלקער. ער האָט אַרויסגע-געפן אַ באַפעל, אַז אַלע אידן אין יהודה טאָרן ניט דינען זייער אייגענעם גאָט און האַלטן זיינע געבאָטן און מוזן דינען די געטער פון דעם הערשנדיקן גריכישן פאָלק. אין בית-המקדש פון ירושלים האָט מען אויפגעשמעלט אַ גרויסע סטאַטױע פון דעם גריכישן גאָט זעוס; אַזעלכע סטאַ-טױעס האָט מען געשמעלט אויך אין אַנ-דערע שטעט און מען האָט גענויט די אידן, זיי זאָלן זיך פּוקן צו די דאָזיקע אָפגעטער

און ברענגען זיי קרבנות פון חיות, פאַזונדערס פון חזירים, וואָס זיי-נען געווען טמא (אומריין) ביי אידן. פאַר פאַרזאַמעלן זיך צו דאַזי-גען אין די שולן, אָפּהיטן שַבֿת און יום-טובֿ אָדער עסן פֿיש פלייש פלעגט מען אידן באַשטראַפן מיט טױט.

פיל מענטשן האָבן אין יענער צייט געליטן פאַר זייער גלויבן און האָבן אָפּגעגעבן פאַר אים זייער לעבן. מען דערציילט וועגן אַ מוטער מיט זיבן זין, וואָס מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין תּפּיסה און געפּייניקט דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָפּטרעטן פּון זייער גלויבן. דער קישע אַנטיִוּכּוּם האָט צוגערופּן דעם עלטערן זון און געזאָגט: „פאַרזוך אַ שטיקל פּלייש פּון אַ הויז, וועט מען דיך אויפהערן שלאָגן“. נאָך דער יונג האָט געענטפּערט: „גיכער וועל איך זיך דערווערען איידער עסן דאָס, וואָס אונזער געזעץ האָט פאַרבאָטן“. דאָן האָט אַנטיִוּכּוּם גע- הייסן אָפּהאַקן אים די צונג און אַרײַנוואַרפּן אים אין אַ קעסל מיט זנדיקע וואַסער. דערנאָך האָט דער קיניג אַרײַסגערופּן די איבעריקע זין איינעם נאָך דעם אַנדערן, אָבער קיינער האָט ניט געפּאָלגט, און ער האָט געהייסן פּייניקן זיי און מױטן. אַז עס איז געקומען צום אינגסטן זון האָט דער קישע געזאָגט צו דער מוטער: „רייד אײַן דיין זון, ער זאָל מיך פּאָלגן, וועט ער בלייבן לעבן“. די מוטער אָבער האָט זיך גע- ווענדעט צום זון און געזאָגט: „מײן קינד, ניט האָב קיין מױראַ פאַר דעם דאָזיקן מערדער און מו אַזוי ווי דייןע פּרידער האָבן געמאַן“. און דעם קיניגס פּלײַזנים האָבן געטױט דעם אינגערן פּרוּדער ציוואַמן מיט דער מוטער.

דאָס פּאָלק האָט שױן מער ניט געקאָנט אַריבערטראָגן די אַכאָריות פּון אַנטיִוּכּוּם הַקישע. ניט אין ירושלים, וואו די סירישע סאָלדאַטן האָבן אונטערדריקט דעם ערשטן אויפשטאַנד, נאָך אין די קלענערע שטעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער אויפשטאַנד, אַן אַמתע דעוואָלוציע. אין אַ קליין שטעטל מוֹדיעין האָט געלעבט אַן אַלטער פּוֹהן מַתתיהוּ, פּון דער משפּחה חַשְׁמוֹנַאִים, מיט זיינע פינף זין. איינמאָל איז אָהער געקומען אַ סירישער אָפיצער מיט סאָלדאַטן, אויפגעשטעלט אינמיטן מאַרק אַן אַלטער מיט אַן אָפּגאַט און גע- פּאָדערט פּון מַתתיהוּ, ער זאָל פּרענגען אַ קרבן דעם גריכישן גאָט, דעם גאָט פּון דער מליכה, וועמען אַלע פעלקער מוזן דינען. מַתתיהוּ האָט געענטפּערט: „זאָלן אַלע פעלקער פּאָלגן אייער קיניג, איך אָבער און מײנע פּרידער וועלן קיינמאָל ניט אָפּטרעטן פּון אונזער גלויבן“. דאָ איז צוגעגאַנגען צום אַלטער איינער פּון די אידישע העלעניסטן און געוואָלט פּרענגען אַ קרבן, האָט זיך אויף אים מַתתיהוּ געוואָרפּן

און געטויט אויפן אָרט. דעם סירישן אָפיצער האָבן מתתיהו קינדער
אויך געהרגעט און דעם אלטער צעשטערט.

דאָס איז שוין געווען אַן אָפענער אויפשטאַנד. מתתיהו האָט
אויסגערופן אין גאַנצן לאַנד: „ווער איז פאַר גאָט און זיין תּוֹרָה זאָל
קומען צו מיר!“ און עס האָבן זיך אָפּגערוּפּן טויזנטער אידישע
פּאַטריאַטן און פּרוּמע לייט („חסידים“), האָבן געבילדעט אומעטום
קליינע בונטאַרישע מתנות, וואָס פלעגן זיך באַהאַלטן אין די בערג
אין אָנפּאַלן אויף פאַרבייגייענדיקע גריכישע סאַלדאַטן.

אינגעבן איז דער אלטער מתתיהו געשטאַרבן, און זיינע זין האָבן
אויף זיך גענומען פירן דעם קאַמף. דער שטאַרקסטער העלד צווישן
זיי איז געווען יהודה, וועלכער האָט געקראָגן אַ צונעמעניש
מַכּוּבֵי אָדער מַכּוּבֵי (דער האַמער) נאַכדעם ווי ער האָט צעשלאָגן
די פיינד אין עטלעכע שלאַכטן. צוערשט איז קעגן די אידישע
קעמפּער אַרױסגעטראָטן דער סירישער פאַרוואַלטער אין פאַלעסטינע
אַפּאַלאַניום מיט זיין חיל; יהודהס לייט האָבן זיך געשלאָגן ווי צע-
רייזטע לייבן. אַפּאַלאַניום איז געפּאַלן, און יהודה האָט ביי אים
אַראָפּגענומען דעם גרויסן שווערד. מיט דעם דאָזיקן גריכישן שווערד
האָט דער אידישער העלד שפּעטער געשלאָגן די פיינד פון זיין פּאַלק.
נאָך דעם ערשטען ניצחון האָט זיך אַרום יהודה מַכּוּבֵי צוגעפּונעזאַמלט
אַ גרויסע אידישע אַרמיי, מיט וועלכער ער האָט שוין געקאַנט אַרױס-
טרעטן קעגן די נאָך גרעסערע אַרמייען פון אַנטיוכוס. ער האָט
פאַרטריבן די סירישע מַחנות פון דעם גאַנצן געביט אַרום ירוּשָׁלַיִם
און האָט געקענט אַריינגיין אין דער הייליקער שטאָט. דאָ איז געבליבן
בלויז אַ קליינער סירישער גאַרניזאָן, וואָס האָט זיך פאַרשפּאַרט אין
דער פעסטונג. יהודה מיט זיינע לייט זיינען אַרױף אויפן סר-הַבַּנּוֹת,
דעם פאַרג פון בית-הַמקדש, און האָבן דערזעען אַ טרויעריק בילד: דאָס
הייליקע הויז ווייסט און צערױבט, אויפן מוֹצֵת די „עקלדיקע פיגור“ פון
דעם אָפּגאַט זעווס, אַרום און אַרום חורבות און שמוץ. מען האָט
גענומען רייניקן דעם הייליקן אָרט, אַרױסוואַרפּן די געצנבילדער, אויפ-
שטעלן די פריערדיקע אָרדענונג, און ווען די אַרבעט איז געווען פאַר-
ענדיקט, האָט מען געמאַכט אַ יום-טוֹב פון חנוּכַת-הַבַּיִת, באַנניאונג
פון גאָטס הויז. אַכט טאָג האָט געדויערט די שימחה; יעדן אָונט האָט

מען אילומינירט דעם בית-המקדש מיט העלע פייערן. מען האָט דער-
 ציילט וועגן אזא נאָם: צו דער אילומינאַציע האָט מען געזוכט אין בית-
 המקדש און געפונען אין אַ ווינקל נאָר אַ קליין קריגל מיט בוימל,
 וואָס איז געווען קנאַפּ אַפילו פאַר איין אָונט, אָבער אז מען האָט אים
 אָנגעגאָסן אין דער מנוּכה האָט זי העל געפרענט אַכט אָונטן נאָכ-
 אַנאַנד. אין אַנדערע שטעט האָט מען אויך געמאַכט אילומינאַציעס.
 אזוי איז דער יום-טוב פון חנוּכה מיט אָנצינדן חנוּכה-ליכטלעך
 אַ גאַנצע וואָך (פון 25 טאָג אין חוּדש ביסל און ווייטער) פאַרפליבן ביי
 אידן אויף צוויי טויזנט יאָר, ביז היינטיקע צייטן.

דאָס אַלץ איז אָבער געווען נאָר אַן אָנהויב פון אַ לאַנגן קאַמף פאַר
 דער באַפריינג פון פּאָלק, וואָס האָט געדויערט נאָך פינף און
 צוואַנציק יאָר. דער כּשע אַנטיוכוס איז געשטאַרבן אין שרעקלעכע
 יסורים, אָבער זיינע נאָכפּאָלגער האָבן ווייטער געפירט דעם קריג. אין
 איינער אַ שווערער שלאַכט איז געפאלן דער גבוּר יהודה ספּיי. אויף
 זיין אָרט איז געוואָרן קריגפירער זיין ברודער יוֹנָתָן שמוֹנֵאָי.
 יוֹנָתָן איז געווען אויך אַ קלוגער פּאָליטיקער; ער האָט אויסגענוצט
 יעדן צופאַל אין דער אַלגעמיינער פּאָליטיק, פּדי ביסלעכווייז צו פאַר-
 טרייבן די סיריער פון אידישן לאַנד. צום גליק פון אידישן פּאָלק
 האָבן זיך אין יענער צייט אָנגעהויבן גרויסע מהומות אין דער סע-
 לעווקידן-מלוכה. די יורשים פון אַנטיוכוס האָבן זיך געקריגט פאַר
 דער קיניגס-קרוין, און דאָ האָבן זיך אַריינגעמישט נאָר פרעמדע און
 אָפט פאַרכאַפט די מאַכט. יעדערער פון די פרעטענדענטן אויפן
 קיניג-טיטול האָט זיך באַמיט שליסן אַ בונד מיט יוֹנָתָנען, פּדי ער זאָל
 אים העלפן מיט זיין אַרמיי קעגן דעם אַנדערן צד, און דערפאַר האָט
 ער דעם אידישן פירער געגעבן אַלערליי חנחות. אזוי אַרום איז יוֹנָתָן
 געוואָרן אַ פּוהן גדול מיט פּוּלמאַכטן פון אַ לאַנד-פירשט. צו ביסלעכ-
 ווייז האָט ער מיט דער הילף פון זיין ברודער שמוֹעֵן אָפּגענומען
 שטיקער אידיש לאַנד ביי די סיריער. ווען יוֹנָתָן איז געפאלן אין קריג,
 האָט שמעון איבערגענומען די פירונג פון דער אידישער אַרמיי. אים
 איז באַשערט געווען אַרויסטרייבן דעם סירישן גאַרניזאָן פון דער
 פעסטונג פון ירושלים און דערמיט מאַכן אַ סוף צו דער פרעמדער
 הערשאַפט אין לאַנד יהודה. אין אַ גרויסער פּאָלקס-פאַרוואַמלונג אין

ירושלים איז שמעון אויסגעקליבן געוואָרן פאר אַ כּוהן גדול אין אַ נשיא (עטנאָרד) פון דעם באַפרייטן פּאַלק.

17. די פרייע חשמונאים-מלוכה

נאָך פיר הונדערט יאָר פערטישער און גריכישער הערשאַפט איז יהודה ווידער געוואָרן אַ פרייע מלוכה, אונטער אַן אייגענעם הערשער, אַ „נשיא“ פון דער העלדישער חשמונאישער משפּחה, וואָס האָט אויסגעקעמפט די נאַציאָנאַלע פרייהייט.

דער נשיא שמעון חשמונאי האָט זיך מיט אַלע כּוהנות באַמיט באַרוואַיקן דאָס לאַנד נאָך דרייסיק יאָר מלחמות און חורבנות. ער האָט געוואָרנט וועגן דעם אויפלעבן פון ערדארבעט אין די דערפער און פון האַנדל אין די שמעט. ער האָט אויסגעבויט אַ גרויסן האַפן אין דער שטאָט יפו ביים מיטללענדישן ים, וועלכע ער האָט אָפּגענומען ביי די סיריער, פרי צו פאַראייניקן ירושלים מיט דעם ברעג ים. דאָס האָט אים אָבער אַריינגעצויגן אין אַ נייעם קריג מיט דעם סירישן קיניג פון יענער צייט אַנטוויכום סידעט. שמעון איז שוין געווען אַלט, און דעם קריג האָבן געפירט זיינע זין, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויסגעצייכנט יוחנן הורקנוס. דאָ האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק. ביי שמעון חשמונאי איז געווען אַן איידעם מיט אַ גריכישן נאָמען פּטאַלעמיי, אַ פאַרוואַלטער פון דער שטאָט יריחו; אָט דער האַלפּער איד האָט זיך פאַרבונדן מיט אַנטוויכוסן און האָט אומגעבראַכט זיין אייגענעם שווער. איינמאָל האָט ער איינגעלאָדן דעם נשיא און זיין פרוי אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; נאָכדעם ווי די געסט האָבן זיך אָנגעטראַנקען מיט וויין, האָט ער געהייסן זיינע קנעכט טויטן דעם שווער און פאַרשפּאַרן די שוויגער אין אַ פעסטונג אַרום יריחו. יוחנן הורקנוס האָט מיט זיין אַרמיי באַלאַגערט די פעסטונג און געוואַלט כאַפּן דעם מערדער, אָבער פּטאַלעמיי האָט אַרויסגעפירט אויף דעם פעסטונג-מזיער זיין געפאַנגענע שוויגער, הורקנוסעס מוטער, און האָט גע-סמראַשעט אַראָפּוואַרפן זי פון מזיער, אויב הורקנוס וועט ניט אָפּטרעטן. הורקנוס האָט געמוזט אַוועקגיין קיין ירושלים, וואו מען

גלויבן: אלע אַרומישע מענער האָבן זיך מײַר געווען; זיי זיינען אָבער געבליבן האַלבע אידן.

גרויסע רעפּאָרמעס האָט יוֹהַנֶן הורקנוס געמאַכט אין דער מלוכה-פּאַרוואַלטונג. אין זיין צייט איז געשאַפֿן געוואָרן דער גרויסער מלוכה-ראַט, וואָס האָט זיך גערופֿן מיט דעם גריכישן נאָמען סֶנְהֶדְרִין און מיט דעם אידישן „בית-דין הגדול“ (דאָס גרויסע געריכט-הויז). דער סנהדרין איז באַשאַטאַנען פֿון זיבעציק מיטגלידער און איין פּאַרזיצער (אב בית-דין). דאָרטן פּלעגט מען באַטראַכטן אלע נייע געזעצן, וואָס מען האָט געדאַרפט אַרױסגעבן אױפֿן גרונד פֿון די דינים פֿון דער תּוֹרָה; אױסער דעם איז דער סנהדרין געווען דער העכסטער געריכט (בית-דין) פֿאַר אלע משפֿטים און פּראָצעסן. אין דעם סנהדרין, דעם אידישן פּאַרלאַמענט, האָבן אָפט געפירט אַ קאַמף פּאַרשטייער פֿון צוויי פּאַרטייען, וואָס האָבן זיך צו יענער צייט געבילדעט אין ירושלים: צדוקים און פּרוּשִׁים. די צדוקים (פֿון דער פּוּהנישער משפּחה צְדוּקִים) זיינען געווען אַ וועלטלעכע פּאַליטישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט, אַז די אידישע מלוכה זאָל זיין אַזוי ווי אלע אַנדערע מלוכות פֿון יענער צייט, וואָס האָבן גרויסע אַרמייען און פירן מלחמות, פֿרי איינצונעמען פרעמדע לענדער און פּאַרגרעסערן זייער מאַכט אין דער וועלט. זיי האָבן געהאַלטן די תּוֹרָה אַלס גרונד-געזעץ פֿון דער אידישער מלוכה, אָבער האָבן ניט געוואָלט צוגעבן צו איר נייע רעליגיעזע געזעצן און דערמיט „שאַפֿן אַ צױם אַרום דער תּוֹרָה“. צו דער צדוקישער פּאַרטיי האָט געהערט דער העכערער קלאַס, רייכע לייט און באַאַמטע. דער מיטעלער קלאַס האָט געהערט צו דער פּאַרטיי פֿון די „פרוּשִׁים“, וואָס זייער נאָמען הייסט „אַפּגעזונדערטע“. זיי האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אידישע פּאָלק דאַרף זיין אָפּגעטיילט פֿון פרעמדע פעלקער, ווייל דאָס איז אַ גייסטיקע נאַציע, אַ גאַמס-פּאָלק, וואָס דאַרף פירן גאָר אַן אַנדער אַרט לעבן; אלע מיינונגען און געזעצן מוז מען אַרױסדרינגען פֿון דער הייליקער תּוֹרָה, שאַפֿן וואָס מער שטרענגע געזעצן, פֿרי צו פּאַרהיטן דאָס פּאָלק פֿון צונויפּמישן זיך מיט די אַרומיקע פעלקער. דערצו מוז מען די תּוֹרָה לערנען, וויסן גענוי יעדעס געזעץ, קענען אױסטייטשן יעדעס וואָרט, ווי דאָס האָבן געמאַן די „סופּרים“. אַזוי איז פֿאַר די פּרוּשִׁים דער עיקר געווען דאָס פּאַל ק, פֿאַר די צדוקים — די מלוכה.

דער נשיא יוחנן הורקנוס איז מער גענייגט געווען צו די צדוקים איידער צו די פרושים. איינמאל בשעת אַ מאַלצייט האָט ער געשטעלט די פירער פון ביידע פּאַרטייען אַ פּראָגע, צי האַלטן זיי, אָז ער איז געטריי דער תּוֹרה און אירע געזעצן. אַלע האָבן געענטפּערט: יאָ. אָבער איינער פון די פּרושים, אַלעזר, האָט אויסגעשריען: „גענוג פאַר דיר, וואָס דו ביסט אַ נשיא, צו וואָס דאַרפסטו נאָך זיין פּוֹהן גדול!“ ער האָט געוואָלט דערמיט זאָגן, אָז פאַר אַ הערשער, וואָס פירט בלוזטיקע מלחמות, פאַסט ניט צו זיין אַ פּאַרבעמער פאַר גאָט און בית-המקדש. דער נשיא האָט זיך באַליידיקט, און פון יענער צייט האָט ער זיך נאָך מער דער-נענטערט צו די צדוקים און געזאָרגט, אָז זיי זאָלן זיין די מערהייט אין סנהדרין.

די ירשים פון יוחנן הורקנוס, זיינע צוויי זין אַריסטאָבול און אַלפסנדר-ינאי זיינען שוין געווען אינגאַנצן אויף דער-זייט פון דער צדוקים-פּאַרטיי. דער עלטערער האָט צו זיין אידישן נאָמען „יהודה“ צוגעגעבן דעם גריכישן „אַריסטאָבול“ און האָט אָנגענומען דעם טיטול „מלך“ אַנשטאָט „נשיא“. ער האָט אָנגעהויבן פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער, נאָר ער איז געווען שוואַך אין געזונט און איז צו פרי געשטאָרבן. זיין ברודער און נאָכפּאָלגער אַלפסנדר-ינאי איז געווען אַן אמתער „איש מלחמה“, אַ סאָלדאַט, און אַ שאַרפּער קעגנער פון די פּרושים. אין מושך פון זיין גאַנצער רעגירונג-צייט (27 יאָר) האָט ער אָן אויפהער געפירט צווייערליי מלחמות — קעגן פרעמדע פעלקער: סיריער און אַראַבער, און קעגן אַ גרויסן טייל פון זיין אייגענעם פּאָלק, וואָס איז געשטאַנען אויפן צד פון די פּרושים. אין די אויסערלעכע מלחמות האָט אַלפסנדר-ינאי געהאַט אַי גוטע אַי שלעכטע צייטן, אָבער צום סוף האָט ער דאָך פאַרגרעסערט די טע-ריטאָריע פון מלכות יהודה אַזוי, אָז זי איז ווידער געוואָרן גרויס ווי אין אַמאָליקע גוטע צייטן. דער אינערלעכער פירנער-קריג איז אָבער געווען זייער אַ שווערער און אַ טרויעריקער. דער מלך האָט געהאַט אויף זיין צד נאָר די מיליטער, די פּוֹהנים און די גבירים, וואָס האָבן געהערט צו דער צדוקים-פּאַרטיי; קעגן אים און זיין קריגערישער פּאָליטיק איז געווען דער מיטלשטאַנד און דאָס אַרים פּאָלק, וואָס האָט געהאַלטן מיט די פּרושים.

איינמאָל אין יום-טוב סופות האָט אלפסנדר-ינאי אלס פֿוהן גדול געפירט דעם גאָטס-דינסט אין בית-המקדש; מען האָט אים דערלאָנגט אַ פֿלי מיט וואַסער, ער זאָל אויפגיין אויף דעם כּוֹזָבֶת, אזוי ווי עס איז געווען דער כּוֹנֶהג ביי די פּרוּשִׁים; אָבער דער צדוקישער מלך האָט אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויף דער ערד, פּדי צו פּאָווייזן, אַז ער האַלט ניט פּוֹן דעם כּוֹנֶהג. דער אויפגעבראַכטער עוֹלָם האָט פּאַר-וואַרפּן דעם מלך מיט אַתְרוּגִים. דאַן האָבן זיך אין בית-המקדש אַרײַנגעריסן דעם קיניגס זעלנער און האָבן אויסגעהרגעט פּיל מענטשן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָפּענער אויפשטאַנד קעגן דעם גרויזאמען מלך. זעקס יאָר האָט געדויערט דער פּירגער-קריג. פּרידער האָבן געקעמפט קעגן פּרידער, אָפט מיט דער הילף פּוֹן געדונגענע פּרעמדע זעלנער. צום סוף פּוֹן זײַן לעבן האָט דער מלך תּחַמָה געהאַט, וואָס ער האָט זיך צוקריגט מיט זײַן פּאָלק, און האָט פּאַרן טויט אַן עצה געגעבן זײַן ווייב, זי זאָל שלום מאַכן מיט די פּרוּשִׁים, וואָרעם פּאַר זיי שטייט דאָס רוב פּאָלק.

די קיניגין, שלומית-אלפסנדר, האָט טאַקע אזוי געטאָן. זי האָט געמאַכט פּאַר אַ פּאַרויצער אין דעם סנהדרין איר פּרוידער, שמעון בן שִׁמְתָה, וואָס איז געווען פּירער פּוֹן די פּרוּשִׁים. דער נייער סנהדרין האָט ווידער אויפגעשטעלט די געזעצן, וואָס דער פּריערדיקער צדוקישער סנהדרין האָט אָפּגעשאַפּט. אויף דער זײַט פּוֹן די פּרוּשִׁים איז געווען דער עלטערער זון פּוֹן דער מלכה, הורקנוס, וואָס האָט פּאַקומען דעם טיטול פֿוהן גדול. אָבער דעם אינגערן, אַרִיסְטֶאָבּוּל, אַ מיליטערישן פּירער, האָט געצויגן צו די צדוקים, וואָס זײַנען געווען שטאַרק אין דער אַרמײַ. ווען די אַלטע קיניגין איז שוין געווען נאָענט צום טויט און דער קיניג-טיטול האָט געזאָלט אַריבערגיין צו הורקנוס, האָט אַריסטאָבּוּל צוגעגרייט אַ מיליטערישן פּונט, פּדי זיך אַליין אויס-רופּן פּאַר אַ קיניג און הערשן מיט דער הילף פּוֹן די צדוקים. ווען די קיניגין איז געשטאַרבן, איז דער פּרידער-קריג געווען אין רעכטן פּרען. הורקנוס האָט געהאַט אַ שוואַכן כאַראַקטער און האָט ניט געטויגט צו פּירן אַ מלוכה, זײַן פּרוידער אָבער איז געווען צו קריגעריש און האָט געקענט אָנמאַכן די זעלפּיקע צרות, ווי זײַן פּאָטער אלפסנדר-ינאי. נאָך דער ערשטער מלחמה צווישן די אַרמײַען פּוֹן די צוויי פּרידער,

הָאָם אַרִיסטֶאָבֹל געזיגט, און הורקנוס האָט אים געמוזט אָפגעבן זיין
מלך-טיטול. איינגעכזן אָבער האָבן הורקנוסן זיינע פריינד איינגערערט,
ער זאל אנטלויפן צום אראבישן קיניג ארעט און מיט זיין הילף אָפ-
געמען די מאכט ביים אייגענעם ברודער. די אראבער צוזאמען מיט
הורקנוסעס לייט האָבן זיך אריינגעריסן אין ירושלים און באַלאַגערט
דעם סר-ספּות (מעמפל-בארג), וואו עס האָבן זיך ארום בית-המקדש
באפעסטיקט אַרִיסטֶאָבֹל מיט זיינע אָנהענגער. דאָס איז געווען פסח-
צייט. די באַלאַגערטע האָבן ניט געהאט גענוג שעפסן אויף יום-
טובדיקע קרבנות אין בית-המקדש, האָבן זיי דאָס געמוזט קויפן ביי
זייערע פיינד. יעדן טאָג פלעגן זיי אראַפלאָזן אויף קייטן פון דעם
הויכן פעסטונג-מויער אַ קאַרב מיט גאַלדענע מטבעות און די באַ-
לאַגערער האָבן זיי צוריקגעשיקט שעפסן; איינמאַל האָבן די אראַבער
צוריקגעשיקט אַנשטאַט אַ שעפס אַ חזיר, וואָס איז געווען אַן אומריינע
סֵיח פאַר אידן; די באַלאַגערטע האָבן זיך באַליידיקט, און די מלחמה
הָאָט זיך נאָך מער צעפלאַקערט. אין הורקנוסעס לאַגער איז געווען
אַ פרויער מאַן מיטן נאָמען חוּנִי; מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ היי-
ליקן און געגלויבט, אַז זיינע תפילות ווערן אָנגענומען אין הימל.
הורקנוס לייט האָבן פון אים געפאָדערט, ער זאל אויסבעטן ביי גאָט
אַ ספּלה אויף אַרִיסטֶאָבֹלס לייט. דער גוטער מאַן האָט אויפגעהויבן
די אויגן צום הימל און אויסגערופּן: „אַ, גאָט, אי די באַלאַגערטע אי די
באַלאַגערער זיינען דייע קינדער, בעט איך דורך, דו זאַלסט ניט טאָן
דאָס, וואָס זיי ווינשן איינע די אַנדערע!“ די סאַלדאַטן האָבן אים פאַר-
וואַרפן מיט שטיינער.

צו יענער צייט האָט אַגרויסע געשעעניש געענדערט די גאַנצע
לאַגע אין אַזיע: דער פירער פון דער מעכטיקער רוימישער אַרמיי,
פאָמפּיי, האָט איינגענומען סיריע און די גאַנצע סעלעווקידישע מלוכה.
נאָך די פערסן און די גריכן האָבן איצט די רוי מער איינגענומען די
וועלט. דאָס קליין פאַלק פון איטאַליע האָט אָנגעהויבן פאַרשפרייטן
זיין הערשאַפט אין מערב-אייראָפּע פון איין זייט און אין אַזיע-אַפריקע
פון דער אַנדערער. באַקומען סיריע, האָט פאָמפּיי זיך אָפגעשטעלט
מיט זיין אַרמיי אין דער סירישער שטאַט כּמֶשק, אויפן גרעניץ פון פאַר-
לעסטינע, און האָט זיך געגרייט צו פאַרנעמען אויך דאָס לאַנד יהודה.

אהער זיינען געקומען צו פאָמפּייען ביידע חשמונאים-ברידער, הורקנוס
 און אריסטאָבול, און געבעטן, ער זאל אַנטשיידן, ווער פון זיי האָט
 רעכט אויף דעם קיניגס-טיטול. פאָמפּי האָט צוגעזאָגט געבן אַ תשובה:
 שפעטער, און דערווייל האָט ער אַ רוק געטאָן זיין ארמיי קיין ירושלים.
 ער האָט איינגענומען די פעסטונג פון הר הבית אין דעם הייליקן מאָג
 פון יום-כפור, ווען דאָס פאָלק האָט זיך פאַרזאמלט אין בית-המקדש
 און די פוהנים זיינען געשטאַנען ביי דער „עבודה“. רוזמישע סאָלדאַטן
 האָבן געהרגעט עטלעכע פוהנים און יענע אריסטאָבולס לייט, וואָס האָבן
 זיך געשטעלט אַנטקעגן. פאָמפּי האָט אויסגערוּפּן, אז פון איצט אָן
 איז דאָס לאַנד יהודה אַנטערטעניק דער רוזמישער רעפּובליק; דעם
 שטילן הורקנוס האָט ער געלאָזט דעם טיטול פון אַ פוהן גדול און
 „עטנאָרד“ (פאָלקס-פירער), אָבער ניט דעם טיטול „מלך“; דעם שטוי-
 רעמדיקן אריסטאָבולן, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן גרייטן זיך צו אַן
 אויפשטאַנד קעגן רוים, האָט ער אוועקגעפירט קיין רוים אַלס אַ גע-
 פאַנגענעם מיט זיין פאַמיליע.

אויף אזא אופן איז געפאלן די פרייע חשמונאישע מלוכה, וואָס
 האָט זיך געהאַלטן קוים אכציק יאָר. דאָס איז געווען מיט צוויי טויזנט
 יאָר פאַר אַינזער צייט (אין יאָר 63 פאַר דער קריסטלעכער צייט).

18. יהודה אונטער רוזמישער השגחה; דער קיניג הורדוס

דאָס לאַנד יהודה איז ווידער געוואָרן אָפּהענגיק פון אַ פרעמדער
 מאַכט. הורקנוס האָט געמוזט מאַן דאָס, וואָס רוים האָט געוואָלט. ער
 אליין האָט ניט געקענט פירן אַלע פאָליטישע ענינים אין אַזא
 שווערער צייט, האָט אים דערין שטענדיק געהאַלפּן זיין פאַרוואַלטער
 אַנטיפּאַטער, וואָס האָט געשטאַמט פון די האַלב-אידישע אַדומים.
 אַנטיפּאַטערן זיינען ניט געווען טייער די אינטערעסן פון אידישן פאָלק,
 אים האָט מער געלוינט צו מאַן דעם כּצון פון די אויבערהערשער, די
 רוזמער, און ער האָט אין נאָמען פון הורקנוסן אָפּגעטאָן אַזוינע זאַכן,
 וואָס זיינען געווען שעדלעך פאַר זיין אייגענעם לאַנד. ביז וואָנען
 פאָמפּי איז געווען דער הערשער איז אַזיע, איז אַנטיפּאַטער אים געווען
 אַ געטרייער דינער, און ווי נאָך דער אַנדערער פירער פון דער
 רוזמישער ארמיי, יוליוס צעזאַר, האָט פאַרכאַפט די מאַכט, האָט

אים דער אידישער פארוואלטער געהאלפן מיט חיל אין זיינע מלחמות. דערפאר האָט אים צעזאָר געמאַכט פאַר אַן „אַפּוטרופּוס“ פּון יהודה, ד. ה. אַ משגיח אויף דער פּאַרוואַלטונג און אויף הירקנוסן אַליין.

אַנטיפּאַטער האָט אָפּגעגעבן די פּאַרוואַלטונג אין דער צפּונדיקער העלפט פּון יהודה, וואָס האָט געהייסן גליל (גאַלילע), זיין זון הירדוס, אַ שמאַרקן און ענערגישן יונגענמאַן, וואָס איז געווען מער פאַרפונדן מיט די רוימער און גריכן, ווי מיט די אידן. אין גליל האָבן זיך נאָך געפונען קרייזלעך פון אידישע פּאַטריאַטן, וואָס האָבן געוואַלט באַפרייען דאָס לאַנד פון דער פּרעמדער הערשאַפט, האָט הירדוס גע- כאַפט זייער פירער תּיוקיה און זיינע פריינד און האָט זיי געהייסן טויטן. דער סנהדרין האָט אים גערופן און געפרעגט: ווי האָסטו דאָס געמאַן אָן אַן אירטייל פון געריכט? הירדוס איז געשטאַנען, אַרומגערינגלט מיט זיין מיליטערישער וואַך, און האָט געשוויגן. דער סנהדרין האָט מורא געהאַט אים צו פאַרמשפּטן. נאָך איינער פון די פּרושים, שמעיה, האָט זיך אויפּגעהויבן און געזאָגט: „איר האָט איצט מורא פאַר הירדוס, אָבער עס וועט קומען אַ טאַג, ווען ער וועט אייך אַלעמען פאַרמשפּטן צום טויט.“ די דאָזיקע נבואָה איז שפּעטער מקוים געוואָרן. הירדוס האָט תּמיד געשמרעכט צו מאַכט. ווערן אַ מלך אין יהודה מיט דער הילף פון די רוימער — דאָס איז געווען זיין טרוים. ער האָט אָבער געהאַט אַ גענגער: דער תּשמונאַישער פּרינץ אַנטיגאָן, אַ זון פון דעם געפּאַנגענעם אַריסטאָבולן, וואָס איז געשמאַרבן אין רוים, האָט געוואַלט באַקומען דעם מלך-טיטול קעגן די רוימער, דורך קאַמף מיט די פּרעמדע הערשער. אים איז טאַקע געלונגען, מיט דער הילף פון אידישע רעוואָלוציאַנערן און געדונגענע פּערסישע סאַלדאַטן, פאַר- טרייבן פון ירושלים הירדוסן מיט זיינע לייט, און אויף פיר יאָר ווערן אַ קיניג. הירדוס אָבער איז ציריקגעקומען מיט אַ גרויסן רוימישן חיל און האָט איינגענומען די הויפט-שטאָט. די רוימער האָבן אַנטיגאָנען אָפּגעהאַקט דעם קאַפּ און אויסגערופן הירדוסן פאַר אַ קיניג אין יהודה. געקומען צו דער מאַכט, האָט הירדוס אָנגעהויבן פאַרפּאַלן אַלע אַנגע- הענגער פון דער תּשמונאים-פאַרטיי און פונאַנדערגעלאָזט דעם סנהדרין. צו יענער צייט האָבן זיך אין רוים אָפּט געפּיטן די הערשער. פאַרשיידענע קריגפירער האָבן איינער ביי דעם אַנדערן אָפּגענומען

די מאכט. יוליום צעזארן האָבן זיינע געגנער דערהרגעט אין רוים. אינגעכען איז פון דער רוימישער רעפובליק געוואָרן אַ מאַנאַרכיע. אַקטאָוויאַן אַווגוסט איז געוואָרן דער ערשטער רוימישער „קיסר“ (צעזאַר) אָדער אימפעראַטאָר, אַ הערשער פון צענדליקער לענדער אין אַלע טיילן פון דער וועלט: אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. הירדוס האָט זיך געמוזט צופאַסן צו יעדן רוימישן הערשער, חנפענען אים, אינטערקויפן מיט געלט אָדער מיליטערישער הילף, פּדי דער הערשער זאָל אים האַלטן אויפן יהודהשן טראָן קעגן דעם ווילן פון פּאַלק. הירדוס איז געווען ניט באַליבט אין זיין אייגענער פּאַמיליע. פּדי צו מאַכן אַן אָנשטעל, אַז ער איז דער געזעצלעכער יורש פון די חשמונאים, האָט ער חתונה געהאַט מיט דער שיינער מַרְיָם, אַן אייניקל פון גע־וועזענעם מלך הורקנוס. די גאַנצע פּאַמיליע אירע האָט ער געהאַלטן אין זיין קיניגלעכן פּאַלאַץ: איר זיידן, דעם אַלטן הורקנוס, איר מוטער אַלפסנדרה און איר אינגערן ברודער אַריסטאָבול III. הירדוס האָט דאָס געטאָן ניט פון ליבשאַפט צו זיינע חשמונאישע קרובים, נאָר פּדי צו האַלטן זיי אונטערן אויג, זיי זאָלן זיך שטילערהייט ניט צוגיפּריידן מיט די אידישע פּאַטריאַרשן וועגן אַ נייעם אויפּשאַנד. זיין שוואַגער אַריסטאָבול, אַן איידעלן זיבצעניאַריקן אינגל, האָט הירדוס באַשטימט פאַר אַ פּוהן גדול, פּדי צופּרידנשמעלן די פּאַמיליע; אָבער אַז ער האָט דערזען, ווי דאָס פּאַלק פאַרגעמערט דעם שיינעם פּרינץ בשעת זיין אַרױסטערעמן אין בית-המקדש, איז ער געוואָרן אומרויאיק. איינמאַל, אין יום-טוב סובּוּת, האָט דער מלך פאַרזאַמלט פיל געסט אויף אַ מאַל-צייט אין יריחו; עס איז געווען אַ הייסער טאַג, און אַריסטאָבול מיט זיינע חברים פון דער יוגנט זיינען גענאַנגען באַדן זיך אין טיך; בשעתן שווימען האָבן אַ פּאַר חברים צוגעהאַלטן אַריסטאָבול אַביסל אונטערן וואַסער, און ער איז דערטרונקען געוואָרן. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז דאָס איז געווען אַן אומגליקלעכער צופאַל, אָבער אומעטום האָט מען גערעדט, אַז שולדיק איז דערין הירדוס, וואָס האָט געוואַלט אויף אַזא אופן פּטור ווערן פון זיין שוואַגער, דעם באַליבטן ביים פּאַלק.

פון יענער צייט אָן האָט הירדוס אין זיין פּאַמיליע קיין ריז ניט געהאַט. די שוויגער אַלפסנדרה האָט אים שוין לאַנג פיינט געהאַט און האָט זיך געקלאַגט אויף אים אין רוים. די קיניגין מַרְיָם האָט אויך

נאָכן טױט פון איר ברודער באַקומען צום מאַן אַ שינאַה, וואָס איז געוואָרן באַזונדערס שטאַרק שפעטער, ווען זי האָט זיך דערוואוסט וועגן זיינעם אַ מערדערישן פּלאַן. צוויי מאָל האָט מען הורדוסן אַרױס- גערופן צו די רױמישע הערשער, ער זאָל זיך פאַרענטפערן פאַר זיינע מעשים אין דער היים, און ביידע מאָל האָט ער פאַרן אַוועקפאַרן פון ירושלים בסוד געהייסן זיין פאַלאַץ-אויפזעער האַלטן מַרְס און איר מוטער פאַרשפאַרט אין פאַלאַץ און טױטן זיי, אויב מיט אים וועט פאַסירן אַן אומגליק. ער איז ביידע מאָל געקומען צוריק בשׁלום, אָבער די פּרױען האָבן זיך דערוואוסט וועגן זיין מערדערישן פּלאַן און האָבן אים נאָך מער פיינט געקראָגן.

שינאַה פון איין זייט און מורא פון דער אַנדערער האָבן פאַר- וואַנדלט דעם קיניגלעכן פאַלאַץ אין אַ גיהינום. הורדוס האָט גע- צימערט, טאַמער וועט ווער עס איז פון די איבערגעבליבענע שמונאים אָפּנעמען ביי אים דעם טראָן, האָט ער געהייסן טױטן דעם אַכציקיעריקן זָקן הורקנוסן, וואָס האָט געוואָלט אַרױסרייסן זיך פון דעם פאַמיליע- גיהינום און אַנטלױפן מיט דער הילף פון זיינע פריינד. נאָכדעם האָט הורדוס באַשולדיקט די קיניגין מַרְס אַליין, אַז זי האָט געוואָלט צומטראָגן אים סם דורך אַ דינער, און נאָך אין אַזעלכע שטאים. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט זי פאַרשפּט צום טױט, און מַרְס האָט געמוזט אַוועקלייגן דעם קאַפּ אינטער דער האַק פון אַ פּליין. אַזאַ ביטערן סוף האָט אויך געהאַט די מוטער אַלפסנדרה, וואָס האָט ביז צילעצט געזוכט מיטלען נקמה צו געמען פון דעם מערדער פון איר משפּחה.

דאָס פּאַלק האָט מיט ביטערע קללות געשאַלטן הורדוסן, דעם „אדומישן קנעכט“ און „האַלבן אידן“, ווי מען האָט אים גערופן. הורדוס האָט געוואָלט צוציען צו זיך דאָס פּאַלק דורך דעם, וואָס ער האָט געהייסן איבערבױען דעם גיט-המקדש אין ירושלים און געמאַכט פון אים אַ פּרעכטיקן טעמפל, אַזוי ווי ס'איז געווען דער ערשטער בית- המקדש פון שלומה המלך; אָבער אויף די טױערן פון דעם פינף האָט געשיינט אַ גרויסער גאַלדענער אַדלער, אַלס אַ הערב פון דער רױמישער אימפּעריע, און דאָס האָט באַליידיקט דעם אידישן נאַציאָנ- נאַלן געפיל. אויסער דעם זיינען פרומע לייט געווען אין פּעס אויף הורדוסן, פאַרוואָס ער האָט געפּוּט אין דער הייליקער שטאַט

טעאטערס און צירקן, וואו מען האָט זיך פארנומען מיט ספּאָרט אַויפן גריכישן שטייגער. הורדום האָט אױך אױסגעבױט נייע שמעט און האָט זיי געגעבן נעמען לכבוד דעם רױמישן קיסר. אזױ איז אױס-געבױט געוואָרן אױפן ברעג ים די שטאָט קיסריה, וועלכע איז געױען פּאָזעצט מיט גריכן און רױמער; דער אַלטער שטאָט שוּמרון האָט מען אַ נאָמען געגעבן „סעבאַסטע“ (מיטױל פון קיסר אַױגוסט, װאָס האָט געהייסן אױף גריכיש: דער הייליקער).

הורדום האָט געהאַט קינדער פון עטלעכע װױבער, נאָר פאַר זײנע יאָרשים האָט ער געהאַלטן די צװײ זין פון מרְמֵען, אַלפסנדר און אַריס-טאַבול. די יונגע פרינצן האָבן זיך געהאַדעוועט אין רױם ביים קיסרס הױף, און דאָך האָבן זיי נישט פאַרגעסן, אַז זיי זײנען קינדער פון אַ חשמונאיִשער מלכה, װאָס איז אומגעקומען פאַר איר איבער-געגעבנקייט דער נאַציאָנאַלער דינאַסטיע. הורדום האָט באַמערקט, אַז די בײדע זין האָבן אים נישט ליב; זײן זון פון אַן אַנדער פרוי, אַנטי-פאַטער, װאָס האָט מקנא געווען די פּרױוילעגירטע פּרינצן, האָט אָנגערערט ביים פאַטער, אַז אַלפסנדר און אַריסטאַבול מראַכטן אים צו טױטן, פרי נקמה צו נעמען פאַרן טױט פון דער מוטער. דער אָנגעשראַקענער הורדום האָט איבערגעגעבן בײדע זין צום געריכט, און מען האָט זיי פאַרשפּט צום טױט. אַנטיפאַטער איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַ יאָרש פון טראָגן. אָבער באלד האָט הורדום זיך דערוואוסט, אַז דער דאָזיקער יאָרש האָט אױך געוואָלט װאָס גיכער פּטור װערן פון אים; אזױ איז אַנטיפאַטער אױך געפאַלן. מען דערציילט, אַז װען דער קיסר אַױגוסט האָט דערהערט װעגן דעם טױט פון דריטן הורדוסעס זון, האָט ער אױסגערופּן: „אין הױז פון דעם אידישן קיניג איז בעסער צו זײן אַ חזיר אײדער אַ זון“ (װײל זײנע זין האָט ער געבראַכט פאַר אַ קרבן און אַ חזיר טאָר בײ אידן קײן קרבן נישט זײן).

הורדום איז געשטאַרבן נאָכדעם װי ער האָט געקיניגט דריי און דרייסיק יאָר. פאַרן טױט האָט ער צעטיילט די מלוכה צװישן זײנע איבערגעבליבענע דריי זין, אָבער די יאָרשים האָבן געמוזט פאַרן קײן רױם צו באַקומען אַ צושטימונג פון קיסר אַױגוסט. דער קיסר האָט תחילת מסכים געווען, אָבער װען ער האָט דערזעען, אַז אין יהודיה הערן נישט אױף אױפּשטאַנדן און מהומות, האָט ער באַשלאָסן איבער-

געבן די פארוואלטונג אין די הענט פון רוימישע באאמטע, וואָס האָבן זיך גערופן „פּראָקוראַטאָרס“. אזוי איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער רוימישער אימפעריע.

19. די פּראָקוראַטאָרס, דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן

אין דער שטאָט קיסריה, ניט ווייט פון ירושלים, איז געזעסן אַ רוי-מישער פּראָקוראַטאָר, אָדער גובערנאַטאָר, און אַרום אים האָבן גע-לאַגערט גאַנצע סחנות רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געזאָלט אָפּהיטן די אָרדענונג אין יהודה. אין די טעג פון גרויסע ימים טובים, ווי פּסח און סוכות, ווען ירושלים איז געווען פול מיט „עזלי-רגל“ (טעמפל-באַזוכער) פון גאַנצן לאַנד, פלעגט דער פּראָקוראַטאָר מיט זיינע סאָל-דאַטן קומען אַהער, כדי ניט דערלאָזן אַן אויפשטאַנד פון פּאָלק קעגן דער פרעמדער הערשאַפט. די רוימער פלעגן זיך צוקוקן צום אידישן לעבן און צו די רעליגיעזע מנהגים, וואָס זיינען זיי געווען אזוי פרעמד און אימפּאַרשמענדלעך, למשל ווי מענטשן בעטן צו אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט, אין אַ טעמפל אָן בילדער, מיט וועלכע די גריכישע און רוימישע טעמפלען זיינען געווען פול. פיינדלעך האָבן געקוקט אידישע אויגן אויף די ניט געבעטענע פרעמדע געסט. דאָס פּאָלק האָט שוין געפילט דעם ביטערן טעם פון פרעמד-הערשאַפט: מען האָט געמאַנט ביי אים שווערע שטייערן פאַרן רוימישן קיסר און פאַר זיינע פאַר-וואַלטער אין יהודה; מען האָט געריסן די הויט פון אַרימעלייט. דאָס האָט שוין באַמערקט דער קיסר טיבעריוס, דער נאַכפּאָלגער פון אַווגוסט, און האָט אָנגעזאָגט איינעם אַ פּראָקוראַטאָר, ווען ער האָט אים געשיקט קיין יהודה: „אַ גוטער פּאַסטוּך נעמט אַראָפּ די וואָל, אָבער ניט די הויט ביי זיינע שעפּסן“. עס זיינען אָבער געווען אויך אזעלכע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן גערייצט דאָס פּאָלק און באַליידיקט זיין רעליגיעזן געפיל. אזוי האָט דער בייזער פּילאַטוס געהייסן זיינע סאָלדאַטן טראָגן איבער די גאַסן פון ירושלים רוימישע פּאַנען מיט דעם קיסרס בילד, וואָס מען האָט ניט געטראָט אין דער הייליקער אידישער

שטאַט, ווייל אין רוים האָט מען דעם קיסרס בילד פאַרערט אַלס אַן אָפּגאַט און אין ירושלים איז געצנדינסט געווען שטרענג פאַרבאָטן. איינמאָל האָט זיך אַ רוימישער קיסר, דער משוגענער קאי קאַ-ליגולאַ, דערוועגט צו פּאָדערן, אַז מען זאָל זיין בילד אַריינשטעלן אין בית-המקדש. קאַליגולאַ האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ געטלעכער פּערזאָן און געהייסן מען זאָל זיך פּוקן צו זיין בילד אין אַלע טעמפלען פּון דער אימפעריע. אומעטום איז מען געשטאַנען אױף די קני פאַר דעם קיסרס סטאַטויעס, אָבער אידן האָבן דאָס ניט געטאַן, ווייל זייער אמונה לאָזט ניט צו קיין בילדער-קולט. דאַן האָט קאַליגולאַ געשיקט אַ באַפעל צו זיין אַרמיי-קאָמאַנדיר אין סיריע, ער זאָל אַריינשטעלן אין בית-המקדש פּון ירושלים דעם קיסרס סטאַטויע און צווינגען אידן פּוקן זיך צו איר. דאָ האָבן זיך אױפּגעהויבן אידישע מאַסן און האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן דאָס ניט דערלאָזן: „דו וועסט ביי אונז דעם קיסרס באַפעל ניט אױספירן, סײַדן דו וועסט אַלעמען אױסקױלען“ — האָבן געשריען די אידן צום קאָמאַנדיר. ער האָט געשריבן קיין רוים, אַז ס'איז אומ-מעגלעך אױספירן דעם קיסרס פּאָדערונג אָן אַ שרעקלעכער בלוט-פאַרניסונג. צום גליק איז אינגעכן אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז דער משוגענער קאַליגולאַ איז געשטאַרבן: אַפיצערן פּון זיין אייגענער אַרמיי האָבן אים געהרגעט.

אױף אַ קורצער צײַט האָט זיך אין יהודה אױפּגעשטעלט עפעס אַזוי ווי אַן אייגענע מלוכה. אַן אייניקל הורדוסעס, מיטן נאָמען אַגריפּאַ, האָט זיך געהאַדעוועט אין רוים און האָט געהאַט פיל פריינד אין קיסרס הױף; אפילו קאַליגולאַ אַליין האָט אים געשטיצט און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער פּון גליל. קאַליגולאַס יורש, דער קיסר קלאַודיוס, האָט אָפּגעגעבן אַגריפּאַן אױך די פאַר-וואַלטונג פּון יהודה מיט דעם טיטל „מלך“. אַזוי אַרום איז אַגריפּאַ געוואָרן כּמעט אַ זעלבשטענדיקער הערשער, אַזוי ווי אַמאָל זיין זיידע הורדוס. ער איז אָבער ניט געגאַנגען אין דעם זיידנס דרכים; פאַרקערט, ער האָט געוואַלט דערגענמען זיך צום פּאַלק און זיין אַן אַמתער אידישער מלך, ניט אַ רוימישער אָנגעשטעלטער. ער האָט זיך באַ-פריינדעט מיט די דעמאָקראַטישע פּרושים, פלעגט אָפּט קומען צום נאַטס-דינסט אין בית-המקדש. אום שבועות פלעגט ער אַליין טראָגן

אין בית-המקדש זיין קאָרב מיט פרישע פרוכטן (לויט דעם מנהג פון ביבורים) גלייך מיט פראָסטע דאָרפסלייט. איינמאל האָט אַגריפּאָ געלייענט פארן עולם אַ קאפיטל פון דער תּוֹרָה. ווען ער איז צוגעקומען צו דעם פּסוק אין דבָּרִים (קאפ. 17): „פון דייע ברודער זאַלסטו אויפשטעלן אויף זיך אַ קיניג, ניט פון פרעמדע“ — האָט ער זיך צעוויינט: ער האָט זיך דערמאָנט, אַז ער אַליין שטאַמט ניט פון דייע יהודים, נאָר פון געמישטע אָדומים. דער עולם האָט אים צוגערופן: „ניט האָב קיין צער, אַגריפּאָ! דו ביסט אונזער ברודער!“ אַגריפּאָ האָט דאָך טאַקע געהאַט אין זיך חשמונאיש בלוט: ער איז געווען. דער זון פון אַריסטאָבולן און דער אייניקל פון דער קיניגין מַרְיָם, וואָס ביידן האָט הורדוס געשיקט אויפן עשאַפּאַט. ווי די ערשטע חשמונאים האָט אַגריפּאָ געזאָרגט וועגן פאַרזיכערן ירושלים קעגן פיינדלעכע אָנפאַלן. ער האָט אָנגעהויבן בויען אַ נייע פעסטונג אַרום דער שטאָט, אָבער ער האָט געמוזט די אַרבעט אָפּשטעלן, ווייל אין רוים האָט מען געמיינט, אַז אַגריפּאָ גרייט צו אָן אויפשטאַנד, פּדי צו באַפרייען זיין לאַנד פון רויםישער הערשאַפט.

נאָר פיר יאָר האָט געדויערט אַגריפּאָס מלוכה. ער איז געשטאָרבן און האָט איבערגעלאָזט אַ זיבעציגיאָריקן זון, וואָס האָט אויך געהייסן אַגריפּאָ („אַגריפּאָ דער צווייטער“). אָבער אים האָט דער רויםישער קיסר שוין ניט איבערגעגעבן די פאַרוואַלטונג אין יהודה: מען האָט אין רוים מורא געהאַט פאַר אַ אידישן מלך, ער זאָל ניט אָנהויבן בונטעווען דאָס פּאָלק קעגן דעם קיסר. ערשט שפעטער האָט מען אין רוים אים געשיינקט נאָר דעם טיטול „מלך“, אָבער ניט די רעכט פון אַ פאַרוואַלטער. די פאַרוואַלטונג איז ווידער אַריבערגעגאַנגען צו אַ פּראָקוראַטאָר, וואָס דער קיסר האָט געשיקט פון רוים.

די נייע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן זיך אָפּט געפיטן אויף זייער שטעלע, זיינען געווען נאָך ערגער ווי די אַלטע. די דאָזיקע באַזאַממע, גריכן אָדער רויםער, האָבן זיך שלעכט באַצויגן צו אידן. אין זייער רעזידענץ קיסרניָה האָבן זיי דערלאָזט, אַז די גריכישע באַפעלקערונג זאָל באַליידיקן אידישע איינוואוינער. מען האָט זיך געקלאָגט אויף זיי אין רוים, אָבער דער בייזער קיסר נירון (נעראָן) האָט זיך ניט געוואַלט איינשטעלן פאַר אידן. אין פּאָלק האָט זיך פאַרשמאַרקט די

פאטריאטישע באוועגונג פון די „זעלאַטן“ אָדער „קנאים“, וואָס האָבן געוואָלט אַראָפּוואַרפן דעם פּרעמדן יאָך. די געדולד האָט ענדלעך געפלאַצט ביים פּאָלק, ווען ניראָן האָט געשיקט קיין יהודה אַ נייעם פּראָקוראַטאָר, מיטן נאָמען פּלאָרוס, „וואָס איז געקומען ווי אַ פּליון צו באַשטראַפּן פאַרברעכער“. פאַר אים איז די אומצופרידנקייט פון אים דישן פּאָלק שוין געווען אַ פאַרברעך. ער האָט אָנגערייצט גריכן אויף אידן, געפאַדערט גאָלד פון די אוצרות פון בית-המקדש, און אז מען האָט אים אָפּגעוואָגט, האָט ער געהייסן זיינע סאָלדאַטן צעראַפּעווען אידישע הייזער אין ירושלים. די באַפּעלקערונג אָבער האָט זיך גע-וואָרפן אויף די רויבער און האָט זיי אַרויסגעטריבן פון שטאָט. עס האָט אויסגעבראַכן אַן אָפּענער אויפשטאַנד. די זעלאַטן האָבן גערופן דאָס פּאָלק צו אַ קאַמף אויף לעבן און טויט מיט דער פּרעמדער הערשאַפט. און אז דער הויפט-קאָמאַנדיר פון דער רוימישער אַרמיי האָט צוגעפירט זיינע לעגיאָנען קיין ירושלים, האָט זיך דאָס באַ-גייסטערטע פּאָלק געוואָרפן אויף זיי מיט אזא אימפעט, אז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן: אידישע העלדן האָבן זיי נאָכגעיאָגט און צעשלאָגן. אין ירושלים האָט מען פאַרשטאַנען, אז נאָך אזא אויפשטאַנד איז שוין ניט אויסצומיידען אַ שווערע מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפעריע. צו דער מלחמה האָט מען זיך געגרייט. דער סַנקדרין האָט געשאַפן אַ צייטווייליקע רעגירונג, וואָס האָט געהייסן בויען נייע פעסטונגען אַרום ירושלים און אַנדערע שטעט, אָרגאַניזירן אַ פּרייוויליקע אַרמיי און אָנשטעלן גענימע קריגפירער. מען האָט געוואַרט, אז די רוימישע לעגיאָנען וועלן קומען פון דער גליל-זייט. דעריבער האָט מען צוגערשט אין גליל קאָנצענטירט די אידישע אַרמיי. אַלס פירער איז באַשטימט געוואָרן יוסף בן כּהתּיהוּ, אַ מענטש מיט אַ גרויסער אידישער און רוימישער בילדונג, וואָס איז שפּעטער באַ-רימט געוואָרן אַנטער דעם נאָמען יוסֵיפּוס פּלאַוויּוס אַלס פאַרפאַסער פון אידישער געשיכטע. פּריער איז ער קיינמאָל קיין קריגפירער ניט געוועזן; ער האָט אפילו פאַרשטאַנען, אז פירן אַ קריג מיט דעם מעכטיקן רוים איז געפּערלעך; אָבער ער האָט זיך אין דעם מאָמענט פון אַלגעמיינער פּאַטריאָטישער באַגייסטערונג ניט געקענט אָפּוואַגן צו דינען דעם פּאַטערלאַנד.

באלר ווי דער קיסר נירון האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם אויפ-
שטאַנד אין יהודה, האָט ער אַהין אַוועקגעשיקט זיין בעסטן קריג-
פירער וועספּאַסיאַן מיט אַ באַפעל באַשטראַפן דאָס פּונטאַרישע פּאָלק.
וועספּאַסיאַן איז געקומען קיין גליל מיט אַ גרויסער אַרמיי, אין וועלכער
עס האָט זיך געפּינען אויך דער פּאַפּירענער „מלך“ אַגריפּאַ דער
צווייטער, וואָס איז געווען אַ געגנער פּון אידישן אויפּשטאַנד. די
אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פּאַרשלאָסן אין עטליכע באַפעסטיקטע
שטעט (טבריה, גמלא, יודפת) און האָט זיך פּאַרטיידיקט מיט דעם
גרעסטן מוט אין גבורה. אָבער עס האָט ניט געהאַלפּן: די רוימער
האַבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער, ביז זיי האַבן
באַזעצט דעם גאַנצן גליל. יוסיפּוס אַליין האָט זיך איבערגעגעבן אין די
הענט פּון וועספּאַסיאַן; ער האָט זיך איבערצייגט, אַז מ'מוז שְׁלוֹם מאַכן
מיט רויים.

אין ירושלים האָט מען זיך געגרייט צום לעצטן קאַמף. דער קיסר
נירון איז אין יענער צייט געשטאַרבן און זיין אָרט האָט פּאַרנומען
וועספּאַסיאַן. דער פירער פּון דער אַרמיי קעגן יהודה איז געוואָרן
וועספּאַסיאַנס זון, טיטוס. מיט אַ מוראדיקער אַרמיי און מיט
קריגס-מאַשינעס האָט ער באַלאַגערט ירושלים, וואָס איז געווען באַ-
פעסטיקט מיט דריי דיקע ווענט פּון אלע זייטן. אין דער שטאָט
האַבן געהערשט די פירער פּון די זעלאָטן (קנאים), באַזונדערס יוחנן
פּון גליל און שמעון בַּר-גִּיּוֹרָא. די זעלאָטן האַבן זיך געשלאָגן ווי
גיבורים. זיי פלעגן אָפט אַרויסגיין פּון שטאָט און מאַכן אָנפּאַלן אויפן
רוימישן לאַגער. די אייזערנע מאַשינעס פּון די רוימער האַבן אָן
אויפּהער געבראַכן די פעסטונג-ווענט פּון ירושלים, אָבער קוים האַבן
זיי דורכגעבראַכן איין וואַנט איז פאַר זייערע אויגן אויסגעוואַקסן
אַ צווייטע אינעווייניקסטע וואַנט.

די באַלאַגערונג האָט געדויערט עטליכע חדשים, און דערווייל
איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפייז אין דער פּאַרשלאָ-
סענער שטאָט. הונגעריקע מענטשן זיינען געפּאַלן אין די גאַסן. מען
דערציילט, אַז די רייכסטע אין איידעלסטע פּרויען פלעגן זוכן אין
מיסט אויף די גאַסן ברעקלעך שפייז צו שטילן דעם הונגער. די פּאַר-
טיידיקער פּון ירושלים האַבן שוין געקעמפט מיט די לעצטע קרעפטן.

ענדלעך האָפּן זיך די רוימער אַרײַנגערײסן אין שטאָט אין האָפּן אױג-
טערגעצונדן דעם בית-המקדש. פאַרצױיפּלעט מענטשן האָפּן זיך
געװאָרפן אין פּײער, אַנדערע זײנען געפאַלן פּון דער שװערד פּון
רוימישע סאָלדאַטן, װאָס האָפּן אױסגעהרגעט אָן אַ צאָל מענער, פּרױען
און קינדער. די זעלאָטן-פּירער יוֹהַנן און שמעון האָט מען געפאַנגען
און אַװעקגעפּירט קײן רוים געשמידטע אין קײטן. טױזנטער געפאַנגענע
האָט מען געפּירט אױף די מערק פּון גאַנץ אַזײע און פאַרקױפט פאַר
קנעכט. ירושלים איז געװאָרן אַ פאַרגאַש און חורבּות, יהודה איז
געװאָרן אַ קלײנע פּראָװינץ אין באַשטאַנד פּון דער רוימישער
אימפּעריע.

אין דער שטאָט רוים האָט מען געמאַכט אַ יום-טובֿ לכּבֿוד דעם
גרויסער ניצחון. אײפּער די גאַסן זײנען געגאַנגען רוימישע לעגיאָנען
אונטער דער פּירונג פּון װעספּאַסיאַן, װאָס איז שױן געװאָרן קיסר,

22. טריאומף-צוג פון טיטוס

און זײנע צװײ זין טיטוס און דאָמיציאַן, הײנטער זײ די אײדישע גע-
פאַנגענע געשמידט אין קײטן; מען האָט געטראָגן די גערױבטע
גאָלדענע און זילבערנע בליים פּון בית-המקדש. פּון די געפאַנגענע האָט
מען אַרױסגעפּירט דעם זעלאָטישן גיבּור שמעון בֶּר גיורא, אַרױפּ-
געװאָרפן אים אַ שטריק אױפּן האַלז און אױפּגעהאַנגען; דעם אַנדערן
פּירער, יוֹהַנן, האָט מען פאַרמֶשפט צו אײביקער תּפּיסה. דאָס גאַנצע
בילד פּינעם „טריאומף“ האָט מען אױסגעמאָלט אױף דער „טריאומ-

פאלער ארקע", וואָס מען האָט אויפגעפויט אין דער שמאָט רוים לכבוד „טיטוסן דעם באַזוגער פון יהודה". מען האָט געלאָזט אויסגיין באַזוגערע מַטפֿעֹת מיט דעם בילד פון אַ וויינענדיקער פרוי און מיט דער לאַטיינישער אונטערשריפט: „יהודה באַזיגט, יהודה געפאַנגען". מער ווי אַכצען יאָרהונדערטן זיינען אַריבער פון דער צייט פון „צווייטן חורבן" ביז אונזער צייט (טיטוס האָט איינגענומען ירושלים אין יאָר 70 נאָך קריסטוס-געבורט). דעם ערשטן חורבן פון ירושלים האָט געמאַכט בָּבֶל, דעם צווייטן — רוים. צווישן איין חורבן און דעם אנדערן האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אידישער „גלות", די פאַר-שפרייטונג פונם אידישן פּאָלק אין אַלע לענדער, וואָס אויף גריכיש האָט דאָס געהייסן „דיאַספּאָראַ".

20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד

דורך אויפשטאַנדן און מלחמות האָט דאָס אידישע פּאָלק ניט געקענט שיצן זיין לאַנד קעגן פרעמדער הערשאַפט. אָבער אינם קאַמף פאַר זיין אינעווייניקסטער, גייסטיקער פרייהייט איז ער געווען שטאַרק. צווישן פרעמדע פעלקער איז ער געבליבן געטריי זיין נאַציאָנאַלער קולטור. זיינע גייסטיקע פירער האָבן אים שמענדיק דערמאָנט, אַז ניט פעסטונג-מויערן אַרום שמעט קענען פאַרזיכערן דעם קיום פון אַ פּאָלק, נאָר באַפעסטיקונג פון גייסט, פון גלויבן, גוטע מידות, סאָציאַלע גערעכטיקייט. אַלין העכער און העכער האָבן די פרושים געפויט זייער אַלטן מויער, דעם „צוים אַרום דער תּוֹרָה", האָבן צו געפּאַסט די אַלטע געזעצן צום נייעם לעבן-שטייגער. די פרושים האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אין דעם סנְהֶדְרין פון ירושלים, וואו זיי פלעגן אָפט אָפּגעמען די מאַכט ביי די צדוקים. אין דער קאַלעגיע פון געלערנטע ביים סנְהֶדְרין, אין בֵּית-הַמִּדְרַש, וואו מען פלעגט באַטראַכטן אַלע געזעצן אויפן גרונד פון דער הייליקער קאַנסטיטוציע, דער תּוֹרָה, האָבן די פרושים געהאַט די אויבערהאַנט.

אין דער צייט פון הירדוסן איז דאָרטן געווען פאַרזיצער (נשיא) דער גרויסער לערער פון פּאָלק הייִל. וועגן זיין לעבן דערציילט מען, אַז געשטאַמט האָט ער פון בָּבֶל און איז געקומען קיין ירושלים

לערנען תורה ביי די בארימטע לערער. ער האָט געלערנט מיט גרויס חֶשֶׁק אין ניט דורכגעלאָזט קיין איין שיעור (לעקציע) אין בית-המדרש. איינמאָל אין אַ קאלטן ווינטער-אָונט איז הילל צוגעגאַנגען צום בית-המדרש און האָט ניט געהאַט אין קעשענע די קליינע בַּטְבֵּע, וואָס יעדער תלמיד האָט געדאַרפט באַצאָלן דעם דינער פאַר אַרײַנגעלאָזן ווערן אין הויז; האָט ער אַרױפגעקלעמערט אױף דער וואַנט פון דרויסן, צוגעלייגט אָן אױער צום פענסטער און אַזױ אױסגעהערט די גאַנצע לעקציע; דאָרטן האָט מען אים געפונען אַ האַלב-דערפראָרענעם. אין אַ צײַט אַרום איז הילל געוואָרן אַזאַ געלערנטער, אַז מען האָט אים אױסגעוויילט פאַר אַ נשיא אין דער געזעצגעבערישער קאָלעגיע ביים סנהדרין. דאָ האָט ער אײַנגעפירט וויכטיקע פּקנות, ווי אױסצולײגן די געזעצן פון דער געשריבענער תורה („תורה שֶׁפּתַבֵּת“), אַז מען זאָל פון זײ קענען אַרױסדרינגען די נױטיקע נײע געזעצן, וואָס האָבן געהײסן “די מינדלעכע תורה” (תורה שֶׁפּעַל פּה). הילל האָט געהאַט אַ סך תלמידים, וואָס מען האָט זײ גערופּן „היללס הױז” (בית-הילל).

אַן אַנדער געלערנטער פון יענער צײַט, שׁוֹמֵר אױ, האָט געגרינדעט אַ באַזונדער שולע, וואָס האָט געהײסן „בית-שמאי”. צווישן בײדע שולן האָט זיך שמענדיק געפירט אַ שמרײט וועגן אױסלײגן די געזעצן פון דער תורה און אַרױסדרינגען פון זײ נײע דינים. הילל און זײנע תלמידים פלעגן אױסלײגן יעדן געזעץ אַזױ, אַז עס זאָל זײן ניט צו שווער אױספירן אים אין לעבן, בית-שמאי אָבער האָט געזוכט וואָס שווערער צו מאַכן דעם יאָך פון געזעץ.

הילל און שמאי זײנען געווען פאַרשיידן אױך אין זײער כאַראַקטער. הילל איז געווען גוט צו מענטשן און פלעגט זאָגן, אַז ליבע צו מענטשן איז די גרעסטע מצווה פון דער תורה. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ גױ און האָט אים געזאָגט: „אױב דו קענסט מיך אױסלערנען די גאַנצע אױדישע תורה אין דער צײַט ווען איך שׁמײ אױף אײן פּוּם (דאָס הײסט אין עטלעכע ווערטער), וועל איך ווערן אַ איד”. הילל האָט אים געענטפערט: „וואָס דיר איז ניט ליב זאָלסטו דעם אַנדערן ניט טאָן — אָט דאָס איז דער עיקר פון דער תורה, און דאָס אױבעריקע איז נאָר אַ צוגאַב דערצו”. ווען דער גױ איז געקומען צו שמאי מיט דעם זעלביקן פאַרשלאַג, האָט דער שמרענגער לערער געכאַפט אַ שמעקן

און אים אַרױסגעטריבן. הילל פלעגט געבן זיינע פּלמידים אַזעלכע עֵצוֹת: „זאָלסט ליב האָבן דעם שְׁלוֹם און אומעטום מאַכן שְׁלוֹם צווישן מענטשן“, „זאָלסט נישט זאָגן אַ שלעכטע מיינונג וועגן אַ מענטשן ביז דו וועסט נישט זיין אין זיין לאַגע“ (ד. ה. אפשר האָט דער מענטש אָפּגעטאָן אַ מיאוסע זאך, ווייל ער איז געווען אין אַזאַ שווערער לאַגע, אַז אַנדערש האָט ער נישט געקענט).

צו די צוויי פּאַרטייען, אױף וועלכע די אידישע געזעלשאַפט האָט זיך געטיילט, — צדוקים און פּרושים, איז צוגעקומען נאָך אַ דריטע פּאַרטיי, וואָס איז איינגעטלעך געווען אַ רעליגיעזע סעקטע: די איסיים. די צדוקים פּון די העכערע קלאַסן האָבן געהאַלטן, אַז דער עיקר איז אָפּהיטן די מלוכה; די פּרושים פּון די מיטעלע קלאַסן האָבן געשטעלט דאָס פּאָלק העכער ווי די מלוכה, און די איסיים האָבן געזאָגט, אַז דער עיקר איז דער מענטש, דער יחיד, וואָס דאַרף זאָרגן וועגן דער ריינקייט פּון זיין נשמה, ערלעכקייט און גוטע מידות. די איסיים פלעגן זיך דערווייטערן פּון די שטעט און האָבן געלעבט אין קליינע תּכּוּרוֹת אָדער קאָמונעס אין דערפער, וואָס אין תּרוֹם־יהודה, אַרום ים־הַמֶּלֶח. זיי האָבן זיך פּאַרנומען מיט ערדאַרבעט, געלעבט ווי ברידער, געטיילט צווישן זיך אױף גלייך זייער פּאַרמעגן, געטראָגן ווייסע קליידער, געגעסן פּלויז ברויט און גרינסן און נישט געטראָגן קיין וויין. אַלע טאַג אין דער פּרי פּלעגן זיי זיך פּאַרן אין טייך פּדי צו האַלטן ריין דעם קערפּער. מען פלעגט די איסיים האַלטן פּאַר הייליקע און מען פלעגט קומען צו זיי היילן זיך פּון פּאַרשיידענע קראַנקהייטן.

איינער פּון די איסיים, יוֹחָנָן (יאָהאַן) דער טויפּער, פלעגט אַרומגיין אױף די ברעגעס פּון יַרְדֵּן און שרייען: „מענטשן הערט אױף צו זינדיקן, וואָרעם עס איז שׁוֹיִן נאָענט די מלוכה פּון הימל“. די וואָס זיינען געקומען צו אים פלעגט ער פּאַרן (טויפּן) אין טייך יַרְדֵּן, פּדי אָפּרייניקן זיי פּון אַלע זינד; דערפּאַר האָט ער געהייסן „דער טויפּער“. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ יונגערהאַנד פּון דער שטאָט נְצַרַת (נאַזאַרעט) אין גליל, מיטן נאָמען ישו אָדער ישוע, און יוֹחָנָן האָט אים געטויפּט אין יַרְדֵּן. ישו האָט געגלויבט, אַז די „מלוכה פּון הימל“ איז שׁוֹיִן געקומען און אַז ער אַליין איז פּאַרפּון אַראָפּפירן זי אױף דער

ערד, אָנוואַגן אַ ניי וואָרט פון גאָט, ווי מען דאַרף לעבן אויף דער
 וועלט. אין גליל פלעגט ער אַרומגיין צווישן פּראָסטע לייט און לערנען
 זיי, אז „אינזער פאָטער אין הימל“ וויל גאָר ניט מען זאָל אים דינגען
 מיט צערעמאָניעס אין די טעמפלען און מיט אָפהיטן שטרענגע רע-
 ליגיעזע געזעצן; ער פאָדערט נאָר מענטשן זאָלן ליב האָבן איינער דעם
 אנדערן, שיצן די שוואַכע און פאַרלאָזן זיך נאָר אויף גאָט. ישו פלעגט
 אויך היילן קראַנקע מיט תּפּילאָת צו גאָט, און דאָס האָט אים געמאַכט
 אַ נאָמען פון אַ „הייליקן“. פון גליל איז ער געקומען קיין ירוּשָׁלַיִם,
 ווען דאָרט האָט געהערשט אַ גרויסע אויפּרעגונג קעגן דעם פּראָ-
 קוראַטאָר פּילאַטוס, וואָס האָט גערייצט דאָס פּאָלק מיט זיינע רוּימישע
 פּאָנען און דעם קיסרס בילדער. ישו האָט שאַרף גערעדט קעגן אַלע
 פּאַרטייען: קעגן די פּרוּשים, ווייל זיי טראַכטן אױס נייע געזעצן און
 רעליגיעזע צערעמאָניעס; קעגן די צדוקים, וואָס גלױבן ניט אין דער
 אינשטערבליכקייט פון דער נשְׁמָה און אין תּחִיַת הַמֵּתִים אויף יענער
 וועלט; קעגן די פּאַרטיאַטן, וואָס קעמפּן פאַר באַפּריינג פון דער
 פּרעמדער הערשאַפט. אזוי איז ישו געווען קעגן אַלעמען און אַלע קעגן
 אים. מען האָט אים באַשולדיקט, אז ער האַלט זיך פאַר אַ „זון פון גאָט“
 (ווייל ער האָט אָפּט געברױכט דעם אויסדרוק: „מײַן פּאָטער אין
 הימל“), פאַר אַ „אידישן קיניג“ און אַ „משיח“. מען האָט אים
 איבערגעגעבן צום געריכט פון סַנְהֶדְרִין; דאָס געריכט האָט אים
 פאַרשפּט ווי אַ „פּאַלשן נביא“ און איבערגעגעבן אים דעם רוּימישן
 פּאַרוואַלטער; פּילאַטוס האָט געהייסן באַשטראַפּן אים מיט אַ שרעק-
 לעכן טױט דורך קרייציקונג (ד. ה. אויפהענגען אויף אַ האַלץ אין פאַרם
 פון אַ קרייץ, צושלאַנגנדיק די הענט און די פיס צום האַלץ).

צווישן די אָנהענגער פון ישו הַנּוֹצְרִי (ישו פון נצרת) האָט זיך
 פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אז עטלעכע מעג נאָך זיין טױט איז ער אויפ-
 געשטאַנען פון קבֶר און האָט זיך אויפּגעהויבן אויפן הימל. עס האָט
 זיך געבילדעט אַ סעקטע, וואָס האָט אים געהאלטן פאַר אַ „משיח“, פאַר
 אַ קריסטוס (אזוי הייסט דאָס וואָרט „משיח“, אַ געזאַלפטער, גע-
 קרױנטער, אין גריכיש). די פירער פון דער סעקטע האָבן זיך גערופּן
 אַ פּאַסאַלן (שליחים). דער גרעסטער פון זיי איז געווען דער
 אַפּאָסטאָל פּאַול, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ אידישער געמיינדע

אין קליין-אזיע אין האָט גערעדט גריכיש. זיין אידישער נאָמען איז
 געווען שָ א ו ל . פריער האָט ער געהערט צו די פרושים אין ירושלים
 און איז געווען אַ גענוער פון ישו און זיינע תלמידים; אָבער שפעטער
 האָט ער אָנגעהויבן גלויבן, אַז ישו איז טאַקע גאָטס זון, וואָס דער
 פאָטער האָט אים אַראָפגעשיקט פון הימל אויף דער ערד, פּדי צו
 שטאַרבן אין שרעקלעכע יסורים און דערמיט אויסלייזן אַלע מענטשן
 פון זינד און שלעכטס. ניט צו אידן אַליין האָט גאָט געשיקט ישו,
 נאָר צו אַלע פעלקער, פּדי אָנצוזאָגן זיי, אַז דער עיקר איז ג ל ו י ב ן
 אין גאָט און ניט אָנפילן דאָס לעבן מיט מצוות און מנהגים. פאַזל
 האָט געהאַט אין זינען די גוים, גריכן און רוימער, וואָס וואָלט אָנ-
 גענומען דעם גלויבן אין איין איינציקן גאָט, ניט נעמענדיק אויף זיך
 דעם יאָך פון מצוות און געזעצן, ווי למשל מילה, שבת, פֿשר-
 שפּייזן און דאָס גלייכן. דער אידיש-גריכישער אַפאָסטאל איז אַרומ-
 געפאָרן אין פיל לענדער און האָט געפּרעדיקט זיין נייע תּורה פאַר אידן
 און גוים; אומעטום האָבן זיך געגרינדעט קריסטלעכע קהילות; אַפילו
 אין דער שטאָט רוים אַליין איז אין דער צייט פון קיסר נירון געווען
 אַ קריסטלעכע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין י ע ז ו ס ק ר י ס =
 ט ו ס , דעם זון פון גאָט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן די
 נייע אָמונה, וואָס האָט שפּעטער איינגענומען די גאַנצע גריכיש-רוימישע
 וועלט. עס זיינען געווען אויך פאַרשיידענע אידישע קריסטן, אָבער דאָס
 אידישע פּאָלק אינגאַנצן האָט ניט געוואָלט און ניט געקאָנט אָננעמען
 אַזאַ אָמונה, וואָס האָט געשאַפן אַ מענטשלעכן גאָט, אַ „גאָט-מענטש“
 אין דער פּערוואָן פון ישו, האָט אָפּגעוואָרפן די אַלמע תּורה און ניט גע-
 וואָלט וויסן פון אַ באַזונדער אידיש פּאָלק אין דער צייט, ווען דאָס פּאָלק
 איז געשטאַנען אין אַ העלדישן קאַמף מיט דער רוימישער אימפּעריע.
 דער אָנהויב פון קריסטנטום איז דאָך געווען אין דעם זעלביקן יאָר-
 הונדערט, ווען די רוימער האָבן געהערשט אין יהודה און דערנאָך תּרוב
 געמאַכט ירושלים.

צו יענער צייט איז דאָס אידישע פּאָלק שוין געווען צעשפּרייט אין
 דער גאַנצער רוימישער אימפּעריע און אַפילו איבער אירע גרעניצן.
 עס איז שוין לאַנג אויסגעוואַקסן די גרויסע די א ס פ אָ ר א , ווי מען
 האָט גערופן אויף גריכיש די אידישע ישובים אויסער פּאַלעסטינע.

אין דער עגיפטישער הויפטשטאָט אלכסנדריה, אין דער סירישער אנטיוכיה, אין דער קיסר-שטאָט רוים, אין פיל שמעט פון גריכנלאַנד און קליין-אַזיע זיינען געווען פרייע אידישע קהילות, וואָס האָבן זיך געפירט לויט אייגענע געזעצן און מנהגים, ניט צוגויפמישנדיק זיך מיט דער גויישער באַפעלקערונג. די רוימישע קיסרים האָבן שמענדיק גע-שטיצט די דאָזיקע אידישע זעלבסטפאַרוואַלטונג (אוטאָנאָמיע). נאָך איינמאָל האָט זיך געטראָפן, אז דער משוגענער קיסר קאַליגולאַ האָט געהייסן אַריינשמעלן זיינע בילדער אין די סינאַגאָגן פון אלכסנדריה, דערמיט האָבן זיך באַנוצט די דאָרטיקע גריכן און האָבן געמאַכט אַ פּאָגראַם אויף אידן מיט דער הילף פון דעם רוימישן פאַרוואַלטער. די פיינדשאַפט צו אידן מצד דער רוימישער מאַכט האָט זיך פאַר-שטאַרקט ערשט אין דער צייט פון דעם לעצטן אויפשאַנד אין יהודה און דער גרויסער מלחמה אַרום ירושלים.

אין אלכסנדריה האָבן אידן געוואוינט אין געדיכטע מאַסן אין באַ-זונדערע קוואַרטאַלן, נאָענט צום ים; פיל פון זיי האָבן געפירט גרויסע האַנדלס-געשעפטן אין אלכסנדריער האַפן און געמאַכט קאָנקורענץ גרי-כישע סוחרים. דערפון האָט זיך גענומען די שינאַה צום אידן, כאַטש דאָ איז ער געווען ניט אַ פרעמדער: האָבן זיך דאָך גריכן און אידן באַזעצט אין אלכסנדריה אין איין צייט, פאַלד ווי זי איז אויסגעפויט געוואָרן דורך אלכסנדר מוקדון און די ערשטע פּטאָלעמייער. אין בילדונג זיינען אידן געשטאַנען אויף דער זעלביקער הויך ווי די גריכן און אפּשר נאָך העכער. זיי האָבן גערעדט און געשריבן גריכיש און האָבן געשאַפן אַ רייכע ליטעראַטור, דער גרויסער פּילאָזאָף פּילאָן דער אלפסנדריער איז געווען אַ הייסער איד, צוגעבונדן צו אידיש-קייט. אין זיינע ווערק האָט ער געזוכט צו פאַראייניקן די פעסטע גע-דאַנקן פון העלעניזם מיטן יודאאיזם און פּאַוויזן, אז די ביבלישע פּאַר-שמעלונגען וועגן גאָט און וועלט שטימען מיט די אידישע פון די אלטע גריכישע פּילאָזאָפן, באַזונדערס פון פּלאַטאָן. נאָך דעם פּאָגראַם אין אלכסנדריה איז פּילאָן געפאַרן מיט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים צום קיסר קאַליגולאַ צו פּראָטעסטירן קעגן דעם רוימישן פאַרוואַלטער אין עגיפּטן, וואָס האָט געהאַלפן די פּאָגראַמישטיקעס; אָבער דער קיסר האָט די דעפּוטאַציע אויפגענומען ניט פּריינדלעך, ווייל ער איז געווען אין פּעס

אויף אידן דערפאר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אויפשטעלן זיינע ביל-
דער אין ירושלים און אלפסנדריה. נאָכן חורבן פון ירושלים זיינען אַ
טייל זעלאָטן אַנטלאָפן קיין אלפסנדריה און געפרוכט דאָרטן אויפ-
הויבן צווישן אידן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימער, אָבער די רוי-
מישע פּאָליציי האָט זיי געכאַפט און שווער באַשטראַפּט.

די לייטערטור פון יענע צייטן, פאַר דעם צווייטן חורבן,
קען מען אָנרופן די „נאָך-ביבלישע“ אָדער „שפעט-ביבלישע“, ווייל
די שרייבער פלעגן מייסטנס נאָכמאַכן דער אַלטער תנ"ך-ליטעראַטור.
די שפראַך האָט זיך געפּיטן: מען האָט געשריבן ניט העברעאיש אַליין,
נאָר אויך אַראַמעאיש און גריכיש, אָבער מען האָט נאָכגעמאַכט דעם
סמיל פון דער ביבלי. דאָס איז געווען ווי אַ המשך צום דריטן טייל
פון תנ"ך — צו די „פּתובים“. מען האָט געשריבן נייע „ההילים“,
נייע „משלי“, נייע געשיכטלעכע ווערק, אויך נביאישע שריפטן אין
דער פאַרם פון ספר כּניאל. די דאָזיקע ספּרים האָט מען ניט אַריינגע-
נומען אין די „הייליקע ביכער“ פון תנ"ך, און זיי האָבן געהייסן
„ספרים גנוזים“ אָדער „ספרים היצונים“, אין גריכיש „אַפּאָקריפּן“ (פאַ-
האַלטענע, זייטיקע ביכער). מען האָט זיי ניט אַזוי אָפּגעהיט ווי די
הייליקע ביכער, און דעריבער זיינען אין משך פון הונדערטער יאָרן
פיל פון זיי פאַרלאָרן געגאַנגן אין זייער אַריגינאַל-שפראַך, געברית
אָדער אַראַמעאיש, און צו אונז איז דערגאַנגען פּלוז די גריכישע אי-
בערזעצונג. פון די ווערק, וואָס זיינען לכּתחילה געווען געשריבן
גריכיש, פּאַזוגדערס אין אלפסנדריה, זיינען גאַנץ געבליבן נאָר ווייניקע,
און דאָס אויך אָפט אין שטיקלעך, פּראַגמענטן. פון די „אַפּאָקריפּן“
זיינען פּאַזוגדערס וויכטיק די פּאַלגנדיקע ווערק:

1) „תּכּמת פּן-סיכּא“ — קלוגע רייד און משלים פון יהושוע פּן
סירא, וואָס האָט געלעבט אין ירושלים אין דער צייט פון דער גריכישער
הערשאַפט. דאָס איז אַ נאָכמאַכונג פון ביבלישן ספר „משלי שלומה“.
דער מחבר זאָגט מוסר יענע יונגעלייט, וואָס האָבן זיך אַריינגעצויגן
אין דעם גריכישן לעפּן-שטייגער און זיינען געוואָרן צו פּריי אין זאַכן
פון גלויבן און מאָראַל. ער גיט אויך קלוגע עצה, ווי צו פירן זיך אין
דער משפּחה און אין דער געזעלשאַפט. דאָס בוך איז געווען ביז אַהער
באַקאַנט אין דעם אַלטן גריכישן טעקסט, נאָר דאָ ניט לאַנג האָט מען

געפונען אין מצרים דעם גרעסטן טייל פון דעם העברעאישן
אָריגינאַל, ווי ער איז געווען געשריבן מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

(2) די „חשמונאים=ביכער“ — צוויי היסטאָרישע ביכער וועגן די
רדיפות פון אַנטיווכוס און דעם אויפשטאַנד פון די חשמונאים. ביידע
זיינען געשריבן גריכיש, זייער שיין, אין דעם נוסח (סמיל) פון די
היסטאָרישע ביכער אין תנ"ך.

(3) „תהילות שלומה“ — נייע פּסאַלמען אין דער אַרט פונם אַלמן
„תהילים“, געשריבן נאָכדעם ווי פאַמפיי מיט זיין אַרמיי האָט איינ-
גענומען ירושלים און עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוימישע הערשאַפט.

(4) „ספר חנוך“ — אַ מין נבואה=בוך, וואוּ דער הייליקער מענטש
חנוך, וואָס האָט גענומען אויפן הימל, דערציילט וועגן דעם,
וואָס ער האָט געהערט און געזעען וועגן משיח, וואָס וועט קומען
אויסלייזן די גאַנצע וועלט און באַזוגדערס דאָס אידישע פּאַלק.

פון דער אידיש-גריכישער ליטעראַטור זיינען דערנאָנגען צו אונז
די גרויסע ווערק פון פילאָן אַלפסנדריער, וואָס זיינען ווי אַ מין פּי-
לאָזאָפּישער פּירוש צו דער תּוֹרָה: „וועגן דער פאַשאַפונג פון דער
וועלט“, „אַבְרָהָם לעבן“, „מוֹשֶׁה לעבן“, „וועגן די עֲשָׂרַת הַדִּיבּוֹרוֹת“
און נאָך פיל אַנדערע. צו דער אַלפסנדריער ליטעראַטור געהערט
אויך „דער פּריוו פון אַריסטוי“, אַ לאַנגע מגילה, וואוּ עס איז פאַשריבן,
ווי די זיבעציק זקנים זיינען געקומען פון ירושלים קיין אַלפסנדריה און
איבערגעזעצט די תּוֹרָה אין גריכיש, ווי עס האָט זיי אויפגענומען דער
קיניג פּטאָלעמיי פּילאָדעלף און אויסגעהערט זייערע קלוגע רייד. אין
דריטן און פערטן „עֲזֹרָא=בוך“, אין „בְּרִנְךָ=בוך“, „די צוואַה פון צוועלף
פאַטריאַרכן“, „סיבילישע זעאָנגען“ געפינען מיר נייע נביאות=רייד
אין נאָמען פון אַלטע ביבלישע אַדער גריכישע העלדן.

דאָס גרעסטע ווערק וועגן אידישער געשיכטע האָט אָנגע-
שריבן דער אויבנדערמאָנטער קריגפירער אין גליל, יוֹסֶפֶּה פֿלאַוויֹּס.
נאָכדעם ווי ער איז אַריבערגעגאַנגען צו די רוימער, האָבן אים די
קיסרים וועספּאַסיאַן און טיטוס געהאַלטן אין זייער פּאַלאַץ אין רוים.
דאָרטן האָט ער נאָכן חורבן-ירושלים געשריבן זיינע גרויסע ווערק: „דער
אידישער קריג“ און „אידישע אַלטערטימער“, וואָס זיינען אַ קומשך פון

די ביבלישע געשיכטביכער ביז דער צייט פון דעם מחבר. די דאָזיקע ביכער זיינען דערגאנגען ביז אונזער צייט אין דער גריכישער שפראך און זיינען איבערגעזעצט אין אלע גרעסערע שפראכן.

21. דער סנהדרין אין יבנה און דער אויפשטאַנד פון בר-כוכבא

ירושלים איז געוואָרן אַ שטאָט פון חורבנות. אידישע איינוואוינער זיינען דאָרטן ניט געבליבן, נאָר אַ לעגיאָן רוימישע סאָלדאַטן האָט געלאַגערט אין דער פאַרוויסטעטער שטאָט, וואָס איז געוואָרן אַ בית-עולם פאַר צענדליקער מויזנט אידישע קעמפער. די ווייניקע איבער-געבליבענע פירער פון פאָלק זיינען אַוועק אין דעם נאָענטן שמעטל יבנה, פדי דאָרטן האַלטן זיך אָן עצה, ווי זאָל דאָס פאָלק ווייטער לעפן אונטער אַ פרעמדער שווערער הערשאַפט. נאָך אין די טעג, ווען אַרום ירושלים האָט געברענגט דער קריג, האָט זיך איינער פון די סנהדרין-לייט, דער געלערנטער פון בית-הילל, רבי יוחנן בן-יפאי, אַרויסגעריסן פון דער באַלאַגערטער שטאָט אויף אַזאַ אָפן: זיינע תלמידים האָבן אים אָנגעטאָן אין תכריכים, ווי אַ געשטאַרבענעם, און אַרויסגעטראָגן אין אַ קאַסטן הינטערן שטאָט, וואו עס איז געשטאַנען דער רוימישער לאַגער. דאָ איז יוחנן געקומען צום רוימישן הויפט-קאָמאַנדיר טיטוס און געזאָגט: „לאָז מיך באַזעצן זיך מיט מיינע תלמידים אין יבנה און גרינדן דאָרטן אַ לערן-הויז“. טיטוס האָט גערן דערפילט די פּקוּשה פון דעם אידישן געלערנטן, וואָס איז געשטאַנען פאַר שְׁלוֹם מיט די רוימער.

אינגעכן איז צו דער קליינער תּכרה אין יבנה צוגעקומען אַ מאַסע אַנטלאָפּענע פון ירושלים. עס האָט זיך געהערט אַ יאָמער: דער בית-המקדש איז פאַרברענט, די פּוֹהנים געהרגעט, די גאַנצע שטאָט פאַר-וויסטעט, — וואָס זאָלן מיר איצטער טאָן? רבי יוחנן האָט געטרייסט די עלנדע: „יאָ, דער בית-המקדש איז תּרוב און קרָבנות קענען מיר מער ניט ברענגען, אָפּער גאָט איז דאָך אומעטום, און מיר קענען אים דינען מיט תּפילות, פּאָלגן זיין הייליקער תּורה און פירן זיך ווי ער האָט געבאָטן“. רבי יוחנן און זיינע פריינד האָבן געגרינדעט אין יבנה ניט נאָר אַ „בית-הפּנסת“ פאַר דאָווענען און אַ בית-המִדְרָש פאַר לערנען.

נייערמט אויך א נייעם בית-דין אָדער סנהדרין פאר געזעצגעפונג און
 געריכט, ווייל דאָס פּאָלק האָט נאָך ניט פּאַרלאָרן דאָס רעכט צו לעבן
 נאָך זיינע אייגענע געזעצן. גראַד האָט זיך דאָ, אין יבנה, געפונען
 א מענטש, וואָס האָט געהאט רעכט צו פאַרנעמען דעם אָרט פון
 א „נשיא“ (פּאַרויצער) אין סנהדרין. דאָס איז געווען גמליאל, אן
 אוראייניקל פון דעם גרויסן הילל, וואָס ער און זיינע קינדס-קינדער
 זיינען תמיד געווען פּאַרויצער אין דער געזעצגעפּערישער קאָלעגיע פון
 אלטן ירושלימער סנהדרין. גמליאלס פּאַטער, דער נשיא שמעון, איז
 דערהרגעט געוואָרן בשעת דער מלחמה, און יוחנן בן יפאי האָט אויפ-
 געהאָדעוועט זיין קליינעם זון און אים צוגעגרייט צו דער הויכער שטעלע
 פון א נשיא אין דעם נייעם סנהדרין. די רוימישע רעגירונג האָט
 גמליאלן אָנערקענט פאר א פּאַרשטייער פון אידישן פּאָלק מיט דעם
 טיטול פּאַטריאַרך, דער עלטסטער פון פּאָלק.

אין דעם סנהדרין פון יבנה האָט זיך אָנגעהויבן א לעבעדיקע
 אויפבו-אַרבעט. איצט איז דער סנהדרין באַשטאַנען פון לויטער
 פרושים, ווייל די צדוקים זיינען שוין כמעט פאַרשוואונדן; די געלערנטע
 פון בית-הילל און בית-שמאי האָבן אויסגעאַרבעט נייע געזעצן, בדי
 צופאַסן די תורה צו דער נייער לאַגע פון פּאָלק. בית-הילל און בית-
 שמאי פלעגן זיך אָפט קריגן: יעדע גרופע פון געלערנטע האָט אויס-
 געטייטשט די ווערטער פון דער תורה אויף איר שטייגער; אָבער דער
 נשיא גמליאל האָט זיי געהאַלטן אין צוים און האָט געצוואונגען די
 מינדערהייטן אין סנהדרין זי זאל פּאָלגן די באַשלוסן פון דער מערהייט,
 וואָס איז געוויינטלעך געווען פון בית-היללס צד. אזוי האָט מען גע-
 מאכט א סדר אין די טאַג-טעגליכע תפילות, וואָס זיינען איצטער
 געוואָרן דער עיקר אין גאָטס-דינסט, נאָכדעם ווי עס זיינען בַּמל געוואָרן
 די קרבנות אין בית-המקדש. מען האָט אָנגענומען א געזעץ צו דאָ-
 ווענען דריי מאָל אין טאַג: אין דער פרי (שחרית), פאַרנאַכט (מנחה)
 און ביינאַכט (ערב). די לאַנגע תפילה „שמונה עשרה“ (אַכצען
 ברכות) איז דערנאַנט געוואָרן מיט א תפילה וועגן דער אויפלעפונג
 פון ירושלים אין דער צוקונפטיקער אידישער מלוכה. דער סנהדרין
 האָט אָנגענומען נאָך א סך געזעצן, וואָס זייער צוועק איז געווען איינ-
 צוואַרדנען דאָס לעבן אין דער משפּחה און אין די קהילות.

אזוי זיינען געלערנטע געזעצגעבער געוואָרן פירער פון פּאָלק. נאָך
 דעם טויט פון רבי יוחנן בן זכאי איז געוואָרן באַרימט רבי עקיבֿא.
 וועגן זיין לעבן דערציילט מען אַט וואָס: אין דער יוגנט איז עקיבֿא
 געווען אַן אַרימער פּאַסטוֹך ביי אַ ירושלימער גביר און האָט זיך פאַר-
 ליבט אין זיין טאַכטער כּחל; דאָס יונגע מיידל האָט איינגעשטימט חתונה
 האָבן מיט אים, מיט איין תּנאי: ער זאָל ווערן אַ געלערנטער. דער
 רייכער פּאַטער, וואָס אים איז ניט אָנגעשטאַנען דער שידוך מיט
 אַ פּאַסטוֹך, האָט אַרויסגעטריבן די טאַכטער פון שטוב און זי האָט
 געלעבט מיט עקיבֿאן אין גרויסער נויט. עקיבֿא איז אומגעפּאַרן פון
 שטאָט צו שטאָט און געלערנט תּורה ביי די בעסטע לערער. אין פיל
 יאָרן ארום האָט ער זיך אומגעקערט צו זיין פּרוי אַלס אַ באַרימטער
 געלערנטער, מיט אַ גרויסער צאָל תּלמידים. רבי עקיבֿא האָט פאַרנומען
 דעם ערשטן אָרט אין דעם סנהדרין פון יבנה. מען פלעגט זאָגן וועגן
 אים, אז „אזיף יעדן צווייגל פון דער תּורה האָט ער אָנגעהאַנגען בערג
 מיט תּלכות“, דאָס הייסט מיט ספּרֹות און באַווייזן פאַר נייע געזעצן.
 דאָס האָט ער געטאָן פּדי צו פאַרשמאַרקן דעם אידישן גלויבן און דורך
 דעם דאָס פּאָלק. אָבער ער האָט אויך געטראַכט וועגן דעם ווי אזוי
 גרינגער צו מאַכן דעם יאָך פון פּרעמדער הערשאַפט.

שווער איז געווען די רוימישע הערשאַפט. מיטום, וואָס האָט
 תּרוב געמאַכט ירושלים און איז געוואָרן קיסר נאָכן טויט פון זיין
 פּאַטער וועספּאַסיאַן, איז ניט געווען קיין גוטער פּריינד פון אידישן
 פּאָלק. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט ער געהאַט אַ אידישע
 געליבטע, די שיינע בערעניקאַ, אַ שוועסטער פון דעם פּרינץ אַגריפּאַ
 דעם צווייטן; מען האָט גערעכנט, אז ער וועט מיט איר חתונה האָבן
 און מיט דער צייט וועט זי ווערן אַ מלכָה פון רוים; אָבער ווען מיטום
 איז געוואָרן קיסר, האָט ער בערעניקאַן דערווייטערט, ווייל די רוימער
 וואַלטן ניט דערלאָזט, אז אַ קינד פון דעם פיינדלעכן פּאָלק זאָל זיין
 ביי זיי אַ מלכָה. די קיסרים, וואָס זיינען געווען נאָך מיטום, האָבן זיך
 באַצויגן שלעכט צו אידן און האָבן בכלל געדריקט די פעלקער, וואָס
 זיינען געשטאַנען אונטער זייער הערשאַפט. דער קיסר דאָמיציאַן,
 מיטוםס ברודער, האָט זייער געדריקט די אידישע באַפעלקערונג מיט
 שווערע שטייערן און אַנדערע גזירות. דער נשיא גמליאל, רבי עקיבֿא

אין נאך צוויי מיטגלידער פון סנהדרין זיינען געפאָרן קיין רוים בעמן, מען זאָל אָפּשאַפן די שווערע גזירות. ווען זיי האָבן דערזעען די לע- בעדיקע, פריילעכע וועלט-שמאָט, האָבן זיי זיך דערמאָנט אין זייער אייגענער קרובער הויפט-שמאָט ירושלים אין האָבן זיך צעוויינט: נאָר עקיבא האָט זיך איינגעהאלטן אין געזאָגט: „צו וואָס זאָלן מיר וויינען? אויב נאָט טוט אזוי פיל גוטס צו די, וואָס טוען ניט זיין ווילן, וועט ער דאָך אַוודאי שפעטער באַפרידיקן יענע, וואָס טוען זיינע געפאָטן אין ליידן צוליב דעם צרות“. אָבער צו לאַנג איז נאָך געבליבן צו וואַרטן אויף גאָטס ישועה. אין פאָלק האָבן נאָך געטליעט פונקן פון דער אַמאָליקער גרויסער שריפה, וואָס האָט געבראַכט צו דעם חורבן פון ירושלים, אין אינגעכץ האָבן זיך די פונקן ווידער צעפלאַקערט.

צוויי רוימישע קיסרים, טראַיאָן אין אַדריאַן, וואָס האָבן געפירט מלחמות אין אזיע אין אַפריקע, האָבן צערייצט די אידן איבערזום. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימישע הערשער. די אידישע באַפעלקערונג אין די גלות-לענדער (דיאַספאָראַ) איז אויפ- געשטאַנען קעגן טראַיאָנס סאָלדאַטן אין האָט זיי אין פיל ערטער געשלאָגן; אַ ביסל שפעטער האָבן זיך אויפגעהויבן אויך די אידן אין יהודה קעגן דעם קיסר אַדריאַן. דעם דאָזיקן קיסר איז געקומען אויפן זינען אַ ווילדער געדאַנק: אויפבויען די שמאָט ירושלים ניט פאַר אידן, נאָר פאַר גוים, בויען דאָרטן אַ גויישן טעמפל אין אַריינשמעלן אין אים די גריכיש-רוימישע אָפגעטער: זעווס-יופיטער אין אַנדערע. דאָס האָט דעם פאָלק דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן פון דעם קישע אַנטיאָכוס אין דעם העלדישן אויפשטאַנד פון די חשמונאים. די גערולד פון פאָלק האָט געפלאַצט. עס האָבן זיך באַוווּזן נייע העלדן, וואָס האָבן אויפ- געהויבן די פאָן פון דער רעוואָלוציע מיט דעם לאָזונג: „שלאַנג די רוימער אין באַפרייט דאָס אידישע פאָלק!“

דער פירער פון די רעוואָלוציאָנערן איז געווען בר-באָכא (אן אַראַמעאישער נאָמען, וואָס הייסט „דער זון פון אַ שמערן“). דאָס איז געווען אַ גיבור אין אַ פייערדיקער פאַטריאָט, אזוי ווי דער אַמאָליקער זעלאָטן-פירער בר-גזרא. מוזינטער אידישע פאַטריאָטן האָבן זיך געשמעלט אונטער זיין פאָן. זעענדיק די באַגויסערונג פון די מאַסן, איז רבי עקיבא אויך צוגעשמאַנען צום אויפשטאַנד, אין דאָ האָט זיך פּמעט

דאָס גאַנצע פּאָלק אַרײַנגעוואָרפֿן אין קריג קעגן די רױמער. אין פּיל
 שמעט פֿון יהודה און גליל האָבן באַוואָפֿנטע אידישע קעמפער צושלאָגן
 און פּאַרטריפֿן די רױמישע גאַרניזאָנען; עס איז גאָר נאָענט געווען
 דערצו, זיי זאָלן פּאַרכאַפֿן ירושָׁלַם. דאָ האָט אַדריאַן געשיקט קעגן
 זיי אַ גרױסע אַרמײַ אונטער דער פּירונג פֿון זיין בעסטן גענעראַל
 סעווערוס (אַסוירוס). דריי יאָר האָט געדויערט דער בלוטיקער קריג,
 ביז די רױמער האָבן אונטערדריקט דעם אױפֿשטאַנד. נאָכדעם ווי
 טויזנטער אידישע קעמפער זיינען געפּאַלן אין קריג, האָט זיך בֶּר-
 פּוֹכְבָא מיט זיין אַרמײַ באַפעסטיקט אין דער שטאָט בֵּי־תַר, ניט
 ווייט פֿון ירושלים; די רױמער האָבן באַלאַגערט די פעסטונג און האָבן
 זיך אַהין אַרײַנגעריסן נאָכדעם, ווי אַ שפּיאָן האָט זיי באַוווּזן אַן אונט-
 טערערדישן דורכגאַנג. בֶּר-פּוֹכְבָא און זיינע העלדן זיינען געפּאַלן. די
 שטאָט פּיהר איז צעשמערט געוואָרן אַזוי, אַז פֿון איר זיינען נאָר
 חורבות געבליבן (אין יאָר 135 נאָך קריסטוס-געבורט).

דער קיסר אַדריאַן האָט זיך שרעקלעך נאָס געווען אין אידן פֿאַר
 זייער אױפֿשטאַנד. ער האָט באַשלאָסן אױסצוואָרצלען די אידישע
 אָמונה אין אירע געזעצן, וואָס דער סַנהדרין פֿון יבֵּנָה האָט דורך זיי
 פּאַראייניקט און פּאַרשטאַרקט דאָס אידישע פּאָלק. ער האָט אַרױס-
 געגעבן אַ באַפעל, אַז אידן טאָרן ניט לערנען זייער תּוֹרָה אין די שולן,
 אָפּהיטן שַׁבֵּת און די מצווה פֿון מילה פֿאַר געבאָרענע אינגלעך; די וואָס
 פּאַלגן ניט, ווערן באַשטראַפֿט מיט טױט. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן
 אַ קאַמף פּאַרן גלױבן: פּיל מענטשן האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן
 דערפֿאַר, וואָס זיי האָבן געפּאַלגט גאָטס געפּאָט און ניט דעם קיסר.

באַזונדערס האָבן געליטן די סַנהדרין-לײַט, די גײסטיקע פּירער פֿון
 פּאָלק. ווען מען פּלעגט זיי כאַפֿן ביים לערנען תּוֹרָה, פּלעגט מען זיי
 אַרײַנזעצן אין תּפּיסה און פּאַרקשפּטן צום טױט. רבי עקיבא האָט
 דערפֿון געהערט און פּונדעסטוועגן האָט ער אָפֿן געלערנט תּוֹרָה מיט
 זיינע תּלמידים. זיינע פּרײַנד האָבן אים געפּרעגט: „האָסטו ניט מוֹרָא
 פֿאַר די רױמער?“ האָט זיי רבי עקיבא געענטפּערט מיט אַ שײנעם
 מוֹשָׁל: „אײנמאָל איז אַ פּוֹקס געשטאַנען ביים ברעג טײַך און זעענדיק
 ווי די פּישעלעך לױפֿן אום אין וואַסער, האָט ער זיי געפּרעגט: פֿון
 וועמען אַנטלױפֿט איר? האָבן די פּישעלעך געענטפּערט: פֿון די נעצן,

מיט וועלכע מענטשן ווילן אונז פאנגען. מאָ קומט-זשע — זאָגט דער
 כיטרער פוקס — צו מיר אויפן ברעג, וועט איר גאנץ בלייבן. ניין —
 ענטפערן די קלוגע פישעלעך — אויב פאר אונז איז אַ ספּנה אין וואַסער,
 וואו מיר קענען אַטעמען, איז דאָך אויף דער ערד פאר אונז אַ זיכערער
 טויט. אזוי — האָט רבי עקיבא געזאָגט — איז אויך מיט אונז, אידן:
 ווי אַ פיש אָן וואַסער קענען מער ניט לעבן אָן דער תּוֹרָה; אויב מיר
 זאָלן מוֹרָא האָבן לערנען תּוֹרָה, דאַרפן מיר נאָך מער מוֹרָא האָבן ניט
 צו לערנען.“

באלד האָט מען רבי עקיבאן געכאַפט און פאַרשפּט צו אַ שרעק-
 לעכן טויט: מען האָט מיט אייזערנע צוואַנגען געריסן פון אים שטיקער
 לייב. ער איז געשמאַרפן מיט דעם געשריי: „שְׁמַע יִשְׂרָאֵל, אַיִנוֹזֵר
 גַּאֵט איז דער איינציקער!“ רבי עקיבא איז געווען איינער פון די צען
 גרויסע לערער, וואָס מען האָט פאַשמאַרפּט מיט טויט נאָך דעם אויפ-
 שטאַנד („עֲשֵׂרָה הַרְגוּי מַלְכוּת“). אין אַ פּאַזונדער לאַנגער תּפִּילָה
 יום-כּפּוֹר און תּשׁע־בּבֶּאָב פּאַוויינט נאָך ביז היינט דאָס אידישע פּאַלק
 דעם מאַרטירער-טויט פון די דאָזיקע קדוּשִׁים.

נאָך זיין בלוטיקן ניצחון האָט אַדריאַן אויסגעפירט זיין פּלאַן:
 ירוּשָׁלַיִם איז איבערגעבויט און פּאַזעצט געוואָרן מיט ניט-אידן; אַ איד
 האָט זיך דאַרטן ניט געמאַרט פּאַווייזן. אויף דעם אָרט פון בֵּית-הַמִּקְדָּשׁ
 איז געשטאַנען אַ טעמפל מיט אַ גרויסער סמאַטוייע פון יופיטער און
 פון דעם קיסר אַדריאַן. די שטאַט האָט פּאַקומען אַ נייעם נאָמען:
 עֲלִיָא קאַפיטאַליאַ, לכּבֹּד דעם קיסרס נאָמען עליאַ אַדריאַן און
 דעם פאַרג קאַפיטאַל אין רוים, וואו עס איז געשטאַנען די גרעסטע
 סמאַטוייע פון דעם רוימישן גאַט יופיטער.

דאָס איז געווען לערך מיט אַכצענהונדערט יאָר צוריק (אין די
 יאָרן 132—138 נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג).

22. פאַטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ-ישׂראל.

די קריסטלעכע מלוכה

נאָך דעם אויפשטאַנד פון בר-כּוֹבָא איז דאָס לאַנד יהודה געווען
 פאַרוויסטעט, די איבערגעבליבענע אידישע פּאַפעלקערונג האָט געמוזט

איבערוואנדערן אין דעם אנדערן טייל פון אָרץ־ישׂראל — אין גליל. פון דער תְּרוּכער שטאָט יבנה איז דער סנהדרין מיט די גרויסע לערער־שולן (אקאדעמיעס) אריבערגעגאנגען צוערשט אין דער גלילשער שטאָט אוּשָׁא און שפעטער אין ציפּוּרִי און מְבֵרְיָה. אהער זיינען זיך צוגיפגעקומען יענע פירער פון די קהילות, וואָס זיינען אַנטלאָפֿן פון אַדריאַנס רדיפּות קיין אויסלאַנד, אין בָּבֶל און אַנדערע לענדער.

נאָך אַדריאַנס טויט האָט דער נייער קיסר אַנטאַנין פּיוס אָפּ־געשאַפּט זיינע בייזע דעקרעטן; אידן האָבן ווידער באַקומען פּרייהייט פון גלויבן און זעלבסטפאַרוואַלטונג אין זייערע קהילות. עס האָט זיך געפילדעט אַ נייער סנהדרין; זיין פּאַרזיצער מיט דעם אירישן מיטול „נשיא“ און דעם רוימישן מיטול „פּאַטריאַרך“ איז געוואָרן שמוּעוֹן בֶּן גַמְלִיאֵל, אַ זון פון גמליאל, דעם פּריערדיקן נשיא פון יבְנֵה. אין סנהדרין זיינען אריין רבי עקיבאס תלמידים, וואָס מען פלעגט זיי רופֿן „פּנאים“ — לערער, געלערנטע. איינער פון די גרעסטע פּנאים אין יענער צייט איז געווען רַבִּי מַאִיר.

דער נאָמען „מַאִיר“ האָט געהייסן אין העברעאיש „דער ליכ־טיקער“, און מען פלעגט זאָגן, אַז רבי מאיר איז געווען אַ ליכט פאַר זיין פּאָלק. אין זיין אקאדעמיע, וואָס איז געווען פול מיט צוהערער, האָבן זיינע תלמידים און חֲבָרִים געפירט הייסע וויפּוּחים וועגן אַלע פּראַגן פון גלויבן און געזעצגעבונג, און ער האָט אויף אַלע פּראַגן געגעבן קלאַרע תשובות. רבי מאיר איז געגאַנגען אין דעם וועג פון זיין לערער רבי עקיבא: ער האָט געזוכט צו באַפעסטיקן אירישקייט אין פּאָלק דורך שטרענגע געזעצן. נאָך איינער פון זיינע עלטערע חֲבָרִים, אַלִישֵׁע בֶּן אַבְיָה, איז געגאַנגען מיט אַן אנדערן וועג. ער האָט זיך אָנגעלייענט גריכישע פיכער און איז געקומען צו דער מיינונג, אַז די אירישע וויסנשאַפּט, דאָס תּוֹרָה־לערנען, איז איינזייטיק; ער האָט ניט געהאַלטן פון דער שטרענגער אירישקייט און האָט אַלעמען אויפגעבראַכט מיט זיין פּרייען אויפּפיר. מען האָט אים גערופֿן „אַחֵר“, דער אַנדערער, דער פרעמדער. אַלע האָבן זיך פון אַלישען דערוויי־טערט; איין רבי מאיר פלעגט אים נאָך באַזוכן און איינרעדן, ער זאָל תשובה טאָן; אַלישע האָט אים געענטפּערט: „איך האָב געהערט גאַטס

קול: קערט זיך אום צו מיר, אלע פארבלאנדזשעמע, חוץ אחרון, ווייל ער האָט דערקענט מיין מאַכט און האָט מיך דאָך פאַרלאָזן.

רבי מאיר האָט געהאַט אַ געלערנטע און קלוגע ווייב, ברוּרָה. וועגן איר פּרוּמקייט דערציילט מען אזא מעשה. איינמאָל שָׁבֵת איז זי געבליבן אין דער היים מיט צוויי שווער קראַנקע קינדער; מאיר איז זייער שפעט געזעסן אין שול און ביז ער איז געקומען אַהיים, זיינען די קינדער געשטאַרבן. פּדוי ניט צו פאַרשטערן דעם שָׁבֵת, האָט ברוּרָה דעם גאַנצן טאָג גאַרניט דערציילט דעם מאַן, און ערשט מוֹצָאי שָׁבֵת האָט זי געפרעגט אַ שאלה: „איינער האָט מיר געגעבן אַ פּיקדון (אַ זאַך צו באַהאַלטן) און איצט וויל ער דאָס אָפּנעמען, — זאָל איך אים אָפּנעבן?“ — „פאַרשטייט זיך, אָפּנעבן“, האָט מאיר געענטפערט. דאַן האָט ברוּרָה אַריינגעפירט דעם מאַן און אים באַוווּן די ביידע טויטע קינדער. מאיר האָט אָנגעהויבן שטאַרק וויינען, אָפּער ברוּרָה האָט אים געטרייסט: „האַסטו מיר ניט ערשט געזאָגט, אַז מען מוז אומקערן דעם פּיקדון יענעם,

פון וועמען מען האָט אים באַ־קומען? גאָט האָט אינז די קינ־דער געגעבן און איצט האָט ער זיי צוריק גענומען. געבענטשט זאָל זיין דער הייליקער נאָמען זיינער!“

נאָך פיל פּנאים זיינען גע־ווען צו יענער צייט. דער פאַטריאַרך רבי שמעון פּוֹן גַמליאל אַליין איז געווען אַ גרויסער פּנא און האָט מיט רבי מאירן אָפּט געאַרבעט אין דער אַקאַדעמיע. נאָך זיין טויט איז געוואָרן פאַטריאַרך זיין זון רבי יהוּדָה הַגָּדוֹל הַגִּישִׁי. רבי יהודה האָט געלעבט אין דער הויפּט־שטאָט פּוֹן גַליל, ציפּוּרי,

23. חורבות פון אַ שול אין גַליל

און אהין האָט זיך אין יענער צייט אַריבערגעטראָגן דער פֿנהדרין מיט
דער גרויסער אַקאָדעמיע. און ביידע אַנשטאַלסן איז רבי יהודה געווען
דער פירער. ער איז געווען צוגלייך אַ וועלטלעכער מענטש, וואָס האָט
גערעדט גריכיש און לאַטייניש מיט די רוימישע הערשער (מען דער-
ציילט, אַז ער איז געווען באַפריינדעט מיט דעם צווייטן קיסר פֿון אַנ-
טאָניס היזן), און אויך אַ גרויסער קענער אין אידישער וויסנשאַפט.
יהודה הנשיא איז געווען זייער רייך און האָט אויסגעהאַלטן אויף זיינע
קאָסטן אַ סך אַרימע געלערנטע און פֿלמידים פֿון זיין אַקאָדעמיע. מען
פלעגט פֿאַרן קיין ארץ-ישראל פֿון פֿבל און אַנדערע לענדער, פֿדי צו הערן
די תּוֹרָה פֿון דעם געלערנטן נשיא. רבי יהודה האָט געזאָרגט ניט פֿאַר
זיין צייט אַליין, נאָר אויך פֿאַר שפּעטערע צייטן: ער האָט באַמערקט, אַז
די „תּוֹרָה שְׁבַעל פֿה“, די ניט געשריבענע געזעצן און פֿירזשים צו דער
אַלטער תּוֹרָה, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין משך פֿון פֿיל דורות,
קענען מיט דער צייט פֿאַרגעסן ווערן, אויב מען וועט זיי ניט פֿאַר-
שרייבן אין אַ בוך, וואָס זאָל זיין אָנערקענט פֿון אַלע פֿנאים. אַזאַ
זאַמלבוך האָט רבי יהודה מיט דער הילף פֿון זיינע חֲבָרִים פֿאַרפֿאַסט
און האָט עס אָנגערופן „מִשְׁנָה“, דאָס הייסט די צווייטע תּוֹרָה.
דאָ זיינען געווען פֿאַרשריבן אי אַלע צוגאַב-געזעצן צו דער תּוֹרָה, אי
די מיינונגען פֿון פֿאַרשיידענע פֿנאים וועגן דער אָדער יענער פֿראַגע.
די „מִשְׁנָה“ איז געווען ווי אַ צווייטער שטאַק, אויפגעבויט איבער
דעם ערשטן שטאַק, דער „תּוֹרַת-מֹשֶׁה“. פֿון איצט אָן האָט מען שוין
געלערנט אין די שולן ביידע תּוֹרֹת, און שאַרפע קעפֿ האָבן געפֿאַרשט,
אויף וויפֿיל די מִשְׁנָה שטימט מיט דער תּוֹרָה און וועלכע פֿון די פֿאַר-
שיידענע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט אין דער מִשְׁנָה, זיינען
די ריכטיקע. די דאָזיקע פֿאַרשער האָבן שוין ניט געהייסן „פֿנאים“,
נאָר „אַמוֹרָאִים“ — זאָגער. עטלעכע דורות פֿון אַמוֹרָאִים האָבן אין
די אַקאָדעמיעס פֿליסיק שטודירט די מִשְׁנָה און פֿון איר אַרויסגעצויגן
נייע געזעצן, וואָס מען האָט געמוזט שאַפֿן, פֿדי צו רעגולירן דאָס לעבן
פֿון פֿאַלק. עס האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אַ „תּוֹרָה שְׁבַעל פֿה“, וואָס
מען האָט זי געמוזט פֿאַרשרייבן, פֿדי זי זאָל ניט פֿאַרגעסן ווערן. דער
דאָזיקער דריטער שטאַק אויף דער אַלטער תּוֹרָה האָט געהייסן „גמראַ“
— די פֿאַרענדיקונג (גמרא) פֿון דער מִשְׁנָה. די מִשְׁנָה און די גמרא צוזאַמען

האָבן געהייסן „פלמוד“ — די לערע, דאָס שמוּדיוּם. דער ערשטער פלמוד, וואָס איז צוגיפגעשטעלט געוואָרן אין די שולן פון אַרץ-ישראל, האָט שפעטער באַקומען דעם נאָמען „פלמוד ירושלמי“.

אין יענער צייט האָבן די פאטריאַרכן געלעבט אין דער שטאָט טבריה, וואוהין עס האָט זיך אַריבערנעטראַגן דער סנהדרין מיט דער הויפט-אַקאַדעמיע. די שפעטערע פאטריאַרכן, אייניקלעך און אַר-אייניקלעך פון יהודה הנשיא, זיינען ניט געווען אזוי געלערנט ווי ער; זיי האָבן נאָר געפירט די געשעפטן פון די פאלעסטינער קהילות, גע-מאַנט ביי זיי די שטייערן פאַר דער רוימישער רעגירונג, ווי אויך פאַר דער זעלבסטפאַרוואַלמונג. דאָס זיינען געווען העכערע אידישע באַ-אַמטע, פאַרמיטלער צווישן דער אידישער באַפעלקערונג און די רוימישע הערשער. מיט דער צייט אָבער איז די ראַלע פון די פאטרי-אַרכן געוואָרן אַלין שווערער, ווייל עס האָט זיך בכלל פאַרערגערט די אידישע לאַגע אין אַרץ-ישראל.

דריי הונדערט יאָר האָט זיך די קריסטלעכע רעליגיע לאַנגזאַם פאַרשפרייט אין אַלע לענדער פון דער רוימישער אימפעריע; די הערשער און די מערהייט פון דער באַפעלקערונג פלעגן פאַרפאַלגן די קריסטן און אַנטמאָן זיי צו רות. ערשט אין פערטן יאָרהונדערט האָט דער רוימישער קיסר קאָנסטאַנטין אָנגענומען די קריסטלעכע אָמונה און האָט זי דערקלערט פאַר דער הערשנדיקער רעליגיע אין דער רוי-מישער אימפעריע. זיינע נאָכפאַלגער, די שפעטערע קיסרים, האָבן זיך פאַראייניקט מיט די פאַרשטייער פון דער קריסטלעכער קירך, די בישאָפן, און אָנגעהויבן רודפן די אַנדערש גלויביקע גוים און אידן. קעגן אידן האָט מען אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס האָבן באַגרעניצט זייערע פירנערלעכע רעכט; מען האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַ-גאָגעס; אָפט פלעגן פאַנאַטישע קריסטן אָנפאַלן אויף די סינאַגאָגעס און צעשמערן זיי. איין איינציקער קיסר, מיטן נאָמען יוליאַן דער אַפאָסטאַט (אַפיקורס), וואָס איז געווען אַ געגנער פון קריסטן, האָט געוואָלט פאַרבעסערן די אידישע לאַגע און אַפילו צוגעזאַגט ווידער אויפבויען אין ירושלים דעם בית-המקדש, אָבער ער איז אינגעכן גע-פאלן, און נאָך אים האָבן שוין געהערשט קריסטלעכע פאַנאַטיקער.

אין פינפטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס-געבורט איז די גרויסע רוימישע אימפעריע געווען צעטיילט אין צוויי טיילן: די מערב-מלוכה מיט דער הויפטשטאָט רוים און די מזרח-מלוכה אָדער ביזאנץ מיט דער הויפטשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל. צו דער לעצטער האָט געהערט אויך דאָס לאַנד פּאַלעסטינע. די ביזאַנטישע קיסרים, זייער פּרוּבוע קריסטן, האָבן ניט געקענט פּאַרטראָגן, אז אידן, וואָס האָבן אַמאָל אָפּגעוואָרפּן די רעליגיע פון גאָטס זון ישו הנוצרי, זאָלן קענען אין דעם הייליקן לאַנד לעבן רואיק, האַלטן זייער אַלטן גלויבן, האָבן זייערע פּאַטריאַרכן, סנהדרין, אַקאַדעמיעס. דער קיסר טעאָדאָסיוס דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אָפּצונעמען ביים לעצטן פּאַטריאַרך, גמליאל דעם זיבעטן, דאָס רעכט פון אַ פּאַרוואַלטער אין די אידישע קהילות (יאָר 429). פון יענער צייט אָן האָט דער אידישער צענטער אין אַרץ-ישׂראל פּאַרלאָרן זיין אַמאָליקן איינפלוס אויף די אידישע ישובים אין אַנדערע לענדער, אין דער דיאַספּאָראַ. דאָ זיינען אויפֿ-געוואַקסן נייע אידישע קיבוצים, וואו עס האָט זיך אַנטוויקלט אַן אייגענע נאַציאָנאַלע קולטור אין דער זעלביקער ריכטונג, ווי אין אַרץ-ישׂראל.

23. דער אידישער צענטער אין בָּבֶל. דער תּלמוד

צו יענער צייט איז בָּבֶל געוואָרן דאָס צווייטע ארץ-ישׂראל. דאָס לאַנד מעסאָפּאָטאַמיע אָדער בָּבֶל איז ניט געשטאַנען אונטער רוימישער הערשאַפט. דאָ האָבן געהערשט פּריער די פּאַרטער און שפעטער די פּערסער. אין די שמעט סוראָ, נהרדקא, פּומבדיתא און אַנדערע זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות; זייער פיל אידן האָבן געלעבט אין די דערפער. די קהילות האָבן געהאַט איבער זיך אַן אויבער-פּאַרוואַלטער, וואָס האָט געהייסן עקסילאַרך אָדער אין אַראַמעאיש „ריש גליתא“ (דער פירשט פון גלית). דער עקסילאַרך אין בָּבֶל האָט געשפּילט די זעלביקע ראָלע, ווי דער פּאַטריאַרך אין ארץ-ישׂראל. די עקסילאַרכן האָבן אויך גערעכנט זייער נחום פון דויד המלך, און זייער מאַכט פלעגט אַריבערגיין אין איין משפּחה פון פּאַטער צום זון. דער פּערסישער קיניג פלעגט באַשטעטיקן אין אַמט יעדן

נייעם עקסילארך, וואָס איז געווען מתווייב צו זאמלען פאר אים די שטייערן ביי אידן; דערפאר איז ער געווען זייער אָנגענומען אין קיניגלעכן הויף און האָט געקענט אויסבעטן פאר אידן מער רעכט און פרווילעגיעס. דער עקסילארך איז געווען דער אויפזעער אויף אלע אידישע קהילות; ער האָט דאָרטן באַשטימט באַצאמטע און ריכטער (בנינים) און האָט געהאט די מאַכט צו שטראַפן יעדערן פאר ניט פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה. אליין האָט ער זיך געפירט ווי אַ קליינער אידישער קינג, געהאט אַרום זיך פיל באַצאמטע און דינער, וואָס פלעגן אָפט שטארק דריקן דאָס אַריבע פאָלק.

מער ווי דער וועלטלעכער פירשט, רער עקסילארך, האָבן אין פּבּל אויפגעטאָן פארן פאָלק זיינע גייסטיקע פירער, די געלערנטע, וואָס האָבן דאָ אויך געהייסן אַמוֹרַאִים, ווי אין ארץ-ישראל. אין דער צייט, ווען רבי יהודה הנשיא האָט צוגעפגעשטעלט די משנה אין ארץ-ישראל, האָבן אין זיין שול געלערנט און אים געהאָלפן אין דער אַרבעט צוויי תלמידים פון פּבּל: אַפּא אַריבא און שמוּאֵל. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט אַהיים, האָבן זיי דאָ געשאפן גרויסע תלמודישע שולן נאָך דעם מוסטער פון די אַקאַדעמיעס אין ארץ-ישראל. אַפּא אַריבא, וועלכן מען האָט אויך גערופן מיט זיין טיטול כב, האָט געגרינדעט אַ ישיבה אין דער שטאָט סורא, און זיין חבר שמוּאֵל איז געוואָרן ראש-ישיבה אין נהרְבַּעא. ביידע האָבן געפאָרשט די געזעצן פון דער תורה און דער משנה און האָבן זיי צוגעפאַסט צו דעם נייעם לעבן אין פּבּל. אין די ישיבות האָבן געלערנט הונדערטער תלמידים, וואָס זיינען געקומען פון גאַנצען לאַנד. דער תלמוד איז געווען די העכערע פילדונג פון יענער צייט, און אלעמען האָט געצויגן צו איר — יונג און אַלט, רייך און אַרים. עס זיינען געווען לערער אויך מיט וועלטלעכע קענטענישן. אזוי, למשל, איז שמוּאֵל געווען אַ גרויסער קענער אין מאטעמאטיק, אַסטראָנאָמיע און מעדיצין. ער האָט אַמאָל געזאָגט: „מיר זיינען די וועגן אין הימל (די לאַגע פון אלע שטערן) אזוי גוט באַקאַנט, ווי די נאַסן אין נהרְבַּעא“. שמוּאֵל איז געווען באַפריינדעט מיט דעם פּערסישן קיניג שאַפּור און האָט געהאַלטן, אַז אידן דאַרפן זיין געטריי דער פּערסישער מאַכט און פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה אזוי ווי זייערע אייגענע דינים („דינא דמלכותא דינא“).

רב און שמואל זיינען געווען די באגרינדער פון דער תלמודישער
 בילדונג אין בבל. נאך זיי זיינען געקומען פיל אנדערע לערער, וואס
 זיינען געווען „ראשי-ישיבות“ אין די אקאדעמישע שמעט סורא,
 נהרבעא און פומבדיתא. מען האט געהאלטן לעקציעס פאר תלמידים
 אין די ישיבות און פאר א גרעסערן עולם אין פאלקס-פארזאמלונגען.
 אין די ישיבות פלעגט מען פירן שארפויניקע וויכוחים (דיסקוסיעס)
 וועגן יעדער פראגע, אפילו וועגן יעדן ווארט פון דער תורה און פון
 דער משנה. דאס האט געהייסן „פילפול“, שארפער פעפער. ווער עס
 האט ארויסגעוויזן מער קונצן אין פילפול, האט מען אים געהאלטן פאר
 א גוטן קאפ, אן „עוקר הרים“, וואס פירט צוגוף א בארג מיט א בארג.
 אלע מיינונגען, וואס זיינען ארויסגעזאגט געווארן אין די שולן, פלעגן
 די געלערנטע איבערגעבן „בעל פה“, פון מויל צו מויל, אדער פלעגן
 פארשרייבן פאר זיך, אבער ניט פארשפרייטן אין פאלק אין געשריבענע
 ביכער. אזוי האט זיך ווידער אָנגעזאמלט אין משך פון צוויי הונדערט
 יאר א נייע „גמרא“, א פירוש צו דער משנה, נאך א גרעסערער ווי
 אמאל אין ארץ-ישראל. איז געקומען א גרויסער אמורא, רב אשי,
 דער ראשי-ישיבה אין סורא, און האט מיט דער הילף פון זיינע חברים
 און תלמידים צוגופגעשטעלט די משנה מיט אלע פירושים, וואס זיינען
 אויף איר געמאכט געווארן אין פארשיידענע ישיבות, און דאס אלץ
 האט מען פארשריבן. אזוי איז געשאפן געווארן דער געשריבענער
 טעקסט פון דער בבלישער גמרא, וואס צוזאמען מיט דער משנה האט
 זי באקומען דעם נאָמען „תלמוד-בבלי“.

דער „תלמוד-בבלי“ איז געווען פיל גרעסער ווי דער „תלמוד-
 ירושלמי“, וואס איז געבליבן ניט פארענדיקט. דאס איז געווען די
 פולשטענדיקע דריטע תורה נאך דער תורת משה און דער משנה. דער
 תלמוד-בבלי, ווי מען האט אים שפעטער צוגופגעשטעלט, איז בא-
 שטאנען פון זעקס „ספרים“ (אָפטיילונגען); יעדער ספר האט זיך גע-
 טיילט אויף „מסיכות“ (טראקטאטן, ביכער), וואו נאך יעדן זאץ פון
 דער משנה גייט א לאנגער פירוש פון דער גמרא. די גמרא באשטייט
 אָבער ניט אליין פון געזעצן און פארשיידענע מיינונגען וועגן זיי, נאר
 אויך פון געדאנקען און מיינונגען וועגן אלערליי ענינים און לעבנס-
 פראגן. דער דאָזיקער טייל הייסט אַגדה (מעשיות, לעגענדעס), צום

אונטערשייד פון דעם וויסנשאפטלעכן טייל ה' ל' כ' ה (געזעצפארשינג). אין דער אנדער ליגט א גאנצער אויפן פון געדאנקען וועגן מאראל און פאציאלינגען צווישן מענטשן, דערציילונגען וועגן דער פארגאנגענהייט, מעשיות פון פאלקס-לעבן, פארשטעלונגען פון דער נאטור און אלערליי רעליגיעזע, פילאזאפישע און וויסנשאפטלעכע מיינונגן. דאס איז דער אינטערעסאנטסטער טייל פון דעם „תלמוד“, ווייל אין אים שפיגלט זיך אפ דאס לעבן פון פאלק אין יענע צייטן. דער „תלמוד-בבלי“ איז פארענדיקט געווארן אין דעם ערשטן שריפטלעכן טעקסט ארום 1400 יאר צוריק (ארום יאר 500 נאך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

מיטן תלמוד האט זיך פארענדיקט דער דרייטמאקסיגער בנין פון דער אידישער תורה. עס זיינען צוגעקומען צו די ביבלישע געזעצן נאך הונדערטער געבאטן און פארבאטן, וואס יעדער איד האט געמוזט אפהיטן. אזוי, למשל, איז אין דער תורה געזאגט געווארן קורץ, אז מען זאל רוען אום שבת פון געוויינטלעכע ארבעטן; אין תלמוד אבער ווערן אויפגעציילט אלע ארבעטן, אפילו גאר גרינגע, וואס מען מאך ניט מאן אום שבת: מען מאך ניט טראגן אפילו קליינע זאכן אין גאס, אומגיין מער ווי אין א באשטימטן „תחום“ (גרעניץ), צורירן זיך צו א סך זאכן, אויסרייסן א גראז אין פעלד. צו די מינים שפייט, וואס די תורה האט פארבאטן צו עסן, זיינען אין תלמוד צוגעקומען נאך א גרויסע צאל פארבאטענע שפייזן. שווער איז געווען דעם אידן אפ-צוהיטן אלע שטרענגע געזעצן פון דעם תלמוד, אבער ער האט דאס געמוזט מאן, כדי צו האלטן זיך פעסט צוזאמען מיט דעם גאנצן פאלק, וואס האט זיך דורך א באזונדערער לעבנספירונג געוואלט אפשטיין פון די ארומיקע פרעמדע פעלקער.

24. דאס אידישע לעבן אין ארץ-ישראל און בבל

אין דער צייט פון תלמוד

פון דער גרויסער תלמוד-ליטעראטור קען מען זיך דערוויסן, ווי אידן האבן געלעבט אין זייערע ביידע צענטערן, ארץ-ישראל און בבל, אין די ערשטע פינף הונדערט יאר נאכדעם, ווי עס איז געפאלן די אידישע מלוכה.

אין ביידע לענדער זיינען די הויפט־פּרנסות געווען: ערדארבעט, האנטווערק און האנדל. ערדארבעט האָט מען געהאלטן פאַר דער ערלעכסטער פּרנסה. „בעסער אַ קליין שטיקל פּעלד, איידער אַ גרויסער סחורה־לאַגער“ — פּלעגט דער אַמורא רב זאָגן. „וויילסט דו זאָט זיין, זאָלסטו דינען דער ערד“ — זאָגט אַן אַנדערער. „אַ מענטש, וואָס האָט ניט קיין אייגן שטיקל ערד, איז גאָר קיין מענטש ניט“. די, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע שטיקער באַדן, פּלעגן זי צעטיילן אין דריי טיילן: איין טייל האָט מען פאַרזיט מיט קאַרן אָדער ווייץ, דעם אַנדערן פאַר־פּלאַנצט מיט אַיילבוימער (זיתים, אַליוון), דעם דריטן — מיט ווייץ־שטאַקן. גרעסערע ערדבאַזיצער פּלעגן דינגען אַרבעטער („פּוֹעלים“) צו באַאַרבעטן די פּעלדער און די גערטנער; די געזעצן פון מִשְׁנָה און תּלמוד האָבן רעגולירט די באַציאָנגען צווישן פּעל־הַבֵּית און אַרבעטער אַזוי, אַז דער פּרייער אַרבעטער זאָל קריגן אַ גערעכטן לויז און זאָל ניט פאַרקעכטעט ווערן. האַנטווערקער זיינען געווען פּיל אין די שטעט. מען פּלעגט לערנען אַ מלאָכה פון קינדווייז אַזוי. אין תּלמוד שמיט: „ווער עס לערנט ניט אויס ווין זון עפעס אַ האַנטווערק, מאַכט אים פאַר אַ רויבער“; „תּורה אָן מלאכה האַלט זיך ניט פּעסט“. צווישן די באַרימטע אַמוֹרָאים זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט האַנטווערק: רבי יוחנן דער שוֹסְטֵמֶר (הַסְנֵדָר), רבי יצחק דער שְׂמיר (נִפְתָּח) און אַנדערע. — פון דעם תּלמוד איז צו זען, אַז אויך האַנדל האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט ביי אידן צו יענער צייט. די רייכע האָבן געפירט סחורות צווישן איין לאַנד און דעם אַנדערן, איבערן ים אָדער מיט דעם טרוקענעם וועג; מיטעלע סוחרים האָבן געהאַנדלט אין די שטעט. די וואָס האָבן אָנגעזאַמלט געלט, פּלעגן דערמיט האַנדלען, פאַרלייענדיק געלט אויף צינזן (פּראָ־צענטן); עס זיינען געווען געלטגעבער (מלווים), וואָס האָבן גענומען צו גרויסע צינזן און רואינירט דעם געלטגעבער (לוֹנָה), אָבער דאָס תּלמודישע געזעץ האָט באַגרעניצט דעם פּראָצענט־זאַץ.

דאָס פּאַסירטע = לעבן איז געווען באַזונדערס רעגולירט דורך שטרענגע געזעצן. אין דעם עלטער פון 14 ביז 18 יאָר האָט מען שוין געמוזט חתונה האָבן. מען האָט געהאלטן, אַז אַ שידוך איז באַשערט פון גאָט, אַז נאָך פאַרן געבוירן פון קינדער רופט מען אויס אין הימל:

אזא אין אזא מיידל וועט חתונה האָבן מיט אזא אין אזא אינגל! וועגן
 א שידוך פאר קינדער האָבן געזאָרגט די עלטערן, אָבער די יונגעלייט
 האָבן זיך געדארפט זען איידער מען האָט געמאַכט „תנאים“ (אַפּ-
 מאַך צווישן די עלטערן). נאָך דער חתונה האָט שוין דאָס ווייבל
 געמוזט צודעקן די האָר פון קאָפּ, צום אינטערשייד פון א מיידל. האָבן
 יואָם מער קינדער האָט זיך גערעכנט פאר א גליק. א פרוי אָן קינדער
 איז געווען אומגליקלעך: דער מאַן האָט געקענט שיידן זיך (גַטן) מיט
 איר, אָדער געמען א צווייטע ווייב אין הויז. געוויינטלעך אָבער
 זיינען פאַמיליעס מיט צוויי ווייבער געווען זייער זעלטן. אין תלמוד
 געפינען מיר פאַרשיידענע מיינונגען וועגן פרויען. איינער שמעלט
 א פראַגע: פאַרוואָס האָט נאָט באשאפן די ערשטע פרוי תּוה פון אַדָמס
 ריפּ (זייט) און ניט פון אַן אַנדער קערפּער-טייל, און ענטפּערט אזוי:
 וואָלט ער זי באשאפן פון אַדָמס קאָפּ, וואָלט זי דעם קאָפּ פאַרריסן,
 זיך גרויס געהאַלטן; פון אויג אָדער פון אויער — וואָלט זי געווען
 נייגעריק אַלין צו זען און צו הערן; פון מויל — וואָלט זי ניט אויפּ-
 געהערט צו ריידן, פון פוס — וואָלט זי געווען אַ אימלוּפּערקע; איז גע-
 בליבן נאָר די ריפּ. און פונדעסטוועגן — איז מוסיף דער אַפּלאַכער פון
 פרויען — זיינען ווייבער געבליבן ביי די אַלע אויסגערעכנטע פעלערן.
 עס זיינען אָבער אויך געווען פאַרטיידיקער פון פרויען. מען דערציילט,
 אז דער רויםישער קיסר האָט איינמאַל געזאָגט דעם נשיא רבי גמליאל
 פון בִּבְנָה: אייער גאָט איז אַ גַנב, ווייל אין אייער תּוֹרָה שטייט, אז ער
 האָט אָפּגענומען ביי אַדָמס אַ ריפּ צו באשאפן אַ פרוי ביינאַכט, ווען
 אַדָמס איז געשלאָפּן. דערפּיי איז געשטאַנען גמליאַלס טאַכטער, האָט
 זי דעם קיסר געענטפּערט: אין אַ הויז איז געקומען ביינאַכט אַ מענטש,
 צוגענומען אַ זילבערנעם בעכער און אויף זיין אָרט אַוועקגעשמעלט
 אַ גאָלדענעם — איז דאָס אַ גַנב? אזוי האָט דאָך אויך נאָט געטאָן:
 צוגענומען אַ שטיקל ריפּ ביי אַדָמס און געלאָזן אים אַ ווייב, אַ געהילף
 אין לעבן.

ביי קיין פּאָלק אין דער וועלט האָט מען אין יענע צייטן אזוי
 פיל ניט געזאָרגט וועגן לערנען קינדער אין דער שול, ווי ביי אידן.
 מיידלעך האָבן נאָר ווייניק געלערנט, און דאָס אויך אין דער היים;
 אינגלעך אָבער האָבן שוין פון פינפּיאַריקן עלטער געמוזט לערנען אין

דער שול „מקרא“, ד. ה. לייענען די תורה אין העברעאיש, מיט אן איבערזעצונג אין דער הויז-שפראך, אראמעאיש. צעניאָריקע קינדער פלעגן לערנען משנה און גמרא. פאר גוטע תלמידים זיינען געווען באַזונדערע שולן, די ישיבות, אַקאַדעמיעס, וואו מען האָט געפאַרשט און געפירט וויכוחים וועגן אַלערליי פראַגן פון הלכה און אַגדה. אין תלמוד אין דאָ אַ כאַראַקטעריסטיק פון פירערליי תלמידים: איינער פאַרשטייט באלד וואָס דער רבי זאָגט, אָבער ער פאַרגעסט אויך באלד; דער אַנדערער פאַרשטייט שווער, אָבער פאַרגעסט אויך שווער דאָס, וואָס ער האָט געלערנט; דער דריטער פאַרשטייט גוט און געדענקט גוט — דאָס איז דער בעסטער; דער פערטער פאַרשטייט שווער און פאַרגעסט לייכט — דאָס איז דער ערנסטער. אין די שולן פלעגט מען מאַכן נאָך אַ פאַרגלייך. פאַראַן פירערליי תלמידים: איינער איז ווי אַ שוואַם, וואָס זייגט אַלץ אַריין אין זיך; דער אַנדערער איז ווי אַ טריכטער (לויקע), וואָס פון איין עק גיסט מען אַריין און פון דעם אַנדערן גיסט זיך אַרויס; דער דריטער איז ווי אַ זייער, וואָס לאָזט דורך דעם זיין און האַלט אויף די הַנוון; דער פערטער איז ווי אַ זיפ, וואָס לאָזט דורך די גוטע מעל און האַלט אויף די קלייען.

אין די שולן פלעגט מען לערנען תורה און תלמוד, אָבער ניט וועלטלעכע קענטענישן, ווי מאַטעמאַטיק, נאַטורוויסנשאַפט אָדער פּרעמדע שפראַכן. די „גריכישע חכמה“ (חכמה יוגית) איז געווען פאַרבאָטן. מען האָט געמיינט, אַז אין דער תורה און אין דעם תלמוד קען מען שוין געפינען אַלע וויסנשאַפטן. דאָ איז מען געווען זייער שמרענ: יעדערער מוז קענען לערנען, און דער וואָס קען ניט איז אַן „עם-האַרץ“, אַ פּראָסטער, נידעריקער מענטש. דעם געלערנטן, דעם „תלמיד תּכּם“ האָט מען אָפּגעגעבן דעם גרעסטן פּבּוּד. אין דער קהילה האָט ער פאַרנומען דעם שענסטן אָרט; מען האָט אים געשעצט העכער ווי דעם רייכן, דעם עשיר.

ניט אַלע האָבן געקענט זיין געלערנטע, אָבער פּרוּם האָבן אַלע געמוזט זיין, אָפּהיטן אַלע מצוות פון דער תורה און די דינים פון תלמוד. די דינים פון אַפּרוּ אים שפּת און יום-טובּ וואָס מען אָפּגעהיט אַזוי שמרענ, אַז דאָס זיינען באַמת געווען „הייליקע מעג“, ווען דער מענטש האָט זיך באַפּרייט פון אַלע וואַכעדיקע זאַרגן אין האָט זיך

אָפּגעגעבן נאָך מיט גייסטיקע זאָכן. באַזונדערס פייערלעך איז געווען די שטימונג אין די „ימי-הדין“ — ראש השנה און יום-כיפור. מען האָט געגלויבט, אז אין די דאָזיקע טעג זעצט מען זיך אין היכל צום געריכט, צו קשפטן אלע מענטשן. מען עפנט אויף די ביכער, וואו עס זיינען פאַרשריבן די גוטע און שלעכטע מעשים פון יעדן מענטשן פאַרן יאָר, און מען וועגט זיי אויפן וואָג צו וויסן וואָס איז מער: מצוות אָדער עבירות; דאָ שטייט אַ „קמיגור“, וואָס באַשולדיקט דעם מענטשן פאַרן געריכט, און אַ „פּניגור“, וואָס פאַרטיידיקט אים, אין דער הימלשער בית-דין טראַגט אַרױם אַ באַשלוס, אז דער מענטש זאָל אין דעם קומענדיקן יאָר לעבן אָדער שטארבן, זיין גליקלעך אָדער האַפּן צרות. פריילעך פלעגט מען פייערן די דריי גרויסע ימים-טובים: פסח, שבועות און סוכות; אויך דער קליינער יום-טוב „פורים“, אָדער „המנסמאָג“ איז געווען אַ פריילעכער טאָג: מען פלעגט טרינקען וויין און שילטן „המן דעם קשע“, מיינענדיק אלע רשעים, פאַרפאַלגער פון אירישן פאַלק. אין די שווערע צייטן איז געווען אַ טרייסט פאַרן פאַלק צו גלויבן, אז עס וועט דאָך אַמאָל קומען אַ גאָל, משיח, וואָס וועט אויסלייזן אלע אידן פון גלות און וועט אויפשמעלן די אירישע מלכה אין דעם באַפרייטן אַרץ-ישראל.

25. דער סוף פון רומיש-פערסישער און דער אָנהויב

פון אַראַבישער הערשאַפט

אין זעקסטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג (ד. ה. מיט דרייצענהונדערט יאָר צוריק) זיינען ווידער געקומען שווערע צייטן פאַר דער אירישער באַפעלקערונג אין פאַלעסטינע און פּאַל. די קריסטלעכע קיסרים פון דער רוימיש-ביזאַנטישער אימפעריע, צו וועלכער פאַלעסטינע האָט געהערט, האַפּן שמענדיק געדריקט די אידן אין הייליקן לאַנד דורך באַזונדערע געזעצן און פּלוצימדיקע גזירות. מען האָט באַגרעניצט זייערע פירגערלעכע רעכט און רעליגיעזע פרייהייט און אין דער זעלביקער צייט אַרױפּגעלעגט אויף זיי אַלץ שווערערע שטייערן. דער קיסר יוסטיניאַן, וואָס האָט זיך שמענדיק צוגעהערט צו די עצות פון די קריסטלעכע גלחים, האָט זיך אָפּט אַריינגעמישט אין

די געשעפטן פון אידישע קהילות. ער האָט געפּאָדערט, מען זאָל
 אין די סינאגאגעס לייענען די אַלטע תּוֹרָה דוּקא מיט אַ גריכישער
 איבערזעצונג און מען זאָל זי ניט אויסלייגן אין דעם זין פּון דער
 „צווייטער תּוֹרָה“, דעם פּלמוד. ער האָט ניט געלאָזן פּויען נייע
 סינאגאגעס און פּייערן דעם אידישן פּסח גלייכצייטיק מיט דעם
 קריסטלעכן. אין פּאלעסטינע האָבן אידן זייער פּיל געליטן פּון די
 קריסטלעכע גלחים, וואָס האָבן דאָרטן געפּוּיט זייערע קלויסטערס
 און געוואַלט מאַכן פּון דעם „אידישן לאַנד“ (אַרץ ישׂראֵל) אַ הייליק
 קריסטלעך לאַנד. אין ירוּשָׁלַיִם האָט קיין איד ניט געטראָט
 וואוינען; מען פּלעגט נאָר צולאָזן איינציקע אידן אויף אַ קורצער צייט
 מתּפּלל זיין פּיי דעם „פּוֹתַל מעֶרְבִי“, דער איבערגעפּליבענער וואַנט
 פּון דעם פּאַרברענטן בית-הַמֶּקְדָּשׁ, און פּאַגיסן מיט טרערן די הייליקע
 שטוינער (זעה בילד אויף ז. 187). די אַלע גזירות האָבן אויפגערייצט
 די אידן, און זיי האָבן ווידער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַן אויפשטאַנד.
 דער אויפשטאַנד האָט אויסגעבראַכן, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן
 אַ מלחמה צווישן דעם ביזאַנטישן קיסר העראַקליוס און דעם פּערסישן
 קיניג. די פּערסישע אַרמיי האָט זיך אַריינגעריסן אין פּאלעסטינע און
 באַלאַגערט ירוּשָׁלַיִם. צו איר זיינען צוגעשטאַנען טויזנטער אידן. די
 פּערסער האָבן איינגענומען אַ סך שטעט, צווישן זיי אויך ירוּשָׁלַיִם,
 און האָבן אַרויסגעטריבן די קריסטן מיט אידישער הילף. עס האָט
 זיך געדוּכט, אַז עס זיינען געקומען „משיחס צייטן“ און דאָס אידישע
 פּאָלק וועט באַקומען צוריק זיין הייליק לאַנד. אָבער ניט לאַנג האָבן
 געבליט די האַפּענונגען. פּערצן יאָר האָבן די פּערסער געהערשט אין
 פּאלעסטינע, ביז וואַנען העראַקליוס האָט צוגיפּגעקליבן אַ גרויסן
 חיל, וואָס האָט זיי אַרויסגעטריבן פּון לאַנד. דאָ האָבן שטאַרק גע-
 ליטן אויך די אידישע פּריינד פּון די פּערסער. עס האָבן זיך אָנגע-
 הויבן שרעקלעכע רדיפות אויף אידן, און אָפּשר וואַלט דאָס געבראַכט
 צו אַ פּולשטענדיקן גירוש פּון דער אידישער באַפּעלקערונג, ווען עס
 וואַלט ניט געקומען די גרויסע היסטאָרישע איבערקערעניש: צען יאָר
 נאָך דעם ניצחון פּון די ביזאַנטינער זיינען געקומען די אַראַבער און
 האָבן איינגענומען גאַנץ פּאלעסטינע און די אַרומיקע לענדער.

אין אראביע, א פארוואַרפענעם ווינקל הינטער מעסאָפּאָטאָמיע, ניט ווייט פון די אידישע צענטערן אין בָּבֶל, האָבן אין מָשָׁך פֿון יאָר־הונדערטער רואיק געלעבט צוזאמען אראבער און אידן. ביידע פעל־קער האָבן גערעדט אראביש און האָבן געפירט איין ארט לעבן: גרויסע מושפּחות אָדער שבתים האָבן זיך פארנומען מיט פלאַנמאַציעס, גערט־נעריי און פי־צוכט, אפיסל אויך מיט האַנדל. אידישע שכטים (בני־נאדיר, בני־קיינוקאָא און אנדערע) האָבן געלעבט אין באַזונדערע פעסטונגען ארום די שטעט יאַטריב (שפעטער מעדינאַ) און כייפאַר. די אראבער זיינען נאָך געווען געצנדיגער, אָפּער פון די אידישע שגנים האָבן זיי זיך צו פיסלעכווייז אָנגענומען מיט אידישע מנהגים און רע־ליגיעזע אידייען. אין דרום־אראביע, אין לאַנד תימן (יעמען), האָט אַ קליינער אראבישער קיניג אפּו־קאַריבאַ מיט זיין מושפּקה אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דערצו האָט אים צוגערעדט איינער פון די אידישע געלערנטע (חכמים), וואָס פלעגן קומען אַהער פון בָּבֶל. זיין זון, יוסף דו־נאָוואַס, איז געווען זייער צוגעבונדן צו אידישקייט; באלד ווי ער איז געוואָרן קיניג האָט ער זיך איינגעשטעלט פאַר די אידן, וואָס מען האָט פאַרפּאָלגט אין דער קריסטלעכער ביזאנטיע, און האָט גע־הייסן באַשטראַפן אויסלענדישע קריסטלעכע סוחרים, וואָס זיינען גע־קומען קיין אראביע. דאָס האָט אריינגעבראַכט אין צאָרן דעם קריסט־לעכן מלך פון דעם נאָענטן לאַנד פּוּש (עטהיאָפיע), און ער איז געגאַנגען אויף אַ מלחמה קעגן דו־נאָוואַסן. די אראביש־אידישע ארמיי האָט ניט אויסגעהאַלטן דעם קאַמף; ארויסגערינגעלט פון פינדל, האָט זיך יוסף דו־נאָוואַס אראַפּגעוואָרפן פון אַ הויכן באַרג אין ים און איז דערטרונקען געוואָרן.

אזוי האָבן זיך אידישע רעליגיעזע פאַרשטעלונגען און לעגענדן פאַרשפּרייט צווישן אראבער און צוגעגרייט זיי צו דער נייער רעליגיע, דעם איש־לאַם, וואָס האָט געשאפן זייער נביא מו־כ־א־מ־ע־ד. דעם אראבישן „נביא“ איז געווען נאָר פרעמד דער גייסט פון די אידישע נביאים, דער אידעאַל פון פרידן און סאַציאַלער גערעכטיקייט. ער איז געווען, ווי אלע אראבער, אַ קריגערישער מענטש, וואָס האָט אפילו זיין נייעם גלויבן געהייסן פאַרשפּרייטן מיט דער שווערד, אָבער ער האָט זיך אָנגעהערט וועגן די העלדן פון דער ביבל, אַבְרָהָמען, מוֹשֶׁה און

אנדערע, און האָט פאַרשטאַנען די נישטיקייט פון געצנדינעריי. „עס איז דאָ איין איינציקער גאָט אין הימל און מוכאָמעד איז זיין נביא“ — אזוי איז געווען דער גרונד-געדאַנק פון דער נייער רעליגיע. מוכאָ-מעד האָט געגלויבט, אז מוֹשֶׁה רבינו אין ישוּ הנוצרי זיינען אויך געווען נביאים, אָבער אים האָט גאָט געשיקט אָנצוזאָגן דער וועלט אַ בעסערע רעליגיע, דעם אישלאָם, און מואַכן אַלע מענטשן פאַר „מוסולמענער“, רעכטגלויביקע. פריער האָט מוכאָמעד געפרובט צוציען צו זיין נייער אָמינה די אידן, דאָס „פאַלק פון בוך“; אָבער ווען זיי האָבן זיך אָפגע-זאָגט צושטיין צו אים, האָט ער קעגן זיי דערקלערט דעם „הייליקן קריג“, אזוי ווי קעגן אַראַבער, וואָס האָבן ניט אָנגענומען די נייע אָמינה. נאָכדעם ווי ער האָט צושלאָגן אַ גאַנצע אַרמיי פון אַזעלכע אַראַבער אַרום זיין געפּוּרט-שטאָט מעקקאַ, האָט ער זיך גענומען צו די אידן. אין דער שטאָט מעדינאַ (יאַטריב) האָט מוכאָמעד מיט זיינע פאַנאַטישע אָנהענגער פאַלאַגערט די פעסטונג, וואוּ עס האָבן זיך פאַר-טיידיקט די אידן פון עַקָט „בני-קיינאַאַ“, און האָט זיי נאָך אַ בלו-טיקן קאַמף אַרויסגעטריבן פון שטאָט. אַנדערע אידישע שְׂמִיּוֹת האָט ער פשוט אויסגעשרגעט אין „הייליקן קריג“, אָדער געמואַכט זיי פאַר קנעכט. געפאַנגענע אידישע פּרויען האָט ער צוגענומען אין זיין „האַרעם“, אַ הויז פאַר זיינע ווייבער. איינע פון די געפאַנגענע, די שיינע זאיינאַב, האָט געוואָלט פאַרסמען מוכאָמעדן און האָט אים דער-לאַנגט אַ שטיקל פלייש מיט סם, אָבער דער „נביא“ האָט אויסגעשפיגן דעם סם און איז געבליבן לעבן. אז ער האָט ביי איר געפרעגט, פאַר-וואָס האָט זי אַזוינס געטאָן, האָט זי געענטפערט: „דו האָסט אָנגעטאָן מיין פאַלק גרויסע צרות, האָב איך אזוי געטראַכט: אויב דו ביסט אַ געוויינטלעכער קריגפירער, וועל איך מיט דיין טויט פאַרוואַיקן מיין פאַלק; אויב אָבער דו ביסט טאַקע אַ נביא, וועט דיר דאָך גאָט אָנזאָגן וועגן מיין פלאַן און דו וועסט בלייבן לעבן“. מוכאָמעד האָט פאַלד גע-הייסן טויטן די אידישע העלדין.

וועגן דעם „הייליקן קריג“ קעגן די אידן ווערט פיל דערציילט אין דער הייליקער תּוֹרָה פון די מוסולמענער, אין „קאַראַן“; פון דאַנען נעמט זיך די שינאַה צו אידן אין דער שפּעטערדיקער אַראַבישער וועלט. פאַלד נאָך מוכאָמעדס טויט האָט אָנגעהויבן דינערן אין גאַנץ אזיע זיין

פייערדיקער רויף: פארשפרייט דעם אישלאם דורכן שווערד צווישן אלע פעלקער, פירט דעם הייליקן קריג! די „קאליפן“, שטעלפארטרעמער פון מוכאמעדן, זיינען געווען גרויסע קריגפירער, וואָס האָבן אויסגע-נוצט דעם גלויבנס-פאָנאָמיוז פון די מוסולמענישע אַראַבער, כדי צו פירן זיי אין בלוטיקע מלחמות קעגן די „אוימוגלויביקע“. אין אַ קורצער צייט האָבן זיי איינגענומען אלע לענדער פון ביידע גרויסע אימפע-ריעס אין אזיע: פערסיע אין ביזאנטיע, אַראַפּגעוואָרפן די אלע הער-שער און אָנגעשמעלט אַראַבישע פאַרוואַלטער. דער קאליף אָמאַר האָט איינגענומען בָּבֶל, פאַלעסטינע און מצרים. אין ירושלים איז אָמאַר אַרױפגעגאַנגען אויף דעם הר-הַפְּנִית, דעם באַרג פון אַמאָליקן בית-הַמקדש, און האָט דאָרטן דערזעען תּוֹרָת און הוֹיפּנּס מיסט; ער האָט געהייסן אויפראַמען דעם מיסט אין בױען אויף דעם אָרט פון בית-הַמקדש אַ מוסולמענישן טעמפל, אַ „מעסגעד“. דאָס איז די אַקסאַ-מעסגעד אָדער אָמאַרס טעמפל, וואָס שטייט נאָך ביז היינט אין ירושלים איבער דעם פּוֹת-ל-מַעֲרָבִי.

26. דער אַראַבישער קאליפאט און די «גאונים». סוף פון

דער מזרח-תקופה

אין זיבעטן יאָרהונדערט (נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג) האָט זיך פון אלע לענדער צווישן פערסיע און מצרים געבילדעט אַ גרויסע אַראַבישע מלוכה מיט דעם נאָמען קאליפאט. אירע הערשער האָבן זיך גערעכנט פאַר יורשים פון די ערשטע קאליפן, מוכאמעדס קרובים און פריינד. אַרום הונדערט יאָר איז די רעזירענץ פון די קאליפן געווען אין דער סירישער שטאַט כּוּשׁ ק, אויפן גרעניץ פון פאַלעסטינע, און דערנאָך האָט מען זי אַריבערגעטראָגן אין דער מעסאָפּאָטאַמישער שטאַט באַגדאַד, וואוּ זי האָט זיך געהאַלטן מער ווי דריי הונדערט יאָר. די לאַגע פון אידן און קריסטן אין די לענדער פון קאליפאט איז געווען ניט קיין געהויבענע: די ניט-מוסולמענער האָט מען ניט פאַר-פּאָלגט, נאָר מען האָט זיי געדריקט מיט שווערע שטייערן. דערפאַר וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען מוכאמעדן פאַר גאָטס נביא און אָנגעמען דעם „אַמתן גלויבן“, האָט מען זיי, לויטן געזעץ פון

קאַראַן, געהאלטן אין דער לאַגע פון פרעמדע, וואָס מוזן צאָלן געלט פאַר דעם רעכט צו לעבן אין לאַנד. אידן האָבן געצאָלט צווייערליי שטייערן: קאָפּשטייער פון יעדער פּערזאָן און גרונדשטייער פון דעם ערד-באַזויץ. די שטייערן האָט מען אויפגעמאַנט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט. גאָר פּרומע קאָליפּן פּלעגן פּאַדערן, און אידן זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזעלכע ווי ביי די מוסולמענער, — אַ קלייד אָדער אַ הוט פון אַ באַזונדער פאַרפּ, אָדער אַ שטיק געלן טויך אויפן ברוסט און אויפן רוקן, פּדי מען זאָל אין גאַס דערקענען די „ניט-גלויביקע“. אידן האָבן ניט אַלעמאָל געפּאָלט אַזעלכע מיאוסע פּאַ-דערונגען. זיי זיינען געווען אַ גרויסע קראַפט אין ווירטשאַפּטלעכן לעבן, און אפילו פּאַנאַטישע אַראַבישע הערשער האָבן געפּילט, און מען קען אָן זיי ניט אויסקומען.

אין פּאַלעסטינע און נאָך מער אין כּבֿל האָבן אידן געהאלטן אין זייערע הענט דעם גרויסהאַנדל אין די שטעט, באַזונדערס דעם האַנדל צווישן פּאַרשיידענע לענדער. עס זיינען געווען סוחרים, וואָס האָבן געפירט זייערע סחורות קיין אייראָפּע, וואו עס האָבן שוין געלעבט גרויסע אידישע מאַסן. די אַראַבישע שפּראַך, וואָס איז געוואָרן אין יענע צייטן אַ וועלט-שפּראַך, האָט אַרויסגעשטופּט אויך ביי אידן די פּריערדיקע אַראַמעאישע; מען האָט אומעטום גערעדט אַראַביש מיט אַ צומיש פון העברעאישע ווערטער, אַ מין אַראַביש-העברעאישן זשאַנגאַן. די געלערנטע האָבן גערעדט און געשריבן ריין אַראַביש, אויף דער שפּראַך פון קאַראַן.

נאָכדעם ווי די מוֹרְחֵי-לענדער האָבן זיך אפּיסל פּאַרוואַקט פון די „הייליקע מלחמות“, האָבן ווידער אויפגעלעבט די אידישע גרויסע קהילות אין כּבֿל. די אַראַבישע קאָליפּן, באַזונדערס אין באַגדאַד, האָבן געמאַכט דעם עקסילאַרן, דעם „ריש-גלזתא“, פאַר אַ מין אידישן מיניסטער, וואָס האָט געזאָלט זיין אַ פּאַרמיטלער צווישן זיין פּאַלק און דער מוסולמענישער רעגירונג. ער האָט געזאָלט אויפמאַנען ביי די אידישע קהילות אַלע מלוכה-שטייערן און אַכטונג געבן, און דאָרטן זאָל אַלץ זיין אין אָרדענונג. דער עקסילאַרן פּלעגט אָפּט זיצן אין קייניגלעכן הויף, צוזאַמען מיט אַלע שְׁכֵרֹת; זיין באַזוך איז געווען זייער אָנגעלייגט ביים קאָליף, ווייל דער אידישער מיניסטער האָט

אלעמאָל מיטגעבראַכט גרויסע שטייער-געלמער פאַרן מוסולמענישן הערשער. דער עקסילאַרד איז אָבער געווען נאָר אַן אָפיציעלער פאַר-שטייער פּוּן דער אידישער באַפעלקערונג ביי דער רעגירונג; די אָמתע פּאַלקס-פירער, זיינע גייסטיקע פּאַרשטייער, זיינען געווען די געלערנטע תּלמודיסטן, וואָס האָבן זיך אַמאָל גערופּן „אַמוראים“, און איצט האָבן זיי באַקומען דעם טיטול גאָונים, ד. ה. גרויסע מענטשן, קלוגע קעפּ.

צוויי גאָונים זיינען געווען צו יענער צייט אין פּבּל: איינער אין סורא, דער אַנדערער אין פּומבדיתא. דאָ האָבן אויפגעלעבט די אַלמע ישיבות (אַקאַדעמיעס) פּוּן דער תּלמודישער צייט, און דער רעקטאָר פּוּן יעדער ישיבה, דער ראש-ישיבה, האָט געטראָגן דעם טיטול „גאָון“. דאָס זיינען ניט געווען געוויינטלעכע הויכשולן, וואו מען האָט נאָר געלערנט און געפּאַרשט: מען האָט דאָ אויך דערקלערט די געזעצן פּוּן דער תּורה און תּלמוד און געשאַפּן נייע געזעצן. דער תּלמוד איז דאָך געווען ניט קיין געזעצבוך, נאָר אַ גרויסע זאַמלונג פּוּן מיינונגען און פּאַרשיידענע פּירושים צו דער תּורה און דער משנה; פּוּן דעם גאַנצן פּלאַנמער סבּרוֹת און פּירושים האָט מען געדאַרפט אויספירן באַ-שטימטע דינים פאַר אַלע פּאַלן פּוּן פּראַקטישן לעבן. דאָס האָט מען געמאַך אין די ישיבות. צו די ראשי-ישיבות פּלעגט מען זיך ווענדן פּוּן אַלע אידישע קהילות אין אַלע לענדער מיט שאַלות, ווי צו טאָן אין דעם און דעם פּאַל פּוּן רעליגיעזן און געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין משפּחה-זאַכן (חתונות, גּטן), אין באַציאונגען צו די אַרומיקע פעלקער; די ראשי-ישיבות, די גאָונים, פּלעגן פּאַרשן דעם ענין אויפּן גרונד פּוּן תּלמוד און פּסקענען דעם דין; זייערע „תּשׁובּות“ אויף אַלע אָנפּראַגן פּלעגן זיי פּונאַנדערשיקן אין פּאַרשיידענע קהילות. די גאָונים זיינען געווען די אויבערשטע ריכטער (בְּיָינים), צו וועלכע מען פּלעגט זיך ווענדן פּוּן אומעטום אין וויכטיקע געריכטלעכע פּראָצעסן. צוזאַמען מיט דעם עקסילאַרד פּלעגן זיי באַשטימען בְּיָינים אין פּאַרשיידענע קהילות. די גאָונים פּלעגן אַריינפירן יעדן נייעם עקסילאַרד אין זיין אַמט. דאָס איז געווען אַ גרויסער יום-טובּ. אין אַ שפּתדיקן טאָג פּלעגט מען דעם נייעם עקסילאַרד אַוועקזעצן אויף אַ הויכער בימה אין דער שול צווישן ביידע גאָונים, פּוּן סורא און פּומבדיתא; מען פּלעגט

אים אויפדופן צו דער תורה, און ער האָט געהאלטן אַ דרָשה; אויב ער איז ניט געווען אַ געלערנטער, פלעגט פאר אים די דרָשה האַלטן דער סוראער גאון. דערנאָך פלעגט דער תּוֹן זאָגן די ברכות לַפְּבוֹד דעם „ריש-גְּלוּתא“, די גאונים און אלע פאַרשטייער פון די קהילות; נאָכן דאוונען פלעגט מען גיין אויף אַ מאָלצייט אין דעם פּאַלאַץ פון עק-סילאַרך. די שימתות פלעגן דויערן אַ גאַנצע וואָך.

ניט אלע אָפּער זיינען געווען צופרידן מיט דער הערשאַפט פון די גאונים. אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט זיך געשאַפן אַ פאַרטיי, וואָס האָט געהאַלטן, אז מען טאָר ניט מאַכן פון דעם תּלמוד אַ צווייטע הייליקע תּורה, אז די דינים פון תּלמוד זיינען ניט פון גאָט, נאָר פון מענטשן, און קיינער איז ניט מהוייב זיי צו פאַלגן. בראש פון דער פאַרטיי האָט זיך געשטעלט עָנָן בֶּן-בְּוִיד, איינער פון דער עקסילאַרכישער מִשְׁפַּחָה. ווען זיין קרוב, דער עקסילאַרך איז געשטאַרבן אָן קינדער, האָט ענן געוואָלט פאַרנעמען זיין אָרט, אָפּער די גאונים פון סורא און פומבדיתא האָבן ניט דערלאָזן דעם אַפיקורס צו דער הויכער שטעלע. דאן איז ענן אָפּן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם תּלמוד און האָט געגרינדעט אַ סעקטע פון נייע צדוקים, וואָס האָבן דערנאָך באַקומען דעם נאָמען „בְּנֵי-מִקְבָּא“ אָדער בְּנֵי אֵיִם (קאַראַומער), ווייל זיי האָבן געהאַלטן נאָר פון דעם „מקרא“, פון תּוֹרַת-מוֹשֶׁה, אָפּער ניט פון תּלמוד. זיי האָבן זיך אָפּגעטיילט פון פאַלק מיט זייערע באַזונדערע מנהגים, למשל: אין דער נאַכט צו שבת פלעגן זיי זיצן אין דער פינסטער, ווייל אין דער תּורה שטייט, מען זאָל ניט אָנצינדן קיין ליכט אום שבת, הייסט דאָס, אז מען זאָל אַפּילו פון פרייטאָג ניט אָנגרייטן קיין ליכט; אים שבת האָבן זיי ניט געגעסן געוואַרעמטע שפייזן און פלעגן זיך ניט רירן פון אָרט דעם גאַנצן טאָג, אויסער גיין אין שול דאוונען. מַצוֹת צו פסח פלעגן זיי באַקן ניט פון ווייסע, נאָר פון טונקעלע מעל, ווייל דאָס מוז זיין לויט דער תּורה „ברויט פון אַרימקייט“ (לֶחֶם עֲוִי); שבועות האָבן זיי געפיערט, אזוי ווי די אַלטע צדוקים, נאָר אין דעם ערשטן טאָג פון וואָך, זונטאָג, ווייל אין דער תּורה שטייט „אויף מאַרגן נאָך שבת“. פכלל האָבן די בְּנֵי אֵיִם זיך געהאַלטן שטרענג אָן די ווערטער, ניט אָן דעם זין פון דער תּורה. זיי האָבן ניט געקענט צופאַסן די אַלטע ביבלישע געזעצן צום

לעבן פון דעם איינצלנעם מענטשן און נאך ווייניקער צום לעבן פון גאנצן פאָלק. אָפטיילנדיק זיך פון פאָלק מיט זייערע מנהגים, האָבן די קבאים געבילדעט אַ פאַרשלאָסענע סעקטע און אין דער ווייטער-דיקער געשיכטע זיינען זיי געוואָרן אזוי ווי אַ באַזונדער קליין פאָלק. זיי האָבן פיינט געהאַט די פּלומדיסטן אָדער „ראַבאָניטן“, וואָס פּאָלגן זייערע כּבָּנים, און די גאָנים האָבן די סעקטאַנטן אויך גערודפּט.

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ענן געמוזט פאַרלאָזן כּבָּל און אַרבערפּאָרן קיין אַרץ-ישׂראַל. אָבער אין דעם הייליקן לאַגד האָט זיך די סעקטע ניט פאַרשפּרייט, ווי אויך ניט אין כּבָּל, און נאָר אין די ווייטע פּערסישע שטעט האָט זי געפּינען מער אָנהענגער. קעגן די קבאים איז שאַרף אַרױסגעטראָטן אין זיין בוך איינער פון די באַרימטע גאָנים, סעַדְיָה (אין דער ערשטער העלפּט פון צענטן יאָרהונדערט). סעדיה, דער גאָן פון סורא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער פּלומדיסט, נאָר אויך אַ טיפּער דענקער און שפּראַך-קענער. ער האָט געשאַפן אַ גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט אָנגעהויבן איבערזעצן אויף אַראַביש דעם גאַנצן תנ"ך, פּדי געבילדעטע אַראַבער און אַראַביש ריינדיקע אידן זאָלן קענען פאַרשטיין די הייליקע ביכער. זיין הױפּט-ווערק אָבער איז געווען דאָס פּילאָזאָפּישע בוך „אַמוּנּוֹת וּדְעוּת“ (גלױבנס און מיינונגען), וואָס ער האָט געשריבן אין אַראַביש און וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף העברעאיש. סעדיה גאָן האָט דאָ געוואָלט שָׁלוֹם מאַכן צווישן אַמוּנּוֹה און שְׁכָל, רעליגיע און פּילאָזאָפּיע. אַ גאָט מוז זיין אויף דער וועלט — האָט ער געמענעט, — ווייל אַ שאַפּונג קאָן ניט זיין אָן אַ באַשאַפּער. נאָר פּדי מענטשן זאָלן דאָס פאַרשטיין און זאָלן וויסן, ווי צו פירן זיך אין לעבן, האָט זיך גאָט אַנטפלעקט אויף דעם באַרג סיני און האָט געגעבן מוֹשֶׁה זיין תּוֹרָה פאַרן פּאָלק ישׂראַל. דער מענטש האָט אַ פּרייען ווילן: פּאָלגן אָדער ניט פּאָלגן די געפּאָטן פון דער תּוֹרָה; דער וואָס פּאָלגט, דער צדיק, וועט באַלױנט ווערן אויף יענער וועלט, און דער כּשֶׁע וועט באַשטראַפּט ווערן. עס איז דאָ אַ „יענע וועלט“: נאָכן טױט פון גוף לעבן דאָרטן די נשָׁמוֹת. עס וועט אָבער קומען אַ צייט, ווען אַלע טױטע וועלן לעבעדיק ווערן (תּחַיִת-הַמֵּתִים), און דאָן וועט קומען אַ נייע וועלט, די וועלט פון משיח. אזוי איז סעדיה גאָן געווען דער

ערשטער צווישן די תלמודיסטן, וואָס האָט געשאַפן אַ סיסטעם פון אידישער דאָקטרינע, גלויבנס-פרינציפן. ער האָט געגרינדעט די מיטל-אַלטערלעכע רעליגיעזע פילאָזאָפיע, וואָס האָט זיך אנטוויקלט שוין אין די אייראָפּעאישע לענדער.

סעדיה גאָן איז ניט לאַנג געבליבן אויף זיין הויכער שטעלע אין סורא. ער האָט זיך צעקריגט מיט דעם עקסילאַרד כּויד פּן-יפּאי, און אין פּבל האָפּן זיך געבילדעט צוויי פּאַרטייען: דעם גאַנס און דעם עקסילאַרכס; איין פּאַרטיי האָט די אַנדערע פּאַרטיי ביי דעם קאַליף. סעדיה האָט געמוזט אויף אַ לענגערע צייט פּאַרלאָזן די ישיבה אין סורא. אינגעכץ איז ער געשטאָרבן (יאָר 942).

נאָך זיין טויט האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. עס איז נאָר געבליבן די צווייטע ישיבה אין פּומבדיתא. צוויי נאשי-ישיבות פון פּומבדיתא, רב שריירא און זיין זון רב האי, זיינען געווען די לעצטע גרויסע גאַננים אין פּבל. זיי זיינען געווען שטרענגע תלמודיסטן און האָפּן ניט פּאַרמאָגט וועלט-לעכע וויסנשאַפטן ווי סעדיה. רב שריירא האָט אָנגעשריבן אַ קורצע געשיכטע פון דעם תלמוד און זיינע שאַפּער, די פּנאים, אַמוראים און גאַננים, אַזוי ווי ער וואָלט געפילט, אַז די גאַנצע תלמודישע תקופה איז פּבל גייט שוין צו ענדע. זיין זון רב האי איז טאַקע געווען דער לעצטער פּומבדיתישער גאַן. נאָך זיין טויט האָט מען אויסגעוויילט פאַר אַ גאַן דעם יונגן חזקיה, אַן אוראייניקל פון דעם עקסילאַרד כּויד פּן-יפּאי. ער האָט געזאָלט פּאַראייניקן אין זיין פּערזאָן ביידע מיטולן: עקסילאַרד און גאַן, אָבער אים איז באַשערט געווען ביידע צו פּאַרלירן. מען האָט אָנגעגעבן דעם קאַליף פון באַגדאַד אַ מסירה, אַז דער עקסיל-לאַרד וויל ווערן אַ נייער קלך ביי אידן; דער קאַליף האָט געהייסן אַריינזאָרפן חזקיהו אין געפּענגעניש און אָפּגעמען ביי אים זיין גאַנץ פּאַרמעגן. אַזוי איז געפּאַלן אין אַיין צייט די מאַכט פון די עקסילאַרכן און די גאַננים (אין עלפּטן יאָרהונדערט לויט קריסטלעכער צייט-רעכענונג).

צו יענער צייט איז זיך אויך צעפּאַלן דער באַגדאַדישער קאַליפּאַט. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער קאַליפּאַט אין קוצרים (פּאַטימישע קאַליפּן) און אין פּאַלעסטינע. אויף אַ קורצער צייט האָט אויפגעלעבט

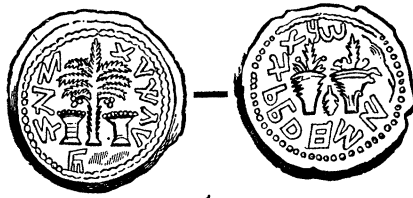
דער אידישער צענטער אין ארץ-ישראל. אין ירושלים האָבן זיך באַוווּיזן אַרטיקע גאַננים, וואָס האָבן געוואָלט אַריבערטראָגן אין הייליקן לאַנד די גייסטיקע פירערשאַפט (העגעמאָניע) פון צעפּאַלענעם בְּבֵל. אָבער זיי איז דאָס אױך ניט באַשערט געווען. צום סוף פון עלפטן יאָר-הונדערט זיינען געקומען קיין פּאַלעסטינע פון אייראָפּע די קריסטלעכע קרייצפּאַרער צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פון מוזאַמעדאַנער; זיי האָבן איינגענומען ירושלים און אַנדערע שטעט און האָבן פון דאָרטן אַרויסגעטריבן כמעט אַלע אידן (יאָר 1099).

אַזוי זיינען אין די מוֹזָח-לענדער, אין אַזיע און צפּון-אַפריקע, קרויב געוואָרן די אַלטע אידישע צענטערן. אָבער צו יענער צייט האָבן זיך שוין צעוואַקסן די נייע צענטערן אין אַייראָפּע: אין שפּאַניע, איטאַליע, פּראַנקרייך, דייטשלאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופּה אין דער אידישער געשיכטע: נאָך דער מוֹזָח-תּקופּה איז געקומען די מַעֲבָב-תּקופּה — די אייראָפּעאישע, אין וועלכער מיר לעבן נאָך ביז צו היינטיקער צייט.

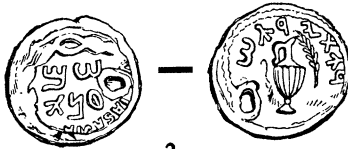

24. כּוּתל מערבי

25. אלטע אידישע מטבעות אין פאלעסטינע

1.

2.

1. א מטבע פון שמעון חשמונאי: א פאלמע מיט צוויי פרוכט-קארבן און מיט דער אויפשריפט "לגאולת ציון" (צו דער גאולה פון ציון).
2. א מטבע פון בר-כוכבא מיט די אויפשריפטן "שמעון" און "לחרות ישראל" (צו דער באפרייונג פון ישראל).

26. אלטע פוילישע מטבעות מיט אידישע אויפשריפטן

3

2

1

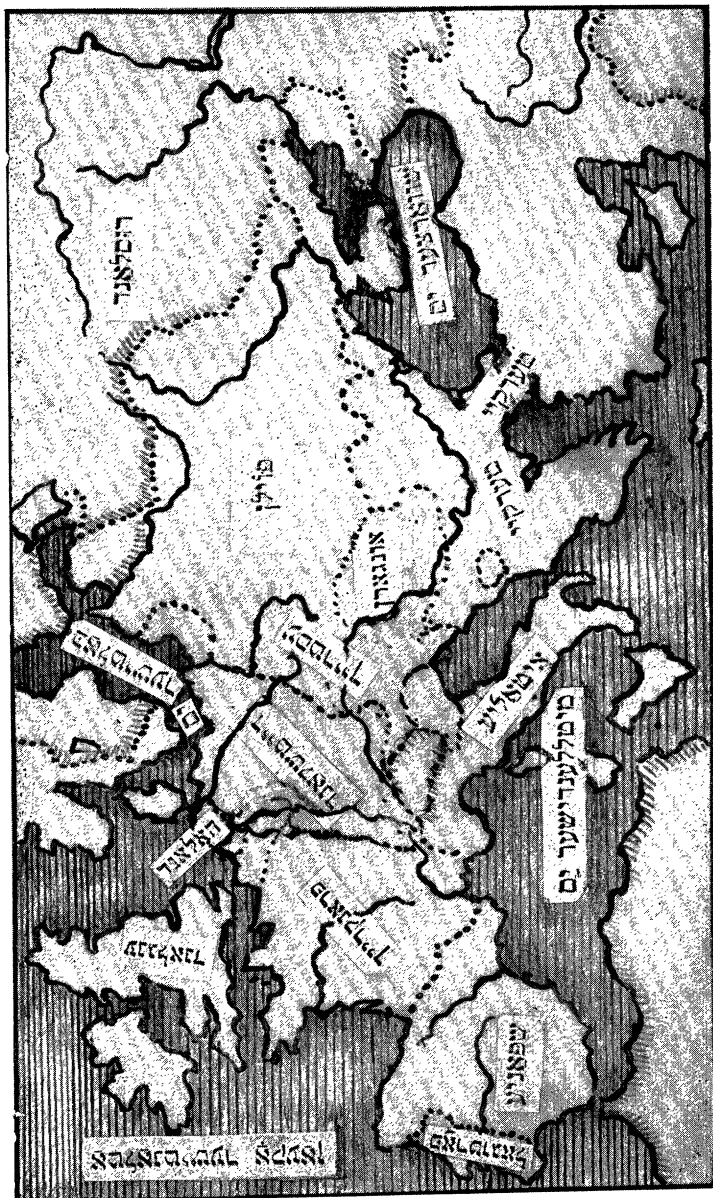
- 1-3. פוילישע מטבעות מיט אויפשריפטן פון אידישע מינץ-מייסטערס: אברהם בר יצחק, ברוחה (ברוכה, ברוך?) הכהן, ברכיה.

צווייטער טייל

די מערב-תקופה

דאָס פּאָלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלער
און נייער צייט

27. קארטע פון די אלטע אידישע ישובים אין אייראָפּע

27. די ערשטע אידישע ישובים אין אייראָפּע

רוי זיינען אידן געוואָרן פון אַ מוֹרָח-פּאָלק אַ מַעֲרַב-פּאָלק, פון אַזאַטן — אייראָפּעער? דאָס האָט געמאַכט די רוי מי שיע אי-מ-פּעריע, וואָס האָט געהאַט איר הויפּט-לאַנד אין אייראָפּע (איטאַליע) און האָט פאַרשפּרייט איר הערשאַפּט אויף די לענדער פון אַזיע און אַפּריקע מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק. ווען דער רוימישער הערשער אין אַזיע פּאַמפּיי האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער פאַרשיקט קיין רוים דעם מלך אַריסטאָפּול מיט זיין מִשְׁפָּחָה און נאָך אַ גרופּע גע-פּאַנגענע. אינגעכן האָט זיך שוין געבילדעט אַ אידישער ישוב אין דער שטאָט רוים. נאָכן גרויסן הורבן פון ירושלים האָט דער פירער פון דער רוימישער אַרמיי טיטוס פאַרטריבן קיין רוים און אַנדערע אי-טאַליענישע שטעט נאָך אַ מאַסע אידישע געפּאַנגענע. פיל אידן פון פּאַלעסטינע, סיריע און מצרים האָבן זיך פּרייוויליק באַזעצט אין איטאַליע, צוליב האַנדל-געשעפטן, וואָס די מוֹרָח-האַפּנס פון מיטל-לענדישן ים (אַלפּסנדריה און אַנדערע) האָבן געפירט מיט די אי-ראָפּעאישע האַפּנס. שוין אין די ערשטע יאָרהונדערטן נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות אָדער „סינאַגאָגן“ אין רוים און אין עטלעכע שטעט פון דרום-איטאַליע (ווענאַזא, נעאַפּאָל און אַנדערע). יעדע „סינאַגאָגע“ האָט געהאַט אירע פּאַרשטייער, „אַרכאַנאָג“, איר כּב מיט דעם טיטול „אַרכי-סינאַגאָג“, אירע ריכטער (בְּנֵינִים) און געלערנטע אָדער שרייפּער („גראַמאַטייוס“, סופּר). די איטאַליענישע אידן האָבן גערעדט אין דער שפּראַך פון דער אַרומיקער באַפּעלקערונג: גריכיש אָדער לאַטייניש, מיט אַ צומיש פון העברעאישע ווערטער. די אויפּשריפטן אויף אידישע מצבּות פון

יענע צייטן, וואָס מען האָט געפונען אין די אונטערערדישע „קאָמאַ-
קאָמפּעס“ פון רוים, זיינען געשריבן מייסטנס גריכיש. די נעמען פון
די פאָרגאַבענע זיינען העברעאישע (יהודה, שמואל, בינבין, שָׁרָה,
ריבקה, אָסתר) און רויםישע (טיבעריוס, מאַרצעלוס, סאַבינאַ, יוליאַ,
לוקרעציאַ). זעלטן ווען מען געפינט מצבות אין ריין-העברעאיש, נאָר
דאָס וואָרט „שָׁלוֹם“ (פּרידן) איז אָפט אויסגעקריצט צום סוף אויף די
גריכיש אין לאַטייניש געשריבענע מצבות.

זייער אַלטע אידישע קהילות האָבן זיך געפונען אויך אין גריכנ-
לאַנד, וואָס איז אין יענע צייטן געווען אַ טייל פון דער רויםישער
אימפעריע. ווען דער אַפּאָסטאָל פּאַול איז אומגעפאָרן איבער דער
וועלט צו פאַרשפּרייטן דעם קריסטלעכן גלויבן, פלעגט ער האַלטן רעדעס
אין די אידישע „סינאַגאָגן“ פון די גריכישע שמעט קאָרינַט, אַטהען,
טעסאַלאָניק (סאַלאָניק) און אַנדערע. ווען די גרויסע אימפעריע איז
זיך צעפאַלן אויף צוויי העלפטן: די לאַטיינישע מיט דער הויפּטשטאָט
רוים און די ביזאַנטיש-גריכישע מיט דער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנטי-
טינאָפּאָל, האָט זיך געשאַפן אַ אידישע קהילה אויך אין קאָנסטאַנטי-
נאָפּאָל. אין דער דאָזיקער שטאָט, צווישן שוואַרצן און מיטלענדישן
יב, האָבן אידישע סוחרים געפירט גרויסע האַנדל-געשעפטן מיט
אַלכסנדריה און די פּאַלעסטינישע פּאָרטן. דער מורח און דער מערב,
אַרץ-ישראל און „תּוֹחַן לְאֶרֶץ“ (אויסלאַנד פאַר פּאַלעסטינער אידן)
זיינען געווען ענג פאַרבינדן אין דער ביזאַנטישער אימפעריע, ביי
וואַנען די אַראַבער האָבן ניט אָפּגענומען פּאַלעסטינע ביי די ביזאַנטי-
טינער. אָבער אויך שפּעטער, ווען ביזאַנטיע איז געוואָרן אַ קליינע
מלוכה אויף דעם פּאַלקאַנישן האַלבאינזל, האָבן די דאָרטיקע אידן אָנגע-
נעהאַלטן שטענדיקע פּאַציאָנגען מיט זייערע ברידער אין פּאַלעסטינע
און קַבֵּל.

אין פינפטן יאָרהונדערט איז די מערב-רויםישע אימפעריע זיך
צעפאַלן. די „פּאַרבאַרן“ פון מיטל-אייראָפּע, די גאַטן און גערמאַנען,
האָבן זיך עטלעכע מאָל אַריינגעריסן אין איטאַליע און חרוב געמאַכט
רוים, אזוי ווי רוים האָט אַמאָל חרוב געמאַכט ירושלים. גאַטישע און
לאַנגפאַרדישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן,
האָבן אַ לאַנגע צייט געהערשט אין איטאַליע; רוים איז געוואָרן די

הייליקע שטאָט פון די פּוּפּסמאָן, די „פּוּהנאָים גרולאָים“ פון דער קריסט-
 לעכער קירך. זיי האָבן געוואָרנט וועגן דעם, אז די אידן זאָלן חלילה
 ניט אָפּציען די נייע קריסטן פון זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן אויך
 ניט גענויט די אידן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אזוי ווי מען
 האָט דאָס געמאָך אין דער נאַענטער „באַרבאַרישער“ מלוכה, פּראַנקרייך.
 אין דער אַמאָליקער רוֹמישער פּראָווינץ גאַלליע, וואָו קליינע
 אידישע ישובים האָבן עקזיסטירט נאָך פון גאָר אַלטע צייטן (למשל,
 אין דער שטאָט מאַרסעל, וואָס האָט געפירט אַ ברייטן האַנדל
 מיט אַלפּסנדריה), האָבן געהערשט די פּראַנקן. דער פּראַנקישער פירער
 כלאָדוויג האָט מיט דער הילף פון די קאַטאָלישע קריסטן פאַרכאַפט
 די מאַכט און האָט געגרינדעט אין גאַלליע די פּראַנקישע מלוכה —
 פּראַנקרייך (אַרום יאָר 500 נאָכן קריסט). אַלע מלכים פון
 כלאָדוויגס משפּחה, דער מער־אָווינגישער דינאַסטיע, זיינען געווען
 פאַרבונדן מיט די קריסטלעכע בישאָפּן, וואָס האָבן געהאַט נאָר איין
 זאַרג: מאַכן אַלע „באַרבאַרישע“ געצנדיגער פאַר קריסטן. גרויסע
 היינדישע מאַסן אין שמעט און דערפער האָבן אָנגענומען דעם קאַט-
 טאָלישן גלויבן, אָבער פון די אידן, וואָס האָבן געלעבט צווישן זיי,
 האָט זיך קיינער ניט געוואָלט לאָזן שמוּדן. דאָס האָט אויפגעפּראַכט
 קעגן זיי די קאַטאָלישע גלחים און די ניי־געטאָפּטע פּראַנקישע הערשער.
 די גלחים פלעגן אין זייערע פאַרזאַמלונגען (סינאָדן, קאָנצילן) אַרויס-
 געבן באַשלוסן (קאַנאָנס), אז קריסטן זאָלן זיך דערווייטערן פון אידן
 ווי נאָר מעגלעך, ניט עסן און ניט טרינקען מיט זיי, ניט פירן מיט זיי
 קיין פריינדשאַפט, אויסלייזן ביי זיי די קריסטלעכע דינער און דינסטן,
 וואָס קענען זיך „אַנשמעקן“ מיט אידישקייט. עס זיינען געווען
 פּאַלן, ווען מען האָט אידן געטאָפּט מיט געוואָלט.

אזא מעשה האָט אָפּגעמאָך דער בישאָפּ אווימוס אין דער שטאָט
 קלער מאַן. ער פלעגט שמענדיק איינרעדן די דאָרטיקע אידן, זיי
 זאָלן זיך טאָפּן; אַלע האָבן אים אויסגעלאַכט, נאָר איינער האָט זיך
 געשמדט. אַמאָל, פּשעט דער מושמר איז גענאַנגען אין אַ קירך־פּראָ-
 צעסיע מיטן קרייץ אין דער האַנט, האָט מען פון אַ אידיש הויז אויס-
 געגאַסן אים אויפן קאַפּ אַ טאַפּ מיט פאַרשמונקענעם אייל. דאָס האָט
 אויפגעפּראַכט די קריסטן; זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף דער סינאַגאָגע

אין האָבן זי אינגאנצן צעשמערט. דער בישאָף האָט צונויפגערוּפן די אידישע פּאַרשטייער און געזאָגט, אַז אױב די אידן וועלן זיך ניט טױפן, וועט מען תיכּף אַלעמען פּאַרטרייבן פון שטאָט. פינף הונדערט אידן האָבן באַשלאָסן צו טױפן זיך אױף אַ צייט, פּיו עם וועט מעגלעך זיין ווידער אומקערן זיך צום אידישן גלױבן. — נאָך אַזא מעשה האָט זיך געטראַפן אין דער הױפטשטאָט פּאַריז. דאָרטן האָט געלעבט אַ רייכער איד פּריסקוס, וואָס איז געווען אַ פּינאַנץ־אַגענט פּיים הױף פון דעם קיניג כילפּעריק. דער קיניג און דער בישאָף גרעגאָר פּלעגן אים שטענדיק אײנרעדן, ער זאָל אָננעמען דעם קריסטלעכן גלױבן, אָבער ער האָט וועגן דעם אפילו ניט געוואָלט הערן. אײנמאָל, ווען זיי זיינען געזעסן אַזוי זאַלבעדריט, האָט דער קיניג געהייסן דעם בישאָף אַרױפּלעגן דעם אידן די האַנט אױפן קאָפּ און מאַכן אַ קריסט־לעכע ברכה. פּריסקוס האָט זיך אַרױסגעריסן פון זיינע הענט. כילפּעריק האָט אַ געשרײ געטאָן מיט פּעם: „אָ, דאָס אומגלױביק פּאָלק, וואָס וויל ניט אָנערקענען גאָטס זין (יעזוס)!“ פּריסקוס האָט געענטפּערט: „גאָט האָט קײנמאָל ניט חתונה געהאַט מיט אַ פּרוי און ניט געקאָנט האָבן אַ זון.“ דאָ איז דער קיניג גאָר פּיז געוואָרן. ער האָט אָנגעהױבן סטראַשען, אַז ער וועט אַרױסטרײבן פון לאַנד אַלע אידן, וואָס וועלן זיך ניט טױפן; אַ סך האָבן זיך דערשראָקן און האָבן זיך געטױפּט, אָבער פּריסקוס איז געבליבן פּעסט אין זיין אָמונה, און מען האָט אים אַרײנגעזעצט אין תּפּיסה. ווען מען האָט אים אױף אַ צײט באַפּרײט פון תּפּיסה, איז אױף אים אָנגעפּאלן אײנער פון זיינע פּײנד, אַ געשטדטער איד, און האָט אים געהרגעט.

דער לעצטער מעראַווינגישער קיניג דאַגאַבערט האָט אַרױסגעגעבן אַ באַפּעל, אַז אַלע ניט געטױפטע אידן זאָלן פּאַרלאָזן פּראַנקרייך (יאָר 629). דאָס איז געווען אין דער צײט, ווען קײן פּראַנקרייך זיינען אָנגעלאָפן מאַסן אידן פון דער שְׂכְּנִישער שפּאַניע, וואו מען האָט זיי שרעקלעך געפּײניקט. אָבער דעם באַפּעל דאַגאַבערטס איז שווער געווען אױסצופירן: אַ טײל אידן האָבן זיך געמאַכט פאַר קריסטן, בלױבנדיק אין האַרצן בײ זײער אָמונה; אַ טײל זיינען אַרױפּגעפּאַרן אין די רוים־פּראָווינצן. אידישע קהילות זיינען געבליבן אין מאַרסעל, פּאַרדאָ און נאָך עטלעכע שטעט. עס האָבן זיך געבילדעט נײע אידישע

ישוכים אין די שמעט פון דייטשלאנד, וואָס איז דאָן געווען אַ טייל פון פראַנקרייך, אָבער איז געווען אומאָפּהענגיק פון פאַרזוער צענטער.

נאָר שלעכט איז געווען די לאַגע אין שפּאַניע. דאָ האָבן אירן געלעבט נאָך פון דער צייט, ווען דאָס לאַנד האָט געהערט צו דער רוימישער אימפעריע. אין דער זעלפיקער צייט, ווען אין גאַלליע האָבן געהערשט די פראַנקן, האָבן אין שפּאַניע די וועסטיגאָטן אָפּגענומען די מאַכט ביי די רוימער. די ערשטע וועסטיגאָטישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, זיינען געווען ניט קאטאָליקן, נאָר אַריאַנער, וואָס האָבן געהאַלטן דעם גרינדער פון קריסטנטום ניט פאַר אַ גאָט, נאָר בלויז פאַר אַ הייליקן מענטשן; ביי די קאטאָליקן האָט מען די אַריאַנער געהאַלטן פאַר האַלבע אידן; זיי זיינען טאַקע געווען באַ-פריינדעט מיט אידן און געלעבט מיט זיי בשלום. אָבער צום סוף פון זעקסטן יאָרהונדערט האָט דער וועסטיגאָטישער קיניג רעקאַרעד אָנגענומען דעם קאטאָלישן גלויבן און אַריינגענומען אין דער מלוכה פאַרוואַלטונג די קאטאָלישע בישאָפּן. די קירכן-סינאָדן פון טאַלעדאָ, דער שפּאַנישער הויפטשטאָט פון יענער צייט, זיינען געוואָרן אַ מין פאַרלאַמענט, וואָס האָט אונטער דער פירונג פון דעם קיניג אַרויס-געגעבן געזעצן פאַרן פּאָלק. פאַרשטייט זיך, אז ביי די הערשנדיקע נלחים איז געווען נאָר איין וואונש: שאַפן אַ ריינע קריסטלעך-קאטאָלישע מלוכה. די גוישע באַפעלקערונג האָט מען שוין פּמעט אינגאַנצן געמאַכט פאַר קריסטן, און נאָר די אידן האָבן זיך ניט געוואַלט טויפן. האָט מען זיי אָנגעהויבן פאַרפּאָלגן מיט גזירות פון די אַמאָליקע ביי-זאַנטישע קיסרים: אידישע ערדבאַזיצער האָט מען פאַרבאָטן האַלטן קריסטלעכע קנעכט, אָן וועלכע מען האָט ניט געקענט אויסקומען אין דער לאַנדווירטשאַפּט; דער טאַלעדער סינאָד האָט בכלל פאַרבאָטן קריסטן פירן געשעפטן מיט אידן. אז דאָס האָט ניט געהאַלפן, האָט מען זיך גענומען פאַר אַ מיטל, וואָס איז געוואָרן אַ מאָדע אין יענע צייטן: טויפן אידן מיט געוואַלט.

דער קיניג סיוזעבאָט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל (יאָר 613), אז אידן, וואָס ווילן זיך ניט טויפן, זאָל מען אַרויסטרייבן פון לאַנד. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע גזירה: אין שפּאַניע האָבן געלעבט

גרויסע אידישע מאסן, פיל פון זיי האָבן זיך פאַרנומען ניט מיט האַנדל, נאָר מיט לאַנדווירטשאַפט, אזוי אז דער גירוש וואָלט זיי אינגאנצן געמאַכט פאַר אַרימעלייט. האָבן זיך טאַקע אַ סך אידן געלאָזט שמוך, בלייבנדיק אין האַרצן ביי זייער אַלטן גלויבן; אַנדערע האָבן געפרובט עמיגרירן קיין פראַנקרייך, אָבער דאָ האָט זיך דער פראַנז-קישער קיניג דאָנאַבערט דערשראָקן און, ווי מיר האָבן שוין פריער דערציילט, געהייסן טרייבן אידן אויך פון זיין לאַנד. איז ווידער גע-בליבן נאָר איין וועג: ווערן פאַלשע קריסטן. אָבער מיט דער צייט איז די לאַגע פון אַזעלכע אַ נויט, געצוואַנגענע צום שמוך, געוואָרן ערגער ווי די לאַגע פון יידן, וואָס האָבן זיך אָפן געהאַלטן ביי זייער גלויבן. אין איינעם פון די טאַלעדער סינאָדן איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס, אז אויף להבא זאָל מען ניט טויפן אידן מיט געוואָלט, אָבער די, וואָס האָבן זיך שוין געטויפט, טאָרן זיך ניט אומקערן צו אידישקייט, און אויב זיי וועלן דאָס טאָן, מוזן זיי האַרט באַשטראַפּט ווערן. דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די גרעסטע יסורים פאַר די שפּאַנישע אידן. מען האָט נאָכגעשפּירט נאָך די פאַלשע קריסטן, ווי פירן זיי זיך, צי גייען זיי זונטאָג אין דער קירך אָדער זיי היטן אָפּ שפּת ביי זיך אין הויז, ווי ערציען זיי זייערע קינדער, צי עסן זיי טרייפע שפּייזן אָדער נאָר קאָפּ. האָט מען וועמען עס איז געכאַפט ביי אָפּהיטן אידישע מנהגים, פלעגט מען אים אַריינזאָרפן אין תּפּיסה, שלאָגן און שמויסן, אויסרייסן די האָר פון קאָפּ, אָפּנעמען ביי אים די קינדער און אַוועק-געבן אין די קלויסטערס פון די קאַטאָלישע מאָנאַכן. פיל מאָל האָבן די פאַלשע קריסטן אָנגעגעבן אין די טאַלעדער סינאָדן אונטערטעניקע בקשות, אז זיי וועלן שוין זיין גוט און פרום, דאווענען אין דער קירך און אָפּהיטן אַלע קריסטלעכע מנהגים, נאָר מען זאָל זיי ניט גויטן עסן חזיר-פלייש, ווייל זיי קענען דאָס ניט פאַרטראָגן.

אזוי האָבן זיך די שפּאַנישע אידן געפלאָגט נאַנצע הונדערט יאָר, ביז וואַנען זיי האָבן דערהערט, אז פון אַפּריקע גייט אויף שפּאַניע די אַראַבישע אַרמיי. האָבן זי זיך דורך זייערע אַפּריקאַנישע פּרידער צוגע-נויפגעערט מיט די אַראַבער און צוגעזאָגט זיי הילף ביי דער עראָבע-רונג פון לאַנד. די אַראַבער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שפּאַניע דורך דעם שמואָלן ים-פּאַס פון גיבראַלטאַר, האָבן איינגענומען די הויפט-

שטאַט מאָלדראַ, דעם נעסט פון פאנאטישע נַלְחִים, אין נאָך אנדערע שטעט (יאָר 711). אידן האָבן מיט פרייד באַגריסט די נייע אַראַבישע הערשער, מיט דער האָפענונג, אז דער מוסולמענישער פאנאטיזם וועט ניט זיין אזוי שרעקלעך ווי דער קריסטלעכער. און זייער האָפענונג האָט זיי מאַקע ניט אָפגענאַרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן די אויפבלי-צייט פון אַראַביש-אידישער קולטור אין שפּאַניע.

עס איז געווען נאָך אַ ווינקל אין אייראָפּע, וואו אידישע ישובים האָבן זיך געגרינדעט אין דער גאָר אַלטער גריכיש-רוימישער צייט. אויף די ברעגעס פון שוואַרצן ים צו אָפּן-זייט, אויף דעם האַלבאינזל מאַורידא אָדער קריס האָבן זיך אידן פאַזעצט אין די גריכישע קאָלאָניעס, ווי אומעטום אין דער העלעניסטישער דיאספּאָראַ. ווען די רוימער האָבן תּרוב געמאַכט ירוּשָׁלַיִם, זיינען שוין געווען אידישע קהילות אין דער קרימער באַספּאָראַנישער מלוכה, אין די שטעט פאַנטי-קאַפּיי (היינט קערטש), טעאַדאַסיע (פעאַדאַסיע) און כערסאַנעס (היינט סעוואַסטאָפּאָל). זיי האָבן געשטאַמט פון גריכנלאַנד, גערופן זיך מיט גריכישע נעמען און גערעדט גריכיש, ווי עס איז צו זעען פון זייערע אויפשריפטן אויף מצבות אין אַנדערע דענקמלער. די קהילות האָבן געהייסן אויף גריכיש: „סינאַגאָגעס“ (פאַרזאַמלונגען). אונטער דעם אידישן איינפלוס זיינען אַ סך גריכישע געצנדינער געוואָרן האַלבע אידן: זיי האָבן זיך גערופן „פאַרערער פון דעם העכסטן גאָט“; אָבער שפּע-טער, ווען אין קרים האָט אַריינגעדרינגען דאָס קריסטענטום, זיינען זיי געוואָרן קריסטן. קרים האָט דאָן געהערט צו דער פּיאַנטישער אימ-פּעריע, און די גריכישע בישאָפּן האָבן אויך געפרובט צווינגען אידן צו טויפן זיך; אָבער דער תּרוב האָט זיך ניט איינגעגעבן.

שפּעטער, פון אַכטן ביז סוף צענטן יאָרהונדערט, האָט אין יענע לענדער, צווישן דעם קאַספּישן און דעם שוואַרצן ים, געהערשט אַ פּאַלק, וואָס איז געקומען פון פּערסיע און קאַווקאַז און איז געוואָרן אַ נאַענטער מוחותן מיטן אידישן פּאַלק. דאָס זיינען געווען די כאַזאַרן (פּאָרוים). זייער קיניג, אַ געצנדינער, און אַ טייל פון פּאַלק האָבן אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דער קיניג האָט זיך גערופן כאַנאַן (פון העברעאישן פּוֹהַן אָדער טאַטערישן „קאַהאַן“) און האָט געשיצט און זיינע לענדער אידן, קריסטן און מוסולמענער. די קריגערישע כאַ-

זארן האָבן פאַרשפּרייט זייער הערשאַפּט אויך אויף די כלאוווישע לעג-
 דער, ביז דער גרויסער שטאַט קיעוו, וואו צו יענער צייט האָבן
 שוין געלעבט אידן. ערשט צום סוף פון צענטן יאָרהונדערט האָבן די
 סלאוויש-רוסישע פירשטן קרוב געמאַכט די הויפטשטאַט פון די כא-
 זארן אויפן ברעג פון קאַספישן ים, וואו עס פאלט אַרײַן דער גרוי-
 סער רוסישער טײך וואָלגאַ. דער לעצטער כאַזאַרישער קיניג איז גע-
 ווען יוסף, וואָס האָט גראָד אין יענער צייט געהאַלטן ביי דער-
 נעענטערן זיך מיט די שאַפּנישע אידן. די כאַזאַרן האָבן אינגיכן פאַר-
 לאָרן זייער מאַכט אין האָבן זיך צוגיפּגעמישט מיט אַנדערע פעלקער,
 א טייל אויך מיט אידן.

28. אידן אין דער אימפעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיינע
 נאַכפּאָלגער

(פון אַכטן ביז עלפטן יאָרהונדערט נאָכן קריסט)

אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט דער פראַנ-
 קישער קיניג קאַרל דער גרויסער פאַראייניקט אונטער זיין
 הערשאַפּט אלע לענדער פון מיטל-אײראָפּע צוזאַמען מיט איטאַליע
 און האָט אזוי ארום געשאַפן די נייע קריסטלעכע אימפעריע. דער
 רוסישער פּאָפּסט האָט געקרוינט קאַרלען מיט דעם טיטול „אימפע-
 ראַטאָר“ (קיסר), און די קריסטלעכע בישאָפן האָבן געהאַט אַ שטאַרקן
 איינפלוס אויף דער מלוכה-פירונג; אָבער די וועלטלעכע מאַכט איז גע-
 ווען שטאַרקער פון דער קירכלעכער און האָט ניט דערלאָזט צו אַזעלכע
 מיאוסע מעשים, ווי געוואַלט-טויפן פון אידן. אין דער צייט פון קאַרל
 דעם גרויסן האָט זיך די לאַגע פון אידן פאַרבסערט אין דריי פאַר-
 אייניקטע לענדער: פראַנקרייך, דייטשלאַנד און איטאַליע.
 אידישע רייכע סוחרים האָבן געפירט האַנדל-געשעפטן אין די דאָזיקע
 לענדער און אויך מיט דעם אַזיאַטישן און אַפריקאַנישן אויסלאַנד, מיט
 בָּבֶל, אַרץ-ישראל און מצרים, וואו עס האָט נאָך געבליט דער אַראַב-
 בישער קאַליפּאַט. אַראַבישע רייזנדע פון יענער צייט באַשרייבן, ווי
 אידישע גרויסהענדלער פלעגן אַרומפאַרן מיט זייערע סחורות פון פראַנק-
 רייך ביז בָּבֶל און ציריקפירן אַהיים סחורות פון ווייטן מזרח. אזוי האָט

דאָס צעזוימע און צעשפרייטע פּאָלק פּאַרבונדן דורך וועלט-האַנדל די אַלטע און די נייע וועלט, אזיע מיט אייראָפּע.

די אידישע ישובים אין אייראָפּע האָבן זיך פאַרגרעסערט. עס זיי-גען אויסגעוואַקסן גרויסע און קליינע קהילות, וואָס האָבן געהאַט אַן אייגענע פאַרוואַלטונג. איבער אַלע קהילות איז געשטאַנען אַ מלוכה-באַזאָמער מיטן מיטל, „מאַניסטער פאַר אידן“, וואָס האָט געוואַלט שיצן די אידישע פירגער-רעכט און האַנדלס-אינטערעסן. דער קיסר ליודוויק דער פּרומער, קארל דעם גרויסנס זון, האָט אַליין געשיצט די אידן קעגן פיינדלעכע קאַטאָלישע גלחים. דער בישאָף פון ליאָן, אַנגאַבאַרד, האָט געפירט אין לאַנד אַ שטאַרקע אַנטזאַציע קעגן אידן: ער האָט געהאַלטן רעדעס אין די קלויסטערס און געשריבן ביכער צו באַוווּיזן, אז די אידישע באַפעלקערונג איז אַ ספּנה פאַר קריסטן, אז די „פאַרפלוזכטע אַלטע סינאַגאָגע“ קען פאַרפירן און פאַרדאַרבן די „ריינע יונגע קירך“. אָבער ליודוויק, כאַטש ער איז געווען פרום, האָט ניט דערלאָזט, אז פון דעם בישאָפּס רייד זאָל אַרױסקומען עפעס שלעכטס פאַר אידן.

פאַר זיין טױט האָט ליודוויק דער פּרומער צעטיילט זיין אימפּעריע צווישן זיינע זין. איינער האָט באַקומען דעם מיטל פון אַ קיניג אין פּראַנקרייך, דער אַנדערער אין איטאַליע, דער דריטער אין דייטשלאַנד. די נייע מלכים פון זייער ווייט האָבן זייט האָבן אױך פּונאַנדערגעטיילט די מאַכט צווישן זייערע פּעאַדאַלן — די גרויסע לאַנדבאַזיצער, די גראַפן און באַראָנען, וואָס האָבן געהאַט אַ סך ערד אין מאַיאַנמקעס, פּויעריס און קנעכט. אַזוי זיינען די אמתע הערשער אומעטום געווען די פּע-אַראַלן. יעדער גראַף אין זיינע שטעט און דערפער האָט געמאַן וואָס ער וויל. האָט אים געלוינט, האָט ער געשיצט דעם אידן, וואָס פּלעגט אים רייך באַצאָלן אי פאַר די אַרענדירטע ערד-תּלקים, אי פאַר דער ערלויבעניש צו פירן האַנדל; און אויב ניט, אָדער אויב די פּאַנאַמישע גלחים האָבן דעם פּרייז אויפגערייצט, האָט ער דעם אידן געדריקט. אַזוי, למשל, האָט דער גראַף פון טולוז (כּרום-פּראַנקרייך) איינגעפירט אַזאַ מנהג: איינמאַל אין יאָר, פאַר דעם קריסטלעכן פּסח, פּלעגט ער רופן צו זיך דעם פּאַרשטייער פון דער אידישער קהילה אין טולוז און דערלאָנגען אים אַ פּאַטש אין פנים, פּדי צו דערמאָנען אים, ווי אידן

האָבן געפייניקט קריסטוסן; פון דעם פאטש האָט זיך די קהילה געמוזט אויסקויפן מיט אַ באַזונדערן אָפּצאָל. אין אַנדערע שמעט פלעגט די קריסטלעכע באַפעלקערונג, אויפגעהעצט פון די גלחים, אָנפאלן אין די פּסח-טעג אויף אידן אין די גאַסן, שלאָגן זיי און וואַרפן שטיינער אין זייערע הייזער.

אין צענטן יאָרהונדערט האָט זיך אין מיטל-אייראָפּע באַזונדערס פאַרשטאַרקט די שלאַנד, אונטער דער הערשאַפט פון אַן איי-גענער קיניג-דינאַסטיע. דער דייטשער קיניג אָמאָ דער גרויסער, פון דער זאַקסישער דינאַסטיע, האָט זיך געלאָזט קויפן אין רוים מיט דעם טיטל „אימפּעראַטאָר“, האַלטנדיק זיך פאַר אַ יורש פון קאַרל דעם גרויסן און די אַלטע רוימישע קיסרים. אָמאָ דער ערשטער און זיינע נאַכפאלגער האָבן געלאָזן די אידן פריי לעבן אין דייטשלאַנד; דאָס אייגענע האָבן געמאַן די פעאַדאַלן, אי די וועלטלעכע (גראַפן, באַראָנען) אי די קירכלעכע (בישאָפן), וואָס האָבן געקוקט אויף די אידן אין זייערע שמעט ווי אויף אַן אייגנטום. עס פלעגט אָפט פאַסירן, אַז איין גראַף פלעגט פאַרקויפן דעם אַנדערן זיין שטיק לאַנד צוזאַמען מיט די אידן, וואָס האָבן דאַרפן געלעבט, ווייל אידן זיינען געווען אַ קוואַל פון הכנסה: זיי האָבן געצאָלט דעם לאַנדבאַזיצער גרויסע שטייערן און אַרענדע-געלט. אָרגאַניזירטע אידישע קהילות זיינען אין יענער צייט געווען אין די שמעט פון רוינלאַנד און אין דער פּראָווינץ לאַטרינגען, צווישן דייטשלאַנד און פּראַנקרייך (מאַינץ, וואַרמס, קעלן, מעץ).

מיט די קהילות האָבן אָנגעפירט די כּבָּנים, וואָס האָבן דאָ גע-שפּילט די ראָלע פון די גאַונים אין כּבּל. דער ערשטער פון די באַ-רימטע כּבָּנים אין אייראָפּע איז געווען גרשום מאָר הגוֹלָה (דער שייך פון גלגות), דער באַגרינדער פון אַ תּלמודישער ישיבה אין מאַינץ. ער האָט אַרױסגעגעבן נייע „פּקָנוֹת“, געזעצן, וואָס זיינען געווען צוגעפאַסט צום לעבן פון די אייראָפּעאישע אידן. אַזוי, למשל, האָט ער פאַרבאָטן האָבן מער ווי אַיין ווייב (תּרם דרבּנו גרשום), צום אונטערשייד פון די אַזיאַטישע אידן, וואָס פלעגן אין געוויסע פּאַלן נעמען אַ צווייטע ווייב ביים לעבן פון דער ערשטער. פון כּפי גרשום ישיבה זיינען אַרױס געלערנטע, וואָס מען האָט זיי גערופן „כּכּמי לתיר“, ד. ה. געלערנטע פון לאַטרינגען. זיי זיינען געוואָרן

רפנים אין די קהילות פון מעין, וואַרמס, מאַינץ און אין די נאַענטע שטעט פון פראַנקרייך. דער גרעסטער פון זיי איז געווען בש"י (א פארקירצטער נאָמען, ראשי תיבות פון רבי שלמה יצחקי). אין דער יוגנט האָט בש"י געלערנט אין די תלמודישע ישיבות פון וואַרמס און מאַינץ און שפעטער האָט ער זיך אומגעקערט אין זיין געבורטשטאָט טרווא (טראַיעס) אין פראַנקרייך. דאָרטן האָט ער זיך פארנומען מיט אַ זייער וויכטיקער אַרבעט: שרייבן אַ פירוש (קאָ-מענטאַר) צום תלמוד. פריער פלעגט מען דעם תלמוד מוזן לערנען מיט דער הילף פון אַ לערער, ווייל ס'איז געווען שווער צו פארשטיין די אַראַמעאישע שפראַך פון דער גמרא און די טיפע געדאַנקען פון די פאַרצייטיקע אַמוֹרָאים. בש"י האָט מיט זיין קלאָרער העברע-אישער שפראַך קורץ דערקלערט אַלע שווערע אַזיכרוקן פון תלמודישן טעקסט, אַזוי אַז יעדערער האָט אים געקענט פאַרשטיין. מיט רעכט האָט מען געזאָגט, אַז ער האָט געגעבן אַ שליסל צום פאַרשלאָסענעם תלמוד. ער האָט אויך געמאַכט אַ פירוש צו דער תורה און אַנדערע ביכער פון דער ביבלי; דאָ האָט ער אָפּט איבערגעזעצט די שווערע ווערטער אויף פראַנצויזיש מיט העברעאישע אַתיות. די פראַנצויזישע און דייטשע אידן האָבן גערעדט אין דער לאַנד-שפראַך, און מען האָט ביים לערנען אין די שולן געמוזט פאַרטייטשן אויף דער שפראַך אַלע טעקסטן פון די הייליקע ביכער. שפעטער פלעגט מען אין אַלע תּכּרים לערנען קינדער „תּוּמּש מיט בש"י“, „גמרא מיט בש"י“; רש"ים פירוש האָט זיך געדרוקט צוזאַמען מיט דעם טעקסט פון דעם תּנ"ך און פון דעם תלמוד-בבלי.

אויך איט אַ ליע איז אין יענער צייט געוואָרן אַ צענטער פאַר אידישער קולטור. די אַלטע אידישע קהילה אין רוים איז גע-שטאַנען אונטער דעם שוין פון דעם פּאָפּסט, דעם קיסר פון דער קריסטלעכער קירך; די קהילות אין צפון-איטאַליע אָדער לאָמ-באַרדיע (וועראַנאַ, פּאַוויאַ און אַנדערע) זיינען געווען אַ צייט אונ-טערטעניק די דייטשע קיסרים; אין דרום-איטאַליע זיינען די גרויסע אידישע קהילות אין נעאַפּאָל, סאַלערנאַ, באַרי און אַנדערע שטעט געווען אָפּהענגיק פון די ביזאַנטישע הערשער, און אין די שטעט פון סיציליע (פאַלערמאָ, מעסינאַ און אַנדערע) האָבן גע-

הערשט די אראבער. אזוי זיינען זיך אין איטאליע צוגיפגעקומען פארשיידענע פעלקער, רעליגיעס און קולטורן, און צווישן זיי האָט זיך פרייט אנטוויקלט אויך די

אידישע קולטור. מען הערט צו יענער צייט פון תלמודישע ישיבות און גרויסע גע- לערנטע אין איטאליע; עס פארווייזן זיך סימנים פון א העברעאישער ליטעראטור. איינער האָט איבערגעאר- בעט אויף העברעאיש די גריכיש געשריבענע אידישע געשיכטע פון יוסף פלאוויוס (דאָס בוך „יוסיפון“, וואָס מען האָט שפעטער איבער- געזעצט אויף אידיש פאר דייטשע און פוילישע אידן).

מען האָט געשריבן תפילות און סליחות אין העברעאיש. אָבער די בעסטע ווערק פון דער אידישער ליטעראטור זיינען געשאפן געוואָרן ניט אין איטאליע, נאָר אין אַן אנדער טייל פון כּרום-איי- ראָפּע — אין שפּאַניע.

28. „יוסיפון“ ערשטע אויסגאַבע אין אידיש (ציריך 1546)

29. די „גאָלדענע צייט“ אין אַראַבישער שפּאַניע

נאָכדעם ווי די אַראַבער האָפּן זיך אַריינגערופן אין שפּאַניע, האָט נאָך לאַנג געדויערט ביז וואַנען זיי האָפּן דורך פּלומיקע מלחמות אַרויסגעשטופּט די קריסטלעכע הערשער פון כּרום-טייל און האָפּן דאָרט געגרינדעט זייער אייגענע מלוכה. אין צענטן יאָרהונדערט האָט

זיך דאָ געבילדעט און אַראַבישער קאַליפּאַט מיט דער הויפּטשטאָט
 קאַרדאַוואַ אין מיט נאָך גרויסע שטעט: סעווילאַ, גראַנאַדאַ, ליסענאַ;
 אפילו די געוועזענע הויפּטשטאָט פון די וועסטגאַטן, טאַלעדאַ, אין
 מיטל-שפּאַניע האָט אויך געהערט צום אַראַבישן קאַליפּאַט. אין דער
 צייט, ווען אַ סך קריסטן האָבן אָנגענומען דעם אישלאַם אין האָבן זיך
 צוגיפּגעמישט מיט די אַראַבער, זיינען די אידן געבליבן ביי זייער
 גלויבן און פּאַלק. זיי האָבן געלעבט מיט די אַראַבער אין פּריינדשאַפּט
 און געבילדעטע אידן פלעגן אָפט פאַרנעמען הויכע שטעלעס אין דער
 רעגירונג.

ביי דעם קאַרדאַווער קאַליף אַבדוראַכמאַן איז געווען אַ אידישער
 מיניסטער היסכּאי אָבן-שאַפּרויט, אַ קענער פון פרעמדע שפּראַכן און
 פון דער „חכמת הרפואה“, מעדיצין. קיין קאַרדאַוואַ פלעגן קומען פאַר-
 טרעטער (אַמפּאַסאַדן) פון פאַרשיידענע אייראָפּעאישע מלכים צוליב
 פּאַליטישע ענינים, איז היסכּאי געווען דער פאַרמיטלער צווישן זיי
 און דעם קאַליף; ער פלעגט אויך ענטפערן אויף די פּריוו, וואָס דער
 קאַליף האָט פאַקומען פון פרעמדע רעגירונגען. דער אידישער מי-
 ניסטער האָט געדינט אויך זיין אייגענעם פּאַלק: ער האָט געוואָרגט
 וועגן דער אויפהאַלטונג פון אידישע קהילות און שולן און איז אָנער-
 קענט געוואָרן אלס „נשיא“ אָדער עקסילאַרך פון שפּאַנישע אידן. אין
 זיין צייט האָט זיך געגרינדעט אין קאַרדאַוואַ אַ תּלמודישע ישיבה
 דורך איינעם אַ רב, וואָס איז געקומען פון פּבל. וועגן דעם דערציילט
 מען אזאַ מעשה:

נאָכן טויט פון רבי סעדיה גאַון, ווען די ישיבות אין פּבל זיינען
 געפאַלן, האָבן זיך פון דאָרטן אַוועקגעלאָזט אויף דער וועלט פיר גע-
 לערנטע רבנים צו קלייבן געלט אויף אויסהאַלטן די ישיבות. אין וועג
 אויפן ים איז זייער שיף פאַרכאַפט געוואָרן פון אַראַבישע מאַטראַסן,
 וואָס האָבן די אידישע מושגלים געפאַנגען און פאַרקויפט פאַר קנעכט
 אין פאַרשיידענע לענדער. איינער פון די „פיר געפאַנגענע“ רבי מוֹשֶׁה
 בן חנוך, איז אויסגעקויפט געוואָרן דורך קאַרדאַווער אידן. קיינער
 האָט ניט געוואוסט ווער ער איז, און מען האָט אים געהאַלטן פאַר
 אַ פּראַסטן אַרימאַן. איינמאַל ויצט רבי מוֹשֶׁה אין קאַרדאַווער בית-
 המדרש און הערט זיך צו, ווי דער רב פון דער קהילה לייענט אַ שיעור

(לעקציע) אין תלמוד אין דערקלערט דעם טעקסט ניט ריכטיק; איז ער
 אויפגעשטאנען און האָט געגעבן אַ ריכטיקע דערקלערונג. מען האָט
 דעם אַרימאָן געשטעלט עטלעכע שווערע קשיות, און ער האָט זיי
 אלע פאַרענטפערט. דאָ האָט דער אַלמער רב געזאָגט צום עולם: „איך
 קען מער ניט זיין אייער רב, אָט דער אַרימער וואַנדערער איז אַ גרע-
 סערער קענער ווי איך און ער האָט רעכט צו זיין אייער פירער“. די
 קאַרדאָווער קהילה האָט טאַקע אָנגענומען רבי מושהן פאַר אַ רב; ער
 האָט דאָרטן געגרינדעט אַ ישיבה און אָנגעהויבן פאַרשפרייטן אין
 שפּאַניע יענע תלמודישע וויסנשאַפט, וואָס ער האָט געבראַכט פון
 בבל. דער מיניסטר היסכאי האָט אים געשטיצט, ווי אויך אַנדערע
 געלערנטע, וואָס האָבן זיך באַוווּן אין שפּאַניע.

היסכאי האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלץ, וואָס עס טוט זיך אין
 דער אידישער וועלט. איינמאָל האָט ער געהערט, אז ערגעץ וואו
 צווישן אזוי און אייראָפּע האָט זיך געפילדעט „אַ אידישע מלוכה“,
 דאָס אויבנדערמאָנטע כאַזאַרן-לאַנד צווישן קאַספּישן און שוואַרצן ים.
 דורך רייזנדע פון ווייטע מדינות האָט היסכאי געשיקט אַ בריוו צום
 כאַזאַרישן קיניג און געבעטן אים מוֹדיע זיין, צי איז דאָס אָמת, אז
 אידן האָבן אויף דער וועלט אַ שטיק לאַנד מיט אַן אייגענער רעגירונג.
 ער האָט באַקומען אַ תשובה פון דעם לעצטן כאַזאַרישן קיניג יוסף,
 עטלעכע יאָר איידער די רוסי האָבן תּרוּב געמאַכט זיין הויפטשטאָט
 אויף דער וואַלאַנאַ (אויבן, קאַפיטל 27, צום סוף). דעם אידישן מיניסטר
 איז שוין ניט באַשערט געווען צו מרייסטן זיך מיטן טרוים וועגן
 אַ זעלבסטשטענדיקער אידישער מלוכה.

אין אָנהויב פון עלפטן יאָרהונדערט איז דער קאַרדאָווער קאַליפּאַט
 צעטיילט געוואָרן צווישן עטלעכע קליינע מלכים. איינער פון זיי, דער
 קיניג פון גראַנאַדאַ, האָט אויך געהאלטן ביי זיך אַ אידישן מיניסטר,
 דעם באַרימטן שרייבער, רבי שמואל הַגַּד. דער געלערנטער
 תלמודיסט שמואל, וואָס האָט געשריבן זייער שיין העברעאיש און
 אַראַביש, האָט געלעבט פריער אין דער שטאָט מאַלאַגאַ, נאָענט צו
 גראַנאַדאַ; זיין פרנסה האָט ער געצויגן פון אַ קרעמל מיט בַּשְׂמִים
 (געווירצן). איינמאָל איז צו אים געקומען די דינסט פון גראַנאַדישן
 וויזיר (ערשטן מיניסטר), וועמעס פאַמיליע האָט געוואוינט אין

שכנות מיט שמואלס הויז, און האָט אים געבעטן אָנשרייבן פאַר איר אַ בריוו צו איר בעל-הבית אין גראַנאַדאַ. דער וויזיר איז געווען אַנטציקט פון דעם שיינעם אַראַבישן סטיל און פון דער פיינער האַנט-שריפט אין בריוו, און קומענדיק קיין מאַלאַנאַ האָט ער זיך פאַקאָנט מיט שמואלן. אין דעם אידישן קרעמער האָט ער דערזעען אַ הויך גע-בילדעטן און קלוגן מאַן און האָט אים מיטגענומען קיין גראַנאַדאַ אַלס סעקרעטאַר. אינגעכן איז דער אַלטער וויזיר געשטאַרבן. פאַרן טויט האָט ער אַן יעצה געגעבן דעם גראַנאַדישן קיניג, ער זאָל פאַשטימען פאַר אַ וויזיר שמואלן, און דער קיניג האָט טאַקע אַזוי געטאָן. כמעט דרייסיק יאָר האָט רבי שמואל פאַרנומען די שטעלע פון אַ וויזיר אין גראַנאַדאַ אין האָט געפירט אַלע פאַליטישע געשעפטן פון דער קליינער מלוכה. די פּרוּמע מוסולמענער זיינען ניט געווען צופרידן מיט זייער קיניג, וואָס האַלט אַ אידישן מיניסטער; אין לאַנד האָט מען שטאַרק אַגיטירט קעגן שמואלן און קעגן אידן בכלל, וואָס האָבן זיך פאַרמערט אין לאַנד און האָבן פאַקומען אַ אייגענעם „נגיד“: אַזאַ טיטול, דאָס זעלבע וואָס „נשיא“ (פירשט), האָט רבי שמואל פאַקומען אַלס פירער פון די אידישע קהילות. די געבילדעטע אַראַבער האָבן אָבער אויך געשעצט די גרויסע קענטענישן פון דעם וויזיר אין שפּראַכן און וויסנ-שאַפטן. אין דער העברעאישער ליטעראַטור איז שמואל הנגיד פאַרימט געוואָרן אַלס ערשטער דיכטער, וואָס האָט אין שפּאַניע געשריבן געריימטע שירים אין דער פאַנייטער נאַציאָנאַלער שפּראַך (געזאַמלט אין זיינע ביכער „בן-תהילים“, „בן-משלי“ און בן-קהלת“).

די פיינדשאַפט פון די מוסולמענישע פאַנאַטיקער צו אַ אידישן וויזיר האָט זיך אַרויסגעוויזן נאָכן טויט פון רבי שמואלן, ווען זיין זון יוסף הנגיד האָט פאַרנומען זיין הויכע שטעלע. איינמאָל, בשעת אַ מלחמה צווישן דעם גראַנאַדישן קיניג און דעם פירשט פון אַ נאָענטער קליינער מלוכה, האָט זיך אַ פאַנדע אַראַבער אַריינגעריסן אין פאַלאַץ פון יוסף הנגיד, האָט אים געהרגעט און אויסגערויבט הונדערטער אידישע הייזער אין גראַנאַדאַ (אין יאָר 1066).

אויך ביי אַנדערע הערשער פון די קליינע אַראַבישע מלוכות אין שפּאַניע (סעווילאַ, סאַראַגאַסאַ) האָבן געבילדעטע אידן פאַרנומען הויכע שטעלעס, אַלס וויזירס און פינאַנץ-אַגענטן. אפילו אין קאַסטיליע, דער

קריסטלעכער מלוכה אין צפון-שפאניע, האָט דער קיניג אלפאָנס VI געמוזט אָנקומען צו אירישע דיפלאָמאטן ביי זיינע פארהאנדלונגען מיט די שפּאַנישע אַראַבישע הערשער. ער האָט באַקומען דערפאַר אַ שאַרפן בריוו פון רוֹמישן פּאָפּסט, וואָס האָט אים פּירגעהאַלטן, אַז ער „דערהאַיבט דעם שְׂטנֶם סינאַגאָגע און דערנידעריקט די קריסטלעכע קירך“; אָבער אַלפּאָנס האָט דעם „הייליקן פּאַטער“ ניט געפּאָלגט און זיינע אירישע באַצמטע ניט אָפּגעזאָגט.

אין יענער צייט האָט אױפגעבליט די אַראַביש-אירישע ליטעראַטור. דער עלפּטער און צוועלפּטער יאָרהונדערט הייסן „די גאַלדענע צייט פון דער אירישער ליטעראַטור“. נאָך שמואָל הנגיד האָבן זיך פּאַוויון אַ גרויסע צאָל געלערנטע, פּאַעטן און דענקער, וואָס האָבן געשריבן העברעאיש און אַראַביש. אין שפּאַניע האָט מען זיך ניט אַזוי פיל פּאַרנומען מיטן תּלמוד ווי אין פּבּל, נאָר מען האָט פריי געפּאַרשט רעליגיעזע און פּילאָזאָפּישע פּראָגן און געשריבן שיינע שירים מיט אַ רעליגיעזן אָדער וועלטלעכן אינהאַלט. שלום בן גבירול (גאַבריאַל) פון מאַלאַגאַ האָט פּאַרפּאַסט אין העברעאיש יענע טרויעריקע תּפּילות וועגן דעם גורל פון אירישן פּאַלק, וואָס ביז היינט לייענט מען זיי נאָך אין די שולן, באַגיסנדיק זיך מיט טרערן. אין איינער פון די דאָזיקע תּפּילות פּאַרגלייבט ער די אירישע נאַציע מיט אַ טױב צווישן ווילדע תּיות אין דער קריסטלעכער און מוסולמענישער וועלט. „ושמעאל (דער אַראַבער) איז ווי אַ לייב און עָשׂו (דער קריסט) ווי אַ רױבפּױגל: לאָזט איינער אָפּ אַ וויילע—כאַפט אונז דער אַנדערער“. גבירול האָט אױך געשריבן אין אַראַביש זיין פּילאָזאָפּיש ווערק „דער קוואַל פון לעבן“, וואָס איז שפּעטער פּאַרשפּרייט געוואָרן צווישן געלערנטע קריסטן אין אַ לאַטיינישער איבערזעצונג אונטער אַ פּאַלשן נאָמען אַוויצעבראַן. נאָך גבירולס מוסטער האָט אױך געשריבן פיל טרויעריקע נאַציאָנאַלע תּפּילות אָדער „סליחות“ דער גראַנאַדער פּאַעט מוֹשֶׁה אַבן עזרא. אין אַנדערע שירים פּאַזינגט אבן עזרא אױך די זאָרגן און צרות פון דעם יחיד, פון יעדן מענטש, וואָס טראַכט וועגן די העכערע פּראָגן, וועגן דעם זין פון לעבן. די אירישע געפּעט-ביכער זיינען פיל מיט זיינע סליחות. אָבער זיינע פּילאָזאָפּישע ווערק, וואָס ער האָט געשריבן, זיינען ווייניק באַקאַנט.

דער גרעסטער אידישער דיכטער און דענקער פון יענער צייט
 איז געווען יהודה הלוי פון טאלעדאָ. אין זיינע ציון-לידער (ציאָנידן)
 האָט ער אויסגעגאָסן זיין הייסע בענקשאפט נאָך דעם הייליקן לאַנד,
 ארץ-ישראל, פאר וועלכן עס האָבן דאָן געפירט אַ מלחמה אַדום און
 ערב, די קריסטלעכע קרייצטרעגער און די מוסולמענער. דאָס ליד
 „ציון הלא תשָׁאלי“, וואָס מען לייענט נאָך היינט אין אלע אידישע
 שולן אין טאָג פון תשעה-באָב, הויבט זיך אָן מיט אַ פראַגע פון דעם
 דיכטער:

בענקסט דו אויך נאָך דייע קינדער, מומער ציון,
 ווי זיי, צעזויטע און צעשפרייטע בענקען?
 און ווייטער גיסט אויס דער דיכטער זיין האַרץ פאר זיין געליבטער
 ציון:

מיך ציט צו דיר. מיין האַרץ גייט אויס נאָך יענע ערטער,
 וואו די אַבֹת האָבן זיך באַגעגנט מיט מלאַכים,
 וואו די שכינה האָט גערומט ...
 וואו נעמט מען פליגלען? שטיקערווייז וואָלט איך מיין האַרץ
 ווייט, ווייט אין דייע וויסמע בערג פארטראַגן,
 כ'וואָלט צוגעפאלן צו דער ערד, וואָלט זי אויסגעקושט,
 איר יעדן פוסטריט, יעדעם שטיינדעלע באַזונדער,
 און אומגעוואַנדערט וואָלט איך טאָג און נאַכט
 אַ נאַקעטער, אַ באַרוועסער אויף דייע הורבות! ...

יהודה הלוי האָט גיט אויסגעהאלטן און איז אויף דער עלטער
 אוועקגעפאָרן קיין אַרץ-ישראל, אָבער עס איז געווען אַ ספּנה אַרריינצו-
 קומען אין דער הייליקער שטאָט ירושלים, וואָס איז דאָן געווען אין
 די הענט פון די פאַנאַטישע קרייצפאָרער. דער דיכטער האָט פאר-
 בראַכט אַ לענגערע צייט אין מצרים און דאָרטן געוואַרט אויף דער
 מעגלעכקייט צו פאָרן קיין ארץ-ישראל. מען דערציילט, אז ער איז טאָקע
 אהין געקומען, דערנאָנגען ביז די טויערן פון ירושלים און, דערזענדיק
 די תּרובע שטאָט, האָט ער זיך געוואַרפן אויף דער ערד, געקושט די
 שטיינער און באַגאָסן זיי מיט טרערן, זינגענדיק איינע פון זיינע
 „ציאָנידן“; דאָ איז אויף אים אָנגעפאָרן אַן אַראַבישער (אַפּשר

א קריסטלעכער) רייטער אין האָט אים צעטראַטן מיט די פיס פון זיין פערד.

היין א גרויסער צאל שירים אין א גלענצנדרער העברעאישער שפראך, האָט יהודה הלוי געשריבן אין אַראַביש א פילאָזאָפיש ווערק וועגן אידישקייט. אין א העברעאישער איבערזעצונג הייסט דאָס בוך „ספר הפזורים“, ווייל עס איז געשריבן אין דער פאַרם פון א שמועס צווישן א אידישן געלערנטן און דעם כאַזאַרישן (פּוּזאַרישן) מלך, וואָס האָט געוואָלט אָננעמען דעם אידישן גלויבן. דער מחבר וויל דאָ באַווייזן, אז אידישקייט איז ניט א זאך פון מענטשלעכן שכל, נאָר פון געפיל און צוטרוי צו דעם, וואָס עס האָבן אינו איבערגעגעבן אינזערע אירעלטערן, די אַבות אַבותינא, פון דור צו דור אין משך פון מוֹיזנער יאָרן. דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד וואָלט ניט געקענט ברענגען אינו צום אַמתן גאָט, צום באַשאַפער פון הימל און ערד, ווען גאָט אליין וואָלט זיך ניט אַנטפלעקט אויפן באַרג סיני און געגעבן דורך מוֹשה זיינע געזעצן דעם אידישן פּאָלק. דאָס אידישע פּאָלק איז באַרופן פאַרשפּרייטן דעם אַמתן גלויבן צווישן אַלע פעלקער און איז צווישן די פעלקער אזוי ווי דאָס האַרץ צווישן די גלידער פון מענטש- לעכן גוף, דער קוואַל פון בלוט, וואָס באַלעבט דעם גאַנצן גוף. אידן האָבן געפונען דעם אַמת, אין דער צייט ווען די אַלטע גריכן האָבן געפונען נאָר די שיינקייט; אין דער גריכישער תּכּמה וואַקסן בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פרוכטן.

נאָר אַנדערש האָט פאַרשטאַנען דעם וועזן פון אידישקייט דער גרויסער דענקער מוֹשה בן-מימון, פאַרימט אינזער דעם נאָמען מיימאָניד און רמב"ם (ראשי תיבות פון רבי מוֹשה בן-מימון). ער האָט געוואָלט באַווייזן, אז דער ריינער אידישער גלויבן שטימט אינגאַנצן מיט דעם מענטשלעכן שכל, וואָס איז אליין א תּלּק פון גאָט. מען דאַרף ניט גלויבן אין דעם, וואָס מען קען ניט פאַרשטיין. דער שכל רייניקט די אַמוּנה און דערלאָזט זי ניט צום אַבערגלויבן. דעם לעצטן געדאַנק האָט דער רמב"ם גענומען ביי דעם אַלטן גריכישן פילאָזאָף אַריסטאָטעל (אַריסטו), וועמעס תּוֹרה איז גע- ווען פאַרשפּרייט אין דער אַראַבישער ליטעראַטור פון יענער צייט. אין זיין אַראַביש געשריבענעם ווערק „מוֹרה נבוכים“ (דער פירער פון

די פארבלאָנדזשעמע) פאָמיט זיך דער רמב"ם צופאַסן די גרונד-געזעצן פון תורה-מוֹשה צו דער אַריסטאָטעלישער פּילאָזאָפּיע, אזוי ווי אַמאָל האָט פּילאָן דער אַלעקסאַנדריער צוגעפאַסט די תורה צו דער פּילאָזאָפּיע פון דעם אַלטן גריכישן דענקער פּלאַטאָן. דער רמב"ם האָט אויך סיסטעמאַטיש באַארבעט די צווייטע תורה: דעם תלמוד. אין זיין גרויסן בוך „משנה-תורה“ אָדער „נדר סתקוה“ (די צווייטע תורה, די שטאַרקע האַנט), וואָס איז שוין געווען געשריבן העברעאיש, האָט ער צוגיפּגעשטעלט אַלע געזעצן פון דער יידישער רעליגיע, פאַמיליע-לעבן און געזעלשאַפט, ווי זיי האָבן זיך אַנטוויקלט אין ביידע תּוֹרוֹת. אין דער ערשטער אָפּטיילונג, וואָס הייסט „ספר-הבכע“ (בוך פון וויסן) האָט דער רמב"ם דערקלערט, ווי עס לעגן זיך אויפן שכל אַלע גרונד-געזאַנקען פון אידישקייט. אַזעלכע „עיקרים“ (דאָגמעס) פון גלויבן האָט ער אויפגעציילט דרייצען: (1) נאָט איז דער באַשאַפּער פון דער וועלט, (2) ער איז איין איינציקער, (3) ער האָט ניט קיין גוף און קיין קער-פערלעכע פאַרם, (4) ער איז אייביק, (5) מען דאַרף בעטן נאָר צו אים, (6) אַלע רייד פון די אידישע נביאים זיינען אַקט, (7) תּוֹרַת מוֹשֶׁה איז אַקט, (8) נאָט אַליין האָט געגעבן די תּוֹרַה דורך מוֹשֶׁה און (9) זי וועט קיינמאָל ניט פאַרביסן ווערן אויף אַן אַנדער תּוֹרַה, (10) נאָט ווייס אַלע מעשים און געדאַנקען פון מענטשן, (11) ער באַלוינט פאַר גוטע מעשים און באַשטראַפּט פאַר שלעכטע, (12) ווען עס איז וועט קומען משיח און מען דאַרף אויף אים שמענדיק וואַרטן, (13) ווען עס איז וועלן די טויטע לעבעדיק ווערן. די דאָזיקע דרייצען עיקרים ווערן נאָך ביז היינט געלייענט אין פּיל שולן אַלע טאַג אין דער פּרי נאַכן דאווענען און יעדערער פון זיי הויבט זיך אָן מיט די ווער-טער „אני מאַמין“ (איך גלויב).

דער רמב"ם האָט פאַרבראַכט זיין לעבן אין מעַרַב און מוֹרַת. געבאָרן אין קאַרדאָוואַ, האָט ער נאָך אין די יונגע יאָרן געמיינט פאַר-לאָזן שפּאַניע, ווייל אַהין האָבן זיך אַריינגעריסן פון אַפּריקע פאַנאַטישע מוסולמענער, די אַלמאַהאַדן, וואָס האָבן אומעטום געשלאָגן אידן און גענויט זיי צום שַׁמַד. נאָכדעם ווי ער האָט געוואַנדערט אין פאַרשיי-דענע לענדער און באַזוכט אויך אַרץ-ישׁרָאֵל, האָט ער זיך באַזעצט אין דער הויפּט-שטאָט פון מצרים, קאַאיֶרָא (פאַסטאַט), און איז געוואָרן

הזיה-ארצט ביי דעם בארימטן סולטאן סאלאדין (ער האָט געלערנט מעדיצין אין האָט געשריבן מעדיצינישע ווערק אין אַראַביש). ביי די עגיפטישע אידן האָט ער פאַרנומען די שטעלע פון אַ „נגיד“, אַז עק-סילאַרד. דער רמב"ם איז געווען באַרימט אין אַלע לענדער, וואו אידן האָבן געלעבט. ווען ער איז געשטאַרבן אין קאַאַיראַ (יאָר 1204), האָבן זיין טויט באַוויינט אי אידן אי גע-פילדעטע אַראַבער. זיין קערפער האָט מען אַריבערגעפירט אין דעם הייליקן לאַנד און באַגראָבן אין דער שטאָט טבריה.

נאָך פיל געלערנטע און שריי-בער האָט דאָס שפּאַנישע אידן-טום געגעבן דער וועלט אין יענער „נאַלדענער צייט“. דער שאַרפ-זיניקער אַבן אַבן אַבן אַבן אַבן אַבן וואָס האָט געשריבן אַ קלוגן פירוש צו דער תורה און שיינע העברעאישע שירים, איז געווען אויך אַ קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פילאָזאָפיע. דער פילאָזאָף אַבן אַבן אַבן אַבן אַבן אַבן דאָד פון טאַלעדאָ איז געווען אויך

29. רמב"ם

אַ היסטאָריקער און האָט פאַרפאַסט דאָס בוך „ספר הקבלה“, וואו ער דערציילט, ווי די אידישע וויסנשאפט האָט זיך אַנטוויקלט פריער אין בָּבֶל און שפּעטער אין שפּאַניע, ווי נאָך דורות פון „גאונים“ זיינען געקומען „בָּבֶנִים“. דער וועלט-רייזנער בנִימִין פִּינְדֵל אַל אַ האָט דרייצען יאָר (פון 1160 ביז 1173) אימגערייזט אין אַלע לענדער, וואו עס געפינען זיך אידישע קהילות. איז זיין בוך „סמעות בנימין“ דערציילט ער וועגן אַלין, וואָס ער האָט געזעען אין געהערט אין אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. זיין בוך גיט אַ פילד פון אירישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט אין דער צווייטער העלפט פון צוועלפטן יאָרהונדערט.

30. די קרייץ-צוגן אין מיטל-איראפע

די נאָלדענע צייט פאר די שפּאַנישע אידן איז געווען אַ פינסטערע צייט פאר די דייטשע און פראַנצויזישע יידן. צום סוף פון עלפטן יאָר-הונדערט האָט זיך דאָ אױפֿגעהויבן צווישן די קריסטן אַ באַוועגונג, וואָס האָט אױפֿגערודערט די גאַנצע וועלט. אין אײראָפּע האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אין הייליקן לאַנד פאַלעסטינע ווערן קריסטן פאַרפּאָלגט פון מוסולמענער. דער רויםישער פּאָפּסט אורבאַן האָט אַרױסגעלאָזט אַן אױפֿרוף צו אַלע קריסטן, זיי זאָלן אױסטיילן פון זיך פּרייוויליקע זעלנער און שיקן קיין פאַלעסטינע אַפּצוגעמען ביי די מערקן די הייליקע שטאָט ירושלים מיט קריסטוסעס קבר. אין פראַנק-רייך און דייטשלאַנד האָבן זיך אױף דעם רוף פון פּאָפּסט אַפּגערוּפֿן צענדליקער טויזנט קריסטן פון אַלע קלאַסן. עס זיינען געגאַנגען פּויערים, וואָס מען האָט זיי צוגעזאָגט באַפּרייען פון קנעכטשאַפּט ביי די פּריצים, און פּריצישע „ריטער“, וואָס האָבן געהאַפּט אָנרויבן פיל גוטס ביי די אַראַבער אין אַזיע; צו זיי זיינען צוגעשטאַנען אַלערליי אַוואַנטיוו-ריסטן און באַנדיטן. גאַנצע פּחנות „קרייצטרעגער“ (מען האָט זיי אַזוי גערופֿן, ווייל זיי האָבן געטראָגן אױף די אױפֿערשמע קליידער צוגע-ניימע רייטע קרייצן, צלמס) האָבן זיך צעגאַסן איבער די לענדער וואָס אַרום רהיין, אױף דער גרעניץ פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד, גרייט צו גיין צום הייליקן לאַנד. דערווייל אָבער האָבן ווילדע באַנדעס קרייצ-טרעגער געראַבעוועט די באַפעלקערונג אין די ערטער, דורך וועלכע זיי זיינען דורכגעגאַנגען. די אידישע באַפעלקערונג פלעגט מען ניט נאָר ראַבעווען, נאָר אָפט אױך טױטן אָדער נױטן צו שמו. דורכגרייפֿענדיק די שמעט, וואו אידן האָבן געלעבט, פלעגן די באַנדיטן זאָגן: „מיר גייען שלאָגן מוסולמענער אין ווייטע לענדער און דאָ לעפֿן זיך רואיק אידן, וואָס האָבן געלאָזט טױטן אונזער קריסטוסן. לאָמיר זיך פּריער מיט זיי אַפּרעכענען!“

אין די טעג צווישן פסח און שבועות פון יאָר 1096 האָבן זיך אין די רהיין-לענדער אַפּגעטאָן שרעקלעכע מעשים. אין די שמעט וואַרמס, קעלן, מאַינץ און פיל אַנדערע האָבן די קרייצטרעגער תּרוב געמאַכט גרויסע אידישע קהילות. מען האָט געכאַפּט אידן און געפּאָדערט,

זיי זאלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן; ווער עס האָט דאָס ניט געמאָן, יענעם האָט מען געהרגעט אויפן אָרט. עס זיינען געקוילעט געוואָרן טויזנטער אידן; אָפגייענדיק מיט בלוט, פלעגן זיי שרייען: שַׁמֵּע יִשְׂרָאֵל! אַנדערע פלעגן זיך אליין נעמען דאָס לעבן, פרי ניט אַריינפאלן אין די הענט פון די מערדער; עלטערן פלעגן קוילענען זייערע געליבטע קינדער פאַר מורא, אַז מען זאָל זיי ניט אָפשמדן. אין דער אַלטער שטאָט וואָרמס האָט זיך אַ טייל פון דער אידישער קהילה באַהאַלטן אין דעם באַפעסטיקטן פּאַלאַץ פון דעם דאָרטיקן בישאָף. די קרייצטרעגער האָבן זיך געוואַלט אַריינרייסן אין פּאַלאַץ, אָבער דער בישאָף האָט זיי אָפגעהאַלטן און צוגעזאָגט, אַז ער וועט אַינרעדן די אידן זיי זאלן זיך טויפן. דער בישאָף האָט געזאָגט צו די אידן: „ווילט איר ראַטעווען אייער לעבן, נעמט אָן דעם קריסט־לעכן גלויבן.“ זיי האָבן אים געענטפערט: „גיב אונז צייט צו באַטראַכט־מען די זאַך.“ די קרייצטרעגער זיינען געשטאַנען אַרום פּאַלאַץ, וואָר־טנדיק אויף אַ תּוֹשִׁיבָה. די פאַרשלאָסענע אידן האָבן אָבער צווישן זיך אָפגעמאַכט, אַז „אַלע זאלן זיך ברענגען פאַר אַ קרבן אין נאַמען פונם אַיינציקן נאָט.“ זיי האָבן זיך אַלע אליין אויסגעקוילעט, און ווען די באַנדימן האָבן געעפנט די טירן פון פּאַלאַץ, האָבן זיי געפונען נאָר טויטע קערפערס. אַזוי איז געווען אויך אין אַנדערע קהילות. פיל אידן אָבער האָבן אונטער דעם מעסער פון די קרייצטרעגער געלאָזט זיך טויפן, מיט דעם געדאַנק אומקערן זיך צום אידנטום פאַלד ווי די רוצחים וועלן אַוועקגיין. אַז די באַנדעס זיינען זיך צעלאָפן און אין דייטש־לאַנד איז רואיק געוואָרן, האָט דער דייטשער קיסר היינריך IV ערלויבט אַלע אידן, וואָס זיינען געטויפט געוואָרן מיט געוואַלט, אומקערן זיך צו זייער אָמינה.

אין דריי יאָר אַרום האָבן די קרייצטרעגער אַיינגענומען די היי־ליקע שטאָט ירושלים, אויסגעהרגעט דאָרטן מוסולמענער און אידן אין האָבן געגרינדעט די קריסטלעכע „מלוכה פון ירושלים“. די קליינע מלוכה איז אָבער געווען אַרומגערינגלט פון סחנות פיינדלעכע מוסול־מענער, און אירע קריסטלעכע הערשער האָבן געמוזט פון צייט צו צייט אַרויסרופן הילף פון אייראָפּע. אַזוי איז אין פּופציק יאָר אַרום נאָך דעם ערשטן קרייץ־ציג צוגעגרייט געוואָרן דער צווייטער (1147).

דאָס מאָל האָבן די קרייצטרעגער אויפן וועג געשלאָגן אידן נאָר אין עטלעכע שמעט פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד; גרעסערע אידישע קהילות האָבן זיך אין דער צייט, ווען די באַנדיטן זיינען דורכגעגאַנגען, באַהאַלטן אין די באַפעסטיקטע פּאַלאַצן און הויפן פון שטאַרקע פעאַ-דאַלן, צאָלנדיק זיי גרויסע סומעס געלט פאַר דעם שוין.

דער דריטער קרייץ-ציג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פּערציק יאָר שפּעטער (1189), האָט אָנגערירט דעם נייען אידישן ישוב אין ענגלאַנד. דאָ האָבן זיך באַזעצט אידן פון פראַנקרייך און האָבן געגרינדעט קהילות אין לאַנדאָן און נאָך עטלעכע גרעסערע שמעט (אַקספּאָרד, קעמברידזש, יאָרק). נאָך די ערשטע צוויי קרייץ-ציגן האָבן זיך די קהילות פאַרגרעסערט, ווייל עס זיינען אַהער אָנגע-לאָפן נאָך אידן פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד. די ענגלישע מלכים האָבן זיי געגעבן רעכט צו קויפן ערד און הייזער און האַנדלען איבערן גאַנצן לאַנד, אָבער דערפאַר האָבן זיי געמוזט צאָלן דעם קיניג גרויסע שטייערן. דאָך זיינען אַ סך אידישע סוחרים רייך געוואָרן; אין לאַנדאָן האָבן אַזעלכע גבירים געלעבט אין שיינע געמויערטע הייזער און האָבן אויפגעוועקט אַ געפיל פון קינאַה ביי קריסטן. דאָס האָט צוגעגרייט דעם באַדן צו אַ שרעקלעכן פּאַגראַם אין דער צייט, ווען דער ענגלישער קיניג ריטשאַרד I. האָט זיך געגרייט צו אַ קרייץ-ציג צוזאַמען מיט די מלכים פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

אין לאַנדאָן איז געווען אַ יום-טוב: דער קרוינג-מאַג פון דעם קיניג ריטשאַרד. אין דער גרויסער קירך ביים קיניגליכן פּאַלאַץ זיינען אָנגעקומען אַ סך דעפּוטאַציעס צו באַגריסן דעם נייעם הערשער; געווען אויך אַ אידישע דעפּוטאַציע. „ווי קומען דאָס אידן אין אַ קריסטלעכער קירך?“ — האָט דער לאַנדאָנער בישאָפּ געזאָגט צום קיניג, — און תיבף האָט מען געהייסן אַרויספירן די אידישע דעפּוטאַטן פון פּאַלאַץ. אין שטאַט האָט מען געלאָזט אַ קלאַנג, אַז דער פּרוּמער קיניג האָט די אידישע פּאַרשטייער אַרויסגעטריבן, און די לאַנדאָנער בירגער צוזאַמען מיט די קרייצטרעגער האָבן זיך גענומען שלאָגן אידן, אינ-טערצינדן זייערע הייזער און ראַבעווען זייער פאַרמעגן. פיל מענטשן זיינען פאַרברענט געוואָרן אין זייערע הייזער. נאָכדעם ווי ריטשאַרד איז אַוועק מיט די קרייצטרעגער קיין פּאַלעסטינע, זיינען אַזעלכע

פאָגראַמען פאָרגעקומען אויך אין אנדערע שמעט פון ענגלאַנד. דער שרעקלעכסטער פאָגראַם איז געווען אין יאָר ק. דאָ האָט זיך דער רב אין נאָך פיל פון דער אידישער קהילה פארשפארט אין דעם טורעם פון אַ פעסטונג. זעקס טעג האָבן די קריסטן באַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט אַריינדריינגען אין דעם טורעם; איינער אַ מאַנאָך, וואָס האָט גערייצט צו אַ פאָגראַם, איז געהרגעט געוואָרן פון אַ שטיין, וואָס די באַלאַגערטע האָבן געוואָרפן פון דער הויך פון טורעם. אָבער איינגעבן איז אויסגעגאַנגען די שפייז אין דער פעסטונג; די באַלאַגערטע, פארמאָמערט פון הינגער, האָבן שוין ניט געקענט קעמפן, און אָפגעבן זיך אין די הענט פון די פיינד האָבן זיי אויך ניט געוואָלט. דאָן האָט דער רב, רבי יום-טוב, געזאָגט: „ברידער, עס זעט אויס, אז אונז איז באַ-שערט צו שטארבן פאַר אונזער הייליקער תורה. גאָט האָט אונז געגעבן דאָס לעבן, לאָמיר עס אים אַליין צוריקגעבן מיט אונזערע הענט, ווי עס האָבן געטאָן אונזערע ברידער אין אנדערע קהילות“ (אין דייטשלאַנד). דער רב און די חשובסטע מענטשן פון דער קהילה האָבן זיך אַליין געקוילעט מיט מעסערס; די איבעריקע האָבן באַקומען דעם טויט פון די הענט פון די שונאים, וואָס האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער פעסטונג.

די שרעקלעכע צייט פון די קרייץ-צויגן האָבן באַשריבן מענטשן, וואָס האָבן זי אַליין איבערגעלעבט (אליעזר בן נתן און שלומה בן שמעון פון מאַיניץ, אפרים פון באָן און אנדערע). דיכטער האָבן די צרות באַזונגען אין קלאַג-לידער, אין „קינות“, וואָס מען האָט געלייענט אין די שולן. אלע יאָר, דעם צוואַנציקסטן טאָג פון סיון, פלעגט מען אין די קהילות מאַכן אַ פֿעניט און לייענען מיט גרויס געוויין אַזעלכע קינות און סליחות, ווי צום ביישפיל:

מיט בלוטיקע טרערן באַקלאַג איך די הייליקע קהילה פון וואָרמס, אַ ווייגעשריי רייסט זיך פון האַרץ אויף די הרוגים פון מאַיניץ, די העלדן פון גייסט, וואָס זיינען פאַרן הייליקן נאָמען געשטאַרבן. אַ גאָט, ניט פאַרשווייג מיין פאַרגאַסן בלוט, בלוט פון קינדער, וואָס עלטערן האָבן פאַר אַ קרבן געבראַכט ...

31. פראנצויזישע און ענגלישע אידן ביז צום גירוש

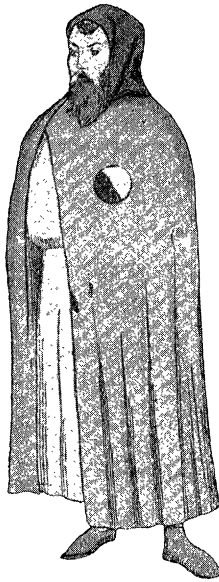
נאך די קרייץ-צוגן איז די לאגע פון אידן צווישן קריסטן ערגער געוואָרן. שווערער איז געוואָרן דאָס לעבן מיט פיינדלעכע שכנים, און מען האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט איינע פון די אַנדערע. אידן האָבן זיך באַזעצט אין באַזונדערע גאַסן פון די שטעט, ווייטער פון די קריסטלעכע גאַסן. די אידישע שטאָט מיט אירע שולן און קראַמען איז געווען אָפגעזונדערט פון דער קריסטלעכער שטאָט מיט אירע קלויסטערס און ראַטהייזער (ראַטזשע). די אידישע פרנסות האָבן זיך אויך געבויטן. פריער האָבן זיך פיל אידן באַשעפטיקט מיט לאַנד-ווירטשאַפט און מיט גרויסהאַנדל צווישן אייראָפּע און אַזיע. נאָך די קרייץ-צוגן, וואָס האָבן פאַרבונדן אייראָפּע מיט דעם ווייטן מזרח, האָבן קריסטן אַליין אָנגעהויבן פירן מַסחר מיט אויסלאַנד און האָבן שוין ניט געדאַרפט אָנקומען צו אידישע פאַרמיטלער. אידישע ערד-באַזיצער אָדער אַרענדאַרעס אין די דערפער האָבן זיך געפילט ניט זיכער צווישן קריסטלעכע פּריצים און פּזיערים און פּלעגן אַוועקגיין אין די שטעט צו זייערע ברידער. אַזוי זיינען ביי אידן געבליבן נאָר דריי פרנסות: קליינהאַנדל, האַנטווערק און געלט-האַנדל (לייען געלט אויף פּראָצענט). מיט די ערשטע צוויי פרנסות האָבן זיך פאַרנומען דער מיטעלער און אַרימער קלאַס, מיט געלט-האַנדל — די פאַר-מעגלעכע. אין דעם קרעדיט-געשעפט, האָבן אידן געהאַט ווייניק קאַנקורענטן, ווייל די קריסטלעכע קירך האָט פאַרבאָטן אירע אָנהענגער געבן געלט אויף פּראָצענט און מען האָט דאָס בכלל געהאַלטן פאַר אַ מיאויסער פּרנסת. פאַר אידן אָבער האָט דער געשעפט גראַד געפאַסט, ווייל אין אַ צייט פון פאַרפאַלגונגען, ווען מען מוז לויפן פון אַיין לאַנד אין דעם אַנדערן, איז געלט לייכט אַריבערצופירן אין דעם נייעם אָרט אין מאַכן דאָרטן אַ נייעם געשעפט. אין יענע צייטן פּלעגן די געלטגעבער נעמען זייער גרויסע פּראָצענטן, אַזוי אז אין אַ קורצער צייט פּלעגן זיי אויפמאַנען צוויי און דריי מאָל אַזוי פיל, ווי זיי האָבן פאַרליען; פּראָצענטניקעס זיינען דערפון רייך געוואָרן, אָבער אַזעלכע, וואָס האָבן געריסן די הויט, האָט מען פיינט געהאַט, און דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די שינאַה פון די קריסטן צו זייערע אידישע

קרעדיטאָרן. דאָס איז געווען אי אַ מיאוסע, אי אַ געפערלעכער פֿרנסה.

קריסטלעכע הערשער האָבן געשטופט דעם אידן צום קרעדיט-געשעפט, ווייל זיי אליין פלעגן צוגעמען אַ גרויסן חלק פון פארדינסט. פון יעדער הלוואָה האָט דער איד געמוזט צאָלן שטייער דעם קיניג אָדער דעם פעאָדאָלן פירשט, אויף וועמעס ערד ער האָט געוואוינט. ווען דער הערשער האָט זיך גענויטיקט אין געלט, פלעגט ער פשוט אָפנעמען ביי רייכע אידן אַ גרויסן טייל פון זייער פארמעגן. אזוי האָט דער פראַנצויזישער קיניג פֿיליפּ-אַווגוסט געהייסן אַרעסטירן אלע אידן אין פאריז אין אַ שבת-טאָג, ווען זיי האָבן געדאוונט אין די שולן, און האָט זיי באַפרייט ערשט נאָכדעם, ווי זיי האָבן אים באַצאָלט פופצען טויזנט גאָלד-מאַרק (יאָר 1181), אַ גרויסע סומע פאר יענער צייט. אין אַ יאָר אַרום האָט ער געהייסן אַרויסטרייבן אלע אידן פון פאריזער קרייז און קאָנפּיסקירן זייערע הייזער, גערטנער און ווינקלעך; שפעטער, ווען ער האָט ווידער געברויכט געלט, האָט ער זיי ערלויבט אומקערן זיך און האָט באַקומען אַ גרויסע סומע געלט פאר דעם דאָזיקן „תּקדָה“ (1198).

וועלטלעכע הערשער האָבן זיך געיאָגט נאָך אידיש געלט, קירכ-לעכע הערשער — נאָך דער אידישער נשמה. אין אָנהויב פון דרייצענטן יאָרהונדערט האָט זיך דער רויםישער פּאָפּסט אינאָ-צעניץ III גענומען פאר אידן. זיין געדאַנק איז געווען אזא: אויב מען קען ניט מאַכן אידן פאר קריסטן, דאַרף מען זיי אוועקשטעלן אין אזא נידעריקער לאַגע, אז אלע זאָלן זעען אין זיי פארשאַלמענע מענטשן, וואָס גאָט האָט זיי באַשטראָפּט דערפאַר, וואָס זיי גלויבן ניט אין זיין קריסטוסן. מען דאַרף זיי אָפּטיילן פון דער קריסטלעכער באַפעל-קערונג, פרי יעדערער זאָל זעען דעם אונטערשייד „צווישן די געטרייע קינדער פון דער קירך און די פארשטויסענע קינדער פון דער סינאַגאָגע“. אין יאָר 1215 האָט דער פּאָפּסט צונויפגערופן אין רוים אַ גרויסע פארזאַמלונג פון בישאָפּן, וואָס האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אז אידן אין אלע לענדער זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אזוינע ווי די קריסטן. שפעטער האָט מען דעם געזעץ אזוי אויסגעטייטשט אין פראַנקרייך און אין אַנדערע לענדער, אז אידן דאַרפן טראָגן אויף

זייערע קליידער א באזונדערן צייכן: א געלע לאטע אויפן הוט אָדער אויפן מאנטל. דאָס האָט געזאָלט זיין א שאַנד-פלעק פאַר אידן, אַ מוין קוין-צייכן פאַר דעם אידישן פּאָלק. ניט אומעטום האָט מען דורכ-געפירט דעם בייזן געזעץ פון די שוואַרץ-ישראל, אָפּער אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבן די נאָחים שטאַרק אַכטונג געגעבן, אַז אידן זאָלן ניט אַרויסגיין אין גאַס אָן דער געלער לאטע אָדער אָן דעם שפיציקן הוט מיט הערנער.

31. דער איד מיט דער געלער לאטע

30. דער איד מיט דעם שפיציקן הוט

דער פרויער פראנצויזישער קיסר לודוויק דער הייליקער האָט אַלין געטאָן, וואָס די נאָחים האָבן אים געהייסן. אין יענער צייט האָבן די נאָחים אָפּט געפירט וויבזחיים (דיספּוטן) מיט רבנים וועגן אָמונה-זאַכן. איינמאָל האָט אַ געטויפטער איד, ניקאָלאַי דאָנין, אָנגע-געבן דעם פּוּפּסט אַ מסירה, אַז אין פּלמוד געפינען זיך שעדלעכע מיינונגען און מייאסע אויסדרוקן קעגן קריסטוסן און קריסטן. אין פאַרזי האָט מען אָפּגענומען ביי עטלעכע אידן די געשריפּענע ביכער

פון תלמוד און גערופן די כפנים צו א וויכוח מיט דאָניען און די גלחים. דער פארזוער רב יחיאל האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז דער משומר האָט אויסגעטראַכט אַ בילבול אויפן תלמוד, אַז דאָרטן זיינען נאָר נימאָ קיין שלעכטע מיינונגען קעגן דער קריסטלעכער אָמנה; אָבער ס'האָט ניט געהאַלפן. די גלחים האָבן פאַראַים באַשלאָסן צו פאַרברענען די ביכער פון תלמוד. זיי האָבן דערצו באַקומען אַן ער-לויבעניש פון דעם פרומען קיניג. מען האָט אַוועקגענומען די תלמוד-ביכער אין אַלע אידישע הייזער אין פאַרזי, געבראַכט זיי אויף פיר און צוואַנציק פורן אויפן שטאָט-פלאַץ און עפנטלעך פאַרברענט (יאָר 1242). לדוויק האָט געהייסן, מען זאָל צווינגען אידן צו הערן דרָשות פון קריסטלעכע גלחים און מען זאָל אָפּהיטן דעם געזעץ וועגן דעם אידישן צייכן אויף קליידער.

די השגחה אויף אידן איז איבערגעגעבן געוואָרן דער קריסטלעכער אינקוויזיציע — אַ טריבונאַל פון פאַנאַטישע גלחים און מאַנאַכן, וואָס פלעגן אויסזוכן אַפיקורסים אויך צווישן קריסטן און פאַרמשפּטן די שולדיקע צו פאַרברענען לעבעדיקערהייט. די אינקוויזיציע פלעגט אָפט מאַכן פאַרשיידענע בילבולים אויף אידן: אַז צו פסח קוילענען זיי שטילערהייט אַ קריסטלעך קינד און פאַרמישן זיין בלוט אין דער טייג פון מצה; אַז זיי גנבענען פון דער קירך דעם „הייליקן ברויט“, דעם סימבאָל פון קריסטוסעס קערפער („האַסטיאַ“), און שטעכן עס מיט מעסערס, פרי פון אים זאָל פליסן בלוט. אַזעלכע „עלילות-דם“ (בלוט-באַשולדיקונגען) האָט מען אין פאַרשיידענע לענדער אויס-געטראַכט, פרי צו באַווייזן, אַז אידן נעמען נקמה פון קריסטן. די גלחישע אינקוויזיציע פלעגט דערפאַר פאַרמשפּטן אומשולדיקע מענטשן צום טויט. אַזוי האָט מען אין דער שטאָט טרויאַ פאַרברענט דרייצן פאַרשטייער פון דער אידישער קהילה און אַ אידישע פאַמיליע אין פאַרזי. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דעם קיניג פיליפ דער שיינער, וואָס האָט פאַרפאָלגט אידן ניט אַזוי צוליב פרוםקייט, ווי צוליב געלט. ער פלעגט אַרעסטירן פאַרמעגלעכע אידן און האַלטן זיי אונטערן שלאָס ביז זיי פלעגן זיך אויסקויפן מיט גרויסע געלט-סומעס. איינמאָל האָט ער, ווי אַמאָל זיין זיידע פיליפ-אָווגוסט, אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון פאַרזי און די אַרומיקע שטעט און האָט

אָפגענומען זייער גאנצן פארמעגן (אין יאָר 1306). אין ניין יאָר אַרום, נאָכן טויט פון דעם רויבער-קיניג האָט זיין זון לודוויק X גערופן די פארטריבענע צוריק, ווייל — ווי עס שטייט אין זיין דעקרט — „דאָס פאָדערט דער געשריי פון אונזער פאָלק“.

ווען די אידן זיינען צוריקגעקומען, האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אז זיי איז שווער צונויפלעבן זיך מיט אַ פאָלק, וואָס ווערט פּסדר אונטערגעהעצט פון פאַנאַטישע גלחים און גלויבט אין אַלערליי נאַ-רישקייטן. אין יאָר 1320 זיינען זיך אין כּרום-פּראַנקרייך צוגיפּ-געקומען פאַנדעס פון נייע קרייצטרעגער, פּויערים און פאַסטזיכער, און געגאַנגען שלאָגן אידן. אַ יונגער פאַסטזיכער האָט דערציילט, אז די גאַסט-מוטער איז צו אים געקומען אין געשטאַלט פון אַ טויב און אָנגעזאַגט, אז מען זאָל גיין שלאָגן די ניט-קריסטן. צו די פּויערים זיינען צו-געשטאַנגען געוויינטלעכע רויבער און מען איז געגאַנגען פון שטאָט צו שטאָט, פון טולוזאַ ביז באַרדאַ, געראַפירט און געברענט אידישע הייזער און אויסגעהרגעט אַ מאַסע מענטשן. דאָס האָט געהייסן די „פאַסטזיכער-גזירה“ („גזירת-הרועים“). די לאַגע פון אידן אין פּראַנק-רייך איז געוואָרן אַלץ ערגער. די קיניג און פּעאַדאַלן פלעגן לאָזן וואוינען אידן אין לאַנד נאָר צייטווייליק, אויף קורצע טערמינען, און פלעגן אויפמאַנען געוואַלדיקע שטייערן פאַרן וואוינערעכט. צום סוף פערצענטן יאָרהונדערט, ווען עס האָט זיך געענדיקט אַ טערמין פון צוואַנציק יאָר פאַרן וואוינערעכט, האָט דער קיניג קאַרל VI אַרויס-געגעבן אַ באַפעל אַרויסצוטרייבן די אידן פון פּראַנקרייך אויף אייביק (1394). דאָס מאַל האָט מען דעם גירוש דורכגעפירט אי אין צפון-אי אין כּרום-פּראַנקרייך, אזוי אז אין גאַנצן לאַנד זיינען אידישע קהילות איבערגעבליבן נאָר אין עטלעכע אומאַפהענגיקע פּראַווינצן (פּראַוואַנס, אַוויניאָן).

נאָך מיט הינדערט יאָר פריער האָט דער זעלביקער אומגליק גע-טראַפן די אידן פון ענגלאַנד, וואָס זיינען געווען אזוי ווי אַ צווייג פון דעם גרויסן פּראַנצוזישן צענטער. דאָ האָבן ציערשט די רייכע אידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט קרעדיט-געשעפטן, געהאַט אַ באַשיצער און אַ שותף: דעם קיניג אליין. דער אידישער קרעדיטאָר פלעגט געמען גרויסע פּראָצענטן ביי די בעלי-חובות (געלט-אַנטלייער), אין

דער קיניג פלעגט ביי אים אָפּנעמען אַ היבשן טייל פון זיינע פּראָצענטן. אזוי פלעגן ביידע גוט פארדינען. אָבער די קאָטוילישע גלחים האָבן געטאָן זייערס: זיי האָבן געוואָלט מקננים זיין אַלע געבאַטן פון דעם פּויפּסט אינאַזענץ III, באַזונדערס דעם באַשלוס וועגן אידישע קליידער, און יעדער קיניג האָט געמוזט פּאָדערן, אַז די אידן זאָלן טראָגן אויף זייערע מאַנטלען אָדער הויטן פאַרביקע שטיקער טויך, פּדי מען זאָל זיי ניט צונויפּמישן מיט קריסטן. נאָך דעם פּראַנצויזישן מוסטער האָט מען אויף אידן אויך געמאַכט בילבולים, אַז זיי הרגענען קריסטלעכע קינדער צו פּסח-צייט; איינע אַזאַ „עלילת-כּס“ אין דער שטאָט לינקאָלן האָט אויפגעבראַכט דאָס גאַנצע לאַנד: מען האָט אַרעסטירט כּמעט די גאַנצע אידישע קהילה און אַוועקגעפירט קיין לאַנדאָן; אַכצען מענטשן האָט מען אויפּגעהאַנגען און די איבעריקע האָבן זיך אויסגעקויפט ביים קיניג מיט געלט. ענדלעך איז געקומען דער פּרוּמער קיניג ערואַרד און האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז אַלע אידן זאָלן פאַרלאָזן ענגלאַנד אין מושך פון דריי חדשים; זיי האָבן רעכט צו פאַרקויפּן זייערע באַוועגלעכע גיטער, אָבער הייזער און סינאַגאָגן מוזן זיי איבערלאָזן פאַר דער קיניגלעכער קאַסע. אין האַרבסט פון יאָר 1290 האָבן זיך זעכצען טויזנט ענגלישע אידן געזעצט אויף די שיפּן און פאַרלאָזט ענגלאַנד; אַ טייל זיינען אַוועק קיין פּראַנק-רייך, אַ טייל קיין דייטשלאַנד און שפּאַניע. עס האָבן באַדאַרפט אַוועק-גיין ביז פיר הונדערט יאָר, איידער אידן האָבן באַקומען די מעגלעכקייט ווידער צו באַזעצן זיך אין ענגלאַנד.

32. אידן אין קריסטלעכער שפּאַניע און דער קולטור-קאַמף

(13-טער און 14-טער יאָרהונדערט)

אין דער צייט, ווען די פּראַנצויזישע אידן האָבן געלעבט אונטער דעם דרוק פון פּאַנאַמישע גלחים און רויבערישע מלכים, האָבן זייערע שכנים, די שפּאַנישע אידן, געלעבט רואיק אונטער קריסטלעכער הערשאַפט. אין אָנהויב דרייצענטן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרענדיקט דער לאַנגער קאַמף צווישן קריסטן און מוסולמענער אין שפּאַניע מיט דעם זיג פון די קריסטלעכע פירשטן. די לעצטע האָבן אַרויסגעשטופּט

פון לאַנד די הערשער פון די קליינע אַראַבישע אַדער מאַווריטאַנישע מלוכות, הייַן גראַנאַדאַ, וואָס איז געבליבן אין די הענט פון די מאַוורען. עס האָבן זיך פאַרשטאַרקט די צוויי גרעסערע קריסטלעכע מלוכות: אַראַגאָניע מיט איר הויפטשטאָט באַרסעלאָנאַ און קאַסטיליע מיט דער הויפטשטאָט טאַלעדאַ. די קריסטלעכע מלכים פון ביידע לענדער האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז אידן האָבן פיל אויפגעמאַן פאַר דעם אויפבלי פון שפּאַניע אין דער צייט פון דער אַראַבישער הערשאַפט; דעריבער האָבן אויך די קאַסטילישע און אַראַגאָנישע מלכים אָפט געהאַלטן ביי זיך אידישע דיפּלאָמאַטן, פינאַנץ-אַגענטן און דאָקטוירים. די רוימישע פּויפּסטן פלעגן שטענדיק דערמאָנען יעדן קיניג וועגן די קירכלעכע געזעצן און געפאָדערט, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו הויכע שטעלעס און מען זאָל זיי נויטן טראָגן די „געלע לאַמע“ אויף די קליידער. דער אַדער יענער קיניג האָט געפרובט אַרויסגעבן אַזעלכע באַפעלן, אָבער די שטאַלצע שפּאַנישע אידן האָבן זיך ניט געלאָזט באַליידיקן אין האָבן אָפט ניט געפּאָלגט די דעקרעטן. די אידישע קהילות האָבן אין יענער צייט געהאַט אַ ברייטע זעלבסטפאַר-וואַלטיגן; זיי זיינען אין יעדן לאַנד געווען פאַראייניקט אין אַ געמיינדע-באַנד, וואָס האָט געהאַט זיינע יערלעכע פאַרוואַלטיגונגען, אַ מין אידישן פאַרלאַמענט. דער קיניג פון אַראַגאָניע, יעקוב I, האָט געפירט אַ גרויסע געשעפטס-קאָרעספּאָנדענץ מיט די פאַרשטייער פון די אידישע קהילות, ווי מיט אַ מין זעלבשטענדיקער רעגירונג.

די קאַסטילישע גלחים האָבן אָבער ניט גערוט אין האָבן שטענדיק געזוכט אַ געלעגנהייט צו דערוועקן שינאַה צו אידן. אין שפּאַניע האָט אויך, ווי אין פראַנקרייך, עקזיסטירט אַ קירכלעכע אינקוויזיציע, וואָס האָט געזאָלט קעמפן קעגן קריסטלעכע אַפיקורסים און נאַכשפירן, אַז די הערשנדיקע רעליגיע זאָל זיך תלילה ניט אָנשמעקן פון אידישער אומגלויביקייט. די מאַנאַכן פון פאַנאַטישן דאָמיניקאַנישן אָרדען האָבן אויכעטום געשיקט מייסאַנערן, זיי זאָלן ציציען אידן צום שמוך. זיי האָבן אויפגעזוכט איינעם אַ אידישן משומד, פאַבלאָ קריסטיאַני, וואָס האָט אויף זיך גענומען האַלטן אַן עפנטלעכן דיספּוט מיט די בָּננים און באַווייזן פון דער תּוֹרָה און פון תּלמוד, אַז משיח איז שוין לאַנג געקומען אין דער פּערזאָן פון קריסטוסן. פון אידישן צד איז אַרויס-

גערופן געוואָרן דער גרויסער תלמודיסט ר' מוֹשֶׁה בֶּן נחמן, וואָס האָט געהייסן מיט זיין פארקירצטן נאָמען כַּמְפֵּ"ץ. דער דיספּוט איז פאַרגעקומען אין פאַרסעלאָנאַ, אין קיניגלעכן פּאַלאַץ, און דערביי זיינען געווען דער קיניג יעקוב I מיט זיין פּאַמיליע, הויכע שרָרוֹת, בישאָפּן און מאָנאַכן. דער כַּמְפֵּ"ץ האָט זייער קלוג געענטפּערט אויף אלע טענות פון דעם משומד. „אויב ס'וואָלט געווען אָמת — האָט ער געזאָגט, — אז עס איז שוין אַמאָל געקומען יענער משיח, וועגן וועלכן עס האָבן גערעדט אונזערע אַלטע נביאים, היינט ווי קומט מען נאָך איצט האַלטן מלחמות? די נביאים האָבן דאָך געזאָגט, אז נאָך משיחן וועלן די פעלקער צוברעכן זייערע שווערדן אויף גראַפּאַייזנס, און מען וועט גאָר פאַרגעסן ווי צו פירן מלחמה. אַ שוין פֿנים וואָלט איר געהאַט, — האָט דער כַּמְפֵּ"ץ געזאָגט, ווענדנדיק זיך צום קיניג און צו די גענעראַלן, — ווען איר וואָלט פאַרגעסן ווי מען האַלט מלחמות!“ נאָך אַנדערע אַזעלכע דרייסטע תשובות האָט דער רמב"ץ געגעבן און שפּעטער האָט ער זיי פאַרשריבן אין אַ בוך, וואָס האָט קעגן אים אויפגערייזט די נְלָחִים. דאָס בוך האָט דער קיניג געהייסן פאַרברענען און דעם כַּמְפֵּ"ץ אַרויסשיקן פון אַראַגאָניע (1265). דער אַלטער געלערנטער איז אַוועקגעפאַרן קיין פּאַלעסטינע און האָט זיך באַזעצט אין ירוּשָׁלַיִם.

און דאָך איז די לאַגע פון אידן אין שפּאַניע געוואָרן אַלץ גע-
הויבענער. דער גאַנצער האַנדל האָט זיך געפונען אין אידישע הענט.
אין די גרויסע שטעט האָבן רייכע אידן געלעבט ווי שרָרוֹת. זיי זיינען
געווען פאַרבינדן דורך געלט-געשעפטן מיט דעם קיניגסהויז און מיט
דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע. אין קאַסטיליע זיינען ביי יעדן קיניג
געווען אידישע פינאַנץ-אַגענטן און שטייער-אַמלער, וואָס זיינען
פאַקטיש געווען פינאַנץ-מיניסטאַרן און האָבן זיך אָפט אַריינגעמישט
אין דער מלוכה-פאַרוואַלטונג. קוקנדיק אויף זיי, האָבן די שפּאַניער
געמיינט, אז אַלע אידן זיינען גבירים, „גראַנדן“; דאָס האָט אַרויס-
גערופן קינאַה אין שינאַה. אַ אידישער שרייבער פון אַ שפּעטערדיקער
צייט, שלומה אַלמי, קלאָגט זיך אין זיין מוסר-בריוו („אַגרת סמוסר“,
געשריבן אין 1415) אויף אידישע גבירים: „פיל פאַרשטייער פון
אונזער געזעלשאַפט ביים קיניגלעכן הויף האָבן זיך געפירט גאַרניט

ערלעך. די קיניגן האָבן זיי דערהויבן צו הויכע שטעלעס, אָפּגעגעבן זיי די שליסל צום מלוכה-שאַץ, און זיי (די גבירים) זיינען געוואָרן גרויס ביי זיך און גאָר פאַרגעסן די פריערדיקע אַרימקייט און נידע-ריקע לאַגע. זיי האָבן זיך געבויט פּאַלאַצן, זייערע פּרויען און טעכטער האָבן זיך אָנגעהויבן פּוּצן ווי די הויכגעשטעלטע דאַמען און אַרויס-שטעלן זייער צירונג. די פּוּסטע פּראַנטן האָבן געקוקט מיט פאַר-אַכטונג אויף וויסנשאַפט, אַרבעט און האַנטווערק; דעם קליינעם מענטשן האָבן זיי געדריקט און עקספּלואַטירט. די רייכע האָבן גאָר געזוכט אַראָפּוואַרפן פּון זיך די שווערע שמייערן און אַרױפלייגן זיי אויף די אומפאַרמעגלעכע.

עס זיינען אָבער געווען ביי די שפּאַנישע אידן אויך גייסטיק רייכע מענטשן, הויכגעבילדעטע, געלערנטע און שרייבער, וואָס זייערע ווערק זיינען געווען באַרימט אין אַלע לענדער. צוויי ריכטונגען האָבן אין יענער צייט (13-טער און 14-טער יאָרהונדערט) געהערשט אין דער אידישער געזעלשאַפט: די ליבעראַלע ריכטונג פּון ״מב״ם און די קאָנסערוואַטיווע ״בנישע ריכטונג. איינע האָבן געמיינט, אַז אין די ענינים פּון גלױבן דאַרף מען פּאַרשן, אויפּזוכן דעם שְׁכָל און דעם טעם פּון יעדער מַצְוָה, פאַראייניקן גלױבן מיט פאַרשטאַנד, רעליגיע מיט פּילאָזאָפּיע; זיי האָבן געפּאָדערט, מען זאָל הויך תּוֹרָה מיט תּלְמוּד לערנען אויך נאַטורוויסנשאַפט און אַנדערע וועלטלעכע וויסנשאַפטן. אַנדערע, פאַרקערט, האָבן זיך פּעסט געהאַלטן אָן דער אַלטער מיינונג, אַז מען טאָר ניט אַריינברענגען הקירה אין גלױבן, ווייל דער פּרנער שְׁכָל, דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד צעשמערט די אָמונה; נאַטור-וויסנשאַפט און באַזונדערס פּילאָזאָפּיע דערווייטערן דעם אידן פּון תּוֹרָה און תּלְמוּד: ער הערט אויף גלױבן אין גאָטס ניסים, וואָס שטימען ניט מיט די געזעצן פּון דער נאַטור, און וואַרפט אָפּ יענע מצוות, פאַר וועלכע ער געפינט ניט קיין מאַראַלישן טעם. צווישן די דאָזיקע צוויי ריכטונגען האָט געמוזט קומען צו אַ שאַרפּן קאַמף. דער קאַמף האָט אויסגעבראָכן מיט אַ יאָר דרייסיק נאָכן ״מב״ם מס טױט, באַלד ווי עס האָבן זיך פאַרשפּרייט זיינע ווערק: דער ״ספר הַמַּדע״ און די העב-רעאישע איבערזעצונג פּון ״מורה נבוכים״.

אין דער כרום-פראנצויזישער שטאָט מאָנפעליע, וואָס האָט דאָן
 געהערט צו דער שפּאַנישער מלוכה אַראַגאָניע, האָט איינער
 אַ תּלמודיסט שלומה מיט נאָך עטלעכע פּאַנאַמישע כּבָּנים אויס-
 גערופּן אַ תּרם (אויסשליסונג פּון דער אידישער געמיינדע) אויף
 יעדערן, וואָס לייענט פּילאָזאָפּישע ביכער און פּאַזונדערס די צוויי
 ספּרים פּון כּמפ"ם, ווייל זיי זיינען אַ ספּנה פּאַרן פּשוטן גלויבן. קעגן
 דעם תּרם האָבן פּראָטעסטירט אַנדערע כּבָּנים און געלערנטע, אָנהענגער
 פּון כּמפ"ם, און דער קריג האָט זיך צעפּלאַקערט אין גאַנץ שפּאַניע און
 דעם פּראַנצויזישן פּראָוואַנס. דאָ האָבן די פּרוּמע פּאַנאַטיקער אָפּ-
 געטאָן אַ מיאוסע פּעשה. אין פּראָוואַנס האָט אָנגעוואָרפּן אַ שרעק
 אויף אלעמען די אינקוויזיציע פּון די קאַטאָלישע מאַנאַכן, וואָס פּלעגט
 אויפּזוכן קריסטלעכע פּריידענקער, אַפּיקורסים, פּאַשטראָפּן זיי מיט
 טויט אָדער אייפּיקער תּפיסה און פּאַרברענען זייערע ביכער. צו די
 דאָזיקע אינקוויזיטאָרן זיינען געקומען אין מאָנפעליע די פּאַנאַמישע
 כּבָּנים און האָבן צו זיי געזאָגט: איר פּאַרברענט ביכער פּון אייערע
 אַפּיקורסים, מאַכט דאָסזעלבע אויך מיט אונזערע אַפּיקורסישע ביכער,
 ווי די וואָס דער כּמפ"ם האָט געשריבן. די קריסטלעכע גלחים האָבן
 דאָס גערן געמאַכט: מען האָט אויפּגעזוכט אין אידישע הייזער אלע
 געשריבענע ביכער פּון רמב"ם און מען האָט זיי פּאַרברענט אין מאַנ-
 פעליע און אין פּאַריז (1233). דאָס האָבן געטאָן יענע הימער פּון
 דער קריסטלעכער קירך, וואָס האָבן אין עטלעכע יאָר אַרום פּון גרויס
 שינאָה צו אידן פּאַרברענט די ספּרים פּון תּלמוד אויפּן פּאַריזער
 פּלאַץ. אין דעם דאָזיקן אומגליק האָט דאָס פּאַלק געזעען אַ שטראָף
 פּון גאָט פּאַר דער מיאוסער מסירה, וואָס האָט געפּראַכט צום פּאַר-
 ברענען כּמפ"ם מס ספרים דורך ניט-אידישע הענט.

די רדיפּות קעגן דעם פּרייען געדאַנק האָבן ניט געהאַלפּן. מען
 האָט געלערנט פּרייע וויסנשאַפטן און פּילאָזאָפּיע אַנשטאָט צו אָפּגעבן
 זיך אינגאַנצן מיטן תּלמוד. די שטרענגע כּבָּנים האָבן זיך מיט שרעק
 צוגעקוקט, ווי עס וואַקסט אַ נייער דור, וואָס איז שוין ניט אזוי פּרום
 ווי די אַלטע דורות; עס האָט זיך געדוכט, אז אידישקייט וועט איג-
 טערגיין. אין אָנהויב פּון 14-טן יאָרהונדערט האָט דער גרויסער
 פּאַרסעלאַנער רב כּשב"א (שלומה בן אדרת) זיך צוגיפּגעערעמט מיט

א סך אנדערע כּבנים און האָט אױסגערופן אַ תּרם קעגן אלע יונגעלייט, אינגער פון 25 יאָר, וואָס וועלן לערנען אַ חוץ תּורה און תּלמוד אויך וועלטלעכע וויסנשאַפטן, ווי נאַטורוויסנשאַפט, און וועלן לייענען פּי-לאָזאַפּישע ביכער אָדער אױסמייטשן די תּורה אין פּילאָזאָפּישן גייסט; מען מעג לערנען נאָר מעדיצין ווי אַ פּראָפּעסיע (1306).

דאָס מאָל האָט די כּבנישע גזירה געבראַכט גרויס שאַדן דער אידישער ליבעראַלער באַוועגונג אין דער געבילדעטער שפּאַניע. די גאַלדענע צייט, ווען עס האָבן געבליט וויסנשאַפט און קונסט, איז שוין אַריבער. מען איז געוואָרן קאָנסערוואַטיווער, פּרומער. אָנשטאַט וויסנשאַפט און פּילאָזאָפּיע האָט זיך געשאַפן אַ נייגונג צו מיסטריק, צו קבּלה — אַ פּאַרבאָרגענער לערע, וואָס זוכט אין דער הייליקער תּורה ניט דעם שְׂכַל פּון יעדער זאך, נאָר דעם סוּד, די געהיימנים, וואָס איז אין נאָטס וואָרט באַהאַלטן. די מיסטיקער אָדער „קבליסטן“ זיינען געווען איבערצייגט, אז די אָפענע תּורה פון מוֹשֶׁה כּבּנו איז נאָר אַ קלייד פאַר דער פּאַרבאָרגענער תּורה, די סתרי-תּוֹרָה; פּרומע הייליקע מענטשן קענען די דאָזיקע סודות אויפדעקן אין אלע דער-צײלונגען און געזעצן פון דער תּורה און איבערגעבן דאָס ווי אַ טראַדיציע, אַ קבּלה, פון איין דור צו דעם אנדערן. אין דער זעלביקער צײט ווען דער כּשפּ״א האָט אױסגערופן דעם תּרם קעגן פּרייער וויסנשאַפט און פּילאָזאָפּיע, האָט זיך אין שפּאַניע פאַרשפּרייט אַ בוך מיטן נאָמען „זוֹהַר“ („ליכטיקע שײן“), אַ גרויסער פּירוש צו דער תּורה, אַ מין „פאַרבאָרגענער כּודש“ (כּודש הַנְּעֻלָּם), פּול מיט סודות וועגן דעם, וואָס טויט זיך אין הימל, ביי נאָט און די מלאַכים, ביי די אַמאָליקע דורות, וואָס האָבן אויפגעלעבט אויף יענער וועלט, ביי צדיקים אין גן-עֵדן און ביי רשעים אין גיהנום. מען האָט דערציילט, אז דאָס בוך „זוֹהַר“ האָט געשריבן מיט טויזנט יאָר פּריער דער הייליקער תּנא פון אַרץ-ישׂראל, רבי שימעון בן יוֹחָאי. בשעת די רדיפות פון רוּימישן קיסר אַדריאַן האָט זיך רבי שימעון אױסבאַהאַלטן מיט זיין זון דרייצען יאָר אין אַ הייל; דאַרמין האָט ער געהאַט זעאוונגען פון הימל און האָט דאָס אַלץ באַשריבן אין אַ בוך. דאָס בוך האָט פּלומרשט געפּונען אין אַרץ-ישׂראל דער רמב״ן, וואָס אין אַנטלאָפּן אַהין נאָך דעם באַרסע-לאַנער דיספּוט, און האָט דאָס איבערגעשיקט קיין שפּאַניע. דאָ האָט

דאָס בוך איבערגעשריבן אין פאַרשפּרייט דער קבליסט מושה דע-
לעאָן, וואָס האָט געשריבן אויך אייגענע ספרים אין קבלה. די
קעגנער פון קבלה האָבן געזאָגט, אז מושה דע-לעאָן האָט אליין אָנ-
געשריבן דעם גאַנצן „זוהר“ אין דער אַלטער אַראַמעאישער שפּראַך
און האָט צוגעטראַכט די מעשה וועגן ר' שימעון בן יוחאי פּדי מען
זאָל מיינען, אז דאָס איז אַן אַלטער הייליקער ספר. מיט דער צייט
האָט מען טאַקע אָנגעהויבן גלויבן, אז דער „זוהר“ שטאַמט פון דעם
אַלמן הַנּאָה, און דאָס בוך איז געוואָרן הייליק פאַרן פּאַלק (דער „זוהר
הקדוש“), באַזונדערס שפּעטער פאַר די חסידים.

דער גרונד-פּרינציפּ פון קבלה באַשטייט דערין, אז גאָט, דער
אייביקער, „אומענדלעכער“ („אין סוף“), האָט באַשאַפּן די וועלט
דורך אַזעלכע שאַפּנדע קרעפטן, וואָס גייען אַרויס פון אים ווי שטראַלן
פון דער זון און הייסן „ספירות“. צען ספירות מיט די נעמען: „פאַר-
שטאַנד“, „ליבע“, „שווינקייט“, „מאַכט“ און אַנדערע באַהערשן די
וועלט און דורך זיי אַנטפּלעקט זיך גאָט צו די מענטשן. צווישן הימל
און ערד איז פאַראַן אַ שטענדיקע פאַרבינדונג. די נשמה פון מענטשן
קומט פון הימל אויף דער ערד און נאָך זיין טויט הויבט זי זיך אויף
ווידער צום הימל אָדער גייט אַריין אין אַ גוף פון אַן אַנדער מענטשן
(גילגול). אזוי ווי אין הימל די ריינע מלאכים, טראָגן זיך אַרום אויף
דער ערד אומרונע קליפּות, שדים, וואָס ציען דעם מענטשן צו זינדיקן
קעגן גאָט, און מען דאַרף זיך היטן פון זיי. בכלל האָט די קבלה
צוגיפּגעמישט די און יענע וועלט, ווירקלעכקייט און פאַנטאַזיע, און
האָט אָפּגענומען ביים געזונטן מענטשלעכן פאַרשטאַנד די הערשאַפט
איבער געפילן און איינדרוקן. דערפון זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען
פאַרשיידענע מיסטישע און משיחישע באַוועגונגען, וואָס האָבן דער-
שימערט דאָס אידישע פּאַלק.

די שטאַרקסטע קראַפט אין גייסטיקן לעבן איז דאָך געבליבן דער
בּיניזם, וואָס האָט געשאַרפט דעם אידישן מוֹח מיטן לערנען
גמראַ און האָט רעגולירט דעם גאַנצן לעבנשטייגער דורך הונדערטער
דינים פון תּלמוד, גאַנזישע און בּנישע פּסקים. אין 14-טן יאָרהונדערט
האָט זיך אַנטוויקלט די ליטעראַטור פון „פּוסקים“: מען האָט געשריבן
געזעצביכער, וואו מען האָט געזאַמלט אַלע דינים און מנהגים, פּדי

יעדער פרומער איד זאל וויסן ווי צו פירן זיך. דאָס גרעסטע געזעצבוך מיט דעם נאָמען „טורים“ האָט פאַרפאַסט רבי יעקוב בן-אַשׁר, דער זון פון דעם באַרימטן תלמודיסט אַשׁר בן-יחיאל („דער ראַש“) אין מאָלעדאָ. צום אונטערשייד פון דעם „במב“ מס „משנה תורה“, האָט זיך דער „בעל-טורים“ באַשעפטיקט ניט מיט די גרונד-פרינציפן פונם אידישן גלויבן און מאָראַל, נאָר מיט פאַרשיידענע דינים און אויסער-לעכע רעליגיעזע צערעמאָניעס. די „טורים“ באַשטייען פון פיר טיילן: „ארכי-תנים“ — די דינים פון בית-המדרש, תפילה, שבת און יום-טוב; „יורה דעה“ — דינים פון פּשׁר און טריפה, שחיטה, היגיענע; „אַבן-עזר“ — געזעצן פאַר פאַמיליע-לעבן, חתונה, גט; „חושן-משפט“ — ציוויל-רעכט און שטראַף-רעכט. אויפן גרונד פון די „טורים“ איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ גאַנצע ליטעראַטור פון געזעצביכער, וואָס דער גרעסטער פון זיי איז געוואָרן מיט אַ פאַר הונדערט יאָר שפּעטער דער „שולחן ערוך“.

33. די שלעכטע צייט אין שפּאַניע ביזן גירוש

העכער טויזנט יאָר האָבן געלעבט אידן אין שפּאַניע. דער אָנהויב, ווי מיר האָבן געזעען, איז געווען אַ שלעכטער: די פאַנאַטישע וועסט-גאַטן האָבן אינגאַנצן פאַרבאַטן די אידישע רעליגיע און פלעגן מיט געוואַלט שמדן אידישע קינדער; דערנאָך זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן באַפרייט די אידן פון ביזע קריסטלעכע הערשער; עס האָט זיך אָנגעהויבן די „נאָלדענע צייט“ פון אַראַביש-אידישער קולטור. ווען די קריסטלעכע מלכים פון קאַסטיליע און אַראַגאָניע האָבן צוריק אָפּגענומען דאָס לאַנד ביי די אַראַבער, האָבן זיי זיך געמוזט באַציען גיט צו אידן, וואָס זיינען געווען די רייכסטע און געפילדעסטע מענטשן אין שפּאַניע און האָבן מיטגעהאַלפן בויען די נייע מלוכות. אָבער מיט דער צייט איז אין לאַנד אַלין שטאַרקער געוואָרן די מאַכט פון די קאַטילישע גלחים און מאַנאַכן, וואָס האָבן פיינט געהאַט דעם אידן, ווי אַ לעבעדיקן עדות קעגן דער דאָנמע וועגן גאָטס זון; די פאַנאַטיקער פון דער קירך האָבן געוויזט די שינאַה צום אידן אין דער שפּאַנישער פּאָלקס-מאַסע און אין די העכערע קלאַסן, וואָס האָבן ניט געקענט

רואיק צוזעען, ווי אידן ווערן רייך און שטארק, ווי פיל פון זיי זיינען
 נאָענט צו דער רעגירונג, ווערן שטייער-זאמלער, פינאנץ-מיניסטערן,
 הויף-לייט ביים קיניג און שפילן אַ גרויסע ראלע אין פאָליטיק. די
 פרומע קריסטן האָבן מיט קינאַה געקוקט אויף דער אידישער שול אין
 מאָלעדאָ, וואָס איז געווען דער שענסטער בינן אין שטאָט (שפעטער
 האָט מען זי פאַרוואַנדלט אין אַ קלויסטער; זע בילד 32 זייט 180).
 צום סוף 14-טן יאָרהונדערט איז שוין די פאַרזייטע אידן-פיינד-
 שאַפט געוואָרן רייע, און די נַלְתִים האָבן געקענט צוטערען צו דער
 אַרבעט. אין דער קאַסטילישער שטאָט סעווילאַ האָט דער פאַנאַטישער
 נַלְתִ פּערנאַנד מאַרטיןעס געשריען אין די קירכן און אין די
 גאַסן, אַז אידן הערשן אין שפּאַניע און אויב עס וועט ווייטער אַזוי
 גיין, וועלן זיי פאַרוואַנדלען אַלע קירכן אין סינאַגאָגעס; ער האָט גערופן
 דאָס פּאַלק אויסצוראַטן די „פיינד פון קריסטוס“ און פאַרוואַנדלען
 זייערע סינאַגאָגעס אין קירכן. ער האָט אַזוי לאַנג געהעצט, ביז אין
 אַיין זומער-טאָג (1391) האָט דער צערייצטער המון אונטערגעצונדן די
 אידישע הייזער אין סעווילאַ און האָט אויסגעהרגעט ביז פיר טויזנט
 מענטשן; די איבעריקע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט דערמיט, וואָס
 זיי האָבן זיך געטויפט. דאָסזעלבע איז פאַרגעקומען אין דער הויפט-
 שטאָט פון קאַסטיליע מאָלעדאָ, אין די אַראַגאָנישע שמעט וואַלענסיע
 און באַרסעלאָנע און אין אַנדערע ערטער פון ביידע שפּאַנישע מלוכות.
 דאָס איז געווען אַ מיין נייער קרייץ-ציג אין שפּאַניע — אין דעם לאַנד,
 וואָס האָט מיט דריי הונדערט יאָר צוריק ניט איבערגעלעבט דעם
 ערשטן דייטש-פּראַנצויזישן קרייץ-ציג. דענסטמאָל האָבן זיך די דייטשע
 און פּראַנצויזישע אידן געלאָזט אויסהרגענען דורך די קרייצטרעגער און
 נאָר איינצלנע מענטשן האָבן זיך אויף אַ צייט געטויפט; אין שפּאַניע
 אָבער האָט אַ גרויסער טייל אידן זיך געטויפט מיט דער אַפּענונג
 שפעטער אומקערן זיך צו זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן זיך שווער
 אַנטוישט אין זייערע אַפּענונגען.

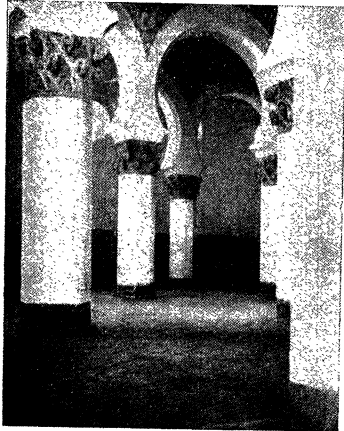
באַלד נאָך די פּאַגראַמען, ווען די „אַנסוס“ (מיט געוואַלט גע-
 טויפט) האָבן געפרובט אַראָפּוואַרפן פון זיך דעם יאָך פון קריסטנטום
 און אַוועקגיין פון דער קירך צוריק אין דער סינאַגאָגע, האָבן די נַלְתִים
 געמאַכט אַ שרעקלעכן רעש; באַנדעס פאַנאַטישע מאַנאַכן, אונטער דער

אָנפירונג פון איינעם וויסענטע פערער, פלעגן גיין פון הויז צו הויז מיט אַ גרויסן קרייץ און טרייבן די אַנוסים אין די קלויסטערס; פיל אָנגעשראָקענע אידישע פאַמיליעס זיינען ווידער אַריינגעטריבן געוואָרן אין שַמַד (1412). צו די ביזע פאַרפאַלגער זיינען צוגעשטאַנען צוויי פון די ערשטע אַנוסים, וואָס האָבן זיך געטויפט ניט נאָר פּדי צו ראַטעווען דאָס לעבן, נאָר פּדי צו מאַכן אַ גוט לעבן: געוועזענע פּלמוּדיסטן שלומה הלוי און יהושע לאַרקי. דער ערשטער איז געוואָרן אַ קאַטאָלישער גלח און דערנאָך אַ בישאָף אין בורגאָס אונטער דעם נאָמען פּאַול דע סאַנטאַ מאַריאַ; דער צווייטער האָט זיך גע-רופן געראַנימאָ דע סאַנטאַ-פּע און איז געוואָרן אַ מיסיאָנער צו פאַרשפּרייטן דעם קריסטנטום צווישן אירן. ביידע משומדים האָבן זיך פאַראייניקט מיט דעם שפּאַנישן פּויפּסט בענעדיקט XIII און איינגע-רעדט אים, אַז ער זאָל צוגיפּרופּן די גרעסטע כּפּנים און אידישע גע-לערנטע פון שפּאַניע אויף אַ רעליגיעזן דיספּוט מיט די גלחים אין דער שטאָט טאַרטאַזאַ. די פּונגה איז געווען צו פּאַווייזן עפּנטלעך די פּאַלשקייט פון דער אידישער אַמונה און נויטן די „פאַרבלאַנדזשעטע“, זיי זאָלן אַריין אין דער קירך. דער דיספּוט האָט זיך געצויגן אויף ניין און זעכציק פאַרזאַמלונגען, וואָס פלעגן פאַרקומען אַלע וואָך אין משך פון אַנדערטהאַלבן יאָר (1412—1413). פון אידישן צד זיינען געווען די בעסטע קעפּ, צווישן זיי רבי יוסף אַלפּאַ, דער מחבר פון „ספר-העיקרים“ וועגן די דאָגמען פון אידישן גלויבן. פון קריסטלעכן צד איז דער פּויפּסט בענעדיקט אַליין געווען פאַרזיצער און דער משומד געראַנימאָ האָט געפירט די מענות קעגן דעם פּלמוּד. די אידישע דע-לעגאַטן האָבן ניט געקענט שאַרף ענטפּערן אויף די קריסטלעכע מענות, מוראַ האָבנדיק פאַר די מאַנאַכישע באַנדעס, אָבער דאָך האָבן זיי זיך ניט אונטערגעגעבן. זעענדיק, אַז מיט וויפּוהים קען מען גאַרנישט מאַכן, האָבן די קאַטאָלישע גלחים ווייטער געפירט זייער מיסיאָנערן-אַרבעט צווישן אירן מיטן פּויסט: מיט טערראָר און פּאַגראַמען.

די צאָל אַנוסים איז אַלץ געוואַקסן, נאָר איצט זיינען זיי שוין געווען מער פאַרויכטיק: אָפּן פלעגן זיי באַזוכן די קירך און האַלטן די קריסט-לעכע אמונה און אירע מנהגים, אָבער פאַרפאַרגענערהייט, ביי זיך אין די הייזער, פלעגן זיי אָפּהיטן אידישע רעליגיעזע מנהגים: אידישע

תפילות, שבת און יום-טוב, פֿשרע שפייז אד"ג. א לאנגע צייט האָט זיך זיי איינגעגעפן אזוי פארמאסקירן זיך, אז מען האָט זיי געהאלטן פאר אַמתע קריסטן: זיי זיינען אריינגענומען געוואָרן אין דער קריסט-לעכער געזעלשאַפט און פיל פון זיי האָבן פארנומען הויכע שטעלעס אין דער רעגירונג. ניט אלעמאָל אָבער האָבן זיי זיך געקענט אויס-באהאלטן פון די קאטאָלישע שפּיאַנען. מען האָט באַמערקט, אז פיל אַנסים אָדער „נייע קריסטן“ פאלשעווען, און מען האָט אזעלכע אָנגערופן מיטן זידל-וואָרט „מאראַנען“ (פארפלוכטע, שוויינען). אין עמלעכע ערטער (מאָלעדאָ, קאָרדאָוואַ און אַנ-דערע) איז געקומען צו אַנפאלן אויף מאַראַנישע הייזער און צו בלוט-פאַר-ניסונג.

א לאנגע צייט האָבן זיך די הער-שער פון קאטאָליע און אַראַגאַניע גע-האלטן נייטראַל אין דעם גלויבנס-קריג, וואָס האָט זיך צעפלאַקערט אין זייערע לענדער. אָבער צום סוף פון 15-טן יאָרהונדערט האָט זיך די לאַגע געביטן: די קאטאָלישע קיניגן אי-זאָפּעל אַ האָט חתונה געהאַט מיט דעם אַראַגאַנישן קיניג פּעַרדִי-נאַנדעס קאַטאָליק און זיי

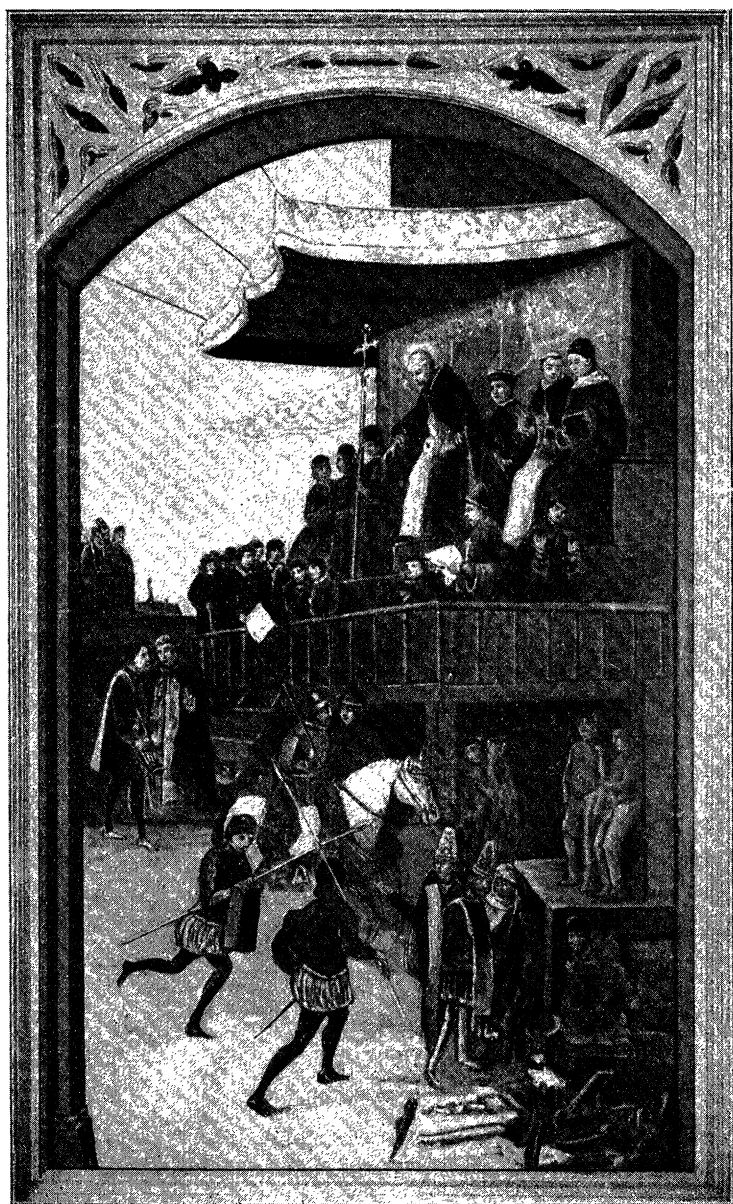
32. די געוועזענע סינאָגאָגע אין מאָלעדאָ (איצט דער קלויסטער „סאַנטאַ מאַריאַ“)

האָבן פאַראייניקט זייערע מלוכות אין איין גרויסער שפּאַנישער מלוכה. ביידע זיינען געווען פאַנאַטיש פרום און האָבן געטרוימט וועגן דעם, ווי אויסצוראָטן אלע ניט-קאַטאָליקן — אידן, מאַראַנען, מוסול-מענער און קריסטלעכע אַפיקורסים — אין שאַפן אַ רייך-קאַטאָלישע שפּאַניע. צוערשט האָבן זיי זיך גענומען פאַר די מאַראַנען. פּערדינאַנד און איזאַבעלאַ האָבן אויסגעבעטן ביים רוימישן פּויפּסט אַן ער-לויבעניש צו גרינדן אין שפּאַניע אַ נייע אינקוויזיציע — אַ באַ-זונדערן מלוכה-טריבונאַל, וואָס זאָל אויסזוכן און באַשמראַפן אלע קריסטן, וואָס זיינען ניט געטריי דעם קאַטאָלישן גלויבן; דערביי האָבן זיי דער-

עיקר געהאט אין זינען די „ניי-קריסטן“, די מאראנען, באזונדערס די רייכע, ווייל לויטן געזעץ פון דער נייער אינקוויזיציע האָט דער קיניג געהאט דאָס רעכט צונעמען דעם גאַנצן פאַרמועגן, וואָס מען האָט קאָנפֿיסקירט ביי די פּאַשטראָפּטע. אזוי אַרום האָט דאָס קיניגס-פּאַר געקאָנט מאַכן אי אַ פּרוּבן אי אַ גוטן געשעפט.

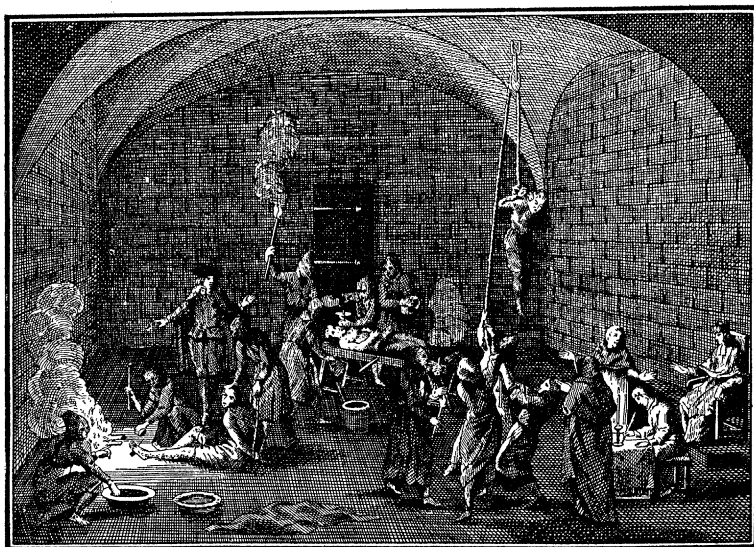
אין יאָר 1481 האָט זיך אין סעוילא געעפנט דער ערשטער טריבונאַל פון דער אינקוויזיציע, און אין צוויי יאָר אַרום איז דאָרטן פאַשטימט געוואָרן פאַר אַ גרויס-אינקוויזיטאָר דער הויף-גלח ביי דער קיניגין, דער שרעקלעכער פאַנאַטיקער מאַמאַס טאַרקווע מאַדאַ. עס האָפּן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן און טויט-שטראַפּן פון מאראנען. מען האָט שטרענג פאַרזאָגט אַלע קריסטן, זיי זאָלן זיך צוקוקן צום לעבן פון די מאראנען און איבערגעבן דער אינקוויזיציע וועגן אַלץ, וואָס זיי וועלן פאַמערקן: צי היטן די מאראנען אָפּ ביי זיך און הויז אידישע קנהגים, צי קאָכן זיי פעסערע מאַכלים און טוען אָן פעסערע קליידער צו שבת און יום-טוב, צי שטייען זיי מיטן פנים צו מזרח ביי דער תפילה און אזוי ווייטער. די מסירות האָפּן זיך געמערט פון מאַג צו מאַג, און אינגען זיינען די געפענגענישן געוואָרן פול מיט אַרעסטירטע מאראנען. מען האָט די אומגליקלעכע שרעקלעך געפייניקט, פרי זיי זאָלן זיך מודה זיין אין זייערע „זינד“ און אָנווייזן זייערע קרובים און פריינד, וואָס זינדיקן אויך קעגן דעם קריסטלעכן נאָט. די שולדיקע פלעגט מען פאַרבושפּטן צו פאַרברענען לעבעדיקערהייט אויף אַ באַ-זונדער פּלאַץ, וואו עס איז געשטאַנען אַ „קוועמאָרעאַ“ — אַ שאַפּאַט מיט אַ האַלץ-הויפּן. די צערעמאָניע פון פאַרברענען האָט געהייסן „אויטאָ-דאַ-פע“ (דער אַקט פון גלויבן). אין משך פון צען חדשים אין יאָר 1481 זיינען אין סעוילא אַליין פאַרברענט געוואָרן דריי הונדערט מאראנען; נאָך מער זיינען פאַרבושפּט געוואָרן צו אייביקער געפענע-געניש אָדער צו טראַגן אַ „תשובה-העמד“, אַ סימן פון חרטה אויף זייערע חטאים. אין פּערדינאַנדס קאַסע איז אַריינגעקומען אַן אַזער מיט גאָלד פון די פאַרמעגנס, וואָס מען האָט קאָנפֿיסקירט ביי די פּאַשטראָפּטע מאראנען.

טאַרקוועמאָדאַ האָט פאַרשפּרייט די ווירקונג פון דער אינקוויזיציע אויף גאַנץ קאַסטיליע. מען האָט געמאַכט אויטאָ-דאַ-פעס אויך אין

33. שפאנישע אינקוויזיציע. „אויטאָ דאָ-פע“

דער הויפטשטאָט טאַלעדאָ. דאָס פארברענען פון לעבעדיקע מענטשן האָט געהייסן ביי די אינקוויזיטאָרן „טויט-שמראָף אָן בלוט-פאָרגיסונג“: די פּליגים האָבן פּלומרשט ניט געוואָלט האַקן קעפּ און פּערגיסן מענטש-לעך בלוט און דערפאַר האָבן זיי געברענט זייערע קרָבנות. אין אַראַ-

34. שפּאַנישע אינקוויזיציע. „קוועמאַדעראַ“

גאַניע האָט אָפּגעטאָן שרעקלעכע מעשים דער הויפט-אינקוויזיטאָר אַרבוּעס. די מאַראַנען פון דער שטאָט סאַראַגאָסאַ האָבן באַשלאָסן אים צו טויטן. איינמאַל, ווען אַרבוּעס האָט תּפּילה געטאָן אַליין אין דער קירך, שטייענדיק אויף די קני פאַרן אַלטאַר, זיינען אַריין דריי מאַראַנען און האָבן אים דערשטאַכן מיט אַ שפּיז. די מערדער האָט מען ניט געקענט כאַפּן, האָט מען אַרעסטירט אַנדערע מאַראַנען מיט דעם אויסרייד, אַז זיי האָבן געהאַלפּן די פאַרברעכער. די טריבונאַלן פון דער אינקוויזיציע האָבן געוואָרפּן אויפן „קוועמאַדעראַ“ הגּדערטער מענטשן.

אָפּער מאַראַנען זיינען געווען אין לאַנד פּיל טויזנטער, און אַלעמען האָט מען ניט געקענט אויסראַמן. פון איין זייט זיינען זיי געווען פאַר-

בונדן מיט אידישע משפחות, פון וועלכע זיי האָבן געשטאַמט, און פון דער אַנדערער מיט קריסטלעכע פאַמיליעס, אָפּט פון דער הויכער אַריסטאָקראַטיע. פיל האָבן פאַרנומען הויכע פּאָסטנס אין דער רעגירונג און אין דער אַרמיי. מען האָט פאַרשטאַנען, אז פל זמן אין שפּאַניע זועלן לעבן ניט געשטודטע אידן, וועלן די מאַראַנען ניט ווערן אָמתע קריסטן. מוזו מען, הייסט עס, אַרויסטרייבן אידן פון גאַנצן לאַנד. צו דעם געדאַנק זיינען פּערדינאַנד און איזאַבלעאַ געקומען אין אַ צייט, ווען די גאַנצע שפּאַנישע פּאָליטיק האָט אָנגענומען נייע פּאַרמען. צום סוף פון פּופּצענטן יאָרהונדערט האָבן די קריסטלעכע הערשער איינגענומען דעם לעצטן נעסט פון דער אַמאָליקער אַראַבישער שפּאַניע: די שטאַט גראַנאַדאַ, וואו עס האָט געהערשט אַ מוסולמענישער עמיר. איצט איז גאַנץ שפּאַניע געווען אינמער קריסטלעכער הערשאַפט, אָבער פּדי צו מאַכן זי פאַר אַ ריין קריסטלעך לאַנד האָט מען געדאַרפט אַרויסטרייבן אידן און אַראַבער. האָט מען אָנגעהויבן פון אידן. אזוי האָט מאַרקוועמאַדאַ אַן עצה געגעבן דעם קיניגלעך פאַר. אין מערץ יאָר 1492 האָבן פּערדינאַנד און איזאַבלעאַ אינמערגעשריבן אַ דעקרעט, אז אין דריי חדשים אַרום מוזן אלע אידן פאַרלאָזן שפּאַניע; זיי קענען פאַרקויפן אָדער פאַרשענקען זייערע הייזער און מיטנעמען זייערע זאַכן, חוץ גאָלד, זילבער און געלט.

דער דעקרעט האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף אלע שפּאַנישע אידן. צוויי פאַרשטייער פון די אידישע קהילות זיינען געקומען צו פּערדינאַנדן פעטן אים, ער זאָל אָפּשאַפן די בייזע גזירה. דאָס זיינען געווען מענטשן זייער נאָענטע צום קיניגלעך הויף: דער פּרנס אַ בַּרְהַם סעניאָר, וואָס פלעגט צושמעלן דעם קיניג די שטייערן פון די אידישע קהילות, און דער באַרימטער דענקער און פּאָליטיקער דאָן יצחק אַברבנאל (אַבראַוואַנעל), וואָס איז אַמאָל געווען פינאַנץ-פאַרוואַלטער ביים פאַרטוגעזישן קיניג און שפּעטער ביים שפּאַנישן. ביידע האָבן אָנגעפּאָטן פּערדינאַנדן אויסקויף-געלט פון די אידישע קהילות דרייסיק טויזנט דוקאַטן, אויב ער וועט אָפּשאַפן די גזירה פון גירוש. דער קיניג איז שוין גרייט געווען נאָכצוגעבן, אָבער דאָ האָט זיך אין פאַלאַץ אַריינגערופן מיט אַ צלם אין האַנט דער אינקוויזיטאָר מאַרקוועמאַדאַ און אַ געשריי געטאָן, ווענדענדיק זיך צום קיניג און

צו דער קיניגין: „יודא האָט אַמאָל פאַרקויפט קריסטוסן פאַר דרייסיק זילבערשטיק און איר ווילט אים פאַרקויפן פאַר דרייסיק טויזנט גאָלד-שטיק!“ דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער פרוּמער קיניגין איזאַ-בעלאַ, און די אירישע שלוחים האָבן געמוזט אַוועקגיין מיט אַן אַפּאָג. סוף אַפּריל האָט מען אַויסגערופּן אין גאַנצן לאַנד, אַז ביז סוף יולי מוזן אלע אידן פאַרלאָזן שפּאַניע; ווער ס'וועט בלייבן, וועט פאַשטראָפּט ווערן מיט טויט, סידן ער וועט זיך שפּדן.

אין די טרויער-טעג אַרום תּשעה באָב האָבן זיך אַ פּאַר הונדערט טויזנט אידן אין אלע שמעט פון שפּאַניע געזעגנט מיט די קָרים פון זייערע עלטערן און זיך געלאָזט אין וועג. אַ גרויסער טייל איז אַוועק אין די נאָענטע שמעט פון פּאַרטוגאַל, אַנדערע זיינען געפּאָרן מיט שיפּן איבערן ים ווייטער — קיין איטאַליע און טערקיי, קיין מאַראָקאָ און אַנדערע לענדער פון צפּון-אַפּריקע.

די, וואָס זיינען געקומען קיין פּאַרטוגאַל, האָבן פאַר גרויסע געלט באַקומען פון דאָרטיקן קיניג יואַן אַן ערלויבעניש צו בלייבן אין לאַנד אַכט חדשים. ווען דער מערמין האָט זיך געענדיקט, האָט מען זיי אָנגעהויבן טרייבן אַן כּחמנות; די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין געלט אויף רייווע-קאָסטן, האָט מען פאַרקויפט פאַר קנעכט און זייערע קינדער געטויפט. ענדלעך האָט דער יונגער קיניג מאַנועל, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון פּערדינאַנד און איזאַבעלאַ, באַשלאָסן פאַרטרייבן אלע אידן אויך פון פּאַרטוגאַל, אַפילו יענע, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט פון אלטע צייטן. צענדליקער טויזנט מענטשן האָט מען צוגיפּנעטריבן אין פּאַרטוגאַלס הויפטשטאָט ליסאַבאָן, פּדי אַרויפ־צוזעצן זיי אויף שיפּן און פאַרשיקן אין זויטע לענדער. פאַר זייער אַוועקפּאָרן האָבן פּאַנאַטישע גלחים און סאָלדאַטן געשלעפּט זייערע קינדער אין די קירכן און דאָרטן מיט געוואַלט געטויפט. אַ סך פון די אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך פּרייוויליק געטויפט, פּדי צו בלייבן מיט זייערע קינדער אין שפּעטער זיי און זיך אליין צו ראַטעווען פון גויישע הענט. אזוי זיינען געוואָרן „מאַראַנען“ אויך אין פּאַרטוגאַל. אלע, וואָס זיינען געבליבן געטריי דעם אידישן גלויבן און פּאַלק, האָבן פאַרלאָזן פּאַרטוגאַל אין יאָר 1498, זעקס יאָר נאָך גירוש שפּאַניע. זיי האָבן זיך געטראָגן איבערן ים, זוכנדיק אַ לאַנד וואו צו באַזעצן זיך.

אויפן וועג זיינען א סך אומגעקומען פון הינגער און קראנקהייטן; אנדערע זיינען אריינגעפאלן אין די הענט פון ים-רויבער און פארקויפט געוואָרן פאר קנעכט.

אזוי זיינען פארשוואונדן געוואָרן די אמאָליקע בליענדיקע אידישע קהילות אין שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. אין ביידע לענדער זיינען געבליבן נאָר די פּאַהאַלטענע אידן, די מאַראַנען, וועמען עס איז באַשערט געווען ליידן די גרעסטע צרות נאָך אַ פּאָר הינדערט יאָר.

34. די צרות אין דייטשלאַנד ביזן סוף מיטלאַלטער

אויסער שפּאַניע איז אין מיטלאַלטער דער גרעסטער אידישער צענטער געווען אין דייטשלאַנד. דאָס זיינען געווען צוויי פּאַר-שיידענע טיפּן אידן: די שפּאַנישע ספּרדים און די דייטשע אַשכּנזים. די ספּרדים האָבן אַ לאַנגע צייט געלעבט פּריי, געפירט גרויסע האַנדלס-געשעפטן און האָבן זיך אָפּט געפילט ווי אין אַן איי-גענעם לאַנד, ביז וואַנען אויף זיי איז ניט געקומען דער אומגליק פון שמוּד און גירוש. די אַשכּנזים האָבן זייער גרויסן אומגליק, די צרות פון די קרייץ-צוגן, דורכגעמאַכט פריער, נאָך אין 12-טן יאָרהונדערט, און דערנאָך זיינען זיי געבליבן אַרים, דערשלאָגן, אָפּגעוונדערט פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג און האָבן געלעבט נאָר מיט דעם קוּד פון די דייטשע קיסרים אָדער זייערע פעאַדאַלן, וואָס האָבן זיי געשיצט פון פּאַגראַמען. דייטשע אידן זיינען געוואָרן „קאַמער-קנעכט“ (סערווי קאַמערע), דינער פון קיניגלעכן הויף, ווייל זיי האָבן געמוזט צאָלן דעם קיסר און די פירשטן שוין-געלט דערפאַר, וואָס מען האָט זיי געלאָזט לעבן און עפעס פאַרדינען פון האַנדל אָדער מלאַכה. אָפּט האָט דער איד געמוזט טראָגן נאָר אַנדערע קליידער, זיי די קריסטן, אָדער אַ באַזונדער צייכן אויפן אויבערשטן מאַנטל, די „נעלע לאַבע“ אָדער אַ שפיציקן הוט מיט הערנער, וואָס האָט אים געמאַכט לעכערלעך אין גאַס. אומעטום אין די שמעט האָבן אידן געוואוינט אין באַזונדערע גאַסן, אָן אַ זייט פון דער גויישער שטאָט. נאָר דאָ, אין דער אידישער שטאָט, אין דער קהילה, אַרום זיין סינאַגאָגע און זיינע שולן, האָט זיך דער איד געפילט אין דער היים, גייסטיק פריי פון דעם אויסערלעכן

דרוק. די כפנים און נפאים פון דער קהילה זיינען געווען ווי א מין אידישע רעגירונג: מען האָט געשאפן אַרדענונג אין די סאַציאלע באַ- ציאונגען, געזאָרנט וועגן הילף פאַר אַרימעלייט (צדקה), וועגן קינדער- ערציאונג, חדרים און ישיבות, וועגן שוין קעגן פיינדלעכע אַרויס- טרעטונגען פון די קריסטלעכע שכנים.

נאָך דעם גרויסן אומגליק פון די קרייץ-צוגן האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע קייט פון קליינע צרות. די קריסטלעכע פירגער, וואָס פלעגן ניט פאַרגינען דעם אידן זיין פרנסה פון קליינהאַנדל, מלאכה אָדער קליינע קרעדיט-געשעפטן, האָפן שמענדיק געזוכט אַ פילבול אויף אים און אויף דער גאַנצער אידישער קהילה. דאָס איז געווען גאָר לייכט אין יענער צייט פון פינסטערן אַבערגלויבן, וואָס האָט געהערשט אין די פאָלקס-מאַסן און אפילו אין די העכערע קלאַסן. פון פראַנקרייך האָט מען אַהער פאַרטראָגן די בייזע „עלילת-דָם“, די נאַרישע באַ- שולדיקונג, אַז אידן צאָפן בלוט פון קריסטלעכע קינדער צו פסח. ווייטער האָט זיך פאַרשפרייט די האַסטיע-באַשולדיקונג, אַז אידן גנבענען פון די קירכן דאָס „הייליקע ברויט“ און שניידן און שמעכן דאָס, ביז עס טריפט דערפון בלוט, דער סימבאָל פון צעשניידן יעזוסעס קערפער. וואו נאָר ערגעץ פלעגט פאַרפאלן ווערן אַ קריסטלעך קינד, אָדער מען פלעגט צופעליק געפינען אַ מוילן קערפער אין וואַלד אָדער אין וואַסער, פלעגט זיך די קריסטלעכע מאַסע וואַרפן שלאָגן אידן. איינמאָל האָט מען הינטער דער שטאָט פולדאָ געפונען פינף מוילע קינדער פון אַ קריסטלעכן מוילנער, און מען האָט געלאָזט אַ קלאַנג, אַז צוויי אידן האָבן זיי געהרגעט; דאָן איז אַ באַנדע קרייזטרעגער באַ- פאלן די שטאָט און אויסגעקוילעט דרייסיק אידישע פאַמיליעס (יאָר 1235). דער קיסר פרידריך II האָט באַשטימט אַ קאָמיסיע אויף אויספאָרשן, צי באַנוצן אידן ווירקלעך בלוט צו פסח. די קאָמיסיע האָט זיך אַרויסגעזאָגט בכלל קעגן אַזאַ באַשולדיקונג. און דאָך האָבן די בלוט-פילבולים ניט אויפגעהערט. כמעט אלע יאָר צו פסח פלעגט זיך אין וואַסער עס איז אַרט באַווייזן עפעס אַ געהרגעטער, און די שולד פלעגט מען אַרזיפּוואַרפן אויף אידן. דאָן האָבן זיך אידישע קהילות געווענדעט צום רומישן פויפסט און געבעטן, ער זאָל אַרויס- זאָגן זיין וואָרט קעגן דער לינגערישער באַשולדיקונג. גראָד איז אין

יענער צייט געווען אן ערלעכער פויפסט, אינאָצענץ (אינאָקענטי) IV. וואָס די אידישע צרות האָבן אים גערירט. אין 1247 האָט ער פונאַנדער-געשיקט צו די בישאָפּס אין אַלע לענדער אַ בּוּל אַ (פּויפּסטלעכער דעקרעט) מיט אַזאַ אינהאַלט: „מיר האָבן געהערט די ביטערע קלאַגן פון די אידן, אַז מען מאַכט אױף זיי מיאוסע פּילפּוּלים פּדי צו האָבן אַן אױסרייד אָנצופאַלן אױף זיי און רױפּן זייער האָב און גוטס. וואוּ נאָר מען געפינט אַ טױטן קערפּער פון אַ דערהרגעטן מענטשן, וואַרפּט מען אַרױף די שולד אױף אידן. אָן אַ געריכטלעכער אױספּאַרשינג פאַרשפּאַרט מען אומשולדיקע מענטשן אין תּפּיסה, מען מאַטערט זיי און פאַרשפּט זיי צו אַ שענדלעכן טױט. אַזוי קומט אױס אידן צו ליידן פון היינטיקע פּירשטן און הערשער נאָך מער, זיי זייערע עלטערן אין כּזבּים פון פּרעהן. אַזוי ווי מיר ווילן ניט מען זאָל פּייניקן אידן, וואָס דער פאַרמהערציקער גאָט וואַרט אױף זייער אומקער (צום קריסט-לעכן גלױבן), הייסן מיר אױך זיין צו זיי פּריינדלעך. אױב סױועט זיך ווייטער טרעפּן, אַז אידן וועלן זיין ניט געזעצלעך געדריקט דורך גלחּים, אַדעללייט אָדער שרָרות, זאָלט איר ניט דערלאָזן דערצו.“

אין 14-טן יאָרהונדערט (1348—1349) האָט אַ נייער אומגליק קרוב געמאַכט מיטאַמאָל אַ סך אידישע קהילות אין דייטשלאַנד. אין אייראָפּע האָט זיך פאַרשפּרייט אַ שרעקלעכע כּוּפּה, אָן עפּידעמישע קראַנקהייט, פאַרטראָגן פון אַזיע, וואָס האָט געהייסן „דער שוואַרצער טױט“. הונדערטער טויזנטער מענטשן זיינען געשטאָרבן פון איר, גאַנצע שטעט זיינען געבליבן אָן אײנוואוינער; פון שרעק זיינען אַ סך מענטשן אַראָפּ פון זינען. אױך אידן פלעגן שטאַרבן פון דער עפּידעמיע, אָבער אין אַ קלענערער צאָל ווי קריסטן, ווייל לױט די געזעצן פון זייער רעליגיע זיינען אידן געווען מער אָפּגעהיט אין עסן, טרינקן און אַנדערע זאַכן. דאָס האָט געפּראַכט דערצו, אַז אין פּאַלק האָט זיך פאַרשפּרייט אַ פּאַלשער קלאַנג, אַז אידן זיינען שולדיק אין דער עפּי-דעמיע; זיי האָבן פּלומרשט אַרײנגעשאַטן גיפּט אין די פּרוּנענס און טייכן און האָבן פאַרסמט דאָס וואַסער, וואָס אַלע טרינקען. דאָס האָט צערייצט די קריסטלעכע מאַסן און זיי האָבן זיך געוואָרפן אױף אידן. אין די שטעט שמראַסבורג און קעלן, מאַינין, וואַרמס און פּראַנקפּורט האָט מען טויזנטער אידן אױסגעהרגעט און זייערע הייזער פאַרברענט.

אין שטרעסבורג האָט מען פאַרטריבן צוויי טויזנט אידן אויפן בית-
 עולם אין דאָרטן אַרײַנגעוואָרפן אין אַ ברענענדיקן האָלץ-הויפּן; נאָך
 די ווייניקע, וואָס זײַנען מרוצה געוואָרן צו טויפן זיך, האָט מען אַרויס-
 געשלעפט פון פייער און געראַטעוועט; אידישע הייזער האָט מען
 צעטיילט צווישן קריסטלעכע פירגער — אַ שײנע מתנה פאַר זייער
 אַרבעט אין דעם „יודענבראָנד“. אין וואָרמס האָבן זיך די אידן
 ניט דערוואַרט מען זאָל זיי ברענען: זיי האָבן אליין אונטערגעצינדן
 זייערע הייזער און זײַנען דאָרטן פאַרברענט געוואָרן. אין מאַינץ
 האָבן זיך אידן געשטעלט אַנטקעגן און געהרגעט צוויי הונדערט
 מערדער, אָבער דאָס האָט נאָך מער צערייצט די ווילדע מענטשלעכע
 היות — און זעקס טויזנט אידן האָבן זיך געבראַכט פאַר אַ „פייער-
 קרבן“ אין זייערע ברענענדיקע הייזער. די, וואָס זײַנען גאַנץ געבליבן,
 זײַנען זיך צעלאָפּן אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס קיין פּוילן. אין
 די „סליחות“ פון יענע צײַטן האָבן די אומגליקלעכע אויסגעגאַסן זייער
 פיסער האַרץ פאַר גאָט און געפרעגט אים, פאַרוואָס באַגייט ער זיך
 אַזוי מיט זײַן פּאָלק ישׂראל; אָבער דער הימל האָט געשוויגן, און די
 קלאַנגער האָבן זיך געמוזט אליין טרייסטן מיט דעם גלויבן, אַז זיי
 לידן אויף דער פאַרבליטקטער ערדישער וועלט פאַר אַ בעסערער
 וועלט, פאַרן „עוֹלָם הַבָּא“, וואָס וועט קומען אין משיחס צײַטן.

ניט אַזוי גיך האָבן זיך די פאַרטריבענע און צעלאָפּענע אידן אומ-
 געקערט אין זייערע הָרובע שטעט און אויפגעבויט זייערע פאַרברענטע
 הייזער. די שטעט-פאַרוואַלטונגען (מאַגיסטראַטן) האָבן זיי אַרײַנגע-
 געלאָזט צוריק אויף זייער שווערע פאַדינגונגען. מען האָט מיט זיי
 געמאַכט קאַנטראַקטן, אַז זיי מעגן וואוינען אין שטאָט ביז וואַנען
 דער מאַגיסטראַט וועט דאָס ערלויבן, אַז זיי דאַרפן צאָלן שטייער
 אַלעמען: דער שטאָט-פאַרוואַלטונג, דעם פירשט, דעם בישאָף און דעם
 קיסר; מען טאָר זיי ניט אַרײַננעמען אין די פאַרבאַנדן פון הענדלער
 און האַנטווערקער; זיי מעגן זיך פאַרנעמען מיט קרעדיט, מיט פאַר-
 לײַען געלט אויף פּראָצענט, אָבער אָפּט פלעגן די הערשער באַפרייען
 די בעלי-חובות פון אָפּצאָלן זייער חוב דעם אידן, אָדער זיי פלעגן
 אליין אָפּנעמען ביי אים אַ גרויסן טייל פון זײַן געלט. אַזוי זײַנען אידן
 געוואָרן ווי פרעמדע, צײַטווייליקע געסט אין יענע שטעט, וואו זייערע

עלמערן האָבן געלעבט הונדערטער יאָרן. אין 15-טן יאָרהונדערט
פלעגן פאַרשיידענע הערשער — דער קיסר, די פירשטן און די מאַ-
גיסטראַטן — אָפּט פאַרטרייבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט (פון
ווין אין יאָר 1421, שפעטער פון מאַינץ, מאַגדעבורג און אַנדערע).
צו אַן אַלגעמיינעם גירוש, ווי אַמאָל אין פראַנקרייך און שפעטער אין
שפּאַניע, איז דאָ ניט געקומען, אָבער דער איד אין דייטשלאַנד האָט
שוין ניט געפילט קיין פעסטן באַרן אונטער זיינע פיס.

אין זיין גייסטיקן לעבן איז דער דייטשער איד געשטאַנען אויף
אַ פעסטן, אָבער אויף גאָר אַ שמאָלן באַרן. דאָ איז ניט צו
זען די פרייע און רייכע קולטור פון די שפּאַנישע אידן, דעם גרויסן
אידעען-קאָמפּ צווישן פּרנציפּליקע און קאָנסערוואַטיווע. אַלע זיינען
דאָ געווען שטרענג קאָנסערוואַטיוו, פרום, ווייט פון וועלטלעכע
וויסנשאַפטן. די גאַנצע ערצייאונג אין די שולן איז געווען אַ פּלמודיש-
בּפּנישע. די ליטעראַטור איז באַשטאַנען גאָר פון פירושים צום פּלמוד,
בּפּנישע „חידושים“ און „שאלות ותשובות“ וועגן פראַגן פון רע-
ליגיעזער אָדער יודישער פּראַקטיק; עס האָבן געהערשט די „פּוסקים“,
וואָס האָבן געשריבן געזעצביכער, זאַמלונגען פון דינים און סנאָגים
אויפן שטייגער פון די „טורים“. מען האָט געשריבן אויך מוסר-ספרים
אין גייסט פון דער פּלמודישער „אַגדה“ און פון „מדרש“;
דאָ האָט מען באַטראַכט פראַגן פון מאָראַל און גוטע מידות, פּרובאַקייט
און גוטסקייט אויף דער וועלט, אָבער אויך פון דעם, וואָס וועט זיין
אויף יענער וועלט, נאָכן טויט, וואו דער מענטש דאַרף אָפּגעבן אַ תּשבון
פאַר אַלע זיינע מעשים. דאָס איז געווען אַן אומעטיקע מאָראַל, אַ פאַר-
פּינסטערטע, ווי דאָס גאַנצע אידישע לעבן אין יענער צייט. אַ מוסטער
פאַר אַזאַ מין ליטעראַטור האָט געדינט דער „ספר חסידים“ פון רבי
יהודה חסיד פון רעגענסבורג. אין 15-טן יאָרהונדערט האָט מען גע-
לייענט אויך אַ מוסר-ספר „דאָס זיטנבוך“, וואָס איז געווען געשריבן אין
דער דייטש-אידישער פּאָלקס-שפּראַך, דער עיקר פאַר ווייבער, וואָס האָבן
ניט געקענט לייענען העברעאישע ספרים. אין יענער צייט האָט זיך די
דאָזיקע פּאָלק-ליטעראַטור ערשט אָנגעהויבן אַנטוויקלען, אָבער שפעטער,
מיט דער אַנטדעקונג פון בוך-דרוקעריי, האָט זי זיך פּרייטער אַנטוויקלט
און איז געוואָרן אַ וויכטיקער צווייג פון דער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור

35. די ערשטע ישובים אין פוילן

פון די צרות אין דייטשלאנד פלעגט מען לויפן אין די נאָענטע לענדער פון פוילן. שוין נאָך די ערשטע קרייץ-צויג פלעגן זיך גאנצע סחנות אידן אוועקלאָזן אין די סלאווישע לענדער, קיין בעהמען (פראַנג) און ווייטער קיין פוילן. אויף דעם געביט פון „גרויספוילן“, אין די שטעט קאליש, גנעזן, פויזן, זעען מיר אידישע ישובים שוין אין 13-טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1264 האָט דער גרויספוילישער פירשט באַ- לעסלאוו פון קאליש אַרױסגעגעבן אַ באַזונדערן סטאַטוט וועגן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג אין זיין לאַנד. פון דעם סטאַטוט איז צו זען, אַז דעם פירשט האָט זייער געלוינט אַרױסצולאָזן אידן אין זיין לאַנד: ער האָט דערוואַרט, אַז זיי וועלן אַרױסברענגען מיט זיך אַ סך קאַפיטאַל און לעבעדיק מאַכן דעם קרעדיט, זיי וועלן צאָלן הויכע שטייערן דעם פירשט, פאַרלײען גרויסע סומעס דער רעגירונג און קלענערע דער קריסטלעכער באַפעלקערונג; זיי וועלן פירן האַנדל און געבן צו פאַרדינען דעם פויער און דעם קליינבירגער. דערפאַר האָט באַלעסלאַוו ערלויבט אידן פירן געשעפטן ווי זיי ווילן און האָט זיי געגעבן פולע פרייהייט אין דער פאַרוואַלטונג פון זייערע קהילות; ער האָט זיי צוגעזאָגט שוין קעגן אַנפאַלן אין האָט פאַרבאָטן מאַכן אויף זיי פלוט-בילבולים; אויף צו פאַרפירן אַ פראַצעס קעגן אַ אידן, אַז ער האָט געהרגעט אַ קריסטלעך קינד, האָט געדאַרפט זיין אַ באַ- שטעטיקונג פון זעקס יָדוֹת, דריי קריסטלעכע און דריי אידישע .

קעגן די פרייהייט און פרווילעגיעס, וואָס באַלעסלאַוו האָט געגעבן דער אידישער באַפעלקערונג, האָבן פראַטעסטירט די קאַ- מאַילישע גלחים אויף זייער פאַרזאַמלונג אין דער שלעזישער שטאָט ברעסלוי (1265). די פאַרזאַמלונג האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז די נייע אידישע ישובים אין פוילן קענען ברענגען אַ גרויסן שאַדן דעם קריסטלעכן גלויבן און דערפאַר דאַרף מען זאָרגן וועגן דעם, אַז אידן זאָל לעבן אָפגעזונדערט פון קריסטן, אין באַזונדערע גאַסן, וואָס זאָל זיין אַרומגעצוימט מיט אַ מויער; אידן דאַרפן אויך זיין געצייכנט דורך באַזונדערע קליידער, למשל, אַ שפיציקן הוט מיט הערנער אויפן קאַפּ. אָפער וויפיל די גלחים האָבן זיך ניט באַמיט, מען זאָל אויף

דעם אידן אַרױפֿלייגן אַ קױן-צײַכן, האָבן די הערשער פֿון פֿוילן דאָך
שמענדיק געשיצט די אידישע באַפעלקערונג, ווייל זײ האָבן געהאַט
פֿון איר אַ גרױסן עקאָנאָמישן נוצן.

באַזונדערס האָט זיך פֿאַרמערט די צאָל אידן אין פֿוילן אין דער
צײַט פֿון דעם קיניג קאַזימיר דעם גרױסן (1333—1370), וואָס
האַט פֿאַראייניקט אין פֿאַרשטאַרקט די פֿוילישע מלוכה. ער פֿלעגט
גערן צולאָזן אין זײנע לענדער דײַטשן און דײַטשע אידן, פֿרי זײ זאָלן
פֿאַרגרעסערן דעם האַנדל און האַנטווערק. ער האָט אַרױסגעגעבן
נינסטיקע געזעצן פֿאַר אידן אין גאַנץ פֿוילן. גראָד צו יענער צײַט,
נאָך דעם שרעקלעכן „שוואַרצן טױט“, האָבן זיך אַ שאַט געמאַן מאַסן
אידישע עמיגראַנטען פֿון דײַטשלאַנד קײן פֿוילן. הײַן גרױספֿוילן (פֿויון
און קאַליש) האָבן זיך אידישע ישיבֿים געפֿילדעט אין דער הױפּט-
שטאָט פֿון דער מלוכה, אין קראָקע, אין לעמבערג און אַנדערע
גרױסע שטעט. מען דערציילט, אַז קאַזימיר האָט געמאַן אידן טובֿות,
ווייל ער האָט געהאַט אַ אידישע געליבטע אָסטראַקע, אַ טאָכטער
פֿון אַ שניידער; אָבער די אָמתע סיבה פֿון קאַזימירס גוטער באַצײאונג
צו אידן איז געווען אַן אַנדערע: אַ לאַנד פֿון פֿויערים האָט ניט געקענט
אױסקומען אָן אַ קלאַס פֿון האַנטווערקער און הענדלער, און דעם קלאַס
האָבן געפֿילדעט אָנגעפֿאַרענע דײַטשן און אידן.

צום סוף פֿון 14-טן יאָרהונדערט האָט זיך פֿוילן פֿאַראייניקט מיט
דעם שכנישן לאַנד ליטע דורך דער חתונה פֿון דער פֿוילישער
פֿרינצעסין יאַדוויגאַ מיט דעם ליטווישן פֿירשט יאַגעללאַך (1386).
געוואָרן אַ קיניג פֿון פֿוילן, האָט יאַגעללאַך איבערגעגעבן די פֿאַרוואַלטונג
אין ליטע זײנעם אַ שוועסטערקינד, דעם גרױספֿירשט וויטאַווס
(וויטאַלד). וויטאַווס איז געווען זײער גוט צו אידן; האָט זײ געלאָזט
וואוינען אין זײנע שטעט פֿריסק, גראָדנע און טראָק, געגעבן זײ רעכט
אויף פֿרײען האַנדל, האַנטווערק און ערד-באַזױן; ער האָט אַפֿילו
אַרױסגערופֿן פֿון דער קרים קאַראַאימישע אידן, האָט זײ באַזעצט אין
דער שטאָט טראָק און געגעבן זײ באַזונדערע פֿרײוילעניעס. אַזױ איז
אין ליטע די אידישע לאַגע געווען נאָך בעסער ווי אין פֿוילן. דאָ האָבן
די פֿאַנאַטישע גלֿחים ווידער אָנגעהויבן אַגיטירן קעגן אידן. אין
יאַגעללאַס צײַטן האָבן זײ אין פֿויון אױסגעטראַכט אַ נאַרישן בילבּול,

אז אידן האָבן געשטאַכן דעם „הייליקן ברויט“ פון א קירך און פאַר-
 וואַרפן אין אַ גרוב; מען האָט געכאַפט דעם רב און דרייצען פֿרנסים
 פון דער קהילה און זיי פאַרברענט (1399). אין קראָקע האָט אַ גלח
 אָנגערייצט דעם המון אויף דער אידישער באַפעלקערונג און עס איז
 געקומען צו אַ פּאָגראַם (1406). דער פּוילישער קיניג און ליטווישער
 פירשט קאָזימיר IV (1447—1492) האָט געשיצט אידן אין ביידע
 לענדער, און דערפאַר האָט ער געמוזט אויסהאַלטן אַ קאַמף מיט דעם
 קראָקער בישאָף און קאַרדינאַל אַלעסניצקי, וואָס האָט שטענדיק
 געהעצט קעגן אידן. אָבער נאָך קאָזימירס טויט האָט זיך זיין זון
 אַלעקסאַנדר אינטערנעגעבן דעם איינפלוס פון די פּאַנאַמישע גלחים און
 האָט אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון ליטע (1495). אָפּשר האָט ער
 געוואָלט נאָכמאַכן דעם פּרוימען שפּאַנישן קיניג פּערדינאַנד דעם קאַ-
 טאַליק, וואָס האָט מיט דריי יאָר פּריער פאַרטריבן די אידן פון שפּאַניע.
 אין עמלעכע יאָר ארום האָט אָבער אַלעקסאַנדר תּחַמה געהאַט און האָט
 צוקירגערוּפן די פאַרטריבענע קיין ליטע.

אזוי האָבן זיך געבילדעט אידישע ישובים אין פּוילן און ליטע
 אין די לעצטע יאָרהונדערטן פון מיטלעלטער, ביז וואַנען ביידע לענדער,
 וואָס האָבן זיך שפּעטער אינגאַנצן פאַראייניקט, זיינען געוואָרן דער
 גרעסטער אידישער צענטער אין אייראָפּע, ווי דאָס איז פּריער געווען
 שפּאַניע, פּראַנקרייך און דייטשלאַנד.

נאָר אין אַיין גרויסן לאַנד פון מזרח-אייראָפּע, אין מאַסקווער
 רוסלאַנד, זיינען אידן צו יענער צייט גאַרניט געווען. די
 מאַסקווער גרויס-פירשטן האָבן מורא געהאַט אַריינלאָזן אין לאַנד אויס-
 לענדער בכלל, און באַזונדערס אידן. זיי האָבן זיך נאָך מער דער-
 שראָקן פאַר אידן, ווען איינער אַ קיעווער איד זכַרְיָה (קיעווי האָט
 דאָן געהערט צו דער ליטווישער מלוכה) מיט נאָך עמלעכע ליטווישע
 אידן זיינען געקומען קיין נאַווגאַראַד און האָבן דאָרטן אַריינגעצויגן
 אין דער אידישער אָמונה עמלעכע קריסטלעכע גלחים. די דאָזיקע
 גלחים זיינען געקומען קיין מאַסקווע און אָנגעהויבן מוַנְיֵר זיין קריסטן
 (1480). עס האָט זיך געבילדעט אַ רוסישע סעקטע, וואָס מען האָט
 זי גערופּן „פאַראידישטע קריסטן“ („זשידאָוסטוואַויזשיציע“). דער
 מאַסקווער גרויספירשט איוואַן III האָט געהייסן כאַפן די פירער פון

דער סעקטע אין פארברענען זיי (1504). שפעטער, ווען איוואן IV, „דער שרעקלעכער“, האָט אָפגענומען ביי פּוילן די וויסרוסישע גרענעץ-שטאַט פּאָלאַצק, האָט ער געהייסן אַלע דאָרטיקע אידן מיט ווייב און קינד דערטרינקען אין דער טייך דווינאַ, אויסער די, וואָס וועלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן (1563). ער האָט ניט געוואָלט האָבן אין זיין מלוכה אַ שטאַט מיט אידן. פון יענער צייט אָן האָט מען ניט געלאָזט אידן וואוינען אין רוסלאַנד נאָך צוויי הונדערט יאָר, ביזן סוף 18-טן יאָרהונדערט, ווען אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע זיינען אַריין גאנגן וויסרוסלאַנד, אוקראַינע, ליטע און אַנדערע טיילן פון פּוילן מיט אַ מיליאָן אידישע איינוואוינער.

36. אידישער לעבן-שטייגער אין מיטלאַלטער

אין שפעטן מיטלאַלטער, ביזן סוף 15-טן יאָרהונדערט, האָט זיך אין אַלע לענדער פון אייראָפּע אויפגעשטעלט אַ פעסטער סדר אין אינעווייניקסטן אידישן לעבן. ניט אומעטום איז דער לעבן-שטייגער געווען גלייך אין אַלע פּאָרטן, אָבער אין גרונד האָבן די אידישע מאַסן אומעטום געפירט אַן אייגנארטיקן לעבן, צופאַסנדיק צו די אויסערלעכע אומשטענדן זייערע נאַציאָנאַלע און גייסטיקע באַדערפענישן.

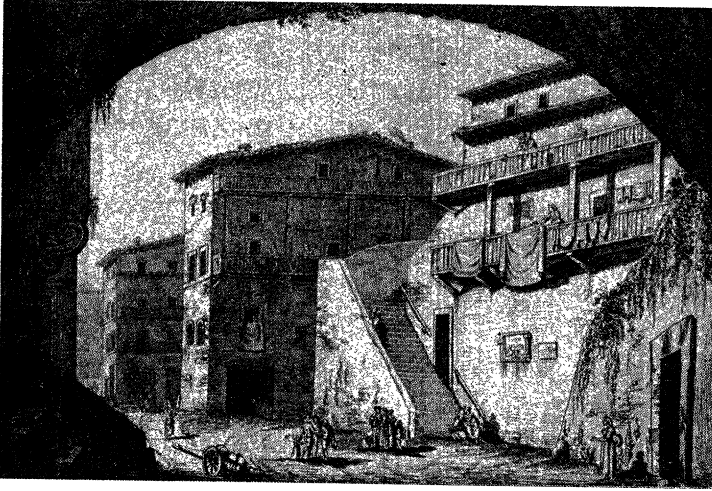
דער צופאַסונג-פּראָצעס האָט זיך ערשטנס אַרויסגעוויזן אין דער שפּראַך. צעוואָרפן צווישן פאַרשיידענע פעלקער, האָט דאָס אידישע פּאָלק ניט געקאָנט האָבן איין איינציקע אומגאַנג-שפּראַך. מען האָט גערעדט דייטש אין דייטשלאַנד און אויך אין פּוילן, וואָס איז געווען פול מיט אָנגעקומענע דייטשע אידן, שפּאַניש אין שפּאַניע, פּראַנצויזיש אין פּראַנקרייך, איטאַליעניש אין איטאַליע; אָבער אין יעדן לאַנד האָבן אידן אַריינגעפירט אין די דאָזיקע שפּראַכן פיל אייגענעם וואָרט-מאַטעריאַל, ווערטער פון דער העברעאישער שפּראַך — דער נאַציאָנאַלער שפּראַך פון תּפּילות און רעליגיעזע מנהגים, פון שול-לערנען און ליטעראַטור. אזוי האָבן זיך באַשאַפן געמישטע אידישע שפּראַכן, פון וועלכע עס האָבן זיך באַזונדערס אַנטוויקלט צוויי: די דייטש-אידישע און שפּאַניש-אידישע. די ערשטע האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן די אַשכּנזים, דאָס הייסט אידן פון דייטשלאַנד,

עסמרייך און פוילן, און האָט דערום געהייסן „לשון-אשכנז“, שפעטער פשוט אידיש. די צווייטע, וואָס איז געווען פאַרשפּרײט צווישן די ספרדים, די שפּאַנישע אידן, האָט געהייסן „לאַדינאַ“, דאָס הייסט לאַטיין, ווייל שפּאַניש איז אַ צווייג פון דער לאַטיינישער שפּראַך-גרופּע. אין דער ליטעראַטור האָט נאָך אַלץ געהערשט די העברעאישע שפּראַך, אָבער צופּיסלעכווייז האָט מען אָנגעהויבן שרייבן אויך אין די געמישטע אומגאַנג-שפּראַכן, באַזונדערס פאַר פּשוטע לייט און ווייבער, וואָס האָבן ניט גענוג פאַרשטאַנען העברעאיש. מען פלעגט דאָס שרייבן מיט העברעאישע אותיות אין אזוי אַרום האָט מען העברעאיזירט די שפּראַך אויך אין דער פּאַרם. שפעטער האָט מען אזא מין ליטעראַרישן לָשון און פּתב גערופּן „עברי-מייטש“ ביי די אַשכּנזים. אזוי האָט דאָס פּאַלק זיך געשאפּן פון פרעמדע און אייגענע עלעמענטן זיין באַזונדער שפּראַך, וואָס האָט אים ניט דערלאָזט צונױפּמישן זיך מיט די אַרומיקע פּעלקער.

די „אידישע גאַס“ אָדער דער „אידישער קוואַרטאַל“ (שפעטער „געמאַ“) אין די שטעט האָט אָפּגעצױמט די אידישע איינוואוינער פון דרויסן. ניט נאָר דורך צוואַנג האָבן אידן געוואוינט אין באַזונדערע גאַסן, נאָר ווייל אָפּט האָבן זיי אַליין דאָס געוואָלט. מענטשן פון איין גאַס ציאַנאַלער קושפּחה, וואָס די אַרומיקע זיינען צו זיי געווען פרעמד און פּיינדלעך, האָבן געשפּירט אַ באַדערפעניש לעבן צוזאַמען, נאָענט צו זייערע שולן און בּית-מִדְרָשִׁים, זייערע בּנינים און אַנדערע פּירער פון דער קהילה. אָפּט איז דער אידישער טייל פון שטאָט געווען אָפּגעצױמט פון דעם גוֹיִשן מיט אַ געמױערטער וואַנט, אָדער די גאַסן האָבן געהאַט טויערן פון ביידע זייטן, וואָס מען האָט געקאַנט פאַרשליסן און דער-מיט שיצן זיך קעגן אַנפּאַלן פון פּיינדלעכע מאַסן. דאָס האָט ניט איינגע-מאַל געראַטעוועט אידן פון אַ פּאַגראַם. אין דער פּױפּסטלעכער רעזי-דענץ רוים פלעגט די פּאַליציי צושליסן די טויערן פון געמאַ אויף דער גאַס; מען פלעגט קיינעם ניט אַרײַנלאָזן און ניט אַרויסלאָזן.

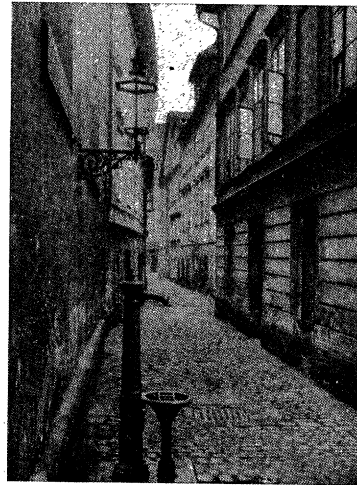
אין צענטער פון אידישן קוואַרטאַל איז געשטאַנען די שול, די סינאַגאָגע. אין דער פּאַלק-שפּראַך האָט מען באַגיצט דאָס וואָרט שול אָדער בּית-מִדְרָש פאַר צוויי פאַרשיידענע זאַכן: פאַר אַ הויז, וואו מען דאוונט, און פאַר אַ הויז, וואו מען לערנט. אָפּט פלעגט מען

35. דאס אַלטע „געטא“ אין רוים

37. די „יידישע גאַס“ אין
א דייטשער שטאָט

36. די „יידישע גאַס“
אין פּראָג

מאַקע לערנען קינדער, באַזונדערס אַרימע, אין דער סינאגאָגע; אַזא
 שול האָט שפעטער געהייסן „תלמוד-הזרה“. דער רב פון דער שטאָט
 אָדער אַ פּרוּוואַט-געלערנטער פּלעגן לייענען זייערע תלמודישע לעקציעס
 פאַר אַן עלטערן עולם אויך אין דער סינאגאָגע נאָכן דאווענען. אָבער
 אין די גרעסערע קהילות זיינען געווען באַזונדערע לערנהייזער: אַ „תּוֹרָה“
 פאַר קינדער און אַ „ישיבה“ פאַר פּתּוּרים. אין תּוֹרָה פּלעגט מען
 לערנען די קינדער לייענען העברעאיש, פאַרטייטשן חומש (די פינף
 ביכער פון דער תּוֹרָה) מיט דעם פּירוש פון רש"י און גמראַ פונם
 תּלמוד פּבלי אויך מיט דעם זעלביקן פּירוש. אינגלעך עלטער פון דריי-
 צען יאָר פּלעגן לערנען תּלמוד מיט אַלע „מפּרשים“ אין דער ישיבה,
 דער תּלמודישער אַקאַדעמיע. אַנדערע וויסנשאַפטן, ווי נאַטורוויסנ-
 שאַפט, מאַטעמאַטיק, פּרעמדע שפּראַכן, האָט מען אין אַזעלכע רע-
 ליגיעזע שולן זעלטן געלערנט; ביי די אַשפּנזים זיינען די „תּכּוּמוֹת
 חיצוֹנוֹת“ (זייטיקע וויסנשאַפטן) געווען שמרענג פאַרבאָטן. מיידלעך
 פּלעגט מען כּמעט גאַרניט לערנען אין שולן; מען האָט זיי געלערנט
 דאווענען און לייענען „עברי“ אין דער היים. עס זיינען אָבער געווען
 מיידלעך און פּרויען, וואָס האָבן פון זיך אַליין פּיל געלערנט און האָבן
 געלייענט אַלערליי ספּרים אין העברעאיש אָדער אידיש.

אין הויז, אין דער פאַמיליע איז די פּרוי געווען גלייכבאַרעכטיקט
 מיטן מאַן. אין אייראָפּע איז די אַמאָליקע אַזאַטישע בינאַמיע (אַ פּאַ-
 מיליע פון אַ מאַן מיט צוויי פּרויען) אַינגאַנצן פאַרשוואַנדן געוואָרן,
 באַזונדערס נאָך דעם תּרם פון מאַינצער רב רבי גרשום (אויבן,
 קאַפּ. 28). יונגעלייט פּלעגן תּתּוּנה האָבן דורך אַ „שדכן“, אַ פאַר-
 מיטלער צווישן תּתּוּ-פּלה און זייערע עלטערן; דער תּתּוּ פּלעגט זיך
 זעען מיט דער פּלה פאַר דער תּתּוּנה, אָבער וועגן ליבע האָט מען אָפּן
 ניט געמאַרט רעדן. אַזוי ווי אַמאָל, פּלעגן די עלטערן תּתּוּנה מאַכן גאָר
 יונגע קינדער, פון 15 ביז 18 יאָר, און „האַלטן זיי אויף קעסט“ (אויף
 זייערע קאַסטן) עטלעכע יאָר, ביז דאָס יונגע פאַר-פּאַלק האָט געקאַנט
 קריגן אַ זעלבשטענדיקע פּרנסה. וועגן דעמאָלטיקע אידישע פּרנסות
 ווייסן מיר שוין: זעלטן גרויסהאַנדל, אָפּטער קליינהאַנדל, האַנטווערק
 און קליין-קרעדיט געשעפט. עס זיינען נאָך געווען קהילה-פּראָפּעסיעס:
 רבנים, דגנים, מלמדים, שוחטים, תּננים, וואָס האָבן פּאַקומען געהאַלט

פון די קהילות אָדער פון פריוואַטע לייט. פריער האָבן בָּנִים נִיט באַקומען שכירות פון דער קהילה, ווייל מען האָט בַּנְנוֹת געהאַלטן פאַר אַן ערן-אַמט, אָבער אין די שלעכטע צייטן האָט מען געמוזט אויפֿ-האַלטן די „פֿלי-קורש“, וואָס האָבן קיין אַנדער פֿרנסה נִיט געהאַט.

די אידישע געמיינדע, די קהילה, איז געווען די שטאַרקסטע פעסטונג, וואָס האָט געשיצט די צעוואָרפענע טיילן פון פּאָלק אין אַלע לענדער. דער פאַרפּאָלגטער און געפֿייניקטער איד, וואָס מען האָט אים אויסגעשלאָסן פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפֿט, האָט זיך אין זיין קהילה געפֿילט ווי אין אַן אייגענער קליינער מלוכה: דאָ איז ער געווען אַ מיטגליד פון זיין אייגענער געזעלשאַפֿט, געפּאָלגט זיינע אייגענע געזעצן, געלעבט „אַוואַנטאַזש“, אייגן-געזעצלעך; ער האָט געהאַט זיין זעלבסטפאַרוואַלטונג, געוויילט זיינע פירער אין דעם קהילה-ראַט, זיינע פֿרנסים, בָּנִים, בָּנִים און גָּבָאִים אין פאַרשיידענע אינ-סטרוואַציעס. ער האָט געוואוסט, אַז זיין קהילה איז נאָר איין רינגל אין דער קייט פון קהילות, וואָס עקזיסטירן אין אַנדערע שמעט און אַנדערע לענדער און וואָס צוזאַמען מאַכן זיי אויס דאָס אידישע פּאָלק.

די קהילה האָט אויך געהאַט אַ גרויסע סאָציאַלע באַדייטונג. דער אַרימער איד האָט געוואוסט, אַז מען וועט אים נִיט לאָזן פּאַלן אין אַ שלעכטער צייט. יעדע קהילה האָט געהאַט אירע „גָבָאִי-צדקה“, וואָס האָבן גע-זאַמלט געלט פאַר נִיט פאַרמעגלעכע. פאַראַרימטע פֿעלי-בֵּתִים, וואָס האָבן זיך געשעמט נעמען צדקה-געלט, האָט מען געשטיצט שטילער-הייט, נִיט פאַרצייכענענדיק זייערע נעמען אין די צדקה-פֿינקסיס. אין די גרעסערע שמעט זיינען געווען פאַרשיידענע חֲבֵרוֹת פאַר מאַטעריעלער און גייסטיקער הילף: אַ חֲבֵרָה פאַר „גמילות-חסדים“ אָדער אומזיסטן קרעדיט, „ביקור-תּוֹלִים“ — פאַר באַזאָרגן קראַנקע מיט אַ רופּא און רפּואַת; „תּלמוד-תּוֹרָה“ — שטיצן שולן פאַר אַרימע קינדער, און נאָך אַזוינע חֲבֵרוֹת. די אָרגאַניזאַציע פון קהילות האָט זיך באַזונדערס ברייט אַנטוויקלט אין פּוילן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער גרעסטער אידישער צענטער אין אייראָפּע ((ווייטער, קאַפּ. 39).

פון די „מוסר-ספּרים — ביכער פאַר מאַראַל און גוטער אויפֿ-פירונג, וואָס פּשוטע לייט האָבן געלייענט אין יענער צייט, אָפט אין אַ אידישער איבערזעצונג פון העברעאישן אָריגינאַל („אורחות-צדיקים“,

„ספר-חסידים קטן“, „מנורת-המאור“, איז צו זען, וועלכע פארשמע-
 לונגען וועגן וועלט און מענטשן האט די אידישע מאסע באקומען פון
 אירע פירער. ערלעכקייט און גערעכטיקייט זיינען געווען די וויכטיקסטע
 געפאָרטן. מען האָט דערציילט אזא מעשה. איינער אַ זינדיקער מענטש
 איז געקומען צום רב און געזאָגט: ביז היינט האָב איך גאָסס געפאָרטן
 ניט געפאָלגט און קאָן ניט צוזאָגן, אז איך וועל ווייטער מאַכן אלע
 מצוות; גיט מיר נאָר איין מצווה — וועל איך זי מאַכן. דער רב האָט אים
 געענטפערט: גוט, זאָג מיר צו, אז דו וועסט קיינמאָל קיין ליגן ניט
 זאָגן — מער פאָדער איך ניט פון דיר. דער מענטש האָט צוגעזאָגט
 און איז אוועקגעגאנגען. אין וועג האָט ער דערזען אַ הויז, וואו
 מענטשן האָבן געשיפּורט און אָפּגעמאַן מיאוסע זאַכן, און אים האָט
 זיך פאָרוואַלט אַהין אַריינגיין; אָבער דאָ האָט ער אַ טראַכט געמאַן:
 און וואָס וועט זיין, אז מיינע פריינד וועלן מיך פרעגן, וואָס האָב
 איך געמאַן אין דעם פריילעכן הייזל, וועל איך זיי דאָך מוזן זאָגן
 אַ ליגן, און דאָס מאַך איך ניט. האָט ער גובר געווען דעם יצר-הרע
 און איז אוועק ווייטער. דערנאָך איז ער אַריין אין אַ הויז, וואו ער
 האָט דערזען גאָלד און טייערע צירונג, וואָס ער האָט געקאָנט צונעמען,
 אז קיינער זאָל ניט זעען; אָבער דאָ האָט ער ווידער געזאָגט צו זיך
 אליין: און אז מען וועט שפעטער ביי מיר פרעגן, וואו האָסטו דאָס
 אלץ גענומען, וועסטו דאָך מוזן זאָגן אַ ליגן, — טאָרסטו דאָס ניט.
 אזוי האָט דער מענטש זיך ווידער אָפּגעזאָגט פון אַן עכירה, און נאָך
 פיל מאל האָט ער געמוזט אזוי מאַכן נאָר צוליב דעם, וואָס ער האָט
 צוגעזאָגט ניט זאָגן קיין ליגן.

אַ סך קלוגע געדאַנקען קען מען געפינען אין די מוסר-ספּרים פון
 יענער צייט. „דער מענטש איז קלוג פל זמן ער זוכט וויסנשאַפט, אָבער
 ער ווערט אַ נאַר, ווען ער מיינט, אז ער ווייס שוין אלץ.“ — „פאָרוואָס
 מוזן געלערנטע אָנקומען צו רייכע לייט און ניט פאַרקערט? ווייל גע-
 לערנטע פאַרשטייען דעם ווערט פון רייכקייט, אָבער די רייכע פאַר-
 שטייען ניט דעם ווערט פון וויסנשאַפט.“ — „ביי איינעם אַ תּכּם האָט
 מען געפרעגט: וועמען האָסטו מער ליב? האָט ער געענטפערט: יענעם,
 וואָס האָט מיר געמאַן אַ טובה, און נאָך מער יענעם, וועמען איך האָב
 געמאַן אַ טובה.“

37. די ספרדים אין דער טערקיי און אנדערע לענדער

די ספרדים, די ארויסגעטריבענע אידן פון שפאניע און פארטוגאל, האָבן זיך באזעצט אין פארשיידענע לענדער. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך באזעצט אין דער טערקיי, אַ מוסולמענישער מלוכה, וואָס האָט זיך געגרינדעט צו יענער צייט אויפן אָרט פון דער פריער-דיקער ביזאנטיע. אין יאָר 1453 האָבן די טערקן אָפגענומען ביי די ביזאנטיער זייער הויפטשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל; טערקישע סולטאַנען זיינען געוואָרן הערשער אויפן באַלאַקאנישן האַלבאינזל. פון אָנהויב אָן האָבן די נייע הערשער ארויסגעוויזן פריינדשאַפט צו דער אידישער באַפעלקערונג, און די ארויסגעטריבענע פון שפאניע, וואָס האָבן אזוי פיל געליטן פון דעם קריסטלעכן פאַנאַטיזם, האָבן זיך אַ לאַז געמאַך קיין טערקיי מיט דער האַפענונג, אַז מיט די מוסולמענער וועלן זיי זיך בעסער צוזאַמלעבן ווי מיט קריסטן. די געבילדעטע ספרדים האָבן דאָ, אין די גרויסע שטעט ביים ים, אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און סאַלאָניק, געמאַכט גרויסע געשעפטן; זיי האָבן געפירט האַנדל אויפן ים מיט פארשיידענע לענדער, האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנטווערק און טעכניק, באַזונדערס מיט פאַבריצירן שיספּולווער, ביקסן און האַרמאַטן פאַר דער טערקישער אַרמיי. דער סולטאַן באַיאַזעט, וואָס האָט געהייסן אַריינלאָזן אַלע אידישע עמיגראַנטן פון שפאניע, האָט אַמאָל געוואָגט: „וואָס פאַר אַ נאַר ער איז, דער שפאַנישער קיניג פּער-דינאַנד! ער האָט אַרויסטרייבנדיק אידן אַרים געמאַכט זיין לאַנד און רייך געמאַכט אונזער לאַנד“.

נאָך די פאַרטריבענע אידן האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן פון שפאניע און פאַרטוגאַל אויך פיל פון די דאָרטן געבליבענע מאַראַנען, וואָס האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן פון דער שרעקלעכער אינקוויזיציע. אין דער טערקיי זיינען די אַמאָל באַהאַלטענע אידן ווידער געוואָרן פרייע מיטגלידער פון אידישע קהילות. די ספרדישע קהילות אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, סאַלאָניק, אַדריאַנאָפּאָל און אַנדערע באַלאַקאנישע שטעט זיינען זיך פרייט צעוואַקסן אין דער ערשמער העלפט פון 16-טן יאָר-הונדערט. אין דער הויפטשטאָט האָבן געלעבט אַרום דרייסיק טויזנט אידן, וואָס האָבן געהאַט 44 סינאַגאָגעס. די ספרדים האָבן זיך געטיילט

אויף גרופעס נאָך די ערטער פון וואַנען זיי זיינען געקומען (לאַנדס-
מאַנשאַפטן): עס זיינען געווען אַ „קאַסטילישער קהל“, און „אַראַגאָ-
נישער“, אַ „פּאַרטוגעזישער“, אויך טאַלעדער, קאַרדאַווער, באַרסע-
לאַנער לאַנדסלייט א. ד. ג. זיי אלע האָבן גערעדט צווישן זיך שפּאַניש
אַדער פּאַרטוגעזיש, ווי אין דער אַלטער היים; אָבער אין דער שפּראַך
זיינען אַריין פיל העברעאישע ווערטער, און אזוי האָט זיך שפּעטער
געשאַפן די געמישטע „שפּאַניאַלישע“ שפּראַך אַדער לאַדינאַ, אויף
וועלכער די ספרדים אין די פּאַלקאַן-לענדער און אין אזיע רעדן נאָך ביז
היינטיקן טאַג. הייַז די גרויסע ספרדישע קהילות זיינען נאָך געווען
אין דיזעלביקע שטעט אויך קלענערע קהילות פון אַלמגעזעסענע ביי-
זאַמישע אידן („ראַמאַניאַטן“) און פון דייטשע אידן אַדער „אַשכּנזים“.
די ערשטע סולטאַנען פון דער מעכטיקער טערקישער מלוכה זיינען
נאָך געווען ליבעראַל. זיי האָבן געהאַלטן ביים הויף אידישע אַרצטן
און דיפּלאָמאַטן; איינער פון אזעלכע דיפּלאָמאַטן איז באַזונדערס באַ-
רימט געוואָרן. דאָס איז געווען יוסף נשיא, אַ רייכער מאַראַנישער
באַנקיר, וואָס איז אַנטלאָפן מיט זיין כּושפּחה פון פּאַרטוגאַל און האָט
געפירט גרויסע האַנדל-געשעפטן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער סולטאַן
סוליימאַן האָט אים זייער געשעצט אַלס פינאַנץ-מאַן, און אזוי האָט
יוסף נשיא געקראָגן אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער טערקישער רע-
גירונג. עטלעכע מאָל האָט ער באַנוצט זיין איינפלוס כדי איינצושטעלן
זיך פאַר זיינע פאַרפּאָלגטע פּרידער, די מאַראַנען, אין די קריסטלעכע
לענדער. מיט יוסף נשיא איז געווען זייער באַפריינדעט סוליימאַנס
זון, סעלים II, און פאַלד ווי ער איז געוואָרן סולטאַן נאָך זיין פּאַטערס
טויט איז דער אידישער פינאַנסיסט געוואָרן זיין הויף-דיפּלאָמאַט.
דער נייער סולטאַן האָט אים געשענקט דעם שיינעם אינזל נאַקסאָס
אין ענייאישן ים (אַרום גריכנלאַנד) מיט דעם טיטול „הערצאָג פון
נאַקסאָס“. דער אידישער הערצאָג האָט געפירט צוזאַמען מיט דעם
גרויס-וויזיר די אויסערלעכע פּאָליטיק פון דער טערקיי; צו אים האָבן
געמוזט אָנקומען די פּאַטשאַפּטער פון קריסטלעכע מלוכות אין קאָנ-
סטאַנטינאָפּאָל, און ער האָט אָפּט געהאַט די מעגלעכקייט אָנלערנען
די רעגירונגען פון אידנפיינדלעכע לענדער, ווי שפּאַניע אַדער ווענעציע.
דער קיניג פון פּוילן און אַנדערע הערשער האָבן אין זייערע פּריוו

געחנפעט דעם אידישן דיפלאמאט, פרי ער זאל דעם וויזיר אין דעם
 סולטאן צוציען אויף זייער זייט אין יענע מלחמה-יאָרן. נאָך ווען
 מ'זיט פון סולטאן סעלים האָט זיך יוסף נשיא דערווייטערט פון פאָ-
 ליטיק. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ער פארבראַכט אין
 זיין פאלאץ, אין דער געזעלשאַפט פון אידישע געלערנטע, וואָס
 ער האָט געשטיצט מיט זיין געלט. ער איז געשטאָרפן אין יאָר 1573.
 אין יענער צייט האָט אויפגעלעבט דער שוין לאנג קרוכער אי-
 דישער ישוב אין פאלעסטינע. דאָס הייליקע לאַנד, וואָס איז פריער
 געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון די עגיפטישע סולטאַנען, איז
 געוואָרן אַ פראַווינץ פון דער טערקישער מלוכה, וואָס האָט איינ-
 גענומען אויך עגיפּטן (1517). אַהער האָבן זיך אַ לאַז געמאַן די
 ספרדישע וואַנדערער. אין די וויסטע שטעט ירושלים, צפת, טבריה,
 חברון, וואו עס האָבן פריער געלעבט צווישן אראבער נאָר צו עטלעכע
 אידישע משפחות, האָבן זיך באַוויזן גרויסע מאַסן אָנגעקומענע פון
 אייראָפּע און געגרינדעט קהילות, סינאַגאָגן, ישיבות מיט כַּבָּנים. פאלעס-
 טינע איז מיטאַמאָל געוואָרן אַ גייסטיקער צענטער, און די דאָרטיקע כַּבָּנים
 האָבן געטראָמט וועגן אַ נייעם פּנהדרין, וואָס זיי וועלן גרינדן אין
 הייליקן לאַנד און וואָס וועט אַרויסגעבן געזעצן פאַר אַלע גלות-לענדער.
 דער גרעסטער קיבוץ פון רבנים איז געווען אין דער שטאָט צפת.
 דאָ האָט געלעבט דער באַרימטער מחבר פון „שולחן ערוך“, יוסף
 קאַרו (קאַראַ). קאַרו האָט געשריבן אַ לאַנגן פירוש צום אַלמן געזעצ-
 בוך „טורים“ („בית יוסף“) און דערנאָך האָט ער פאַרפאַסט אַן איי-
 גענעם געזעצבוך, מיט דעם נאָמען „שולחן ערוך“ — אַ צוגעגרייטער
 טיש, ד.ה. אַ בוך, וואָס איז פאַרשטענדלעך פאַר אַלעמען. דאָס בוך
 באַשטייט פון דיועלביקע פיר טיילן, ווי אין „טורים“: „אורח חיים“,
 „יורה דעה“ א.א.וו. אָפּער עס איז געשריבן מער פּאָפּולער. אין אים
 זיינען אַריין אַלע אידישע דינים און מנהגים, וואָס האָבן זיך אָנגע-
 זאַמלט פון דער הלמודישער צייט ביז די לעצטע כַּבָּנים. דער
 „שולחן ערוך“, וואָס האָט זיך געדרוקט אין ווענעציע (1564), איז
 געווען אָנגענומען אין דער גאַנצער אידישער וועלט. „לעבן נאָכן
 שולחן ערוך“ — האָט שפּעטער געהייסן אויף יעדן טריט זיין גע-

בונדן מיט א דין אָדער אַ מנהג, טאָן אַ מצוה אָדער אויסמיידן אַן עבירה.

די רבנים פון יענער צייט האָבן זיך זייער פיל אָפגעגעבן מיט קבלה. דער „זוהר“, וואָס איז געווען געדרוקט אין איטאליע (1559), איז געוואָרן אַ הייליק בוך, אַ מין צווייטע מיסטישע ביבל; מען האָט צו אים געשריבן פירושים און אויפגעדעקט געטלעכע סודות אין יעדן וואָרט. אין צפת איז אַרויסגעטראָטן דער גרויסער מקובל יצחק לוריא, וואָס איז באַקאנט מיט דעם געקירצטן נאָמען אַר"י (רבי יצחק אשכנזי). ער האָט געלעבט ווי אַ קדוש, פלעגט אַרומגיין מיט זיינע תלמידים איבער די „הייליקע קברים“ און זאָגן תפילות, באַזונדערס אויפן קבר פון רבי שימעון בר יוחאי, דעם פלומרשטן מחבר פון „זוהר“. אין די דאָזיקע קרייזן פלעגט מען שטענדיק טראַכטן וועגן דעם „מלך המשיח“, וואָס מען דאַרף אויף אים וואַרטן פון טאָג צו טאָג. פדי דער משיח זאָל וואָס גיכער קומען אויסלייזן דאָס פאָלק ישׂראל פון גלות — אזוי האָט געלערנט אַר"י — דאַרף מען זיין שטרענג פרום און טראַכטן וועגן יענער וועלט; מען דאַרף אָפט פאַסטן און פייניקן דעם גוף, קלאַנגן אין די תפילות אויפן חורבן בית המקדש און פאַרטיפן זיך אין „זוהר“ און אַנדערע קבלה-ספרים. דער אַר"י, וואָס איז יונגער הייט געשטאַרבן (1572), האָט אויפגעשטעלט אַ גאַנצע ריי תלמידים (חיים וויטאל און נאָך), וואָס האָבן געשאַפן אַ ביסלעס פון „פראַקטישער קבלה“; זיי האָבן אַריינגעבראַכט מיסטישע פאַרשטעלונגען אין אידישן גלויבן און האָבן שפעטער געבראַכט צו דער גרויסער משיחישער באַוועגונג פון שפתי-צבי.

אַ בענקעניש נאָך משיחן האָט זיך געטראָגן אומעטום אין דער לופט אין די צייטן נאָכן גירוש-ספרד. די ספרדים, וואָס זיינען געקומען קיין איטאליע אונטער דער פירונג פון יצחק אַברבנאל, האָבן זיך געטרייט מיט דעם געדאַנק, אז דער „קץ“, דער סוף פון גלות, איז שוין נאָענט. אַברבנאל אליין, דער גרויסער טעאָלאָג, האָט פאַרפאַסט דריי ביכער „ישועות-משיח“ א.א.וו. צו באַווייזן אויפן גרונד פון „ספר בְּיֵאָל“ און פאַרשיידענע צייטרעכענונגען, אז די אלטע נביאות וועגן באַפֿרייונג פון אַדום יאָך „אָדום“ האָט געהייסן די קריסטלעכע וועלט) וועלן אינגעכען מקויים ווערן. אין יאָר 1524 האָט

זיך אין איטאליע אָנגעהויבן אַ משיחישע באַוועגונג. איינער אַ איד פֿון אזוי, כּויד ראָבּני, איז געקומען קיין ווענעציע און קיין רוים און האָט געפירט מיט דעם פּויפּסט אונטערהאַנדלונגען וועגן באַפרייען פּאַלעסטינע פֿון טערקישער הערשאַפט מיט דער הילף פֿון אידישע סאַלדאַטן. מיט דעם ראָבּני האָט זיך פאַרבונדן אַ יונגער מאַראַן שלומה מולכו (מאַלכאַ), וואָס איז אַנטלאָפֿן פֿון פּאַרטוגאַל און איז, נאָך אַ פּאַר יאָר וואַנדערונגען אין דער טערקיי און פּאַלעסטינע, געקומען קיין רוים. ער האָט אויך געשמועסט מיטן פּויפּסט וועגן עפעס אַ פּאַנטאַסטישן פּלאַן צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פֿון סו-סולמענישע הענט; ער איז אַפילו געקומען מיט אַזאַ פּלאַן צום דייטשן קייזער קאַרל V, נאָך דאָ האָט מען אים געכאַפט און איבערגעגעבן צום געריכט פֿון דער אינקוויזיציע, אַלס אַן אַנטלאָפֿענעם מאַראַן, וואָס האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון קריסטנטום. מען האָט דעם יונגן טרוימער פאַרשפּט צום טויט דורך פאַרברענען אין דער איטאַליענישער שטאָט מאַנטואַ (1532). כּויד ראָבּני האָט מען אַריינגעזעצט אין תּפּיסה אין שפּאַניע. דערמיט האָט זיך די משיחישע באַוועגונג צווישן די איטאַליענישע אידן געענדיקט.

נאָכדעם האָבן זיך אָנגעהויבן שווערע צייטן פאַר די אידישע קהילות אין איטאַליע. די קאַטאָלישע קירך האָט דאָן געפירט אַ פאַר-צווייפּלטן קריג מיט די דייטשע פּראָטעסטאַנטן, אָנהענגער פֿון לוטערס רעפּאָרמאַציע. די „קאַטאָלישע רעאַקציע“ האָט שווער געטראָפֿן אויך די אידישע באַפעלקערונג פֿון איטאַליע, וואָס האָט ביז יענער צייט געלעבט רואיקער, ווי אידן אין אַנדערע לענדער. די רוימישע פּויפּסטן האָבן אָנגעהויבן דריקן די אידישע קהילות אין רוים און אַנדערע שטעט פֿון „קירכן-געביט“, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער קאָמפּלע, מען האָט אידן געצוואונגען צו וואוינען אין באַזונדערע גאַסן און מאַגאַן אַ שאַנד-צויכן, די „געלע לאַמע“, אויף זייערע קליידער. ווען עס זיינען געווען אָפּגעדרוקט אין ווענעציע אַלע טיילן פֿון תּלמוד (דער גאַנצער ש"ס), האָט די פּויפּסטלעכע אינקוויזיציע געפונען דאָרטן עטלעכע שטעלעס קעגן קריסטנטום און האָט געהייסן פאַר-ברענען אַלע ספּרים, וואָס מען וועט געפינען אין אידישע הייזער. אין רוים האָט מען אַלע ביכער פֿון תּלמוד געבראַכט אויפֿן שטאָט-פּלאַץ

אין דאָרטן פאַרברענט (1553). דאָס געזעץ, אז אידן זאָלן וואוינען אָפגעזונדערט פון קריסטן, האָט מען שטרענג אָפגעהיט. ניט נאָר אין דער „הייליקער שטאָט“ רוים, נאָר אפילו אין דער גרויסער האַנדל-שטאָט ווענעציע האָט מען פאַרשלאָסן די אידישע באַפעלקערונג אין אַ באַזונדער קוואַרטאַל, וואָס האָט געהייסן „געטאָ“. יעדן שבת פלעגט מען צווינגען די געטאָ-לייט צו קומען אין די קאָמונישע קלויסטערס און הערן מיסיאָנערישע דרָשִׁות פון גלחים וועגן דער נישטיקייט פון אידישקייט און דער הייליקייט פון קריסטלעכן גלויבן. אויפזעער האָבן אַכטונג געגעבן, אז די געצוואונגענע צוהערער זאָרן דערביי ניט שלאָפן און ניט פאַרשטאַפן די אויערן פדי ניט צו הערן די דרָשה. אָפּטמאָל פלעגט מען מיט געוואַלט שלעפן אידישע קינדער אין די „משומדים-הייזער“ אין נוימן צום שמד. מאַראַנען, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון שפּאַניע און פאַרטונגאַל אין די פּויפּסטלעכע שטעט, פדי אימקערן זיך צום אידישן גלויבן, פלעגט די אינקוויזיציע פאַר-משפטן צום פאַרברענען.

אין דער ערשטער העלפט פון 17-טן יאָרהונדערט האָט זיך באַ-זונדערט פאַרשטאַרקט די מאַראַנישע עמיגראַציע פון פאַרטונגאַל. די באַהאַלטענע אידן האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן דעם שפּיאַנאָזש פון די אינקוויזיציע-אַגענטן. מען האָט דעם מאַראַן נאָכגעשפירט אויף יעדן טריט. האָט זיך אַ מאַראַנישע משפּחה באַהאַלטן אין אַ קעלער פדי אָפּצורייכטן דעם כּדר אין אַ פּסח-אַונט, פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן שפּיאַנען און שלעפן אַלעמען, אַלט און יונג, אין די תּפּיסִות פון דער אינקו-וויזיציע, וואו אויף זיי האָט שוין געוואַרט דער „טויט אָן בלוט“ פאַרגיסן — דער האַלץ-הויפּן. איז מען זיך צולאָפן אין אַלע עקן פון דער וועלט (זע בילד 38).

פאַר די מאַראַנען איז די רואיקסטע „עיר-מקלט“, די רעטונגס-שטאָט, געוואָרן אַ מַסַ טַע רַד אַם אין האַלאַנד. האַלאַנד האָט זיך סוף 16-טן יאָרהונדערט אַליין באַפרייט פון דער שפּאַנישער הערשאַפט און האָט אַריינגעלאָזט צו זיך די פאַרפּאָלגטע מאַראַנען פון שפּאַניע און פאַרטונגאַל. אין אַמסטערדאַם האָט זיך געפּילדעט אַ גרויסע אידישע קהילה מיט כּבָּנים אָדער „חכמים“, מיט שולן, אַ העברעאישע דרוקעריי און נאָך קולטור-אַנשטאַלטן. איינער פון די „חכמים“ אין דער קהילה

איז געווען דער פארמטער מנשה בן-ישכאל, וואס האט געשריבן ביכער וועגן רעליגיעזע און פילאזאפישע פראגן אין דריי שפראכן: העברעאיש, שפאניש און לאטייניש (פאקאנט איז מער דאס בוך „נישמת-חיים“ — א געמיש פון פילאזאפיע און קבלה). צו יענער צייט, העלפט 17-טן יארהונדערט, האָפן אין אמסטערדאם געלעבט אויך די פרייע אידישע דענקער: אוריאל דאקאסטא און פרויך שפינאָז. דאקאסטא, א הויך געבילדעטער מאראן פון פארטוגאל, איז אנטלאפן קיין אמסטערדאם און האט זיך דארטן אינגעקערט צום אידנטום, אָבער שפעטער האט אים אויך דער אידישער גלויבן ניט

38. דער אַנפּאַל אויף מאַראַנען פּסח צום סדר

פאפרידיקט: ער האט ניט געקענט אריבערטראַגן די האַרבע רעליגיעזע דינים און צערעמאָניעס, וואָס האָפן דעם אידן געבונדן אויף יעדן טריט. ער האט אָפּגעדרוקט אויף פארטוגעזיש אַ שאַרפע קריטיק „קעגן דער טראַדיציע“, וואו ער האט געזידלט די כּפּנים, אַלס נאָכ-פּאָלגער פון די אַמאָליקע פּרוּשים, די פּלמוּדיסטן. דאָן האָפן די אמסטערדאמער כּפּנים אַריינגעלעגט דאקאסטאן אין תּרם. צוערשט האט ער געבעטן מחילה ביי די כּפּנים און גענומען אויף זיך אַ שווערע שטראַף: ער איז געלעגן אויפן שוועל פון דער שול, און די פארנאמלע זיינען איבער אים אריבערגעטראָטן; אָבער דערנאָך איז ער אַריינ-

געפאלן אין אַ מכה שחורה און האָט זיך גענומען דאָס לעבן (1640). דער פיל באַרימטער פּילאָזאָף פֿרויך שפּינאָזאַ (געשטאָרבן אין יאָר 1677) איז אויך געווען אויסגעשלאָסן פון דער אַמסטערדאַמער קהילה, ווייל ער האָט אויפגעהערט גיין אין שול דאוונען און ניט געלעבט נאָכן אידישן שטייגער. ער האָט זיך פאַרטיפּט אין פּילאָזאָפּישע פאַרשינגען

40. פֿרויך שפּינאָזאַ

39. מנשה בן-ישראל

און האָט זיך געמאַכט אַ נאָמען אויף דער גאַנצער וועלט מיט זיינע צוויי ווערק: דער „מעאַלאָגיש-פּאָלימישער טראַקטאַט“ און „עטיק“. פאַר זיינע פּרייע געדאַנקען וועגן גאָט און וועלט („פּאַנטעאיזם“) האָבן פּרומע קריסטן אויך געהאַלטן שפּינאָזאַן פאַר אַ גרויסן אַפּיקורס. אין האַלאַנד האָבן אידן געפירט גרויסע האַנדל-געשעפטן, באַזונדערס אין ים-האַנדל מיט אַמעריקע. דאָס האָט זיי פאַרבונדן מיט ענגלאַנד, וואָס האָט געהאַט אירע גרויסע קאָלאָניעס אין אַמעריקע. אין ענגלאַנד האָבן אידן זינט דעם אַמאָליקן גירוש ניט געמאַרט וואוינען, אָבער נאָך דער ענגלישער רעוואָלוציע (1649) האָבן די אַמסטערדאַמער ספרדים געשיקט צום מלוכה-פאַרוואַלטער קראַמוועלן זייער חכם מנשה בן-ישראל, און ער האָט אויסגעבעטן מען זאָל אידישע סוחרים לאָזן וואוינען אין ענגלאַנד. אין דער צווייטער העלפט פון 17-טן יאָרהונדערט האָבן זיך געשאפן אין לאַנדאָן און אַנדערע ענגלישע שטעט אידישע קהילות, וואָס זיינען באַשטאַנען מייסטנס פון ספרדים; צו זיי זיינען שפּעטער צוגעקומען אויך אַשכּנזים פון דייטשלאַנד און פּוילן.

נאך פריער האָט זיך געבילדעט אַ ספּרדישער ישוב אין פראַנק-
 רייך, וואו אידן האָבן ניט געטאָרט וואוינען זינט דעם מיטלאַטערלעכן
 גירוש. אין 16טן יאָרהונדערט האָבן זיך מאַראַנען פון פּאַרטוגאַל
 באַזעצט אין בראַזיל, אין דער שטאָט פּאַרדאָ, מיט דער ער-
 לויבעניש פון פּראַנצויזישן קיניג. זיי האָבן ניט אויסגעזאָגט, אַז זיי ווילן
 ווידער ווערן אידן, נאָר האָבן זיך גערופן „ניי-קריסטן“ אָדער „פּאַר-
 טוגעזן“. מען האָט זיי געהאַלטן פאַר גוטע קאַטאָליקן און מען האָט
 ניט באַמערקט, אַז שטילערהייט לעבן זיי נאָך דעם אידישן שטייגער.
 פיל שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זיינען באַהאַלטענע אידן,
 נאָר די פּראַנצויזישע רעגירונג האָט שוין ניט געקענט פּשוט ווערן פון
 זיי: די „פּאַרטוגעזן“ זיינען כמעט אַלע געווען גרויסע סוחרים, וואָס
 האָבן מיט זייערע געשעפטן באַלעבט דעם האַנדל אין פּאַרדאָ, מאַרסעל
 און אַנדערע פּראַנצויזישע שטעט און פאַרבונדן זיי מיט ווייטע מדינות;
 וואָלט מען זיי אַרויסגעטריבן, וואָלט זיך דער גאַנצער האַנדל אין דרום-
 פּראַנקרייך אָפּגעשטעלט. האָט מען זיי געמוזט לאָזן אין די שטעט
 און שפעטער ערלויבן צו שאַפן אָפּענע אידישע קהילות. — צום סוף
 17טן יאָרהונדערט האָט פּראַנקרייך אָפּגענומען ביי די דייטשן די פּאַר-
 ווינן עלזאַס, וואָס איז געווען פיל מיט אידן. אַזוי האָט דאָס קאַטאָלי-
 לישע לאַנד, וואָס האָט זיך אַמאָל געוואָלט אָפּרייניקן פון דער אידישער
 „טומאָה“, ווידער געקראָגן אַ גרויסע אידישע באַפעלקערונג. עס איז
 אויפגעקומען אַ נייע „אידן-פּראַגע“, וואָס פּראַנקרייך האָט זי געלייזט
 ערשט נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1789.

38. שבת-צבי און די משיחישע באַוועגונג

די צרות, וואָס דאָס פּאָלק האָט אַריבערגעטראָגן אין משך פון
 יאָרהונדערטן, און די שטענדיקע דערוואַרטונג פון דעם אויסלייזער,
 משיח, האָבן געבראַכט דערצו, אַז אין דער טערקיי האָט זיך באַוווּזן
 אַ מענטש, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ משיח, און אַ גרויסער טייל
 פון פּאָלק אין פאַרשיידענע לענדער האָבן געגלויבט, אַז די גאַנצע
 קומט שוין.

אין מיטן פון 17טן יאָרהונדערט האָט מען אין דער טערקישער
 שטאָט סמירנאַ (איזמיר) פיל גערעדט וועגן אַ יונגן מאַן שבת-
 צבי.

צבי, וואָס האָט זיך פאַרטיפט אין דער קבֿלה פון אר"י אין האָט זיך איינגערעדט, אז אים איז באַשערט עפעס אויפצומאַן פאַר דער אויס-לייוונג פון אידישן פּאָלק. אַרום אים האָט זיך געפילדעט אַ קרייז פון יונגעלייט, וואָס האָבן ביי אים געלערנט קבֿלה, געפאַסט מעניתים, זיך טאָגל געווען אין ים און געזונגען מיסטישע תפילות, פדי אַראָפּ-ציברענגען דעם קלָך המשיח. די כַּבְּנִים פון סמירנא זיינען געוואָרן אימרוואיק און האָבן אויסגערופן אַ תּרם אויף שַׁבְּתֵי-צְבִי. דאָן איז ער אוועקגעפאַרן פון דער היים און האָט פיל יאָרן נאַכאַנאַנד געוואַנדערט אין ווייטע לענדער, געווען אין ארץ-ישראל און כַּבְּרִים, און האָט אומגעטום גערעדט וועגן זיין געמלעכער שליחות. דאָ האָט ער מתונה געהאַט מיט אַ מיידל שָׁרָה, וואָס איז אַנטלאָפן פון פּוֹלֵן בשעת די קאָזאַקן האָבן דאָרטן אויסגעקוילעט טויזנטער אידן. אין ארץ-ישראל איז צו שַׁבְּתֵי-צְבִי צוגעשטאַנען אַ פייערדיקער מוקבל, נָתָן פון עֶזְרָה, און אָנגעהויבן זאָגן „נביאות“, אז שַׁבְּתֵי-צְבִי איז דער באַ-שערטער משיח. נתן האָט פּונאַנדערגעשיקט צו אידישע קהילות אין פאַרשיידענע לענדער באַגייסערטע בריוו, אָנזאָגנדיק, אז מען זאָל זיך גרייטן צו דער גאולה. דער עולם האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן צו גרייטן. ווען שַׁבְּתֵי-צְבִי האָט זיך אומגעקערט נאָך זיבעצן יאָר וואַנדערן קיין סמירנא (1665), האָט אים אַ גרויסער המון באַגענגט מיט אויסרופן: „זאָל לעבן דער קלָך המשיח!“ אין די גאַסן פלעגן אומלויפן צעטומלמע מענטשן און ציהערן זיך צו די רייד פון באַגייסערטע „נביאים“, אז אינגעכן וועט שַׁבְּתֵי-צְבִי קומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וועט אַראָפּ-רייסן די קרוין ביים טערקישן סולטאַן און באַפרייען ארץ-ישראל. אין אָנהויב יאָר 1666 איז טאַקע שַׁבְּתֵי-צְבִי אָנגעקומען מיט עטלעכע פון זיין חֲבֵרָה אין דער טערקישער הויפטשטאָט, נאָר דאָ האָט זיי די פּאָליציי אַרעסטירט און פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג פון דער פאַר-שטאָט גאַליפּאָלי.

די ידיעה וועגן דעם געפאַנגענעם משיח האָט זיך פאַרשפּרייט אויף דער גאַנצער וועלט. אין די אידישע קהילות פון האַלאַנד, דייטשלאַנד, ענגלאַנד, איטאַליע און פּוֹלֵן האָט אַ גרויסער טייל געגלויבט אין דער משיחות פון שַׁבְּתֵי-צְבִי און אַ טייל האָט געצווייפלט; אי די גלויבער, אי די צווייפלער האָבן געשיקט דעפוטאציעס קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל,

איינע צו באגריסן דעם משיח, אנדערע צוקוקן זיך צו אים, צי ער איז טאקע דער אמתער באשערמער גואל. עס איז געקומען אויך א דע-פוטאציע פון פוילן, וואו ערשט ניט לאנג האָבן די אוקראינער אויס-געהרגעט אידן אין הינדערמער שמעט. שפתי-צבי האָט אלעמען געטרייסט אין צוגעזאָגט, אז ער וועט אינגעכן אויסלייזן אידן פון גלות און נקמה נעמען פון זייערע פיינד. ער האָט געהייסן ניט פאסטן אין ניט קלאָנג אין טאָג פון תשעה-באָב, ווייל משיח איז דאָך שוין געקומען און וועט ווידער אויפבויען דעם בית-המקדש. אָבער איינמאָל האָט ער זיך אָנגעשמויסן אויף א געפערלעכן באַזוכער. צו אים איז געקומען דער מקובל פון פוילן נחמיה פוהן און האָט איינגעזעען, אז שפתי-צבי איז א פאל-

שער משיח און מען טאָר אים ניט גלויבן. נחמיה האָט איבערגעגעבן דער מערקישער רעגירונג וועגן אלץ, וואָס עס טוט זיך אין דער פעסטונג גאליפאָלי. מען האָט גע-בראכט שפתי-צבי צום סולטאן. די דינער פון סולטאן האָבן אָנגע-שראקן שבתין, אז מען וועט אים אראָפנעמען דעם קאָפ פאַר זיינע רייד קעגן דעם סולטאן און אנדערע הערשער. שפתי-צבי האָט מיטאמאָל פארלאָרן דעם מוס;

41. שפתי-צבי

דערווענדיק דעם סולטאן, האָט ער אראָפגעוואָרפן זיין הויט און אָנגע-געטאָן א מערקישן טורבאן צום צייכן, אז ער ווערט א מוסולמענער. דאָס האָט אים געראטעוועט פון טויט. מען האָט אים געגעבן א מער-

קישן נאָמען און געהאלטן אלס וועכטער אין סולטאנישן הויף אין אַדריאַנאָפּאָל (אָווגוסט 1666).

אַבער אַפילו נאָכן שפּד פון דעם משיח האָבן פיל פון זיינע אָנ-הענגער ניט אויפגעהערט גלויבן אין אים. מען האָט געוואָגט, אז ער האָט זיך נאָר אויף אַ צייט געמאַכט פאַר אַ מוסולמענער, פרי אַויס-צולייזן אויך די פרעמדע פעלקער; זיין נביא נתן פון עזה איז אַרום-געפאַרן אין די שטעט פון טערקיי און איטאַליע און געהאלטן דרָשות אין גייסט פון דער קבֿלה צו באַווייזן, אז שבת-צבי איז דער אָמתער משיח. די טערקישע רעגירונג האָט באַמערקט, אז אַרום שבת-צבי אין אַדריאַנאָפּאָל שאַרן זיך ווידער אידן, וואָס קוקן אויף אים ווי אויף אַ הייליקן; האָט זי אים פאַרשיקט אין אַ קליין אַלבאַניש שטעטל, וואו ער האָט געלעבט איינזאַם און איז געשטאַרבן אין עלטער פון פּופציק יאָר (1675).

איצט האָט די משיחישע באַוועגונג אָנגענומען אַן אַנדער פאַרם: פון אַ פּאָליטישער איז זי געוואָרן אַ רעליגיעזע. עס האָט זיך געבילדעט אין דער טערקיי אַ סעקטע שבת-צבי ניקעס, וואָס האָבן גע-גלויבט, אז שבת-צבי איז אַרויף אויפן הימל און וועט ווידער קומען אויף דער ערד צו באַפרייען דאָס אידישע פּאָלק; ער איז ניט נאָר אַ משיח, נאָר אויך אַ האַלבער נאָט. דער צענטר פון דער סעקטע האָט זיך געפונען אין דער שטאָט סאַלאָניק, וואו עס האָבן געלעבט שבת-צבים קרובים. ווען די טערקישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו פאַר-פּאָלגן די סעקטאַנטן, האָבן זיי זיך אַלע געמאַכט פאַר מוסולמענער, נאָך דעם מוסטער פון זייער משיח. ביז צו היינטיקן טאָג זיינען נאָך געבליבן אין סאַלאָניק רעשטן פון דער דאָזיקער האַלב-אידישער, האַלב-טערקישער סעקטע, וואָס האָט געהייסן „דאָנמע“.

אַזוי האָט אויף אַ קורצער צייט די משיחישע באַוועגונג אויפגע-רודערט די אידישע וועלט און געוועקט האַפענונגען אויף אויסלייזונג פון אַלע צרות. ווען שבת-צבי האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פּאַלשן משיח, איז די פאַרצווייפּלונג פון די מאַסן אין אַלע לענדער געווען זייער שטאַרק. איינע פון די ספּרדים איינע פון די אַשפּנזים האָט זיך אָנגע-הויבן אַ ירידה פון דער אַלטער אַרדענונג, וואָס האָט געדויערט ביז דער נייסטער רעוואָלוציע אין דער אידישער קולטור.

39. דער גרויסער צענטר אין פוילן אין די גוטע צייטן

(ביו העלפט 17-טן יארהונדערט)

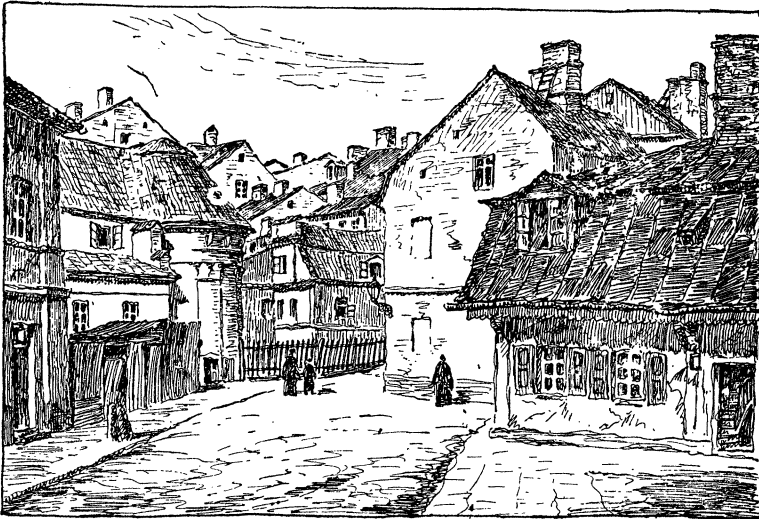
פון די מיטלאלטערלעכע אידישע ישובים אין פוילן האָט זיך אין 16-טן יארהונדערט געשאפן דער גרעסטער אַשכנזישער צענטר אין מזרח-אייראָפּע, וואָס האָט פאַרביטן דעם תּרובן ספרדישן צענטר אין מערב-אייראָפּע. די שמעט פון פוילן און ליטע זיינען געווען פול מיט אידן, וואָס זיינען אַהער נאָך אַליץ גענאַנגען פון דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער. די פוילישע מלכים האָבן זיך אין יענער צייט פאַצויגן גוט צו אידן. סיגזמונד דער ערשטער (1506—1548) האָט זיי געגעבן דאָס רעכט פאַרנעמען זיך ניט נאָר מיט האַנדל און מלאכה, נאָר אויך מיט לאַנדווירטשאַפט. זיי פלעגן נעמען אין אַרענדע (פאַכט) ערד און גאַנצע מאַיאַנטקעס ביי דער רעגירונג אָדער ביי פוילישע פּריצים. די רייכערע פלעגן נעמען אין אַרענדע גרעניץ-צאָלן און שטייער-זאַמלונג פאַר דער מלוכה, פלעגן געבן קרעדיט דעם קיניג אָדער די שְׂרָוֹת. אזוי ווי אַמאָל אין שפּאַניע, זיינען אידישע פינאַנסיסטן געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף און האָבן דאָרטן געקענט שיצן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג. אַ רייכער פּריסקער איד מיכל יעזאַפּאָוויטש, וואָס איז געווען דער הויפּט-אַרענדאַר ביי סיגזמונד, האָט באַקומען פון אים דעם טיטל פון אַן „עלמסטן“ איבער אַלע ליטווישע אידן. אַזוינע „עלמסטע“ זיינען אויך געווען אין קליין-פוילן (קראַקע). ווען די קריסטלעכע פירגער אין די גרויסע שטעט האָבן געדריקט דורך זייערע מאַגיסטראַטן די אידישע איינוואוינער, האָט דער קיניג גע-שיצט די געדריקטע. פאַר אַן אַנפאַל אויף אידן אין קראַקע האָט סיגזמונד איינמאָל באַשטראַפט דעם מאַגיסטראַט און גענומען ביי אים אַ גרויסע סומע געלט אַלס משכונ, אַז מען וועט ניט צולאָזן צו פאַ-גראַמען. דער קיניג האָט אויך געשעצט די ווירטשאַפטלעכע ראַלע פון אידן; ווען ער האָט איינמאָל געהערט, אַז ליטווישע אידן קלייבן זיך אַוועקפאַרן קיין אַרץ-ישׂראֵל, איז ער געוואָרן זייער איםרוואיק, ביז וואַנען די פאַרשטייער פון די קהילות האָבן אים פאַרויכערט, אַז זיי ווילן גאָרניט פאַרלאָזן פוילן (1540).

אויך זיין נאָכפאלגער, סיגזמונד II אַוונגסט, האָט זיך גוט באַ-

צויגן צו אידן. אָבער אין זיין צייט האָט זיך אין פּוילן זייער פּאַר-
 שטאַרקט די „קאַטאָלישע רעאַקציע“. עס האָט זיך דאָרטן געבילדעט
 אַן אָפּטיילונג פון דעם פּאַנאַטישן אָרדען „יעזואַיטן“, וואָס פּלעגט נאָר
 זוכן בילבוליס אויף אידן: אַז זיי קוילענען קריסטלעכע קינדער צו פּסח,
 גנבענען פון די קירכן דעם „הייליקן ברויט“ און שטעכן אים מיט
 מעסערס ביז וואַנען פון אים טריפט בלוט. איינמאָל האָט מען פאַר
 אַזאַ נאַרישן בילבול פאַרברענט דריי אידן. דער קיניג איז געווען אויפֿ-
 געבראַכט און האָט געזאָגט: „איך בין ניט אויף אַזויפיל משוגע צו
 גלויבן, אַז אין אַ שטיקל ברויט געפינט זיך בלוט פון קריסטוסן“. ער
 האָט פאַרבאָטן מאַכן אַזעלכע פאַלשע בילבוליס. זיין נאָכפּאָלגער
 סטעפּאַן באַטאָרי האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז דער קריסט, וואָס
 האָט פאַלש באַשולדיקט אַ אידן אין אַזאַ פאַרברעכן, זאָל באַשטראַפּט
 ווערן מיט דערזעלביקער שטראַף, צו וועלכער דאָס געריכט וואָלט
 צוגעמישפט דעם אידן, אויב ער וואָלט טאַקע געווען שולדיק (1576).
 שפעטער האָבן די גלחִים און די יעזואַיטן אַלין מער פאַרשטאַרקט זייער
 השפּעה אויף דער אויבערשטער מאַכט און אויף דער גאַנצער פּוילישער
 געזעלשאַפּט. אין די יעזואַיטישע שולן פּלעגן די מאַנאַכן לערנען די
 קינדער, אַז עס איז אַ מצוּוה פיינט צו האָבן אידן און זייער אַמאָנה. אין
 די גרעסטע שטעט קראַקע, לעמבערג, פּויוז, ווילנע פּלעגן די קאַטאָלישע
 שילער אָפּט אָנפאַלן אויף אידן אין די גאַסן און שלאָגן זיי; די אידישע
 קהילות האָבן געמוזט אויסקויפֿן זיך פאַר געלט פון אַזעלכע קליינע
 פּאַגראַמען: זיי פּלעגן געבן מַתָּנות אָדער צאָלן אַ באַזונדער שטייער
 די שול־רעקמאָרן, פּרי פּטור צו ווערן פון דעם „שילער־געלויף“.

און דאָך, צווישן מַתָּנות פון שונאים, זיינען די אידישע קהילות
 אין פּוילן און ליטע צו יענער צייט געווען גענוג שטאַרק, ווייל זיי
 זיינען געווען גוט אָרגאַניזירט און האָבן געהאַט פּולע פּרייהייט אין
 זייער אינערלעכן לעבן. יעדע קהילה האָט געהאַט איר ראַט אָדער
 פּאַרשטאַנד, וואָס האָט געהייסן „קְהָל“ (קאהאל) און האָט אָנגעפירט
 מיט אַלע געשעפטן פון דער „אידישער שטאָט“, אַזוי ווי דער מאַ-
 גיסטראַט אין דער קריסטלעכער שטאָט. קְהָלס האָבן זיך געפונען אין
 אַלע גרעסערע שטעט; אין די קליינע שטעטלעך און דערפער
 („ישובים“) האָבן די אידן געהערט צו דער נאָענטסטער קהילה. די

מיטגלידער פון קהל פלעגט מען אויסקלייבן איינמאל אין יאר, אין די מעג פון חול המועד פסח. דער קהל איז פאשטאנען פון עטלעכע „ראָשׂים“ (עלמסמע), „טויבֿים“ (חשובע לייט), נפאים און ביינים, וואָס האָבן געטיילט צווישן זיך די אַרבעט: אויפמאַנען שטייערן פאַר דער רעגירונג און פאַר דער קהילה, פאַרוואַלטן מיט די שולן, מַכְרִים און ישיבות, אויסהאַלטן פֿתֿי-מֶדְרָשִׁים און צַדִּיק־אַנשטאַלטן, אַכטוינג געבן אויף יעדערן אין דער קהילה, אָדער זאָל ניט עבֿר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה און אירישקייט. די כַּבָּנִים האָבן געפֿסקנט שאַלות אין

42. אלט־לובלין

רעליגיעזע ענינים און אויך געפירט די געריכט-פאַרהאַנדלונגען צוזאַמען מיט די ביינים אין געשעפטלעכע סיכסוכים, אַלץ אויפן גרונד פון דעם אירישן געזעץ, ווי ער איז אויסגעלייגט אין „טורים“ און „שולחן ערוך“. אין וויכטיקע פּראָצעסן, ווען די צדקים זיינען ניט געווען צופרידן מיט דעם פסק, פלעגן זיי זיך ווענדן צו אַ העכערן געריכט; צו אַזא „בית-דין גדול“ האָבן זיך געמוזט ווענדן אויך יחידים, וואָס האָבן געהאַט סיכסוכים מיטן קהל, אָדער צוויי קהילות איינע מיט דער אַנדערער. פאַר אַזעלכע פאַלן פלעגן זיך פאַרוואַלטען כַּבָּנִים און כְּאִשֵׁי-

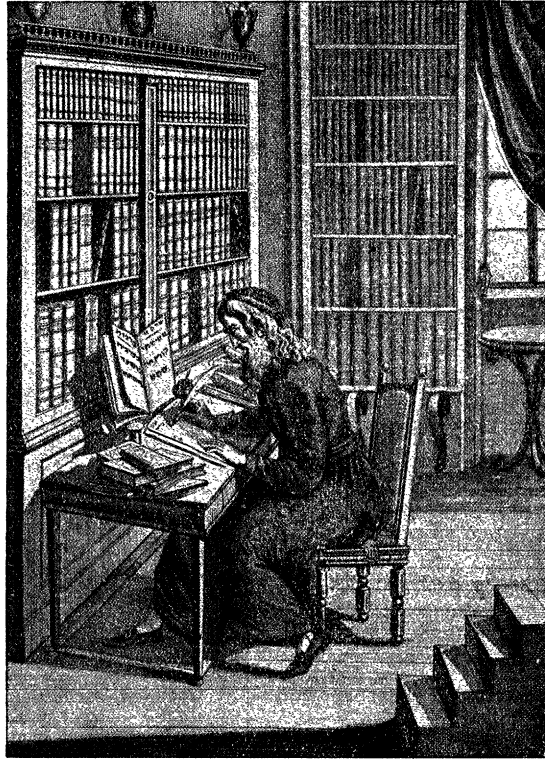
קהל פון גרעסערע שטעט אין שאפן א העכערן בית-דין. אזעלכע פארוואלונגען פלעגן פאָרקומען בעת די גרויסע יארדין, יאָר-מערק, אין געוויסע שטעט. דער ערשטער זאמלפונקט איז געווען דער „ליבלינער יארד“, צו וועלכן עס פלעגן קומען בָּננים אין קהלס-לייט פון גאַנץ פּוילן און ליטע.

מיט דער צייט האָבן זיך אזעלכע יארדין-אַסיפות פארוואנדלט אין רעגלמעסיקע, יערלעכע צוזאַמענפאָרן אָדער „נעדים“, וואו פאָר-שטייער פון די קהילות פלעגן פאַטראַכטן אַלע פראַגן פון אידישן לעבן און אָננעמען „תּקנות“, פאָרשריפטן פאַר אַלע קהילות. עס האָבן זיך געבילדעט צוויי אזעלכע נעדים, איינער פאַר פּוילן, דער אנדערער פאַר ליטע. דער פּוילישער האָט געהייסן „נעד אַרבע אַרצות“ — דער נעד פון פיר לענדער: גרויס-פּוילן (די הויפט-קהילה — פּוילן), קליינפּוילן (קראַקע), פּאָדאָליע-גאַליציע (לעמבערג) און וואָלין (אַסטראַך אָדער לודמיר). דער ליטווישער נעד האָט געהייסן „נעד פון די גרעסטע קהילות“ (נעד קהילות קראַשיות), ווייל אין אים האָבן זיך פאַראייניקט פאָרשטייער פון פינף גרויסע אידישע קהילות: בריסק, גראָדנע, פינסק, ווילנע, סלוצק. דאָס זיינען געווען עכט-אידישע „סווימען“ אָדער פאַר-לאַמענטן, וואָס פלעגן אַרויסגעבן געזעצן פאַר אַלע קהילות און זייערע אַנשאַטאַלטן. די פּוילישע רעגירונג איז געווען פאַראינטערעסירט אין אזעלכע „אידישע קאָנגרעסן“, ווייל דאָרטן האָבן די קהילות פאַרטיילט צווישן זיך די אַרבעט אויף אויפצובאַנען די מלוכה-שטייערן. די נעדים האָבן זיך געהאַלטן אין פּוילן און ליטע צוויי הונדערט יאָר, ביז העלפט 18-טן יאָרהונדערט.

די נעדים און די קהלס האָבן פאַזונדערס געזאָרגט וועגן דער ער-ציאָנג פון אידישע קינדער אין חכרים און ישיבות, וואו מען האָט געלערנט תּורה און תּלמוד. אַ אידישער געשיכטע-שרייבער פון 17-טן יאָרהונדער (נתן האַנאווער) גיט אַזא בילד פון די אידישע שולן אין פּוילן אין די גוטע צייטן: „נאָך ניט געווען אַזא לאַנד, וואו מען האָט אַזוי פיל געלערנט תּורה, ווי אין פּוילן. אין יעדער קהילה איז געווען אַ ישיבה, און מען פלעגט דעם פירער, דעם ראַש-ישיבה, צאָלן אַ רייכן געהאַלט, פּדי ער זאָל קענען אינגאַנצן אָפּגעבן זיך דעם תּורה-לערנען. אין יעדער קהילה האָט מען אויסגעהאַלטן פּהורים, וועמען מען האָט גע-

אין יענער צייט האָפּן די גרעסטע כּבּנים געלעבט אין פּוילן: דער רש"ל (רבי שלומה לזריא) אין לובלין האָט געמאַכט אַ נייעם פּירוש צום תּלמוד; דער כּמ"א (רבי מושה איסרליס) אין קראַקע האָט צוגעגעבן נייע דינים צום „שולחן ערוך“; דער מהרש"ם, מהרש"א און נאָך אַ כּך שאַרפע קעפּ האָפּן געדרוקט פּירושים צום תּלמוד און פּוסקים און געשריבן „תשובות“ אויף שאלות, וואָס מען האָט זיי

44. דער מהרש"א

צוגעשיקט פון דער גאַנצער וועלט. אָבער הייַן דער כּבּנישער ליטעראַטור האָט מען זיך אין פּוילן מיט גאַרניט אינטערעסירט. פּילאָזאָפּיע, וויסנשאַפטן האָט מען געהאַלטן פאַר אַפּיקורסות. אַז מען האָט געדאַרפט אָנשרייבן אַ בוך קעגן די טענות פון די קריסטלעכע

געלערנטע קעגן אידישקייט, האָט דאָס געמאַכט אַ קאַראַים: ! צו ק
פון טראַק. אין זיין בוך „חיווק אַמאָנה“ האָט ער שאַרף קריטיקירט
די קריסטלעכע תּוֹרָה, דעם „נייעם טעסטאַמענט“.

40. די שלעכטע צייטן אין פּוילן

(ביזן סוף 18-טן יאָרהונדערט)

אַבער די גוטע צייטן, ווען אידן אין פּוילן האָבן געהאַט גרויסע
פּרנסות און געקענט פריי לעבן אין זייערע קהילות, זיינען אַוועק. אינ-
מיטן 17-טן יאָרהונדערט האָט דאָ די אידן געטראָפּן אַ גרויסער אומ-
גליק. אין אוקראַינע, וואָס האָט געהערט צו פּוילן, האָבן זיך
צעבונטעוועט די רוסישע קאַזאַקן און פּויערים, אונטער דער פירונג פון
באַגדאַן כמעלניצקי, און געלאָזן זיך אויף די שמעט און דערפער אויס-
קוילענען פּוילישע פּריצים און אידן (1648). באַזונדערס האָבן די
פּויערים אויסגעלאָזן זייער פעס צו
אידן, וואָס זיינען געווען אַרענדאַ-
רעס ביי פּריצים און האָבן דורך
דעם געהאַט אַ געוויסע מאַכט
איבער די פאַרשקלאַפּטע פּויערים.
אידן זיינען זיך צעלאָפּן פון די דער-
פער אין די באַפעסטיקטע שמעט,
אַבער די קאַזאַקישע באַנדעס האָבן
איינגענומען איין שמאַט נאָך דער
אַנדערער און אָן רחמנות אויסגע-
הרגעט דאָרטן אַלע אידן. אין דער
פּאָדאָליער שמאַט געמירט וו
זיינען געפאלן עטלעכע טויזנט אידן
מיט דעם רב, יחיאל מיכל; דער רב

45. באַגדאַן כמעלניצקי

האָט זיך באַהאַלטן מיט זיין מוטער אויפן בית-עולם, האָט זי אָנגעיאָגט
אַ שויסער, פון די קאַזאַקן, מיט אַ האַק; די אַלטע מוטער האָט זיך גע-
בעטן: „טויט מיך און לאָז לעבן מיין זון“ — אַבער דער מערדער האָט
ביידן דערהרגעט. קאַזאַקן פלעגן אָפּט לאָזן לעבן שיינע אידישע מיידלעך,

שמדן זיי מיט געוואלט און נעמען פאר ווייבער. איין מיידל, וועלנדיק פֿטור, ווערן פון שמו, האָט געזאָגט צום קאַזאַק, וואָס האָט זי געפאַנגען: „ווייסטו, איך קאָן פאַררעדן אַ קויל פון ביקס, זי זאָל מיך ניט טרעפן, אַט פּרוב!“ דער נאַרישער קאַזאַק האָט אויסגעשאַסן — און דאָס מיידל איז געפאַלן טויט, אָבער מיט אַ ריינער נשמה. אַן אַנדער מיידל, וואָס דער קאַזאַק האָט זי שוין געפירט צו דער חופּה אין קלויסטער, האָט זיך אויפן וועג אַראָפּגעוואָרפן פון אַ בריק אין וואַסער און איז דער-טרונקען געוואָרן.

אַ בלוטיקע דראַמע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דער פּאָדאָליער שטאָט טולט שוין. דאָרטן האָבן זיך אין דער פעסטונג פאַרשפּאַרט עטלעכע הונדערט-פּאָליאַקן און אַ פאַר טויזנט אידן; אלע האָבן גע-שוואָרן ניט אַרײַנלאָזן די קאַזאַקן און פאַרטײדיקן די שטאָט ביזן לעצטן אָטעם. די קאַזאַקן האָבן אַ לאַנגע צײַט באַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט זי אײַננעמען, ווייל אידן האָבן זיי באַשאַסן פון אויבן מיט קוילן. דאָ האָבן די קאַזאַקן געשיקט זאָגן צו די פּאָליאַקן: לאָזט אונז אַרײַן אין שטאָט, וועלן מיר באַשטראַפן די אידן און אײך קײן בײז ניט טאָן. די פּוילישע פּריצים האָבן פאַרגעסן זײער שבועה און באַ-שלאָסן ראַטעווען זײער לעבן, אַרױסגעבנדיק די אידן. זיי האָבן אַרײַנגעלאָזט דעם שאַנא אין שטאָט. די קאַזאַקן האָבן צוערשט אויסגעהרגעט די אידן און דערנאָך די פּריצים.

אַזוי האָבן די קאַזאַקן מיט די פּויערים געווילדעוועט אויך אין וואָלין און אין קיעווער געגנט. אין משך פון אַ האַלב יאָר (ויני ביז נאָוועמבער 1648) האָבן די מערדער תּרוב געמאַכט הונדערטער אידישע קהילות און אויסגעהרגעט אַסך טויזנטער מענטשן. גרויסע מאַסן זײנען זיך צעלאָפּן אין אַנדערע לענדער אָדער זײנען געפאַנגען געוואָרן דורך די טאַטערן פון קרים, וואָס האָבן געהאַלפן די קאַזאַקן.

אָבער דערמיט האָבן נאָך די צרות פון „כמעלניטשינע“ (גזירת ה"ח ות"ט — פון יאָר 1648—1649) קײן סוף ניט גענומען. אין דער פּוילישער מהומה האָבן זיך אַרײַנגעמישט די אַרומיקע לענדער — רוסלאַנד און שוועדן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע מלחמות צווישן די פּאָליאַקן, קאַזאַקן, רוסן און שוועדן, וואָס האָבן זיך געצויגן ביזן יאָר 1657. דאָס מאָל זײנען תּרוב געוואָרן הונדערטער אידישע קהילות

אין גאנץ פוילן, ניט אין דער אוקראינע אליין. די רוסיס האָבן אָפּגענומען
 ביי פוילן די מורח-העלפט פון אוקראינע; דאָרטן האָבן אידן שוין מער
 ניט געמאָרט וואָוינען. דער אַנדערער טייל אוקראינע, ד. ה. וואָלין און
 פּאָדאָליע, איז געבליבן ביי פוילן, אָבער די אידישע באַפעלקערונג האָט
 נאָך דעם קאָזאָקישן פּאָגראַם געלעבט אין חרובֿע שמעט. גאנץ פוילן
 איז נאָך די שרעקלעכע מלחמות פאַראַרימט געוואָרן. די רעגירונג
 פלעגט רייסן ביי אידישע קהילות גרויסע שטייערן, און די נעדים אין
 פוילן און ליטע האָבן געהאַט גענוג זאָרגן ווי אויפצומאַנען דאָס געלט
 ביי די אַרימע קהילות. אַ קורצע צייט האָבן זיך די פאַרגליווערטע
 הערצער דערוואַרעמט ביי דעם פייער פון דער משיחישער האָפענונג:
 מען האָט געוואַרט פון טאָג צו טאָג, אַז שבת-צבי וועט אַרצוואַרפן
 דעם טערקישן סולטאַן, אָפּנעמען ביי אים ארץ-ישראל און פירן אַהין
 די באַפרייטע אידן; אָבער אַז דער פייערל איז פאַרלאָשן געוואָרן, איז
 מען אין פוילן אַריינגעפאלן אין אַ טיפן זאָש, אין אַ פאַרצווייפונג, אַזוי
 ווי אומעטום. קרייזלעך פון שבת-צביניקעס האָבן זיך נאָך געהאַלטן
 אין פּאָדאָליע און גאַליציע, אָבער די כּבָּנים האָבן קעגן זיי געקעמפט.
 אין יאָר 1722 האָט אַן אַסיפה פון כּבָּנים אין לעמבערג אַרױפּגעלעגט
 אַ „חרם“ אויף אַלע באַהאַלטענע שבת-צביניקעס.

אַ רעשט פון דער סעקטע האָט שפּעטער אויפּגעלעבט אין דער
 באַוועגונג פון די פּראַנקיסטן. אַ פּאָדאָליער איד יעקוב פּראַנק, וואָס
 האָט אין דער יוגנט פאַרבראַכט אַ צייט ביי די סעקטאַנטן פון סאַלאָניק,
 האָט געגרינדעט אַ סעקטע, וואָס האָט געגלויבט, אַז פּראַנק איז דער
 „הייליקער האַר“, דער נאָכפּאָלגער פונם משיח שבת-צבי. די פּראַנק-
 קיסטן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון עטלעכע אידישע כּונתנים און דערפאַר
 האָט מען זיי שטאַרק גערודפּט אין די קהילות. דאַן האָבן זייערע פירער
 זיך פאַרבונדן מיט די קאַטאָלישע בישאָפּן און האָבן פאַרמאָרט די
 אידן, אַז זייער תּלמוד און די כּבָּנישע ספרים זיינען פינדלעך צו דער
 קריסטלעכער אָמונה און צו אַלע קריסטלעכער פּעלקער. דאָס
 האָט געבראַכט דערצו, אַז דער פּאָדאָליער בישאָפּ דעמבאָווסקי
 האָט איינגעאַרדנט אַ דיספּוט צווישן די סעקטאַנטן און די רבנים
 אין דער שטאָט קאַמענעץ און דערנאָך געהייסן פאַרברענען די
 ביכער פון תּלמוד אין זיין געגנט. אַ צווייטער דיספּוט איז פאַרגעקומען

אין לעמבערג, אינם בייזיין פון בישאָפּן אין גלחים; די פראַנקיסטן האָפּן זיך באַמיט צו באַווייזן, אז די אַמונה אין קריסטוסן אַלס משיח איז אַנגעוויזן אין דער הייליקער תּוֹרָה. דאָ האָפּן די גלחים געפּאָדערט פּון זיי, אז זיי זאָלן אָפּן אַנגעמען דעם קאַטאָלישן גלויבן — אין די סעק-טאַנטן האָפּן געמוזט פּאָלגן:

46. יעקוב פראַנק

יעקוב פראַנק מיט עטלעכע הינדערט סעקטאַנטן האָפּן זיך געטויפט אין לעמבערג אין אין וואַרשע (1759); דער טוֹיף-פּאָטער פּון פראַנקן אין דער וואַרשעווער קירך איז געווען דער פּוֹלישער קיניג אַוּגוסט III. אינגעכן אָפּער האָפּן די קאַטאָלישע גלחים באַמערקט, אז די פראַנקיסטן זיינען נאָר פאַר-שמעלטע קריסטן אין צווישן זיך האַלטן זיי פאַר דעם אַמתן משיחן ניט קריסטוסן, נאָר פראַנקן, דעם צווייטן שבת-צבּי. מ'האָט געשמעלט פראַנקן פאַר אַ קירכן-גערעכט, וואָס האָט אים פאַרשפּט צו תּפּיסה אין אַ

קאַטאָלישן קלויסטער אין טשענסטאָכאָוו. דאָ האָט פראַנק פאַרבראַכט דרייצען יאָר (ביז 1772). ווען ער איז דערנאָך באַפרייט געוואָרן, איז ער אַוועק מיט אַ טייל אָנהענגער קיין עסטרייך אין דייטשלאַנד; דאָרטן האָט ער זיך באַמיט צו פאַרשפּרייטן דעם „נת פּון אָדום“ — אַ גע-מישטע אמונה פּון שבת-צבּים שיטה אין קריסטנטום. ער איז גע-שטאָרבן אין אָפּענבאָך (דייטשלאַנד) אין יאָר 1791.

דאָס אַלץ איז געקומען פּון צוֹרות און רדיפות, וואָס האָפּן זיך פאַר-שטאַרקט אין פּוֹלן אין 18-טן יאָרהונדערט. די פּוֹלישע מלוכה איז געווען פּוֹל פּון אויפן ביז אונטן; די „שליאַכטע“, די פּריצים און גלחים, האָפּן געהערשט איבער מיליאָנען פּוֹיערשע קנעכט און דער איד איז

געשטאנען אינמיטן, באקומענדיק קלעפ פון אויבן און פון אינעם. דער קריסטלעכער מיטלשטאנד מיט זיינע מאגיסטראטן און צעכן האָט גע- פירט אַ קאָנקורענץ מיט דעם אידן דורך רדיפות און בילבולים. עס איז ניט אַריבער קיין איין פּסח אָן אַן עליילת-דָם: דאָ האָט מען געפונען אַ טויט קינד, אַ דערטרוינקענעם אין אַ טייך אָדער אַ פאַרבלאַנדושעטן אין וואַלד, — זיינען אידן געווען שילדיק; מען פייניקט זיי, מען פאַר- ברענט זיי, מען האַקט זיי די קעפּ. און דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דער פּויערים-אויפּשטאַנד אין אוקראַינע „קעגן די פּריצים, גלחים און אידן“. די „היידאָמאַקעס“ (פּויערשע קאָזאַקן) הרגענען אַזויס אידן אין שמעט און דערפּער; הענגען אַזויף אַזויף איין בּוים אַ פּוילישן קסאַנדו, אַ אידן און אַ הונט מיט אַ צעטל: „אַ פּאַליאַק, אַ איד און אַ הונט —

48. אַ היידאָמאַק

47. גאַנטע

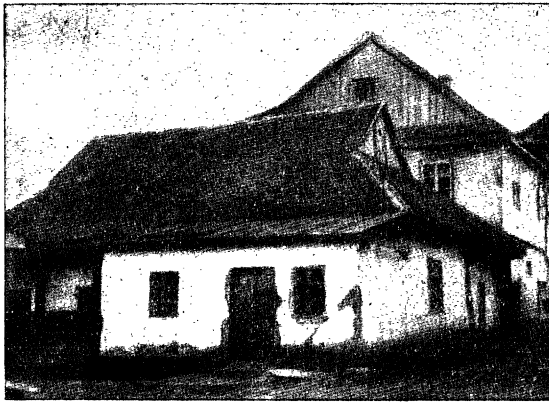
אַלע פּון איין אָמונה“. עס קומט צו דער שרעקלעכער „אומאַנער שחיטה“ (1768): די היידאָמאַקעס אינטער דער פּירונג פּון צוויי אַטאַמאַנעס, גאַנטע און זשעלעזניאַק, האָבן אין דער שטאַט אומאַן אַזויס- געקוילעט צוואַנציק טויזנט אידן און פּאַליאַקן. די פּוילישע מלוכה צעפּאַלט זיך: די שַכּנישע דריי גרויסע מלוכות — רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסן — צעטיילן צווישן זיך די לענדער פּון פּוילן. אין משך פּון

23 יאָר (1772—1795) ווערט פּוילן־דריי מאָל צעטיילט. רוסלאַנד נעמט אָפּ ביי איר ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע מיט אַ מיליאָן אידישע איינוואוינער; עסטרייך — גאַליציע, פּרייסן — פּוילענער קאַנט. פון יענער צייט אָן איז רוסלאַנד געוואָרן דאָס, וואָס פּריער פּוילן: דער גרעסטער צענטער פון אידישן פּאָלק.

אין דער דאָזיקער טרויעריקער צייט האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן פּוילישע אידן אַ מיסטישע רעליגיעזע באַוועגונג: די חסידות. אין אוקראַינע זיינען אַרומגעגאַנגען „גוטע אידן“, „בַּעֲלֵי־שְׂמוֹת“, וואָס פלעגן היילן פון אַלערליי קראַנקהייטן מיט הייליקע שְׂמוֹת פון גאָט און מלאַכים, מיט אָפּשפּרעכענישן און אַנדערע סגולות. איינער פון זיי, רבי ישׁכָּאל בַּעַל שֵׁם־טוֹב (געקירצט בעש"ט), איז געווען פאַר ליבט ביים פּאָלק, וואָס האָט אים גערופֿן „דער גוטער בַּעַל־שֵׁם“ פאַר זיין ליבע צום פּראָסטן מענטשן, זיינע האַרציקע רייד, מיט וועלכע ער האָט געהיילט אויך די נשְׂמָה, די קראַנקע הערצער. דער בעש"ט האָט פאַר דעם פּשוטן מענטשן געעפנט נייע וועגן אין אַמונה־זאַכן: אַמרתע פּרוּמקייט — פלעגט ער זאָגן — איז ניט ביי די לומדים, וואָס לערנען גאַנצענע טעג נמראַ און פּוסקים, נאָר ביי יענע, וואָס האָבן גאָט אין האַרצן, וואָס זעען גאָט אומעטום, אין יעדער ערשיינונג פון דער נאַטור. אין אַלץ וואָס טוט זיך אויף דער וועלט, און רעדן מיט גאָט אין הייסע תּפּילות, אַזוי ווי קינדער מיט אַ פּאָטער. אַ פּרוּמער, אַ „חֲסִיד“ איז דער, וואָס דינט גאָט מיט פּרייַד און ניט מיט טרויער, ווי די אַס־קעטישע מקובלים; שוּמְתָה און ניט עצבות (טרויער) הויפֿן אויף די רעליגיעזע שטימונג און באַהעפּטן דעם מענטשן מיט גאָט („דבֿיקות“); מען דאַרף דאווענען מיט „היתלחבות“, מיט אַ פּרען, און דאַן גייט די תּפּילה אַרויף צום הימל. אַזאַ חֲסִיד, אויב ער דערגרייכט צו דער העכסטער סדרגה פון „לעבן מיט גאָט“, ווערט גערופֿן צדיק און קען ווערן אַ פאַרמיטלער צווישן גאָט און מענטשן. ער קען בעטן פאַר זיי, אַרויפברענגען זייערע תּפּילות צו גאָט, מאַכן מופּתים, ניסים, און פּאַראַויסזאַגן די צוקונפּט.

אַזאַ מין תּורה האָט דער בעש"ט אַנטוויקלט, ווען ער האָט זיך באַזעצט אין דעם פּאַדאָליער שמעטל מערושיבאָזש (אַרום יאָר 1740). אַהער פלעגן צו אים קומען ניט נאָר פּראָסטע מענטשן מיט בַּקְשׁוֹת

וועגן אן עצה, א רפואה אָדער אַ ברכה פון אַ הייליקן מענטשן, נאָר אויך לומדים, כּפּנים, מנידים פון די, וואָס זיינען ניט געווען צופרידן מיט דעם אַלטן כּפּנישן שטייגער. עס האָט זיך געפילדעט אַרום אים אַ קרייז תלמידים, וואָס האָבן פאַרשפּרייט זיין תּורה אין אַנדערע ערטער. דער בעש"ט האָט אָנגעהויבן גלויבן אין זיך אַליין, אַז אים איז באַשערט אויפלעבן די אַמתע אַמונה אין אידישע הערצער. אין אַ בריוו, וואָס ער האָט פּונאָדערנעשיקט, דערציילט ער, ווי איינמאָל אין דעם טאָג פון ראש השנה האָט זיך זיין נשמה אויפגעהויבן אויפן הימל און ער

49. בעש"טס בית-מדרש אין מעדושיבאָזש

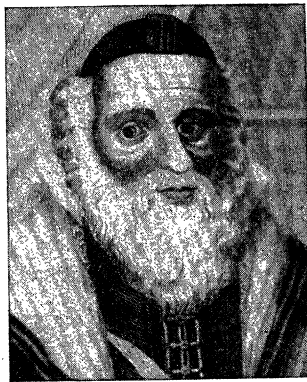
האָט דאָרטן דערזעען משיח; ער האָט אַ פּרעג געמאָן ביי משיח; „ווען קומסט דו?“ און האָט באַקומען אַן ענטפּער: „ווען דיין תּורה וועט זיך פאַרשפּרייטן אויף דער וועלט“.

דעם בעש"טס תּורה האָט זיך זייער גיך פאַרשפּרייט. צו דער צייט פון זיין טויט (1760) האָט די סעקטע חסידים געהאַט נאָר עטלעכע טויזנט מיטגלידער, און אין אַ יאָר דרייסיק אַרום איז דער גרעסער טייל אוקראַינער אידן און אַ קלענערער טייל ליטווישע און פּוילישע שוין באַשטאַנען פון חסידים. די פירער פון די חסידים נאָכן בעש"ט זיינען געווען זיינע וואַלינער תלמידים: דער מַגיד בער מע-זשעריטשער און דער כּב פון פּאָלאַנע יעקוב-יוסף פּוזהן. צום מעזשעריטשער מַגיד פלעגן קומען תלמידים פון אַלע מדינות,

אפילו פון דער רבנישער ליטע, און איינער פון זיי האָט פאַרשריבן זיין חסידישע תורה אין אַ בוך „ליקוטי אמרים“. יעקוב-יוסף האָט אליין אַרויסגעגעבן אַ גרויסן ספר „תולדות יעקוב-יוסף“, וואו ער האָט גע-בראַכט אַלץ, וואָס ער האָט געהערט פון זיין רבין, דעם בעש"ט. ווי נאָר אין ליטע, אין ווילנע און מינסק, האָבן זיך פאוווּן די ערשטע חסידישע קרייזלעך, האָבן די רבנים געמאַכט אַ רעש. דער ווילנער גאון רבי אליהו, דער גרעסטער פּלמאָדיסט פון יענער צייט, וואָס האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר אידישקייט פאַשטייט אין לערנען גמרא מיט פּירושים און רבנישע ספרים, האָט דערזעען אין דער חסידות אַ ספּנה פאַר דער הייליקער תורה. ער האָט געמיינט, אַז די חסידים זיינען פאַהאַלטענע שבת-צביניקעס, און האָט מורא געהאַט, אַז די סעקטע זאָל ניט ברענגען צו אַ שפּאַלטונג אין פּאָלק. דער גאון האָט

51. שניאור-זלמן פון ליאַזנע

50. דער ווילנער גאון

געהייסן פאַשמאַרפּאָן די פּירער פון די ליטווישע חסידים און אויסרוּפן אַ תּרם קעגן דער גאַנצער סעקטע. פון ווילנע האָט מען פּונאַדערגעשיקט בריוו צו אַלע קהילות, אַז מען זאָל דאַרמין אויך אַריינלעגן אין תּרם די חסידים (1772). שפּעטער האָבן דער גאון און די רבנים, די פּירער פון די כתובות, ווי עס האָט געהייסן די אַנטי-חסידישע פאַרטיי, אַרויסגעגעבן אַ סך אויפּרוּפן קעגן די חסידים און האָבן זיי שטאַרק גערודפּט. פון דעם האָבן געליטן די חסידים פון ליטע און ווייסרוסלאַנד, וואו זיי זיינען געווען די מינדערהייט; דעם גרויסן רבין פון די ווייס-

רוסישע חסידים, שני אור = I ל מן פון ליאזנע, דעם מחבר פון דעם בעסטן חסידישן בוך „פּנֵנָה“, האָבן די מתנגדים פארמסרמט ביי דער רוסישער רעגירונג; אויפן באַפעל פון קיסר פאָוועל האָט מען דעם רבין צוויי מאל געבראָכט קיין פעטערבורג און געהאלטן אַ צייט אין תּפּיסה. אָבער אין אוקראַינע, וואו חסידים זיינען געווען די מערהייט אין די קהילות, האָבן די מתנגדים זיי גאַרניט געקענט מאַן. אין פּאָ-דאָליע, גאַליציע און וואָלין האָבן געוועלטיקט די צדיקים, חסידישע כּבּיים, תּלמידים פון דעם מעזעריטשער כּגיד און אייניקלעך פון בעש"ט. מוזיזנטער חסידים פלעגן שמענדיק באַלאַגערן זייערע הייזער און הויפּן, זוכנדיק ביי זיי הילף, טרייסט, מופתים און פאַרבינדונג מיט גאָט; מען האָט געבראָכט פיל געלט („פּיריון“) און פּרומות פאַר די צדיקים, און אַ סך פון זיי האָבן געלעבט רייך.

די חסידישע באַוועגונג האָט געבראָכט אי נוצן אי שאַדן. זי האָט דערוואַרעמט אידישע הערצער, פאַרשטאַרקט דעם רעליגיעזן געפיל אַנטקעגן דער כּבּניש מוזיזער בוך-אידישקייט; אָבער זי האָט אויך אַריינגעבראָכט פינסטערקייט אין אידישע קעפּ, נאַרישן גלויבן אין מופתים און ניסים פון צדיקים, פיינדשאַפט צו יעדן פרייען געדאַנק, צו וועלטלעכער בילדונג, צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור.

41. דייטשלאַנד פון דער רעפּאָרמאַציע-צייט ביזן סוף

18-טן יאָרהונדערט

אין 16-טן יאָרהונדערט, ווען אין דייטשלאַנד האָט די רעפּאָרמאַציע פון מאַרטין לוזער אָפּגעשוואַכט די מאַכט פון דער קאַטאָלישער קירך, האָט מען געקענט האָפּן, אַז די לאַגע פון אידן וועט זיך פאַרבעסערן, אָבער די האַפּענונג איז נישט פאַרשוואַנדן. לוזער, וואָס האָט פאַר-שטאַרקט דעם אויטאָריטעט פון „אַלמן טעסטאַמענט“, פון דעם אידישן פּנ"ך, האָט זיך אין די ערשטע יאָרן פון זיין טעטיקייט איינגעשטעלט פאַר אידן. אין זיין בוך „יעזום קריסטוס אַ געפאַרענער איד“ (1523) האָט ער געשריבן: „נאַראַנים, פּוּפּיסטן, בישאָפּן און מאַנאַכן מיט זייערע גראַבע אייזל-קעפּ זיינען זיך באַגאַנגען מיט אידן ווי מיט הינט, געזירלט זיי און אָפּגענומען זייער גוטס. אָבער אידן זיינען דאָך ברידער

פון אינזער דערלייזער (קריסטוסן); גאָט האָט זיי אויסגעצייכנט מער פון אלע פעלקער און האָט זיי געגעבן די הייליקע שריפט". לויטער האָט געוואָלט מיט גוטע רייד צוציען אידן צו זיין קריסטלעכער רעפּאָרם און באַוווּיזן די קאָטאָליקן, אַז דאָס פּאָלק פּון דער הייליקער שריפט שטייט אויף זיין זייט. די אידן האָבן אָבער ניט געקענט צושטיין אפילו צו אַ רעפּאָרמירטער קירך; איז לויטער ביז געוואָרן און האָט זיי אין זיינע שפעטערע ווערק אַרױסגעשמעלט ווי די ערגסטע שונאים פון קריסטוסן. ווען ער איז אליין געוואָרן אַ מיין פּױפּסט פּאַר די פּראָ-מעסטאַנטן, האָט ער געפרעדיקט, אַז מען דאַרף אידן פּאַרפּאָלגן, צעשמערן זייערע סינאָגאָגעס און פּאַרטרייבן זיי, ווי מען האָט זיי פּאַר-טריבן פון שפּאַניע. און לויטערס אָנהענגער, די פּראָמעסטאַנטן, האָבן אים גערן געפּאָלגט, ניט אַזוי צוליב פּרומקױט, ווי צוליב מאַטעריעלע אינטערעסן; דעם דײַטשן הענדלער, קרעמער און האַנטווערקער אין שטאָט איז געווען זייער צום האַרצן פּטור ווערן פון זיין קאָנקורענט, דעם אידן, און אָפּגעמען זיין פּרנסה.

אין דער ערשטער העלפט פון 16-טן יאָרהונדערט פלעגן די ביר-גערלעכע מאַניסטראַטן נאָך קעמפן מיט די אידישע קהילות. ביי אַ פּאַרשאַרפטן קאָמף פלעגן די קריסטלעכע בירגער אויספעטן ביים קיסר, מען זאָל אַרױסטרײַבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט; ווען עס איז געווען נױטיק, פלעגט מען אויסטראַכטן אַ בילבול, אַן „עלילת-נֶם", מאַכן אַ פּראָצעס, פּאַרשפּטן עטלעכע „שולדיקע" אידן און די איבעריקע אַרױסטרײַבן. אַזוי האָט מען אַרױסגעטריבן אידן פון די פּראָווינצן מעקלענבורג און בראַנדענבורג און פון די שמעט נירענבערג און רעגענסבורג. די אידישע קהילות האָבן געקעמפט פּאַר זייערע רעכט דורך זייערן אַן אַדוואָקאָט, אַ שטדלן, וואָס פלעגט אָפט קומען צום קיסר און צו די פירשטן און פּאַרטיידיקן די אידישע אינטערעסן. דער גרעסטער שטדלן פון יענער צײַט איז געווען יזױל פון דאָס הייַם, וואָס איז געווען נאָענט צום הויף פון דעם דײַטשן קיסר קאַרל V און האָט דורך אים פיל מאָל געראַטעוועט אידן פון שווערע גיורתן (1520—1550).

אין עטלעכע שמעט מיט גרויסע אידישע קהילות האָט דער קאָמף מיט די בירגער געבראַכט צו פּאַגראַמען. אין פּראַנקפורט אַם-

מ'זין, וואו מ'זינמער אידן האָבן געלעבט פארשפארט אין זייער געמאָ, זיינען אויף זיי אָנגעפאלן באַנדעס קריסטלעכע האַנטווערקער, אינמער דער אָנפירונג פון איינעם אַ בעקער פּעט מילך, האָבן זיי געשלאָגן, באַרזיבט און אַרויסגעטריבן פון שטאָט; אזא גירוש איז אויך פאַר-געקומען אין דער אַלמער שטאָט וואַרמס. אָבער דער קיסר מאַטהיוס האָט זיך אָנגענומען פאַר אידן און האָט זיי אין צוויי יאָר אַרום אומגע-קערט אויף זייערע ערטער; פעטמילכן און זיינע חכרים האָט מען

52. דער פאָגראַם פֿון פעטמילכן אין פראַנקפורט אַם-מיין

געקעפט (1616). די אידישע קהילה אין פראַנקפורט האָט באַשלאָסן פייערן אַלע יאָר דעם טאָג פון 20-טן אדר, ווען דער דייטשער קאָנגרעס האָט געהאַט אַ מַפְּלָה; דער יום-טוב האָט געהייסן „פּוּרִים-ווינצעניץ“ (פעט-מילכן האָט מען גערופֿן ווינצעניץ).

אין יענע צייטן איז די ע ס מ ר י י כ י ש ע הויפטשטאָט ווין געוואָרן די רעזידענץ פון די דייטשע קיסרים. אין מיטלאַלמער זיינען די אידישע איינוואוינער געווען פארטריבן פון ווין, אָבער אין 16-טן יאָרהונדערט האָט זיך דאָרטן צופילעכווייז געשאַפן אַ נייע אידישע

קהילה. די קיסרים האָבן ערלויבט אידן צו וואוינען אין דער פרומער קאמפאזישער שטאָט, ווייל צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע גרויסע עשירים, וואָס האָבן געהאַלפן דער רעגירונג מיט פינאַנצן און קרעדיט. אין דער צייט פון דרייסיק-יאָריקן קריג (פיו 1648) האָבן אידישע פּי-נאַנסיסטן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע ביים קייזערלעכן הויף אין ווין. אָבער נאָכן קריג האָבן די קריסטלעכע פּירגער געפּועלט ביי דעם פרומען קיסר לעאָפּאָלד I ער זאָל אַרױסטרײבן אַלע אידן פון ווין (1670). אַ גאַנצע קהילה איז צעזײט געוואָרן אין פאַרשיידענע שטעט. אַ טײל איז אַוועק קײן בערלין אין פּרײסן; אַנדערע האָבן זיך פאַ-זעצט אין דער בעהמישער שטאָט פּראָג, וואָס האָט געהערט צו עסטרייך. ערשט אין עטלעכע יאָר אַרױם, ווען דער קיסר האָט ווידער געמוזט אָנקומען צו אידישע געלטגעבער, האָט ער אַרײנגעלאָזן אין ווין רײכע אידן, „קײזערלעכע פאַקטאָרן“, אָדער הויף-באַנקירן; יענע האָבן מיטגעפּראַכט זייערע פאַמיליעס, אָנגעשטעלטע און דינערס, אַזױ אַז שפּעטער האָט זיך אין ווין ווידער געפּילדעט אַ אידישער ישוב. צוויי רײכע פאַמיליעס, די אָפּענהײמערס אין די ווערטהײמערס, זײנען געשטאַנען אין דער שפּײן פון דער ווינער קהילה. מיט צרות פּלעגט מען צולאָזן נאָר אויף אַ קורצער צײט ניט רײכע סוחרים אָדער מענטשן אָן אַ געשעפט.

די גרעסטע אידישע קהילה אין עסטרייך איז געווען אין פּראָג. דאָ איז דאָס געמאַ געווען אַן אָמקתע „אידן-שטאָט“ מיט פּופּצען טויזנט איינוואוינער, מיט אַן אײגענעם מאַגיסטראַט און אַלערליי אינסטי-טוציעס*.) די פּראָגער קהילה האָט שוין לאַנג געהאַט אַ שָם מיט אירע פּרנסים אין כּבָנים, ישיבות און דרוקערייען. פיל מיטעלע קהילות זיינען אויך געווען אין אַנדערע שטעט פון בעהמען. דאָס האָט געשמאַכט די אױגן די עסטרייכישע הערשער, און מען האָט אָנגעהויבן צומטראַכטן אַ מיטל, אַז אידן זאָלן זיך ניט פאַרבערן. מען האָט אַרױסגעגעבן אַ געזעץ, אַז נאָר דער עלטערער זון אין יעדער אידישער פאַמיליע קען חתונה האָבן און שאַפן אַ נייע פאַמיליע; די אַנדערע קינדער, אויב זיי האָבן חתונה, טאָרן ניט בלייבן אין לאַנד. דאָס איז געווען אַ מין געזעץ פון פּרעה קלך מצבום: אויסוואַרצלען אידישע משפּחות. אָבער

(*) זע בילד זייט 196.

עס איז געקומען נאך צו ערגערע זאכן. בשעת דער מלחמה צווישן עסטרייך און פרייסן (דער פרייסישער קיניג פרידריך II האט אפגענומען די עסטרייכישע פראווינץ שלעזיע) האט זיך די פרייסישע ארמיי אריינגעריסן אין פראג, און דער עסטרייכישער פאליציי האט זיך געדוכט, אז די אידישע באפעלקערונג סימפאטיזירט מיט פרייסן. דאס האט אריינגעבראכט אין פעס די עסטרייכישע קייזערין מאריא-טערעזיא, אין זי האט ארויסגעגעבן א באפעל: אין משך פון א חודש, ביז סוף יאנואר 1745, פארטרייבן אלע אידן פון פראג און גאנץ בעהמען. עס איז געווארן א פקלה: מען איז געלאפן פון פראג אין די דערפער ארום און מען האט זיך געוואלגערט אויף די פעלדער אין די ווינטערדיקע קעלטן. פיר

יאָר האָבן זיך הינדער-טער פאמיליעס געפונען אין אזא לאגע, ביז וואגען מאריא-טערעזיא האט נאכגעגעבן די פקשות פון די הויכע שררות אין דיפלאמאטן און האט ערלויבט די פארטרייבענע אומקערן זיך אויף זייערע ערטער. אזוי האט מען זיך באגאנגען מיט אידן שוין אין דער „נייער צייט“, אין 18-טן יארהונדערט.

בעסער האָבן זיך איינגעארדנט די אכאָליקע ווינער פארטרייבענע אין בערלין און אין

53. אין א פרומער פאמיליע אין דייטשלאַנד: דער זיידע בענטשט דעם אייניקל ערב יום-כיפור

אנדערע פרייסישע שטעט. דער „גרויסער קורפירסט“ פון פראנדענבורג, פרידריך-וילהעלם, האט אריינגעלאזט אין בערלין א געוויסע צאל פארמעגלעכע אידישע פאמיליעס, פדי זיי זאלן

דאָ אַנטוויקלען האַנדל און אינדוסטריע (1671). אין דאָס האָבן זיי טאַקע געמאַכן. אידישע קאָפיטאָליסטן אין סוף־הרים האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין פּרייסנס עקאָנאָמיען לעבן. פּאַזונדערס האָבן אױפֿ־געבליט די אידישע געשעפטן אין דער צײַט פּון דעם געבילדעטן „פּי־לאָזאַפּישן“ קיניג פּרידריך דעם גרויסן (1740—1786). ער האָט ניט ליב געהאַט אידן און האָט אױך אַרױסגעגעבן אַ געזעץ מיט דעם צוועק צו פאַרקלענערן זײער צאַל, אָבער ניט ווילנדיק האָט ער זײ רײך געמאַכט: בשעת די מלחמות, וואָס ער האָט געפירט מיט עסטרייך און אַנדערע מלחמות, פּאַזונדערס בשעת דעם „זיפּניאַריקן קריג“, זײנען אַ סך בערלינער אידן, וואָס האָבן צוגעשמעלט פּראָוויאַנט פאַר דער אַרמײ, געוואָרן גרויסע גבירים. די רײכע פּאַמיליעס האָבן זיך פּאַ־פּריינדעט מיט דער דײַטשער אַריסטאָקראַטיע און אינטעליגענץ. בכלל האָבן זיך אידן אין אַלע לענדער אָנגעהױבן צופאַסן צו דער נײער קאָפיטאָליסטישער אַרדענונג, וואָס האָט זיך דאָן פאַרשטאַרקט אין אײראָפּע און האָט געשאַפן דעם „דריטן קלאַס“ — די פּורזשאַויע.

אין יענער צײַט, אין דער צווייטער העלפט פּון 18טן יאָרהונדערט, האָט זיך אין פּערב־אײראָפּע אָנגעהױבן אַן אױפקלערונגס־פּאַזענינג, אַ שטרעבונג צו פּאַפּרייען דעם מענטשלעכן געדאַנק פּון אַלטע טראַ־דיציעס און פּאַלשע מײנונגען. אין פּראַנקרייך האָבן פּאַריסטע שרײַבער (וואַלטער, מאַנטעסקיע און די ענציקלאָפּעדיסטן) געפּאָדערט פּרנטייט פאַר יעדערן צו גלױבן, דענקען און רעדן נאָך זײנע אױפּערצײגונגען. אין דײַטשלאַנד האָבן זיך פּאַוויון שרײַבער ווי לעסינג, וואָס האָט גע־פּאָדערט גלײכע רעכט פאַר מענטשן פּון אַלע רעליגיעס און גערעכ־טיקייט פאַר דעם פּאַרפּאָלגטן אידן. צו די קרייזן איז צוגעשטאַנען אױך דער אידישער דענקער מוֹשֶׁה מענדעלסאָן, אַ פּריינד פּון לעסינג און אַנדערע ליבעראַלע דײַטשע שרײַבער. מענדעלסאָן איז געפּאָרן געוואָרן אין דער שטאַט דעסױ בײַ אַן אַרימען אױבערשרײַבער פּון ספּרי־תּוֹרוֹת, מענדל סופּר, און האָט פּאַקומען אַן אַלטע אידישע פּילדונג: געלערנט פּנ״ך און פּלמוד מיט כּבֿנישע פּירושים. די פּילאָ־זאָפּישע ספּרים פּון רמב״ם האָבן אױפּגעוועקט אין דעם קלױנן אינגל פּרייע געדאַנקען, ער איז אַוועק קײן בערלין און דאָ געלערנט וועלט־לעכע וויסנשאַפטן און פּילאָזאָפּיע. ער האָט אַזױ פּיל געלערנט און

געלייענט ביכער אין זיין אַרימען קליין צימערל, אז פון שטענדיקן זיצן איז ביי אים געוואָרן אַ הויקער. ניט אומזיסט אָבער האָט ער אָפּגעגעבן אלע פּוּחות דער גייסטיקער אַרבעט: אין אַ קורצער צייט האָט מען אין אים דערקענט אַ טיפּן דענקער און אַ באַגאַבטן דייטשן שרייבער. מענדעלסאָן האָט איינמאַל אָנגעשריבן אין דייטש אַן אַרטיקל מיטן נאָמען „פּילאָזאָפּישע שמועסן“ און האָט דאָס געוויזן לעסינג; יענער האָט דאָס אָפּגעדריקט אָן דעם וויסן פונם מחבר (1755). אזוי איז מענדעלסאָן אַריין אין דער דייטשער ליטעראַטור. ער האָט געשריבן פּילאָזאָפּישע ווערק (פון זיי איז באַזונדערס פּאָפּולער געוואָרן דאָס בוך „פּערדאָן“ — וועגן דער איזמשטערפּלעכקייט פון דער נשמה). ער האָט אָבער אויך געטראַכט, ווי צו באַנייען דעם אידישן גייסטיקן לעבן און צופאַסן זיין פּאָלק צום איראָפּע-אישן פּראָגרעס. מענדעלסאָן האָט אָנגעהויבן איינפירן די אידישע רעפּאָרמאַציע (אזוי ווי לזמער האָט דאָס אַמאַל געמאַכן אין דער דייטשער רעפּאָרמאַציע) מיט אַ נייער דייטשער איבערזעצונג פון דער ביבל. ביז יענער צייט האָט מען געלערנט

54. משה מענדעלסאָן

פּנ"ך מיט כּבּנישע פּירושים, וואָס האָבן ניט געגעבן קיין ריכטיקע פּאָר-שמעלונג וועגן דעם אינהאַלט פון די אַלמע טיפּזיניקע ספּרים; ווייבער האָבן געלייענט די תּורה אין דער אידישער פּאָלקס-שפּראַך, אין אַן איבעראַרבעטונג, וואָס האָט געהייסן „צאִינה וּרְאִינה“ („גייט און קוקט!“); דאָ איז דאָס פיבל-וואָרט געווען באַדעקט מיט הויפּנס שיינע מעשהלעך פון דער פּלמגודישער אַגדה און מיט האַרציקע מוסר-רייד, וואָס זיינען אָבער געווען ווייט פון דעם איראַלטן טעקסט. מענדעלסאָן האָט געוואָלט פון איין זייט געבן אַ ריכטיקע איבערזעצונג פון די הייליקע ביכער, און פון דער אַנדערער — צוגעוואוינען אידן צו דער ריינער דייטשער שפּראַך אָנשטאַט „אידיש-דייטש“, אויף וועלכן זיי האָבן גערעדט אין יענער צייט. אַ הויז אַ דייטשער איבערזעצונג האָט ער צוגעגעבן צום העברעאישן טעקסט פון פּנ"ך אַ קלאַרן גראַמאַטישן

פירוש („ביאור“), וואָס ער האָט פאַרפאַסט צוזאַמען מיט זיינע גע-
 לערנטע אידישע פריינד (נפֿתֿלי-הערין ווויזעל, שלומה דובנאָ און
 אַנדערע). צום סוף פון זיין לעפן האָט מענדעלסאָן אָנגעשריבן אַ רע-
 ליגיעז-פּילאָזאָפּישן טראַקטאַט „יערוזאַלעם“ (ירושלים) צו באַווייזן, אז
 די אידישע רעליגיע פּאָדערט ניט בלינדן גלויבן, נאָר פאַר-
 שטאַנד, ווייל אירע געזעצן האָבן אַיין צוועק: מאַכן דעם מענטשן
 מאַראַלישער, גייסטיקער, בויען די מענטשלעכע געזעלשאַפט אויפן
 גרונד פון גערעכטיקייט און פּריוון. מענדעלסאָנס געדאַנקן האָבן באַ-
 גייסטערט זיינע דייטשע פריינד. לעסינג האָט אין זיין דראַמע „נאַטאַן
 דער ווייזע“ („נתן דער חכם“) געשילדערט מענדעלסאָנען ווי אַ טיפּ
 פון אַ חכם, וואָס האָט ליב אַלע מענטשן אָן אונטערשייד פון פּאָלק און
 גלויבן.

מענדעלסאָנס פּלמידים זיינען געגאַנגען אַ סך ווייטער אויפן וועג
 פון צופאַסן דאָס אידישע לעפן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור.
 דער לערער איז געשטאַרבן אין יאָר 1786, דריי יאָר פאַר דער
 פראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט געבראַכט צו גרויסע ענדערונגען
 אין סאַציאַלן לעבן פון מערב-אייראָפּע. דער נייער אידישער דור איז
 שוין געגאַנגען אין די נייע וועגן.

42. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע

עמאַנסיפאַציע

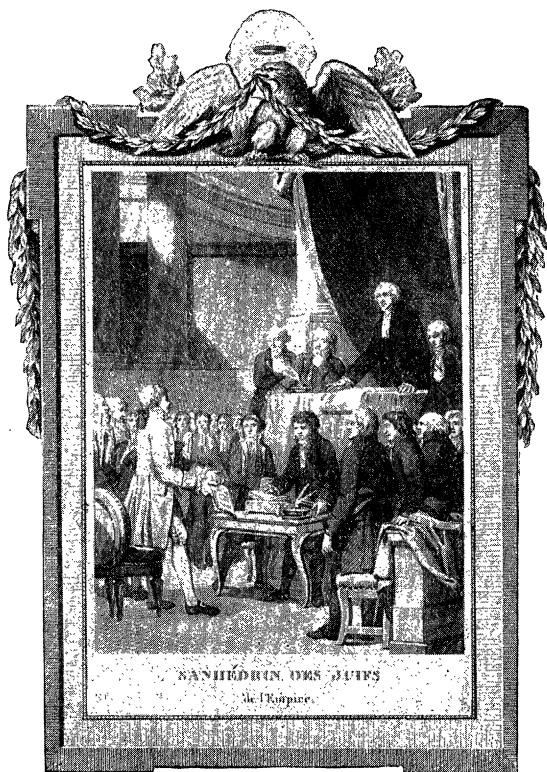
ווען אין פאַריו האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע רעוואָלוציע (1789),
 האָבן אין פראַנקרייך געוואַרט אויף פרייהייט פּופּציק טויזנט אידן:
 פערציק טויזנט אַשפּנזים אין עלזאַס און צען טויזנט ספּרדים אין דרום-
 פראַנקרייך. פּאַלד ווי די נאַציאָנאַלע פאַרוואַלוונג האָט אָנגענומען די
 „דעקלאַראַציע פון מענטשלעכע רעכט“, וואָס האָט צוגעזאָגט גלייכע
 רעכט פאַר אַלעמען, האָבן די ליבעראַלע דעפּוטאַטן געפּאָדערט, מען
 זאָל היפּף אָפּשאַפן אַלע באַגרענעצונגען פאַר אידישע פירגער און געבן
 זיי גלייכבאַרעכטיקונג. דער אַבאַט גרעגואַר האָט אויסגערופּן: „פּופּציק
 טויזנט פראַנצויזן לייגן זיך היינט שלאָפן ווי קנעכט; מאַכט אַזוי, אַז זיי
 זאָלן מאַרגן אויפשטיין ווי פרייע פירגער!“ אָבער עס האָט נאָך

א היבשע וויילע געדויערט, ביז די פארזאמלונג האָט דאָס געמאָן. צוערשט האָט מען געגעבן בירגער-רעכט די ספרדים פון פאָרדאָ אין אנדערע כּרום-פראַנצויזישע שטעט, ווייל זיי זיינען געווען קליין אין צאָל און האָבן זיך שוין אָנגעהויבן אַסימילירן מיט די פראַנצויזן. וועגן פרייהייט פאַר די געדיכטע אידישע מאַסן אין עלזאַס און לאַמרינגען, וואָס האָבן גערעדט דייטשן אידיש און זיינען געווען אידיש-נאַציאָנאַל געשטימט, האָט מען אין פאַרזי נאָך אַ לאַנגע צייט דעבאַטירט אין דער נאַציאָנאַלער פאַרזאמלונג, ווייל די קריסטלעכע דעפּוטאַטן פון עלזאַס זיינען געווען פיינדלעך צו זייערע אידישע שְׂבָנִים. ערשט אין סעפטעמבער 1791 האָט די פאַרזאמלונג אָנגענומען אַ געזעץ, אז אַלע אידן אין פראַנקרייך באַקומען בירגער-רעכט גלייך מיט קריסטן. דאָס איז געווען דער ערשטער אַקט פון עמאַנספּאַציע (פאַררייזונג) אין אייראָפּע, וואָס האָט באַפרייט די אידישע באַפעלקערונג אין אַיין לאַנד פון טויזנטיאַריקער קנעכטשאַפט.

די ערשטע עמאַנספּאַציע האָט אָבער באַפרייט די פראַנצויזישע אידן ניט ווי אַ טייל פון אידישן פּאָלק, נאָר ווי אַ טייל פון פראַנצויזישן פּאָלק, ווייל אַלע זיינען געווען איבערצייגט, אז אין אַ קורצער צייט וועלן זיך אידן אינגאַנצן צוגיפּמישן מיטן פראַנצויזישן פּאָלק און בלייבן נאָר ביי זייער רעליגיע. ווען מען האָט אָבער דערזעען, אז די אידישע מאַסן אין עלזאַס ווילן זיך גאָר ניט אַסימילירן און האַלטן זיך נאָך פאַר אַ טייל פון דער אידישער נאַציע, האָט מען זיי אָנגעהויבן דריקן. אין דער צייט, ווען דער קיסר נאַפּאָלעאָן האָט געפירט גרויסע מלחמות, האָבן זיך ביי אים באַקלאַנגט די עלזאַסער קריסטן, אז זיי קענען ניט אויסהאַלטן פון אידן, וואָס באַשעפּטיקן זיך מיט געלט-קרעדיט אויף שווערע צינן און שאַדן דערמיט דער באַפעלקערונג. גלויבנדיק אויפן וואָרט די אַלטע שוואַב-ישׂראַל, האָט נאַפּאָלעאָן אַרויס-געגעבן אַ דעקרעט („דער שענדלעכער דעקרעט“ פון מערץ 1808), אז ביי די עלזאַסער אידן ווערן אָפּגענומען זייערע בירגער-רעכט אויף צען יאָר, „ביז וואַנען עס וועט פאַרשווינדן דער אונטערשייד צווישן זיי און אנדערע בירגער“. אין דערזעלביקער צייט האָט נאַפּאָלעאָן צוגיפּגע-רופן אין פאַרזי די פאַרשטייער פון אַלע אידישע קהילות צו אַ פאַר-זאַמלונג, וואָס האָט געהייסן „דער גרויסער סַנְהֶדְרִין“, און האָט ביי זיי

גענומען א וואָרט, אז אידן האַלטן זיך נאָר ניש פאַר אַ באַזונדער פּאָלק מיט אַן אייגענעם שטייגער לעבן, נאָר זיי זיינען אַמתע פּראַנצווין פּון אידישן גלויבן (1807). נאַפּאָלעאָן האָט געהייסן אָפּשאַפּן דעם אַלטן

55. דער „גרויסער סנהדרין“ אין פאַריז

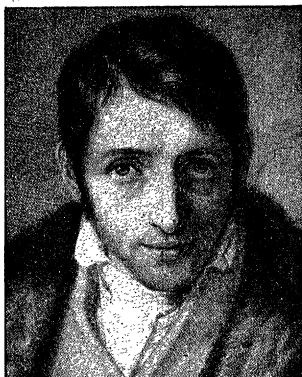
אידישן קהל אין גרינדן אין יעדער קהילה א „קאָנסיסטאָריע“, וואָס זאָל פירן נאָר די רעליגיעזע ענינים און זאָל זאָרגן, אז די אידן זאָלן נישט עוּבֵר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה.

די פּראַנצווזישע רעוואָלוציע האָט אַרויסגערוּפּן אַ באַפּריינג-באַוועגונג אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס אין יענע, וועלכע זיינען געוואָרן פאַרבונדן מיט פּראַנקרייך אין דער גרויסער נאַפּאָלעאָנישער אימפעריע. אין האַלאַנד אין איטאַליע האָבן אידן באַקומען

בירגער-רעכט. אין פרייסן האָט דער קיניג פרידריך-וויילהעלם III געמוזט ארויסגעבן א דעקרט, וואָס האָט געגעבן אידן רעכט פון „פרייסישע בירגער“ (1812). אין אַנדערע טיילן פון דייטשלאַנד (וועסטפאלן, פראַנקפורט, האַמבורג) האָבן אידן אויך באַקומען עמאַנ-סיפּאַציע. אָבער דאָס איז געווען נאָר אויף אַ קורצער צייט. ווי נאָר די אַלע לענדער זיינען באַפרייט געוואָרן פון פראַנצויזישן יאָך (נאָך נאַפּאָלעאָנס ספּאַל) האָבן די אַלמע רעגירונגען אָפּגעשאַפט די בירגער-רעכט פון די אידן (חוץ האַלאַנד) אין האָבן זיך אומגעקערט צום אַלטן סדר. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צייט פון פּאָליטישער רעאַקציע (1815—1848).

אזוי האָט זיך די אויסערלעכע לאַגע פון די מערב-אייראָפּעאישע אידן, אויסער צוויי לענדער (פראַנקרייך און האַלאַנד), ניט געענדערט, אָבער שטאַרק געענדערט האָט זיך דאָס אינעווייניקסטע לעבן, דער קולטור-צושטאַנד. דער יונגער דור האָט זיך אָנגעהויבן צופאַסן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור און צום לעבנס-שטייגער פון די אַרומיקע פעלקער. אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס געווען זייער גיט, וואָס אידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון זייער פאַרשלאָסנקייט און זיך דערנענטערט צו זייערע קריסטלעכע שפּנים, אָבער אָפט האָבן זיי אַ-פּענעכאַפט די מאָס. פיל האָבן געמיינט, אַז פרי צו זיין אייראָפּעאיש געבילדעט און קריגן בירגער-רעכט מוז מען זיך אינגאַנצן אָפּזאָגן פון אידישן פּאַלק. הויך געבילדעטע מענער און פרויען, וואָס האָבן זיך באַפריינדעט מיט קריסטן, פלעגן זיך אָפט לאָזן טויפן, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז „דער טויף-שיין (ווי דער באַרימטער דיכטער היינע האָט אַמאָל געזאָגט) איז אַן אַריינטריט-פילעט אין דער אייראָפּעאישער גע-זעלשאַפט.“ פון דעם פריערדיקן דור איז מוֹשה מענדעלסאָן געווען באַפריינדעט מיט לעסינג און די בעסטע דייטשע שרייבער, און דאָס האָט אים ניט געשטערט צו בלייבן געטריי דעם אידישן פּאַלק; אָבער זיינע קינדער און אידישע פריינד האָבן זיך אָפט אָפּגעזאָגט פון אידנטום. אין די „פּערלינער סאַלאָנען“, וואו עס פלעגן זיך צוגויפקומען גע-בילדעטע מענער און פרויען פון דער אידישער און קריסטלעכער גע-זעלשאַפט, האָט זיך שוין סוף 18-טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן די שפּר-

באוועגונג, די „זויף-עפידעמיע“. מענדעלסאָנאָס טעכטער האָבן זיך די ערשטע געטויפט (איינע פון זיי, דאָראַטעא, איז געווען די פרוי פון דעם באַרימטן דייטשן דיכטער פרידריך שלעגעל); מענדעלסאָנאָס זון, אַבְרָהָם, האָט אָפּגעטויפט זיינע קינדער, פון וועלכע איין זון פעליקס מענדעלסאָן-באַרטאָלדי איז געוואָרן באַרימט אַלס געניאַלער קאָמפּאָזיטאָר; די שיינע קעניגין פון בערלינער סאַלאָן, הענריעטע הערין, האָט זיך געשפּדט באלד ווי איר אַלטע מוטער איז געשטאָרבן. אַפילו אין די

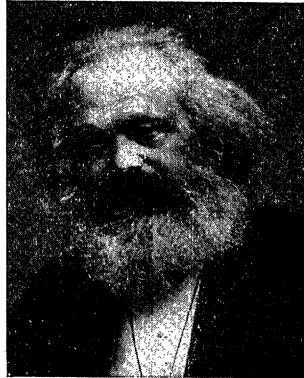
57. לודוויג פערנע

58. היינריך היינע אין דער יוגנט

ווייניק געבילדעטע שיכטן איז אַריינגעדורנגען די שפּד-עפידעמיע: יונגעלייט פלעגן לויפן קיין בערלין און דאָרטן שפּדן זיך. די בעסטע פאַרשטייער פון דער דייטשער ליטעראַטור, דער גלענצנדער פּאָליטיקס און פּרייהייט-קעמפּער לודוויג פערנע (געבאָרן 1786; זיין אי-דישער פאַמיליע-נאָמען איז געווען באַרנד) און דער גרויסער דיכטער היינריך היינע (געבאָרן 1799) האָבן זיך אין די יונגע יאָרן געשפּדט. היינע האָט שפּעטער חֲכָמָה געהאַט אױף דער מנישה און האָט דאָס אָפּן אַרויסגעזאָגט. דער שאַפּער פּאַנאָס וויסנשאַפּטלעכן סאַציאַליזם קאַרל מאַרקס (געבאָרן 1818) איז געווען געטויפט נאָך קינדווייז מיט זיין פאַטער, וואָס האָט געשמאַמט פון באַרימטע רבָּנים. אין איינעם פון זיינע ערשטע ווערק האָט מאַרקס דערקלערט,

אז אין וועלטלעכן לעפן האָבן אידן נאָר אַיין גאָט: געלט, האַנדל. ער
 איז געווען אזוי ווייט פון אידישן פּאָלקסלעבן, אז ער האָט געקוקט אויף
 אלע אידן ווי אויף גרויסע אָדער קליינע ראָט שילדס, אַ אידישע
 באַנקירן-פּאַמיליע, וואָס האָט געהאַט אירע
 באַנקען אין די הויפּטשטעט פון אייראָפּע
 און האָט געוועלטיקט אויף דעם געלט-
 מאַרק.

58. קאַרל מאַרקס

פאַרשטייט זיך, אז די שמד-באַווע-
 גונג האָט באַרירט נאָר אַ קליינעם טייל
 פון די אידן אין דייטשלאַנד. עס איז נאָך
 געבליבן אַ געזונטער קערן, וואָס איז ניט
 אוועק פון פּאָלק, נאָר האָט אים געוואָלט
 רעפּאַרמירן. די אידישע רעפּאַר-
 מאַציע, אזוי ווי אַמאָל די דייטשע,
 האָט זיך אָנגעהויבן פון רעליגיע. צוגערשט
 האָט מען געזאָרגט וועגן דעם אויסערלעכן אויסזען פון דער סינאַג-
 גאַגע און פון גאָטסדינסט. אין פּערלין, האַמבורג, קאַסעל און אַנדערע
 גרויסע שטעט האָט מען געבויט שיינע „טעמפלען“, וואו מען
 האָט איינגעפירט כאָר-געזאַנג פון תּפּילות און פּסאַלמען, אָפּט
 מיטן שפּיל פון אַן אָרגעל, געוויסע תּפּילות געלייענט
 אין אַ דייטשער איבערזעצונג, געהאַלטן דרָשות („פּרעדיקטן“) אויף
 דייטש. דאָס אַלץ האָט מען געמאַכט, פּדי צוציען די יונגט און גע-
 בילדעטע מענטשן צום גאָטסדינסט, וואָס איז אין די אַלטע פּתּי-
 מִדְרָשִׁים געווען אויסערלעך נאָר ניט שוין. שפּעטער אָפּער איז מען
 געגאַנגען ווייטער אין דער רעפּאַרם. מען האָט געשמעלט די פּראַגע:
 צי זיינען די נייע דורות מחוייב אָפּהיטן אלע דינים און מִנְהַגִּים, וואָס
 האָבן זיך אָנגעקליבן אין כּוּשׁך פון הונדערטער יאָרן אין פּלמוד און אין
 דער כּבֵּנִישער ליטעראַטור און בינדן דעם אידן אויף יעדן טריט, ווייל
 שמענדיק מוז ער נאָר טראַכטן, ווי צו מקיים זיין אַ כּוּצוּה אָדער אויס-
 מִידן אַן עבִירה? פּיל געלערנטע, פּאַזונדערס מאָדערן געבילדעטע
 ראַבינער, האָבן געוואָלט אָפּשאַפּן איבעריקע, פּאַרעלטערטע צערע-
 מאַניעס און דערמיט פאַרשטאַרקן דעם ריינעם מאַראַלישן אינהאַלט

פון אידנאומס, ווי עס האָבן אים געפרעדיקט די נביאים. אין די פערציקער יאָרן פון 19-טן יאָרהונדערט האָבן די פירער פון דער רעפּאָרם, דער ברעסלזער ראַבינער אברהם גיינער, לודוויג פּיליפּסאָן (דער רעדאַקטאָר פון דער „אַלגעמיינע צייטונג דעם יודענאומס“) און נאָך עטלעכע געלערנטע צוגויפגערופן ראַבינער-פאַרזאַמלונגען אין ברוינשווייג, פראַנקפורט און ברעסלוי. נאָך לאַנגע וויפּוהים האָט מען אָנגענומען באַשלוסן אין דעם זין פון דעם פאַרזייער סנהדרין: אַז דאָס אידישע געזעץ מוז זיך צופאַסן צו דעם מלוכה-געזעץ, אַז די העברעאישע שפראַך אין די תּפילות קען מען פאַרבייטן מיט דער דייטשער, אַז פון סידור זאָלן אויסגעשלאָסן ווערן אַלע תּפילות וועגן אומקערן דאָס פּאַלק קיין אַרץ-ישׂראל, אַז די שווערע געזעצן וועגן שבת-רו זאָלן פאַרלייכטערט ווערן א. א. וו. די פּרוּמע כּבָּנים האָבן אויפּגעהויבן אַ שטורעם קעגן די אַפיקורסישע רעפּאָרמער. שׂימוּן ר פּאָל הירש האָט געגרינדעט אין פראַנקפורט אַ פאַרטיי פון אַר-טאַדאַקסן, וואָס האָט געפירט אַ שאַרפן קאַמף מיט דער רעפּאָרם-פאַרטיי.

די אידישע ליטעראַטור אין דייטשלאַנד האָט זיך אויך צוגעפאַסט צו די פּאָדערונגען פון דער צייט. ציערשט האָבן מענדעלסאָנס תּלמידים געפּרובט שאַפן אַ פּראָגרעסיווע ליטעראַטור אין דער העברעאישער שפראַך: זיי האָבן אַרױסגעגעבן זאַמליכער מיט דעם נאָמען „המאָקף“ („דער זאַמלער“, פון יאָר 1784 ביז 1811, מיט גרויסע הַפּסקות), וואָס עס האָבן זיך געדרוקט אַרטיקלען וועגן רעליגיעזע און פּילאָזאָפּישע פּראַגן, שירים, דראַמעס און נאָך אַזוינע זאַכן. אָבער די העברעאישע שפראַך האָט זיך נאָר געהאַלטן ביים אַלטן דור; די יוגנט, וואָס האָט זיך געלערנט אין דייטשע שולן, האָט שוין די אַלטע שפראַך נישט פאַר-שטאַנען און אַפילו אידיש אויפּגעהערט צו רעדן. אַזוי איז אויסגע-וואַקסן אַ אידישע ליטעראַטור אין דער דייטשער שפראַך (די זאַמל-ביכער „שולחית“, שפּעטער אַ וואַכנשריפט „אַלגעמיינע צייטונג דעם יודענאומס“ און אַנדערע). מען האָט זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט אידישער וויסנשאַפט, דעהויפט מיט דער פאַרשינג פון דער מוֹזױזנט-יאָריקער געשיכטע. מאַרקוס יאַסט אין פראַנקפורט האָט פאַרפאַסט די „אַלגעמיינע געשיכטע פון די איוואַעלימן“ אין ניין בענד

(1820—1829); נאָך דער מאַדע פון יענער צייט האָט ער אָנשטאַט „אידן“ געשריבן „איוראַעלימן“, ווייל „איד“ איז געווען ביי די קריסטן אַ זידל-וואָרט. ליפּ מאַן צונגן אין בערלין האָט זיך אַריינגעלאָזט אין טיפע פאַרשוונגען פון דער אידישער געשיכטע, באַזונדערס ליטע-ראַטור-געשיכטע; ער האָט דער ערשטער דערקלערט, ווי עס האָבן זיך אַנטוויקלט דער קורש, די תּפּילות, פּיוטים, סליחות און קינות און בכלל די מיטלאַטערלעכע ליטעראַטור (זיינע גרעסטע ווערק אין דייטש זיינען געדרוקט צווישן 1832 און 1865). אין עסטרײַך האָט מען נאָר אין איין פּראָווינץ — גאַליציע — נאָך ניט פאַרגעסן שרייבן העברעאיש, און דאָ האָבן פאַרשער פון דער אידישער היסטאָריע געשריבן זייערע ווערק אין העברעאיש. אזוי האָט נחמן קראַכמאַל (געשטאָרבן 1840) פאַרפאַסט אין דער אַלטער שפּראַך זיין ווערק „מורה נבוכי הזמן“ („וועגווייזער פאַר די פאַרבלאַנדזשעטע פון אונזער צייט“) — אַ טיפע פּילאָזאָפּיע פון דער אידישער גייסטיקער געשיכטע. שלומה יהודה ראַפּאָפּאָרט (געקורצט שי"ר) האָט געפאַרשט די תקופה פון די גאָנים (אין די זאַמליכער „ביפּודי הַעיתים“).

48. דער קאַמף פאַר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפאַציע

נאָכדעם ווי אין דער רעאַקציע-צייט האָבן די פּרייסישע און אַנדערע רעגירונגען אין דייטשלאַנד אָפּגענומען ביי אידן דאָס ביסל פּירגער-רעכט, וואָס מען האָט זיי געגעבן אין דער נאַפּאָלעאָנישער צייט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פון דער אידישער אינטעליגענץ פאַר עמאַנסיפאַציע. דער פּירער אין קאַמף איז געווען גבריאל ריסער, אַ האַמ-בורגער אַדוואָקאַט, וואָס איז געוואָרן אַן אַדוואָקאַט פאַר זיינע „גלויבנס-גענאָסן“, פאַר די „דייטשע פּירגער פון אירישן גלויבן“ — אזוי האָבן ריסער, פּיליפּסאָן און אַנדערע דייטש-אידישע פּובליציסטן גערופן זייערע אידישע פּירער, ניט וועלנדיק אָנערקענען די עקזיסטענץ פון אַ באַזונדער אידיש פּאָלק. דער גלענצנדער רעדנער און פּובליציסט גבריאל ריסער האָט שמענדיק געמענהט, אַז די דייטשע רעגירונגען זיינען מחויב געבן אידן אַלע פּירגער-רעכט, ווייל אידן האָבן ערגעץ

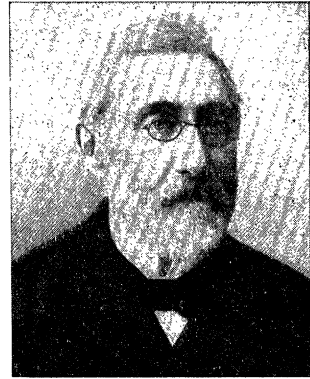
ניט זייער אייגן לאנד און דעריבער זיינען זיי גאָר קיין באַזונדער פּאָלק
 ניט: אומעטום זיינען זיי אַ טייל פון דער הערשנדער נאַציע און אונט-
 טערשיידן זיך נאָר אין רעליגיע, וואָס אױך זי דאַרף מען רעפּאַרמירן.
 אַלע טענות האָבן ניט געהאַלפן, ביז עס איז געקומען די מערץ-
 רעוואָלוציע פון יאָר 1848. אױף די גאַסן פון בערלין זיינען דערשאָסן
 געוואָרן פון פּרעזיסשע סאַלדאַטן אױך עטלעכע אידישע רעוואָלוציאַנערן.
 ריסער איז געוואָרן איינער פון די פירער אין דער באַפרייונג-באַוועגונג;
 מען האָט אים אױסגעקליבן צום וויצע-פּרעזידענט פון ערשטן דייטשן
 פּאַרלאַמענט, וואָס האָט זיך פאַרזאַמלט אין פּראַנקפורט. דאָ האָט ער
 אױך פאַרטיידיקט די עמאַנספאַציע אין נאַמען פון טויזנטער אידן,
 וואָס געהערן נאָר צום דייטשן פּאָלק. אַזוי איז אין די קאַנסטיטוציעס
 פון פרייסן און אַנדערע דייטשע לענדער אָנגענומען געוואָרן דער גרונד-
 געזעץ, אַז „בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט געהערן יעדערן אָן אונט-
 טערשייד פון רעליגיע“. ניט אַזוי גיך האָט מען אָבער דעם דאָזיקן
 פּאַפירענעם געזעץ פאַרווירקלעכט אין לעבן. צוערשט האָבן די רעגיר-
 רונגען ניט געוואָלט וויסן פון גלייכע רעכט פאַר אַלעמען; מען האָט
 דעם אידן ניט געשטערט צו וואוינען און צו האַנדלען וואו ער וויל,
 אָבער צו העכערע פּראָפעסיעס און מלוכה-דינסט האָט מען אים ניט
 צוגעלאָזט. נאָר שפעטער, נאָכדעם ווי די דייטשע לענדער האָבן זיך
 אָנגעהויבן פאַראייניקן און עס איז געשאַפן געוואָרן די נייע דייטשע
 אימפּעריע (1869—1871), האָט מען ווידער באַשטעטיקט אין דער
 קאַנסטיטוציע די גלייכפאַרעכטיקונג. אַ האַלבער מיליאָן דייטשע אידן
 זיינען דורך דער צווייטער עמאַנספאַציע געוואָרן בירגער, און
 די גלייכפאַרעכטיקונג האָט זיך אָנגעהויבן צוביסלעכווייז פאַרווירקלעכן.
 אין עסטרײַך האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אױך געפראַכט
 דער אידישער באַפלקערונג נאָר פאַפירענע פרייהייט. דאָ האָט זיך די
 רעגירונג ניט געקאַנט אַנטשליסן מיטאַמאָל צו באַפרייען די אַנדערט-
 האַלב מיליאָן אידן אין זייערע געדיכט באַזעצטע פּראָווינצן — בעהמען,
 גאַליציע און אונגאַרן, וואו מען האָט זיי פריער באַהאַנדלט ווי פּרעמדע.
 באלד נאָך דעם, ווי דער קיסר פּראַנץ-יוסף און זיין רעגירונג זיינען צו
 זיך געקומען פון דעם רעוואָלוציע-שרעק, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פינאַ-
 טערע רעאַקציע: מען האָט אָפּגענומען ביי אידן אַלע עלעמענטאַרסטע

פירגער-רעכט; מען האָט זיי ניט געלאָזט אַריבערפּאַרן פּון איין פּראָווינץ אין דער אַנדערער; פּון ווין האָט מען ווידער געטריבן אידן, וואָס האָבן ניט געצאָלט גרויסע שטייערן ווי באַנקירן און גרויסהענדלער. אָבער שפעטער, ווען עסטרייך האָט געהאַט צוויי מַפּלֹות אין די מלחמות מיט איטאַליע און פּרייסן, איז די רעאַקציאָנערע רעגירונג געפּאָלן און מען האָט אויפגעשטעלט די ליבעראַלע קאָנסטיטוציע. אין דער נייער קאָנסטיטוציע פּון עסטרייך-אונגאַרישער מלוכה פּון יאָר 1867 איז בפּירוש געווען געזאָגט, אַז פּאַרן געזעץ זיינען אַלע גלייך. די שווערסטע באַגרעניצונגען אין וואוינרעכט, ערד-באַזיץ און פּאַרשיידענע פּראָ-פעסיעס זיינען געפּאָלן. אידישע קינדער האָבן זיך אַ שטאַט געמאַך אין די מיטלערע און העכערע שולן, פּדי אויסצובילדן זיך פּאַר די פּראָ-פעסיעס פּון דאָקטאָריס, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן. אידישע דעפּוטאַטן זיינען אַריין אין דעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט (רייכסראַט), אין גאַליצישן און אונגאַרישן סוּם. די געפּילדעטע יוגנט האָט זיך זייער שנעל אַסימילירט מיט די אַרומיקע פעלקער — דייטשן, פּאָליאַקן, אונגאַרישע מאַדיאַרן. עס איז אָבער נאָך שטאַרק געבליבן די פּרומע אַרטאָדאָקסיע אין גאַליציע מיט אירע תּסידים און כּביים און אין אונגאַרן מיט אירע גרויסע ישיבֹות אין כּבֵנים.

אין דייטשלאַנד זיינען נאָך מער אידישע קרעפּטן אַריין אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפּט און אין דעם דייטשן קולטור-לעבן. געמישטע חתונות צווישן אידן און קריסטן זיינען געוואָרן אַלץ אָפּטער. אין די פּרייע פּראָפעסיעס פּון אַדוואָקאַטן, דאָקטאָריס, אינזשענערן, לערער, שרייבער און זשורנאַליסטן האָבן אידן פּאַרנומען אַלץ אַ גרעסערן פּלאַץ. עס זיינען געוואָרן פּאַרימט בערמאַלד אויפּערבאַך אין דער בעלעטריסטיק, פּערדינאַנד לאַסאַל און דער אויבנדר-מאַנטער קאַרל מאַרקס אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג, עדוואַרד לאַסקער אין דער פּאָליטיק און נאָך אַרייע פּאַרשער אויף וויסנשאַפּטלעכע געביטן. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט די אַרבעט אויפּן געביט פּון דער אידישער וויסנשאַפּט. דער גרויסער היסטאָריקער היינריך (הירש) גרעץ האָט דאָ אויסגעפּויט דעם שענסטן בינזן: זיין עלף-בענדיקע „געשיכטע פּון אידן“ (דייטש, 1853—1876). ער האָט באַלעפּט די בילדער פּון דער דריי-טויזנטיאַריקער אידישער פּאַר-

גאנגענהייט, דערציילט וועגן דער גייסטיקער גרויסקייט און די ביטערע צרות פון דעם געיאָגטן פּאָלק און געוועקט ליבע צו אים אין אלע הערצער. אינמער דעם איינפלוס פון אַזעלכע געדאַנקן האָט דער אידישער סאַציאַליסט מושה העס געשריבן זיינע באַגייסטערטע ווערק וועגן די אויפגאַבן פון אידישן פּאָלק. ער האָט שאַרף פּראָטעסטירט קעגן דער אַסימילאַציע, וואָס פאַרליקנט אפילו די עקוויטעטן פון אַ אידישער נאַציע. אין זיין בוך „רוים און ירושלים“ (דייטש, 1862) האָט ער געפּאָדערט, אַז מען זאָל מיט דער הילף פון רייכע פּילאַנטראָפּן בויען אַ נייעם אידישן ישוב אין אַרץ-ישׂראל און מאַכן עס ווידער פאַר אַ אידיש לאַנד. העס איז געווען

59. היינריך גרעץ

דער ערשטער, וואָס איז געקומען פון אַסימילאַציע צו דער נאַציאָנאַלער אידישע ציוניזם.

אין דער תקופה פון דער "צווייטער עמאַנספּאַציע" זיינען באַפרייט געוואָרן אידן אויך אין אַנדערע לענדער פון סְעֶרְב־אייִראָפּע. אין איטאַליע, וואו עס האָט פריער געהערשט דער פּויפּסטלעכער רעזשים, האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אָפּגערייניקט די לופט אין די אידישע פינסטערע געמאַס. נאָך אַ לאַנגן באַפרייונגס-קריג האָבן זיך די פאַרשיידענע איטאַליענישע לענדער פאַראייניקט אין אַיין מלוכה; די אַרמיי פון קיניג וויקטאָר-עמאַנואַל האָט אָפּגענומען ביים פּויפּסט פּיוס IX די הייליקע שטאָט רוים און געמאַכט זי פאַר אַ וועלטלעכער הויפטשטאָט פון גאַנץ איטאַליע (1870). די איינוואוינער פון געמאַ, וואו אידן זיינען געווען פאַרשפּאַרט הינדערטער יאָרן, זיינען אַרויס פון זייער תּפּיסה און האָבן זיך באַזעצט אין דער גאַנצער שטאָט. איצט האָט זיך דער פּויפּסט אַליין געמוזט פאַרשפּאַרן אין איין ווינקל פון רוים — אין וואַטיקאַן, אַ מיט געמאַ פאַר קאַטאָלישע נְגָלִים און מאַנאַכן.

אין ענגלאנד האָבן אידן באַקומען עמאַנסיפאַציע גאַר אויף אַן
 אַנדער וועג. דאָ האָבן די אידישע גרויסהענדלער אין באַנקירן אין
 לאַנדאָן און אין אַנדערע שטעט געהאַט כמעט אַלע פריוואַטע רעכט:
 זיי האָבן אוימעטום פריי געלעבט און געפירט געשעפטן; זיי האָט נאָר
 געפעלט פּאָליטישע רעכט, דאָס רעכט צו זיין אַ דעפּוטאַט אין שטאַט-
 ראַט און אין פּאַרלאַמענט, צו ווערן אַדוואָקאַטן, ריכטער און בכלל מלוכה-
 באַאַמטע. דאָס אַלטע געזעץ האָט געפּאָדערט, אַז יעדער באַאַמטער
 אָדער דעפּוטאַט זאָל אָפּגעבן אַ שבועה מיט די ווערטער: „איך שווער
 מיט דעם גלויבן פון אַן אַמתן קריסט“, און אידן האָבן דאָס ניט געקאָנט
 טאָן. אַ לאַנגע צייט האָט מען אין ענגלישן פּאַרלאַמענט דעפּאַרטירט
 די פּראַגע, צו זאָל מען באַפרייען אידן פון אַזאַ שבועה, וואָס איז קעגן
 זייער רעליגיעזן געוויסן, אָבער די קאָנסערוואַטאָרן האָבן ניט דערלאָזט
 צו אַזאַ באַשלוס. עמלעכע מאָל האָט די לאַנדאָנער באַפעלקערונג
 אויסגעקליבן פאַר אַ דעפּוטאַט אין פּאַרלאַמענט איינעם פון די
 ראַטשילדס, די באַקאַנטע באַנקירן, אָבער יעדעס מאָל, ווען ער פלעגט
 קומען צו די זיצונגען אין פּאַרלאַמענט און האָט געוואָלט אָפּגעבן
 אַ אידישע שבועה, אָנשטאַט דער קריסטלעכער, פלעגט מען אים הייסן
 אַרויסגיין פון הויז. ערשט נאָך דרייסיקיאָריקע דעפּאַטן האָט מען
 אָפּגעשאַפט דעם אומגעלומפערטן שבועה-געזעץ, און אידישע דע-
 פּוטאַטן האָבן געקענט פאַרנעמען זייער אָרט אין פּאַרלאַמענט (1858).
 פון יענער צייט אָן האָבן זיך אַ סך אידן אויסגעצייכנט אין דעם ענגלישן
 מלוכה-דינסט. פיל הויכע באַאַמטע און ריכטער האָבן געטראָגן אידישע
 נעמען; אָפט פלעגט די לאַנדאָנער באַפעלקערונג אויסקלייבן אַ אידן
 פאַר אַ „לאַרד-מעיאָר“, ד.ה. אויבערשטער פאַרשטייער פון שטאַט,
 בירגערמייסטער. אַ געוועזענער איד, בינג'מין דיזראַעלי (לאַרד
 ביקאָנספילד), וואָס מען האָט אים געטויפט אין דער יוגנט, איז אַ צייט
 (פון יאָר 1874) געשטאַנען אין דער שפיץ פון דער ענגלישער רעגירונג
 און איז געווען אַ נאָענטער פריינד פון דער קיניגין וויקטאָריאַ. ער האָט
 געהערט צו דער קאָנסערוואַטיווער פאַרטיי, אָבער ער האָט שטאַלצירט
 מיט זיין אידישער אָפּשטאַמונג און געטאָן טובות אידן אין פאַרשיידענע
 לענדער. דיזראַעלי-ביקאָנספילד איז געווען אויך אַ באַגאַבטער
 שרייבער; אין זיינע היסטאָרישע ראַמאַנען האָט ער אַרויסגעשטעלט

אידישע העלדן („טאנקערד“, „רויד אלראי“). צו יענער צייט איז אויך בארימט געוואָרן דער אידישער פילאָנטראָפּ מוֹשֶׁה מאָנטעפּיאָרע, וואָס האָט געלעבט אין לאַנדאָן און פלעגט אָפּט קומען צו הילף די פאַרפּאָלגטע אידן אין מזרח-אייראָפּע.

אין פראַנקרײך, וואו אידן זיינען פון לאַנג אָן געווען עמאַנ-סיפּירט, האָבן זיי שוין געקענט זאָרגן וועגן דער באַפּריינג פון זייערע ברידער אין אנדערע לענדער. דער פירער פון די פראַנצויזישע אידן, דער אַדוואָקאַט און פּאַרויצער פון פאַרזער אידישער קאָנסיסטאָריע, אַדאָלף קרעמיע, איז געווען צוויי מאָל יוסטיץ-מיניסטער אין דער פראַנצויזישער רעגירונג (אין די יאָרן 1848 און 1870). זיין גרויסן איינפלוס אין די פּאָליטישע קרייזן פלעגט ער באַנוצן, פּדי צו פאַר-טיידיקן אומעטום אידישע אינטערעסן. אין יאָר 1860 האָט קרעמיע מיט זיינע פריינד געגרינדעט אין פאַרז דעם „אַלוועלטלעכן אידישן פאַרבאַנד“ (אַליאַנס איזראַעליט אַניווערסעל), וואָס האָט זיך געשטעלט אַזאַ ציל: פאַרהעלפן אידן אומעטום צו קריגן פירגער-רעכט און פאַר-טיידיקן זיי אין יענע לענדער, וואו זיי ווערן פאַרפּאָלגט.

צוערשט איז דער פאַרזער „אַליאַנס“ אויסגעקומען איינצושטעלן זיך פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין אַ ניי געבאָרענער מלוכה פון מזרח-אייראָפּע, אין רומעניע, וואָס האָט זיך געשאפן דורך דער פאַראייניקונג פון צוויי געוועזענע טערקישע פראַווינצן, מאָלאַדאָויע און וואַלאַכיע (1859). דאָ האָבן געלעבט געדיכטע אידישע מאַסן, דאָס רוב אָנגעפאַרענע פון אוקראַינע און גאַליציע. זיי זיינען געווען פאַרשפּרייט אין שמעט און דערפער, האָבן געהאַנדלט דאָ מיט די פאַר-שקלאַפּטע פּויערים און האָבן אַרענדירט ערד ביי זייערע פריצים, די רומענישע באַיאָרן. פירגערלעכע רעכט האָבן דאָ אידן ניט געהאַט, פונקט אזוי ווי אין דעם נאָענטן רוסלאַנד, און די הערשער פלעגן זיי אָפּט פאַרפּאָלגן. נאָך דער בילדונג פון דער פאַראייניקטער מלוכה האָט מען אָנגעהויבן שמועסן וועגן אַריינשטעלן אין דער קאָנסטיטוציע אַ פונקט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג. דער נייער פירשט פון רומעניע, קאַרל האָ-הענצאָלערן, האָט זיך געוואַקלט צווישן צוויי פאַרטייען — אידן-פיינד און אידן-פריינד. אין דעם טאַג, ווען מען האָט אין רומענישן פאַר-לאַמענט באַהאַנדלט די פראַגע וועגן עמאַנסיפּאַציע, האָט אין דער

הויפטשטאָט בוקאַרעשט אויסגעבראַכן אַ פּאָגראַם: מען האָט צעשטערט די נייע סינאַגאָגע און געשלאָגן אידן (יולי 1866). דאָסועלבע האָט אויך פּאַסירט אין דער אידישער שטאָט יאַסי. קרעמיע איז גראָד אין יענע טעג געווען אין בוקאַרעשט און האָט געווירקט אויף דער רעגירונג, זי זאָל אָפּשטעלן די פּאָגראַמען. אָבער בירגער־רעכט האָבן אידן דאָך נישט באַקומען. די רדיפות אויף זיי האָבן זיך נאָך מער פאַרשטאַרקט. עס איז געקומען צו נאָך עטלעכע פּאָגראַמען אין פּאַר־שיידענע שמעט (1870—1873). די „אַליאַנס“ האָט אויפֿגעהויבן אַ אַרעש; די דיפּלאָמאַטן פון פּראַנקרייך און אַנדערע לענדער האָבן גע־פּאָדערט פון דער רומענישער רעגירונג, זי זאָל שיצן אירע אידן. זי האָט אויס מורא דאָס געטאָן, אָבער פיינדשאַפט צו אידן האָט אין רומעניע נישט אויפֿגעהערט. די הערשער פון לאַנד האָבן זיך שטענדיק אומוגעקיקט אויף דער שפּנישער גרויסער אימפעריע, רוסלאַנד, און האָבן נאָכגעמאַכט דער אידן־פיינדלעכער פּאָליטיק פון דער רומישער רעגירונג.

44. דער גרויסער אידישער צענטר אין רוסלאַנד

אין דער צייט, ווען אין דעם גרעסטן טייל לענדער פון אַרע־איראָפּע איז די אידישע עמאַנספּאַציע געווען פאַרבוינדן מיט פּאַ־ליטישע איבערקערענישן, איז רוסלאַנד זיך געגאַנגען מיט זיין אייגענעם וועג אין דער אידן־פּראַגע. די גרויסע מלוכה, וואָס האָט הינדערטער יאָרן נישט געוואָלט הערן פון אידן, האָט מיטאַמאָל, סוף 18־טן און צום אָנהויב 19־טן יאָרהונדערט, איינגעשלאָגען די פּוילישע מדינות מיט העכער אַ מיליאָן אידן — און מען האָט נישט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט אזוי פיל מענטשן פון אַ גאָר פּרעכודן פּאָלק. צו בירגער־פּרייהייט איז מען נאָך ווייט נישט געקומען אין דעם לאַנד פון צאַרישן דעספּאָטיזם און צענדליקער מיליאָנען פּויערים־קנעכט. די רעגירונג פון יעקאַמע־רינע II, וואָס האָט באַקומען פון פּוילן די ערשטע לענדער מיט אַ גע־דיכטער אידישער באַפֿעלקערונג (ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע), האָט אָפּגעצוימט די דאָזיקע לענדער פון טיף־רוסלאַנד, פּדי אידן זאָלן נישט אַרײַנדרײַנגען תּלילה אין מאַסקווע, פּעטערבורג און אַלע איבעריקע

„עכט-רוסישע“ שמעט. אידן האָבן באַקומען דאָס רעכט פאַרשרייבן זיך ווי הענדלער און האַנטווערקער נאָר אין די שמעט, וואָס האָבן פריער געהערט צו פּוילן; אין די אינעווייניקסטע גובערניעס פון רוס-

60-61. אמאליקע אידישע טיפן אין פוילן

לאַנד האָבן זיי ניט געמאָרט וואוינען. אזוי איז געשאפן געוואָרן דער אידישער „תחום“, דער וואוין-ראַיאָן, די „משערטא אַסעדלאַסטרי“ (1772-1795).

אין די ערשטע יאָרן פון צאר אלעקסאַנדער I, ווען ער איז נאָך געווען אַביסל ליבעראַל, האָט די רוסישע רעגירונג געמאַכט אַ פּרוב פאַרבעסערן די לאַגע פון די אידישע מאַסן. דער „סטאַטיט וועגן אידן“ פון יאָר 1804 האָט צעטיילט אידן אויף דריי קלאַסן: ערדאַרבעטער, פאַבריקאַנטן אָדער האַנטווערקער, הענדלער און קליינפירגער. ערד-אַרבעטער זיינען נאָך דענסטמאָל ביי אידן ניט געווען, און די רעגירונג האָט געוואָלט ערשט שאַפן אַזא קלאַס פון אידישע פּויערים: זי האָט צוגעזאָגט געבן זיי ערד אין דרום-רוסלאַנד, העלפן זיי באַזעצן זיך דאָרטן און גרינדן ערדאַרבעטער-קאָלאָניעס. זי האָט אָבער שטרענג פאַרבאָטן האַלטן שיינקן אין די דערפער און האָט אָנגעזאָגט, אַז אין עמלעכע

יאָר אַרום וועלן אידישע דאָרף-הענדלער און שיינקער טון אַריבער-פאָרן אין די שמעט. ווייטער האָט דער סטאַטוט געפאָדערט פון אידן, זיי זאָלן זיך לערנען אין רוסישע שולן און קענען די רוסישע שפראַך. עטלעכע טויזנט אידן האָבן זיך אָפגערוּפן אויף דעם רוף פון דער רע-גירונג צו ערדאַרבעט און האָבן געגרינדעט די ערשטע קאָלאָניעס אין די סטעפּעס פון דרום-רוסלאַנד, אין די גובערניעס כערסאָן און יעקאַטע-רינאָסלאַוו (1810—1808); אָבער די קאָלאָניסטן האָבן שטאַרק געליטן ביז וואָנען זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אין די ווילדע סטעפּעס, אָפּט אָן הייזער און אָן וואַסער. דאָס האָט אויף אַ צייט אָפגעשלאָגן ביי אידן דעם חשק צו ווייטערער קאָלאָניזאַציע. די גרויסע מאַסן זיינען געבליבן ביי זייערע האַנדל-געשעפטן אין די שמעט און דערפער. אָבער פון די דערפער האָט מען זיי אָנגעהויבן טרעבן, און די שמעט זיינען געוואָרן פול מיט אידן אָן פּרנסה. דאָס וואָלט געבראַכט צו אַ קאַטאַסטראָפּע, ווען די רעגירונג וואָלט ניט אָפגעשמעלט דעם גירוש פון די דערפער, בשעת זי האָט דערהערט, אַז נאַפאָלעאָנס אַרמיי גייט אויף רוס-לאַנד (1812).

אויף דער פאָדערונג אָפצוגעבן זייערע קינדער אין די רוסישע שולן האָבן זיך די אידן גאַרניט אָפגערוּפן. אין יענער צייט זיינען זיי נאָך געווען פרעמד דעם רוסישן פאָלק און האָבן איבערהויפּט ניט געוואָלט קיין אַלגעמיינע בילדונג. פאַר אידישע קינדער זיינען געווען גענוג חֲבָרִים און ישיבֹת. חסידים און מַתְנַגְדִים האָבן נאָך אַ לאַנגן קריג צווישן זיך געמאַכט יד אַחַת קעגן דער „אויפקלערונג“, דער „השפּלה“, וואָס איז קוים אַריינגעדרינגען פון אויסלאַנד, פון די „בערלינער קרייזן“.

אַלעקסאַנדערס נאַכפאָלגער, דער דעספאָטישער צאַר ניקאָלאַי I, האָט באַשלאָסן אַריינפירן די דאָזיקע פאַרשלאָסענע מאַסע אין רוסישן לעבן מיט געוואָלט, דורך שווערן מיליטער-דינסט. ביז יענער צייט זיינען די אידן געווען פריי פון דינסט אין מיליטער און האָבן דער-פאַר געצאָלט אַ באַזונדער שטייער. ניקאָלאַי האָט אָבער אין זיין „אוקאַז“ (דעקרעט) פון יאָר 1827 געהייסן, מען זאָל אָפגעבן אידישע יוגענלייט פאַר סאָלדאַטן אויף 25 יאָר; ווען עס וועלן אויספעלן יוגענלייט, זאָל מען נעמען אינגלעך פון 12 יאָר און פיל אינגער, אוועקגעבן זיי אין באַ-

מאליאָנען פאר „קאנטאָניסטן“ (סאָלדאטישע קינדער) און ציגרייטן זיי דאָרטן צום מיליטער-דינסט. דער „אוקאז“ האָט אַרױסגערוּפֿן אַ שרעק אין אַלע אידישע קהילות, און נאָך שרעקלעכער איז געווען צו זען, ווי ער ווערט אױסגעפירט. אידישע יונגעלייט, וואָס האָבן אָפט געהאַט אַ ווייב מיט קינדער, פלעגן זיך צעלױפֿן אין וועלדער אָדער ווייטע שמעט צו באַהאַלטן זיך פֿון די „כאַפּערס“, וואָס האָבן זיך געיאָגט נאָך זיי; מען פלעגט זיי כאַפֿן, שמידן אין קייטן און אָפּגעבן אין די שטראַף-באַטאָליאַנען. קליינע אינגלעך פֿון אַרימע פּאַמיליעס פלעגט מען אָפּנעמען ביי די עלטערן און פאַרשיקן זיי אין די ווייטע רוסישע גובערניעס, וואו עס זיינען נאָר קיין אידן ניט געווען; דאָרטן האָט מען זיי צוגעגרייט ניט אַזוי צום מיליטער-דינסט, ווי צום שפּד. מען האָט די קינדער געפייניקט ביי זיי פלעגן זיך לאָזן טױפֿן, דאַן פלעגט מען זיי אָפּגעבן אין רוסישע הייזער און זיי האָבן שױן ניט געטאַרט זיך אַזאָמקערן צו זייערע עלטערן. דאָס פּאָלקס-ליד פֿון יענער צייט האָט געקלאָגט:

אב קרנמים שוכן מרומים, די ביסט אַ פּאַטער פאַר אַלע יתומים! ...

קליינע עופּעלעך רייסט מען פֿון תּדר, מען טוט זיי אָן יאָנישע קליידער ...

לאָמיר ווױנען, לאָמיר שרױען צו דעם קייסער ניקאָלאַיען!

עס זיינען אַריבער יאָרן, און ניקאָלאַים רעגירונג האָט דערזען, אַז אַפּיל: דורך דער סאָלדאטישער קאַזאַרמע וועט מען אַלע אידן ניט אָפּשפּדן. האָט זי צוגעטראַכט אַן אַנדער מיטל: דערנרייבן דאָסזעלבע דורך רוסישע שולן. דער פּילדונגס-מיניסטער אַזאַראַוו האָט געוואוסט, אַז אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער פֿון מערב-אַייראָפּע אַסימילירן זיך געפּילדעטע אידן מיט קריסטן און גייען אָפט אַריבער צום קריסטנטום; האָט ער פּאַרנעלייגט ניקאָלאַיען, אַז מען זאָל אומעמיס עפענען רוסישע שולן פאַר אידישע קינדער, פּדי אָפּציען זיי פֿון די תּכרים און ישיבות. אַזוי האָט מען געמאַכט. מען האָט געגרינדעט אין פאַרשיידענע שמעט רעגירונג-שולן פאַר אידן און צוויי „ראַפּינער-שולן“ אין ווילנע און זשיטאָמיר אױף ציגרייטן לערער און אָפּציעלע כּבֿנים, וואָס זאָלן זיין ווי באַאַמטע פֿון דער רעגירונג אין די קהילות

(1844). די אידן, וואָס זיינען געווען אָנגעשראָקן פון ניקאַלאַס שמיד-סיסמעס, האָבן אין די ערשטע יאָרן מורא געהאט שיקן זייערע קינדער אין די נייע שולן, אָבער דאָ איז געקומען צו הילף די „השפּלה-באָ-וועגונג, וואָס איז אַרײַנגעדרינגען פון אױסלאַנד. מען האָט אין געוויסע קרייזן פון דער אידישער געזעלשאַפט אָנגעהויבן פאַרשטיין, אז מיט דער „בילדונג“ פון חדר אין ישיבה קען מען היינטיקע צייטן ניט אױסקומען און מען מוז שאַפן אַ מאָדערנע שול פאַר אידישע קינדער. דער פּאָטער פון דער השפּלה אין רוסלאַנד איז געווען יצחק-בער לעווינזאָן (ריב"ל) פון קרעמענעץ, אין וואָלין. אין זיין העברעאישן בוך „תעודה בושבאָל“ (1828) האָט ער אָנגעוויזן אױף די

62. יצחק-בער לעווינזאן (ריב"ל)

מיאזסע פעלערן פון דער אלטער ערציאונג און האָט געפאָדערט, מען זאָל לערנען חוץ תנ"ך און נמרא אױך אלגעמיינע וויסנשאַפטן און פּרעמדע שפּראַכן, באַזונדערס די מליכה-שפּראַך. די וואָלינער חסידים האָבן לעווינזאָנען פאַרשריען אַלס אַן אפיקורס, אָבער ער האָט געמאָן זיינס און האָט געשריבן נאָך ביכער אין דעמזעלפיקן גייסט. נאָך אים

זיינען געקומען שרייבער, וואָס האָבן זיך געשמעלט פאַר אַ ציל: אויפֿ-
לעבן אין דער נייער ליטעראַטור די העברעאישע שפּראַך אין איר
פּיבלישער פּאָרם, אָנשטאָט דעם פּאַרדאָרבענעם כּפּנישן סטיל, און געבן
איר אַ נייעם אינהאַלט. דער ווילנער דיכטער אַברהם-בער לעבענ-
זאָן (אָדום הכּוהן) האָט אין זיינע „שירי שפּת-קודש“ (1842) אויפֿ-
געלעבט די קלאַסישע העברעאישע פּאָעזיע; זיין זון מויִכה-יוסף,
וואָס איז גאָר יונג געשטאָרבן (1852), איז געווען דער בעסטער ליריקער
אין דער נייער העברעאישער ליטעראַטור („שירי פּת-ציון“). אַברהם
מאָפּו פּון קאָוונע האָט געשריבן אין דעם לשון פּון ישעיה הנביא
שיינע היסטאָרישע ראַמאַנען („אַהבת-ציון“, „אַשמת-שומרון“), וועלכע
מען האָט געלייענט מיט באַגייסטערונג. די ווילנער שרייבער מרדכי
אַהרון גינצבורג און קלמן שולמאַן האָבן איבערגעזעצט
פּראָזאישע ווערק פּון דייטש אויף העברעאיש. דאָס אַלץ האָט געוועקט
אין דעם יונגן דור נייע געדאַנקען אין האָט צוגעגרייט אַ ווייטערע
אַנטוויקלונג אין דעם מאָדערנעם גייסט.

נאָך ניקאָלאַים טויט איז אָנגעקומען די „רעפּאָרם-צייט“ פּון
אַלעקסאַנדער II. דער נייער קיסר האָט אָפּגעשאַפט די קנעכט-
שאַפט פּון די רוסישע פּויערים (1861) און אַביסל רעפּאָרמירט די מלוכה-
פאַרוואַלטונג אויפן אייראָפּעאישן שטייגער. אויך אין אידישן לעבן
האָט די רעגירונג אָפּגעשאַפט די שווערסטע גזירות פּון ניקאָלאַים
צייט: מען האָט אויפּגעהערט אָפּגעבן קליינע אינגלעך פאַר סאָלדאַטן,
מען האָט ערלויבט אידישע גרויסהענדלער וואַזינען אין פעטערבורג,
מאָסקווע און אַנדערע שטעט פּון גרויס רוסלאַנד, וואָס זיינען געווען
פאַרשלאָסן פאַר די מאַסן פּון „תּחום“, דעם אידישן וואַיזן-ראַיאָן. אַזא
פּרווילעגיע האָבן באַקומען אויך די אידישע דאָקטאָרים, יודיסטן,
אינזשענערן און אַלע, וואָס האָבן געענדיקט זייער שטודיום אין אַר-
בישער הויכשול. שפעטער האָט מען ערלויבט אויך האַנטווערקער
וואַזינען אומעטום. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער אידישער
יונגט. אַ שטרעבונג צו אייראָפּעאישער בילדונג, צו באַפּרייען זיך פּון
דעם אַלטן כּפּניש-תּסידישן גייסטיקן יאָך האָט זיך דאָ פאַראייניקט מיט
דעם ווילן אַרויסרייסן זיך פּון דעם ענגן אידישן „תּחום“, פּון די
נידעריגע האַנדל-פּרנסות, און פאַרנעמען זיך מיט פּרייע פּראָפּעסיעס,

גלייך מיט דער רוסישער אינטעליגענץ. עס האָבן זיך אַ לאַז געמאַן
 מוזנמער אידישע פּלמידים אין די רוסישע גימנאַזיעס און אַגניווער-
 סימעטן; קלאַנגען פון דער רוסישער שפּראַך האָבן זיך געהערט אין
 יענע הייזער, וואו פריער האָט מען גערעדט נאָר אידיש; רוסישע
 ליטעראַטור האָט פאַרנומען אַן אָרט לעבן דער ניי-העברעאישער. אין
 איין יאָר (1860) האָבן אָנגעהויבן אַרױסגיין דריי וואַכנבלעטער: דער
 רוסישער „ראַזסוועט“ (מאַרגענשיין), דער העברעאישער „הַמליץ“ אין
 אָדעס, און דער העברעאישער „הַפּרמל“ אין ווילנע. אין פעטערבורג
 האָט זיך געגרינדעט די „תּכרה מפיצי השּׁפּלה“, אַ געזעלשאַפט צו פאַר-
 שפּרייטן בילדונג דורך ביידע שפּראַכן. עס האָט זיך אָנגעהויבן
 אַ רוסיפיקאַציע פון דער נייער אידישער אינטעליגענץ, אַזוי ווי די
 רעגירונג האָט דאָס געוואָלט. דיזעלביקע אַסימילאַציע, וואָס האָט שוין
 לאַנג געהערשט אין פּערב-איראָפּע, האָט זיך אין רוסלאַנד דערווייל
 פאַרשפּרייט נאָר אין די העכערע קרייזן פון דער געזעלשאַפט.

אַ פרייער גייסט האָט געשוועבט אין דער ליטעראַטור. דער העב-
 רעאישער דיכטער יהודה-ליב גאַרדאָן האָט אין זיינע שירים
 („שירי-יהודה“, 1868) גערופן צום קאַמף קעגן דעם אַלטן פאַר-
 שטיינערטן כּבינום און אין זיין פּראָזע („עולם במנהגו“) האָט ער אױס-
 געלאַכט דעם חסידישן גלױבן אין די כּפּיים. מױשה-ליב ליליענ-
 בלום האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן רעליגיעזער רעפּאָרם און האָט
 דערציילט וועגן די צרות, וואָס ער איז אױסגעשטאַנען פון די כּנּישיע
 פאַנאַטיקער („תּמאות נעורים“, 1876). פּריץ סמאָלענסקיין האָט
 אין ווין אַרױסגעגעבן פאַר די משפּילים אין רוסלאַנד אַ חודש-שריפּט
 „הַשּׁחַר“ (1869—1881), וואו ער און זיינע מיטאַרבעטער האָבן גע-
 פרעדיקט איראָפּעאישע בילדונג אין קאַמף קעגן קלערקאַליום, קעגן
 די „בלי-קודש“, אָפּער אױך קעגן עקסטרעמער אַסימילאַציע. אין
 סמאָלענסקינס ראַמאַן „הַתּוּעה בכּרְבּי הַחַיִּים“ ווערן געשילדערט די
 בלאַנדזשענישן פון דעם יונגן דור צווישן דעם אַלטן און דעם נייעם
 לעבן-פּאַר. דאָסעלבע האָבן באַשריבן אין אַן אַסימילאַטאָרישן גייסט
 ליב לעוואַנדאַ און גריגאָרי פּאַגראָוו, וואָס האָבן געשריבן
 זייערע דערציילונגען אין רוסיש („די הייסע צייט“, 1872; „די פּתּכים
 פון אַ אידן“, 1873).

אויך אין דער אַרימער ליטעראַטור אויף אידיש האָט אַ בלאַז געמאַן אַ פּריש ווינטל. פּריער האָבן נאָר איינצלנע משפּילים געשריבן אין דער פּאָלק-שפּראַך. אייזיק מאיר דיק פּון ווילנע און ישראל אַקסענפעלד פּון אָדעס האָבן אין זייערע דערציילונגען און דראַמעס אַרויסגעשטעלט טרויעריקע אָדער לעכערלעכע בילדער פּונם אַלמן שטייגער (דיקס, „דער פּרוּש פּון בערדיטשעוו“ און פיל אַנדערע דער-ציילונגען; אַקסענפעלדס „דער ערשטער רעקרוּט“). שפּעטער האָט די רעדאַקציע פּון „המליץ“ אין אָדעס אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ וואַכנבלאַט אויף אידיש „קול מְכַשֵׁר“ (1862—1871) מיט אַ פּראָגרעסיווער, משפּילישער ריכטונג. דאָ האָט אָנגעהויבן דרוקן זיינע אויסגעצייכנטע ווערק אין אידיש דער העברעאישער שרייבער שׁוֹלֵם יעקֹב אַבראַם-מאַוויטש, וואָס האָט זיך געגעבן אַ נאָמען „מענדעלע מוכר ספּרים“. אין זיין סאַטירישער דראַמע „די טאַקסע“ (1869) און אין דער שיינער אַלעגאָרישער דערציילונג „די קליאַטשע“ (1873) שילדערט ער די תקיפּים אין די קהילות, וואָס פירן פּאַרן נאָז די פּאַרנאַרטע מאַסע, און בכלל די הערשנדיקע קלאַסן, וואָס אונטערדריקן די שוואַכערע. מען דעלע איז געווען דער באַגרינדער פּון דער נייער ליטעראַטור אין דער לעבעדיקער פּאָלק-שפּראַך, וואָס האָט פּריער געהייסן „זשאַראַן“ און איז שפּעטער אויסגעוואַקסן צו אַ ריינער מאָדערנער שפּראַך — אידיש.

45. אַנטיסעמיטיזם אין מערב-איראָפּע און פּאָגראַמען

אין רוסלאַנד (1881—1903)

ווען עס זיינען אַריבער פּמעט הונדערט יאָר נאָך דער גרויסער פּראַנצוזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט פּראַקלאַמירט „פּרייהייט, גלייכהייט און פּרידערלעכקייט“, האָט מען געקענט מיינען, אז די אידישע עמאַנספּאַציע איז שוין דערגרייכט געוואָרן אין מערב-איראָפּע און וועט אינגיכן דערגרייכט ווערן אויך אין רוסלאַנד און אין אַנדערע לענדער פּון מזרח-איראָפּע. אָבער די ווירקלעכקייט האָט באַוווּזן, אז דאָס איז געווען אַ פּאַלשע האָפענונג. גראַד ווייל די עמאַנספּאַציע איז שוין געווען אין גאַנג, האָט אויפגעוואַכט די אַלטע שינאַה צום אידן,

נאָר אין אַ נייער פּאַרם. אין אַ גרויסן טייל פון דער קריסטלעכער גע-
זעלשאפט האָט מען אזוי געטראַכט: דער איד, וואָס איז פריער געווען
אַפגעזונדערט פון אונז און פאַראַכטעט, דרינגט איצטער אַריין אין
אונזער געזעלשאפט ווי אַ גלייכפאַרעכטיקטער בירגער; מיט זיין
פרייהייט האָט ער זיך באַנוצט, פדי רייך צו ווערן, שאַפן גרויסע
האַנדל-פירמעס און באַנקן, אָבער ער באַנוגנט זיך ניט דערמיט: ער
וויל אויך ווערן אַ מלוכה-באַאמטער, אַן אַרצט, אַ פּראָפּעסאָר, אַן אַד-
וואָקאַט, אַן אינווענער, אַ שריפטשמעלער אָדער זשורנאַליסט, און
פאַרנעמט אין די פרייע, איידעלע פּראָפּעסיעס אַזעלכע שמעלעס, וואָס
אונזערע קריסטן וואָלטן געקענט פאַרנעמען; אין דער זשורנאַליסטיק
האַבן באַנאַבטע אידישע שרייבער אַ גרויסע השפּעה און קענען אַראַפּ-
פירן פון וועג דעם קריסטלעכן ליענער פון זייערע ליבעראַלע אָדער
ראַדיקאַלע צייטונגען; דער געבילדעטער איד ווויל זיך אַסימילירן מיט
אונז, ער זעט אויס ווי אַ דייטש, אַ פּראַנצויז, אַ רוסי, אָבער אין תּוֹך
איז ער דאָך אונז פּרעמד, ניט נאָר לויט זיין אָמונה: אונז, די איראַ-
פייער, איז פּרעמד זיין ראַסע, זיין אָפּשטאַמונג פון די אַזאַטישע סע-
מיטישע פעלקער, זיין כאַראַקטער, און מיר וועלן זיך קיינמאָל ניט
קענען צונאָיפלעבן מיט אים. אזוי איז אין דייטשלאַנד, אַרום יאָר 1880,
אויפגעקומען די נייע אַרט אידן-פיינדשאַפט—דער אַנטיסעמיטיזם.
די ערשטע פירער פון די אַנטיסעמיטן זיינען געווען דער זשור-
נאַליסט מאַרר, דער בערלינער פּאַסטאָר פּייס קייזערלעכן הויף
שמעקער, דער פריישישער היסטאָריקער טרייטשקע און דער
פלינדער פּילאָזאָף דירינג. עס האָט זיך ענגרינדעט אַן „אַנטיסע-
מיטישע ליגע“; אין בערלין האָט מען אין פאַרזאַמלונגען געהאַלטן
פייערדיקע רעדעס וועגן דער „אידישער ספּנה“; מען האָט געזאַמלט
טויזנטער אונטערשריפטן פאַר אַ פעטיציע צום רייכסקאַנצלער ביס-
מאַרק מיט אַזעלכע פּאָדערונגען: מען זאָל ניט אַריינלאָזן אין דייטשלאַנד
אידן פון פּרעמדע לענדער, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו מלוכה-דינסט,
באַזונדערס צו שמעלעס פון לערער אין די שולן. די ליבעראַלע דע-
פּוטאַטן אין פרייסישן פאַרלאַמענט האָבן אין זייערע רעדעס שאַרף
פּראָטעסטירט קעגן אַזוינע פּאָדערונגען; דאָסזעלבע האָבן געטאָן די
בעסטע געלערנטע פון דייטשלאַנד אין זייער אויפּרוף (1880). דער

קאנצלער ביסמארק האָט אויף דער אַנטיסעמיטישער פעטיציע קיין אָפּענע תּשובּה ניט געגעבן, אָבער די רעגירונג האָט שטילער־הייט געטאָן דאָס, וואָס די אַנטיסעמיטן האָבן געפּאָדערט: זעלטן ווען מען האָט געגעבן אידן אַ שטעלע אין אַ מלוכה-אַמט, באַרימטסמע אידישע געלערנטע פּלעגן זעלטן באַקומען אַ פּראָפּעסור אין די הויכשולן; אָנ-געקומענע פּון רוסלאַנד און פּוילן פּלעגט מען ניט אַרײַנלאָזן. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג האָט זיך אַלץ פּאַרשטאַרקט; אין רײכסטאָג פּלעגן די אַנטיסעמיטישע דעפּוטאַטן שטענדיק העצן קעגן אידן אין זײַערע רעדעס. עס איז געקומען דערצו, אַז אין דעם „אויפּגעקלערטן“ דײַטשלאַנד האָט מען ווידער באַנייט דעם מיטלאַלטערלעכן עלילת-דם אין געמאַכט אַ פּאַר פּראָצעסן וועגן אידישן „ריטואַל-מאָרד“ (אין קסאַנטען 1892, אין קאַנין 1900). די שטימונג בײַ אידן איז געפּאַלן.

נאָך ערגער איז געווען אין עסטרייך. דאָ האָט זיך די מַגפּה פּון אַנטיסעמיטיזם פּאַרשפּרייט אין אַלע פּראָווינצן: עס זײַנען געווען דײַטשע אַנטיסעמיטן אין ווין, פּוילישע אין גאַליציע, אונגאַרישע אין אונגאַרן. אַ קאַטוילישער פּראָפּעסאָר ראָלינג האָט אָפּגעדרוקט אַ גיפּטיק בוך: „דער תּלמוד-יודע“, וואו ער האָט, אַזוי ווי די גלחִים אין מיטלאַלטער, געוואָלט באַווײַזן, אַז דער תּלמוד הייסט פּײַנט האָבן קריסטן און אַנטאָן זײ אַלערליי צרות. דער אידישער דעפּוטאַט פּון רײכסטאָג, דאָקטאָר יוסף פּלאַך, האָט צוגעצויגן ראָלינג צום געריכט און האָט באַווײַזן, אַז יענער פּאַרשטייט גאָרניט אין תּלמוד און האָט געפּראַכט פּון דאָרטן פּאַלישע ציטאַטן (1882). דאָס האָט אָבער ניט געהאַלפּן, אין אין דערזעלביקער צײַט האָבן די אַנטיסעמיטן געמאַכט אַ פּראָצעס פּון עלילת-דם אין אונגאַרן, וואָס האָט אויפּגערוּדערט די גאַנצע וועלט. אין דעם שטעטל מיסאַ-עסלאַר איז פּאַרפּאַלן געוואָרן אַ קריסטלעכע דינסטמײַדל, און מען האָט געלאָזט אַ קלאַנג, אַז די אָרטיקע אידן האָבן זי געקוילעט צו זײַער פּסח. מען האָט אײַנגערעדעט אַ קליין אינגעלע, דעם זון פּון אַ אידישן שמש, ער זאָל אויסגאַנגן אין געריכט, אַז ער האָט געזען דורך אַ טיר-שפּאַלט אין דער סינאַגאָגע, ווי זײַן פּאַטער און נאָך אידן האָבן דאָרטן געקוילעט דאָס מײַדל. אין לאַנד איז געוואָרן אומרואַיק. עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן פּאַנגראַמען אין עטלעכע שטעט, אָבער די אונגאַרישע רעגירונג האָט ניט דערלאָזט

צו ווייטערע אָנפאלן אויף אידן. נאָך אַ לאַנגן פּראָצעס האָט דאָס געריכט געפונען, אז אלע פּאַרקלאַגטע אידן זיינען ניט שולדיק, און האָט זיי באַפרייט פון תּפּיסה (1884). אין אינגאַרן איז געוואָרן דאָ איקער, אָבער אין דער הויפּטשטאָט פון עסטרייך, ווין, האָבן זיך די אַנטיסעמיטן אזוי פאַרשטאַרקט, אז זיי האָבן פאַרכאַפט די גאַנצע מאַכט אין דער שטאַט-פאַרוואַלטונג און האָבן אויסגעוויילט פאַר אַ בירגערמייסטער דעם בייזן אידן-פיינד לועגער, וואָס האָט אָנגעמאַן אַ סך צרות די ווינער אידן (1896).

אויף אַ קורצער צייט איז אויך פּראַנקרייך פאַרקראַכן אין דעם אַנטיסעמיטישן זומפּ. דאָ האָט געפירט אַ שטאַרקע אַנטיסעמיטישע אַנטיאַציע דער זשורנאַליסט דריומאַן, דער מחבר פון אַ לינגערישן בוך „דאָס אידישע פּראַנקרייך“ (1886). זיין אַנטיאַציע האָט געהאַט ערפּאָלג אין די רעאַקציאָנערע מיליטערישע קרייזן, וואָס האָבן שטענדיק געטראַכט וועגן אַ מלחמה מיט דייטשלאַנד. אין די דאָזיקע קרייזן איז אַריינגעפאַלן אַ אידישער אָפיצער, קאַפיטאַן דרייפּוס, וואָס האָט געדינט אין גענעראַל-שטאַב פון קריגס-מיניסטעריום. איינ-מאַל האָט מען אַנטדעקט, אז פון דעם גענעראַל-שטאַב האָט עמיין איבערגעגעבן אַ דייטשן אַגענט געהיימע מיליטערישע פּלענער, וואָס קאָנען שאַדן פּראַנקרייך. באַלד האָט מען הוישד געווען אין דעם פאַרראַט דעם איינציקן אידן אין גענעראַל-שטאַב, דרייפּוס, וואָס איז געווען אינגאַנצן אויטשולדיק. מען האָט אים תּיכּף געקושפּט אין אַ קריגס-געריכט און פאַרשיקט אויף אַ ווילדן אינזל („טינזולס אינזל“) אין נרום-אַמעריקע (1894). עס זיינען אָבער געווען מענטשן, און צווישן זיי די בעסטע פון פּראַנקרייך, ווי דער באַרימטער שרייבער זאָלאַ, וואָס האָבן זיך דערוואוסט, אז די אַנטיסעמיטישע אָפיצערן פון גענעראַל-שטאַב האָבן געפּעלשט דאָקומענטן, פּדי צו מאַכן אַ בילבול אויף דעם אידישן קאַפיטאַן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אין דער פּרעסע און אין פאַרלאַמענט אַ קאַמף פאַר איבערקוקן דרייפּוסעס פּראָצעס אין אַ נייעם געריכט. עמלעכע יאָר האָט געדויערט דער קאַמף, מען האָט געמוזט דרייפּוסן פּרענגען קיין פאַריו צוריק פון דעם „טינזולס אינזל“, און ענדלעך האָט מען אויסגעפונען, אז ער איז געווען אינגאַנצן אויט-שולדיק, און שולדיק אין אַלץ זיינען די אַנטיסעמיטן פון גענעראַל-שטאַב

(1903). נאך דער מעשה האָט די אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי פּאַרלאָרן איר אײנפלוס אין פּראַנקרײך, און די אידישע באַפּעלקערונג האָט זיך געקענט באַרואַיקן.

די פּאַרשלאַעפּטע קרײַנק פון אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעמאַכט די גרעסטע צוֹרֹת אין דעם פיר-מיליאָניקן אידישן צענטער אין רוסיאַלאַנד. דאָ האָט זי געבראַכט, באַזונדערס אין דרום-טייל פון לאַנד, אין אוקראַינע, צו מאַסן-פּאַגראַמען, אַזוי ווי אין די אַלטע צײַטן פון כּמעלניצקי און גאַנטע. אין יאָר 1881 האָט זיך אין רוסיאַלאַנד אָנגעהויבן יענע פּאַליטישע רעאַקציע, וואָס האָט זיך געצויגן צענדליקער יאָרן ביז דער וועלט-מלחמה. דעם צאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן האָבן רעוואַלוציאָנערן געהרגעט, מיט דער האָפענונג, אַז דערמיט וועט רוסיאַלאַנד באַפרייט ווערן פון דער צאַרישער אַליינהערשאַפט, אָבער עס איז אויב-געקומען גאָר אַנדערש. דער זון פונם געטויטן, אַלעקסאַנדער דער דריטער, האָט אָפּגעשאַפט די קליינע פּאַליטישע רעפּאַרמעס פון זיין פּאַטער און האָט אײנגעפירט אַ דעספּאָטישן רעזשים, פון וועלכן עס האָבן באַזונדערס געליטן די אידישע מאַסן. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן עכט-רוסישן הערשער און האָט געמיינט, אַז דאָס גאַנצע רוסישע פּאָלק האָט פיינט אידן, ווייל אין די ערשטע יאָרן פון זיין הערשאַפט זיינען פּאַרגעקומען פּאַגראַמען אין דרום-רוסיאַלאַנד. פּאַלד גאַכן טױט פון אַלעקסאַנדער II האָט מען פּונדערערגעלאָזן קלאַנגען, אַז דעם גוטן צאַר האָבן געהרגעט אידן און זיין זון האָט ערלויבט זיי צו שלאָגן. אין אַפּריל און מאי 1881 האָבן גרויסע באַנדעס אוקראַינער אין „קאַצאַפּן“ (אָנגעפּאַרענע אַרבעטער פון גרויס-רוסיאַלאַנד) געמאַכט אַ רײע פּאַגראַמען אין די שטעט יעליסאַוועמגראַד, קיעוו, אָדעס און אין אַ סך קלענערע שטעט און דערפער: מען האָט הָרוב געמאַכט אידישע הייזער, צערױבט אידישן פּאַרמעגן און אין עטלעכע ערטער אויך געהרגעט מענטשן. די רוסישע אַרמיניסטראַציע האָט זעלמן אָנגענומען מיטלען קעגן די ווילדע פּאַגראַמישטיקעס: דער קיעווער גענעראַל-גופּערנאַטאַר, דער שוֹנאַ ישׁאַל דרענטעלן, האָט רואיק צוגעזעען, ווי צוויי טעג גאַכאַנאַנד האָבן די באַנדעס געווילדעוועט אין קיעוו. אין יאָר 1882 זיינען ווידער פּאַרגעקומען פּאַגראַמען אין באַלמע און נאָך עטלעכע שטעט. די אַלגעמיינע צאָל פּאַגראַמען אין יענע יאָרן איז דערגאַנגען

ביז 150. ערשט אין מאי 1882 האָט די פעטערבורגער רעגירונג באַשלאָסן, אז מען קען שוין ווייטער ניט דערלאָזן „אומאַרדענונגען“, און האָט אָנגעזאָגט, אז זי וועט שטרענג באַשטרעפן פאַר געוואָלד-מעשים, אָבער זי וועט אויפן געזעצלעכן וועג מאַכן אזוי, אז אידן זאָלן זיך ניט צו פיל פאַרשטאַרקן אין רוסלאַנד.

דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה שווערע גזירות. מען האָט פאַר-באַטן אידן באַזעצן זיך אין דערפער און בכלל אויף יעדן שטיקל ערד אויסער די שמעט (די „מאַי-געזעצן“ פון 1882). אין די שמעט אָבער האָט מען געלאָזט וואוינען נאָר אין די מערב-געגנטן, אין דער „משערטאַ“, און מען האָט געקוקט מיט זיבן אויגן, אז אַ איד זאָל זיך ניט אַריינכאַפן אין די „רוסישע גויבערניעס“. מען האָט געטריבן אידן פון פעטערבורג, מאַסקווע און נאָך שמעט, וואו עס האָבן געהאַט „וואוינרעכט“ נאָר פרויווילעגירטע גרויפּעס גרויסהענדלער, דיפלאָמירטע און האַנטווערק-מייסטערס. אין יאָר 1891 האָט אַלעקסאַנדער III גע-הייסן „אַפרייניקן“ מאַסקווע פון אידן: מען האָט פאַרטריבן טויזנטער מִשְׁפּוּחֹת און געלאָזן נאָר די מיינחסיים מיט גרויסהענדלער-פאַטענען און מיט אינווערזיטעט-דיפלאָמען. פדי עס זאָל זיך ניט פאַרגרעסערן די צאָל דיפלאָמירטע, האָט מען געשאַפן אַ „פּראָצענט-נאָרמע“ פאַר אידישע קינדער אין מיטל- און הויכשולן: אין גימנאַזיעס און אינווער-זיטעטן פלעגט מען צילאָזן ניט מער ווי צען פּראָצענט אידישע תלמידים. די, וואָס האָבן שוין מיט צרות געענדיקט אַ הויכשול, פלעגט מען ניט צילאָזן צו אַרוואַקאָטור און צו קיין מלוכה-דינסט.

אזוי האָט זיך אויך געפירט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם צווייטן (1894 און ווייטער). מען האָט אָפּגענומען ביי אידן אַלמע פּרנסות (דורך מאַנאַפּאָל פון וויין-האַנדל און שוונקעריי) און ניט צו-געלאָזט צו נייע, אַפילו צו ערדאַרבעט, ווייל זיי האָבן ניט געטאַרט וואוינען אין די דערפער. וואו עס איז נאָר געווען מעגלעך האָט מען דעם אידן געדריקט, פאַרפּאָלגט, דערנידעריקט. רוסישע אידן האָבן אין די טויזנטער פאַרלאָזט דאָס לאַנד און זיך געלאָזט לויפן אין אַלע עקן פון דער וועלט. שוין באַלד נאָך די ערשטע פּאַנאַרמען אין יאָר 1881—1882 האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע און פאַלעסטינע.

46. די גרויסע עמיגראציע: אמעריקע און פאלעסטינע

צוויי וועגן האָבן זיך געעפנט פאר די עמיגראנטן פון רוסלאַנד:
א ברייטער וועג קיין אמעריקע און א שמאָלער — קיין ארץ-ישראל.

אין אמעריקע האָבן אידן געלעבט פמעט זינט מען האָט די דאָזיקע
נייע וועלט אנטדעקט. מען זאָגט, אז עמלעכע שפאנישע מאראנען האָבן
פאגלייט קאלומבוסן אויף זיין וועג קיין אמעריקע אין דעם יאָר פון
גירוש ספרד (1492). פריער פלעגן זיך ספרדישע אידן אָדער מאראנען
פאזעצן אין מיטל- און דרום-אמעריקע: אין מעקסיקע, פּערו, בראזיליע.
נאָך די מאראנען האָט זיך געיאָגט די שפאנישע און פאראנגעזישע
אינקוויזיציע און האָט זיי דאָ געברענט; זיינען זיי זיך צעלאָפן אין די
האַלענדישע און ענגלישע לענדער פון צפון-אמעריקע, וואו זיי האָבן
זיך געקאָנט פריי אומקערן צום אידנטום. אין 17-טן יאָרהונדערט איז
שוין געווען א אידישע קאָלאָניע אין דער שטאָט ניי-אמסטערדאם, וואָס
האָט שפעטער באקומען דעם נאָמען ניו-יאָרק; שפעטער האָבן
ספרדים זיך באזעצט אויך אין אנדערע שטעט פון צפון-אמעריקע, און
ווען עס האָט זיך אין 18-טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן דער קריג פאר
אימאָפּהענגיקייט קעגן ענגלאַנד (1775), איז שוין דאָרטן געווען אויך
א גרופע אַשכּנזים פון דייטשלאַנד און פּוילן. אידישע באַנקירן האָבן
געהאַלפן דעם באַפרייער פון אמעריקע וואַשינגטאָן מיט גרויסע קרע-
דימן. ווען די ערשטע דרייצען שטאַטן פון צפון-אמעריקע האָבן זיך
פאראייניקט אינטער וואַשינגטאָנס פירונג און האָבן אַרױסגעלאָזט זייער
באַרימטע „דעקלאַראַציע“ (1776), איז דאָרטן געשטאַנען אַ פּונקט, וואָס
האָט געזיכערט גלייכע רעכט אַלע פירגער אָן אינטערשייד פון גלױבן
און פּאָלק: „ביי קיין מענטשן, וואָס גלױבט, אז ס'איז דאָ אַ גאָט אויף
דער וועלט, טאָר מען נישט אָפּנעמען זיינע פירנערלעכע רעכט“. אזוי
האָט די נייע אמעריקאַנער מלוכה, די רעפּובליק פון די פאראייניקטע
שטאַטן, פּראָקלאַמירט אויך די אידישע עמאַנסאַפּאַציע נאָך מיט 15
יאָר פריער איידער די פּראַנצויזישע רעוואָלוציע.

אין משך פון 19-טן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרשטאַרקט די איינ-
וואַנדערונג פון אַשכּנזים אין די פאראייניקטע שטאַטן. אידישע סוחרים
פון דייטשלאַנד און עסטרייך האָבן אין אמעריקע געמאַכט גוטע גע-

שעפטן און זיינען רייך געוואָרן. נאָך זיי זיינען געקומען פֿילישע און רוסישע אידן, אָבער ניט אין אַ גרויסער צאָל. אינגאַנצן איז געווען אין אַמעריקע אין יאָר 1880 ניט מער ווי אַ פערטל מיליאָן אידן. אַ גרויסע מאַסן-איינוואַנדערונג האָט זיך אָנגעהויבן ערשט אין די יאָרן 1881 און 1882, נאָך די ערשטע פּאָגראַמען אין רוסלאַנד. מוזיזנטער אידישע משפּחות פון מזרח-איייראָפּע — פון רוסלאַנד, פּוילן, גאַליציע, רומעניע — האָבן זיך אַוועקגעלאָזט קיין אַמעריקע, און פון יאָר צו יאָר איז דער שטראָם פון עמיגראַציע געוואָרן אַלץ שטאַרקער. פריער פלעגן עמיגרירן פון אַלע יענע לענדער ביז דרייסיק מוזיזנט אידן אַ יאָר, שפעטער איז אָפט דערנאָנגען ביז הונדערט מוזיזנט יערלעך. אזוי איז אין קאָשך פון 35 יאָר, ביז דער וועלט-מלחמה, אויסגעוואַקסן אין צפֿון-אַמעריקע איינער פון די גרעסטע אידישע צענטערן — העכער דריי מיליאָן מענטשן. הויך די פאַראייניקטע שטאַטן האָבן זיך אין אַמעריקע געבילדעט קלענערע ישיבּים: אין קאַנאַדע און אין דער דרום-אַמעריקאנישער אַרגענטינע; אין אַרגענטינע האָט דער אידישער פּילאַנטראָפּ פון פאַריז, באַראָן מאַריץ הירש, געקויפט אַ סך פרייע ערד (1892), און עס האָבן זיך דאָרט געגרינדעט גרויסע ערדאַרבעטער-קאָלאָניעס. אַ טייל עמיגראַנטן פון רוסלאַנד האָבן זיך באַזעצט גאָר ווייט: אין דרום-אַפריקע (יאָהאַנעסבורג, קאַפּשטאַט).

אין פיין און שמערץ איז געבאָרן געוואָרן דעז אידישער צענטער אין דער „נייער וועלט“. צענדליקער יאָרן נאָכאַנאַנד פלעגן זיך איבער דעם אַטלאַנטישן אָקעאַן טראָגן גרויסע שיפּן מיט אידישע עמיגראַנטן פון אייראָפּע קיין אַמעריקע. אומגליקלעכע מענטשן פלעגן לויפן זוכן גליק אין דער פרייער רעפּובליק — און פיל האָבן געפונען. עס איז אָנגעקומען זייער שווער. דער אַרימער עמיגראַנט, וואָס איז אַראָפּ פון שיף אין ניו-יאָרק, האָט געמוזט אָנהויבן פון די שווערסטע אַרבעטן אין אַ פאַבריק אָדער אין אַ „שוויץ-שאַפּ“ (אַ וואַרשטאַט פאַר פאַרטיקע קליידער, וואו מען פלעגט אַרבעטן טאָג און נאַכט), פון גאַסן-האַנדל (פעדלעריי) און נאָך אַזעלכע גראַשן-פאַרדינסטן, ביז וואַנען ער האָט זיך אַרױפגעשלאָגן אויף עפעס אַ רעכטן געשעפט. מיט דער צייט אָבער איז אַלץ לייכטער געוואָרן פאַר דעם אידישן עמיגראַנט איינצו-אַרדענען זיך אין אַמעריקע, ווייל פיל האָבן שוין דאָ געהאַט קרויבן און

פריינד צווישן די פריער אָנגעקומענע, וואָס פלעגן העלפן די נייע, די
 "גרינע". אין ניו-יאָרק און אנדערע גרויסע שמעט (פילאדעלפיע,
 באָסטאָן, שיקאַגאָ) האָבן זיי געוואוינט צוזאמען אין באַזונדערע
 קוואַרטאַלן. דאָ פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען אין זייערע קלויבן פֿון

68. אידישע וואנדערער

„לאַנדסלייט“, עמיגראַנטן פון איין געגנט (פּוילישע, ליטוואַקעס, אוק-
 ראַינער), דאָ זיינען געווען זייערע „בנינים“ און שולן, זייערע צבֿקה-
 חֵברוֹת און אָרגאַניזאַציעס. די אידישע אַרבעטער-מאַסן האָבן זיך פאַר-
 אייניקט אין פּראָפעסיאָנעלע פאַרבאַנדן (יוניאָנס). עס האָט זיך געפילדעט

א פאראייניקונג פאר קעגנזייטיקער הילף פון אידישע ארבעטער מיט דעם נאָמען „ארבעטער-רינג“. אין די עמיגראַנטן-קרייזן האָט מען גע- רעדט צווישן זיך אידיש, אזוי ווי אין דער אַלטער היים, געלייענט צייטונגען אויף אידיש. אין ניו-יאָרק האָבן די גרויסע טעגלעכע ציי- טונגען „אידישע גאָזעטן“, „אידישעס טאָגעבלאַט“ און דער סאָציאַל- ליסטישער „פאָרווערטס“ געהאַט פיל לייענער. אין דער ליטעראַטור האָבן זיך געמאַכט אַ נאָמען די פּובליציסטן און דיכטער אַב. קאַהאַן, א. ליעסיק, מאָריס ראָזענפעלד, דער דראַמאַטורג יעקוב גאַרדין און פיל אַנדערע. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט אַ אידישע וויסנשאַפֿטלעכע ליטעראַטור אין דער ענגלישער שפּראַך; די ערשטע גרויסע „אידישע ענציקלאָפּעדיע“ („דזשואיש ענציקלאָפּעדיאַ“) איז דערשינען אין צוועלף בענד אין ניו-יאָרק (1901—1905).

אין דיזעלפיקע יאָרן 1881—1882, ווען אין רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע, האָט מען זיך דאַרטן געגרייט צו אַן אַנדער איבערוואַנדערונג, וואָס מען האָט זיך פאַר- געשמעלט ווי אַ מין אויסלייזונג פון גלות. יונגעלייט און עלטערע מענטשן פון דער אינטעליגענץ האָבן זיך נאָך די ערשטע פּאָנאַפּמען אַנטשווישט אין זייער האָפענונג אויף אַ פריינדלעכן צוזאַמענלעבן צווישן אידן און קריסטן אין האָבן פאַשלאָסן, אַז די איינציקע לייזונג פון דער אידן-פּראָגע איז פּטור ווערן פון גלות, אַזמקערן זיך „אַהנים“, קיין ארץ-ישראל, און בויען דאָס קרוכע לאַנד דורך מאָדערנער קאָ- לאָניאַציע. דעם אַלטן משיחישן געדאַנק אין אַ נייער פּאַרס האָבן אַרויסגעזאָגט דער אַמאָליקער רעפּאָרמיסט מ. ל. ליליענבלום און דאָקטאָר לעאָן פּינסקער פון אָדעס („אויטאַעמאַנסיפּאַציאָן“, דייטש, בערלין 1882). עס האָט זיך געבילדעט אַ קרייז אידישע סטודענטן און מַשפּילים, מיטן נאָמען „בילוי“ (ראַשי-תיבות פון די ווערטער „בית יעקוב לבו ונלכה“ — אידישע קינדער, לאַמיר אוועקגיין), וואָס האָבן זיך אַנטשלאָסן איבערוואַנדערן קיין פּאַלעסטינע, באַאַרבעטן דאָרטן די ערד און ווייזן אַ ביישפּיל ווי צו גרינדן נייע קאָלאָניעס פון אידישע פּויערים. די באַגייסטערונג ביי די ערשטע קאָלאָניסטן איז געווען גרויס, אָבער דער רעזולטאַט איז געווען זייער קליין אין פּאַרגלייך מיט זייער פרייער נאַציאָנאַלער פּראָגראַם. מיט גרויסע שוועריקייטן זיינען

פאר צוואנציק יאָר באשאפן געוואָרן ביז דרייסיק קאָלאָניעס (ראשון לציון, גדרה, ראש פינה, זיכרון יעקב, רחובות א. א.) מיט עטלעכע טויזנט איינוואוינער. מען האָט זיי אויפגעבויט מיט דער הילף פון די „חובבי-ציון“ (פריינד פון ציון) אין רוסלאַנד און פון דעם פאָריזער באַראָן עדמאָנד ראָטשילד. די טערקישע רעגירונג האָט זייער גע-שמערט די איינוואַנדערונג קיין פּאַלעסטינע, אָבער דאָס האָט ניט אָפּגעשמעלט די הייסע „חובבי-ציון“, וואָס זיי איז טייער געווען די אידייע פון אויפלעבן דאָס היסטאָרישע אידישע לאַנד. עס האָט זיך פאַר-גרעסערט די צאָל אידישע איינוואוינער אויך אין די שטעט: ירושלים, נפו, חיפה, טבריה, צפת. צו די אַלטע פרומע לייט, וואָס פלעגן קומען פּדי צו פאַרברענגען זייערע לעצטע יאָרן אין הייליקן לאַנד און דאוונען און קלאַנגן אויפן תּורבן בּית-המקדש, זיינען צוגעקומען מענטשן, וואָס זייער ציל איז געווען אויפבויען די תּורבות, אויפלעבן דאָס טויטע לאַנד. אָבער אויך פיל פון די „חובבי-ציון“ האָבן פאַרשטאַנען, אז דורך דער קליינער אידישער קאָלאָניזאַציע אין ארץ-ישראל וועט דאָס גאַנצע פּאָלק ניט אויסגעלייזט ווערן. דער גייסטרייכער פּובליציסט אַהרן-העם (אַשר גינצבערג) האָט באוויזן, אז אין פּאַלעסטינע קאָן זיך שאַפן נאָר אַ „גייסטיקער צענטער“ פאַר נאַציאָנאַלער קולטור מיט דער אויפ-לעבונג פון דער העברעאישער שפּראַך, אַ צענטער פאַר אידישקייט (יהדות), וואָס קאָן האָבן אַ גרויסע ווירקונג אויפן אידישן פּאָלק אין דער גאַנצער וועלט (אַהרן-העםס אַרטיקלען געזאַמלט אין זיין הויפּט-ווערק „על פְּרִשְׁת דְּרָכֵיכֶם“).

47. די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַוועגונג

דער אַנטיסעמיטיזם אין מערב-אײראָפּע און די פּאַגראַמען אין רוסלאַנד האָבן ניט אָפּגעשוואַכט דאָס אידישע פּאָלק. נאָר נאָך מער פאַרשטאַרקט זיין ווילן צום קאַמף פאַר אַ בעסערער צוקונפּט. אין צוויי ריכטונגען האָט זיך אַנטוויקלט די אויפגעוועקטע ענערגיע פון פּאָלק: אין דער נאַציאָנאַלער און אין דער סאָציאַל-רעוואָ-לוציאָנערער. אָפּטמאָל האָבן זיך ביידע ריכטונגען צוגעפּגעגאַסן אין איינער: נאַציאָנאַל-סאָציאַלער.

די נאציאנאלע ריכטונג האָט זיך ציערשט באַוווּן אין דער פּאַרם פון ציוניזם. שוין די ערשטע פירער פון די „חובבי-ציון“, ליליענ-בלום און פינסקער, האָבן אָנגעזאָגט, אַז אירישע צרות וועלן זיך ניט ענדיקן פל זמן אידן וועלן לעבן צווישן פרעמדע פעלקער, אָבער דער פראַקטישער אויספיר פון דעם דאָזיקן געדאַנק איז געווען אַ קליינע קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע, וואָס האָט ניט געקענט אַרויספירן פון „גלות“ אפילו אַ הונדערט-חלק פון אירישן פּאָלק. שפעטער איז געקומען

טעאָדאָר הערצל, אַ ווינער זשורנאליסט, וואָס האָט זיך פאַר-טראַכט וועגן דעם גורל פון זיין פּאָלק נאָכדעם, ווי ער האָט זיך צוגעקיקט צו דער אַנטיסעמיטי-שער באַוועגונג אין עסטרייך און אין פראַנקרייך אין דרייפוסעס צייט. ער האָט אויפגענומען דעם געדאַנק פון ציוניזם אין זיין עקס-טרעבער פּאַרם: אָדער וועט דאָס פּאָלק פאַרפאלן ווערן אין גלות, אָדער אויפלעבן אין פּאַלעסטינע, ווי אַ פרייע נאַציע אין אַן אייגענעם לאַנד און אַן אייגענער מלוכה. אין יאָר 1896 האָט הערצל

64. טעאָדאָר הערצל

אַרויסגעגעבן אַ בוך אין דייטש מיט נאָמען „יודענשאַפּט“ (אירישע מלוכה), וואו ער האָט אַנטוויקלט דעם דאָזיקן געדאַנק און פאַרגעלייגט אַ פלאַן פון אַן אַלוועלטלעכער אירישער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל שאַפן די פּאָליטישע און פינאַנציעלע מעגלעכקייטן פאַר אַ גרויסער מאַסן-קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע. צו דעם באַגרייטערטן ווינער פּובליציסט איז צוגעשטאַנען דער פאַרימטער שרייבער מאַקס נאָרדוי אין פאַרין, ביי וועמען דער אַנטיסעמיטיזם האָט אויך אויפגעוועקט דעם אי-דישן נאציאנאלן געפיל. ביידע האָבן צוגופּגערופן אין דער שווייצערי-שער שטאָט באַזעל דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס (1897). אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט פיל פון די חובבי-ציון. דער קאָנגרעס האָט

אָנגענומען אַ באַשלוס: „דער ציוניזם וויל שאַפן אַ פּאָליטיש געזיכערטע היים פאַר דעם אידישן פּאָלק אין פּאַלעסטינע; צו דעם צוועק איז נויטיק צו באַזעצן דאָס לאַנד מיט אידישע ערדאַרבעטער, האַנטווערקער און אינדוסטריע-טוער, שאַפן אומעטום אידישע אָרגאַניזאַציעס, צו שטאַרקן דעם פּאָלקס-באַוואַוסטזיין און באַקומען די צושטימונג פון די רעגירונגען צו די צילן פון ציוניזם“.

דער „פּאָליטישער ציוניזם“ האָט אין אַ קורצער צייט אָנגעצונדן טויזנטער אידישע הערצער אין דער גאַנצער וועלט, באַזונדערס אין מזרח-איראָפּע. הערצל האָט געפירט דיפּלאָמאַטישע אונטערהאַנדלונגען מיטן טערקישן סולטאַן און מיט פאַרשידענע מאַכטהאַבער אין אַנדערע לענדער וועגן אָפּגעבן פּאַלעסטינע פאַר אידישע מאַסן-קאַלאָניאַציע, אָבער ער האָט גאָרנישט דערגרייכט. אויף די ציוניסטישע קאָנגרעסן, וואָס מען פּלעגט צונויפּרופּן אַלע יאָר, פּלעגט ער דערציילן וועגען זיינע האָפּענינגען און אַנטטוישינגען און פּלעגט רופּן דאָס פּאָלק אין פייערדיקע רעדעס ווייטער צו אַרבעטן, זאַמלען געלט און אָרגאַניזירן זיך פאַר דער גרויסער נאַציאָנאַלער אַקציע. זיבן יאָר האָט זיך הערצל געראַנגלט פאַר זיין הייליקן אידעאַל מיט אויסערלעכע אַינעווייניקסטע שמערינגען, ביז וואַנען עס זיינען אים אויסגעגאַנגען די פּוּחֹת: ער איז געשטאַרבן נאָך יונג, אויפן 44-טן יאָר פון זיין לעבן (1904). די אויפגאַבע, וואָס דער פּאָליטישער ציוניזם האָט זיך גע-שמעלט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פּאַנטאַסטישער: קריגן אַ קספּם פון סולטאַן און פון די גרויסע מלוכּוֹת אויף צו שאַפן אַ אידישע מלוכּה אין אַ לאַנד, וואָס געהערט פרעמדע הערשער און פרעמדע פעלקער, איז געווען אוממעגלעך.

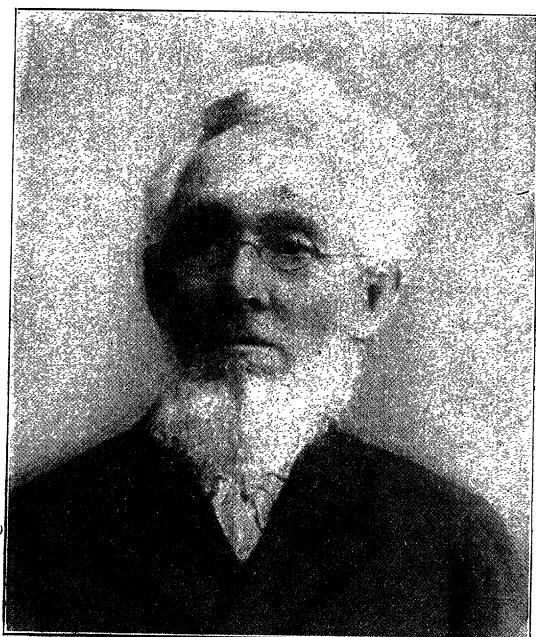
די פּאָליטישע ציוניסטן האָבן נאָך ווייטער אויפּגעהאַלטן זייער אָרגאַניזאַציע אונטער דער פירונג פון נאָרדוי און אַנדערע פריינד פון הערצלען. עס האָט זיך אויסגעטיילט פון דער אָרגאַניזאַציע אַ גרופּע „טעריטאָריאַליסטן“ מיטן ענגליש-אידישן שרייבער זאַנגווייל אַלס פירער, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז אויב פּאַלעסטינע קאָן ניט ווערן אַ אידיש לאַנד, מוז מען שאַפן אַזאַ לאַנד ערגעץ וואו אויף אַן אַנדער ניט באַזעצטער אָדער ווייניק באַזעצטער טעריטאָריע. אָבער אויך דער פּלאַן האָט זיך ניט איינגעגעבן. אַזוי איז ווייטער געבליבן ביי דער

קליינער קאלאניזאציע אין פאלעסטינע, וואָס האָט זיך געצויגן פאַראַלעל מיט דער גרויסער עמיגראַציע קיין אַמעריקע, ווי אַ קליין טייכל ביים גרויסן ים. אין אַרץ-ישׂראַל זיינען צוגעקומען נייע קאלאָניעס און עס האָט זיך פאַררעסערט די צאָל איינוואוינער אין די שטעט. עס האָט אָנגעהויבן וואַקסן אַ נייע אידישע שטאָט תּל-אַבֿיבּ ביי יפוֹ, אויפן פּרעג ים. די העברעאישע שולן פאַר קינדער האָבן אויפגעבליט, און עס איז געוואַקסן אַ דור, פאַר וועמען די העברעאישע שפּראַך איז שוין געוואָרן אַן אייגענע לעבעדיקע שפּראַך אין הויז און גאַס.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט געשאפן נאָך אַ צווייטע ריכטונג, הויז דעם ציוניזם, דעם אַוואַנסירטן ציוניזם אָדער פּאַלקיזם. די פּאַליטישע ציוניסטן האָבן „מבטל געמאַכט דעם גלות“, האָבן פאַרנעסן, אַז אפילו נאָך דעם גרעסטן ערפּאָלג פון דער פּאַלעסטינע-קאלאָניזאציע וועלן מיליאָנען אידן בלייבן אין גלות און וועלן כּוונן קעמפן פאַר זייער נאַציאָנאַלן קניס. אַזאַ קאַמף האָט דאָס פּאַלק געפירט צוויי טויזנט יאָר און איצט דאַרף מען אים נאָר צופאַסן צו די נייע לעבנספּאַרמען. אויב אַמאָל האָט זיך דאָס פּאַלק געהאַלטן דערמיט, וואָס עס האָט זיך אָפּגעצוימט פון דער גאַנצער וועלט מיט אַ צוים פון רעליגיעזע מנהגים, דאַרף מען איצטער, ווען די גאַנצע וועלט איז געוואָרן ניט אַזוי פרום, אויסנוצן אַלע אַנדערע נאַציאָנאַלע קרעפטן, וואָס זיינען פריער געלעגן פאַרבאָרגן אונטער דעם מאַנטל פון רעליגיע: אָפּהיטן די אַוואַנטאַמיע (זעלבסטפאַרוואַלטונג) פון אידישע קהילות, די אידישע פּאַלק-שפּראַך, אויף וועלכער עס ריידן מער ווי אַ העלפט פון אידישן פּאַלק, שאפן שולן און ליטעראַטור אין דער שפּראַך, — קורץ: אַרויס-טרעטן ווי טיילן פון אַ אידישער נאַציע, וואָס פּאָדערן פאַר זיך אין יעדן לאַנד ניט נאָר פירגער-רעכט, נאָר אויך נאַציאָנאַל-קולטורעלע פרייהייט, אַוואַנטאַמיע. די דאָזיקע אידעאָלאָגיע איז אָנגענומען גע-וואָרן פון דער אידישער „פּאַלקספּאַרטיי“ אין אַנדערע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט שטאַרק געווירקט אויף דער קולטור פון די „גלות-לענדער“. דאָ האָט זיך געשאפן אַן אַמתער קולטור-רענעסאַנס, אַן אויפפלי אין דיכטונג און אַנדערע צווייגן פון דער ליטעראַטור. אין דער העברעאישער ליטעראַטור האָבן פאַרנומען

65. מענדעלע מוכר ספרים

67. יצחק-לייבוש פרץ

66. אַחַד-הָעָם

דעם אויפנאָן דער דענקער אַתד-הַעם אין דער דיכטער סײַם
 נחמן ביאליק. ביי ביידן זיינען דער אַמאָל און הײַנט פון אידישן
 פּאָלק צוגעפֿונגענאָסן אין אַ האַרמאָנישער איינהייט; דאָס איז דורך
 און דורך אַ נאַציאָנאַלער וועלט-באַנעם אין דענקען און פֿילן. ביידע
 האָבן אויפֿגעהויבן דעם מאָדערנעם העברעאישן סטיל צו דער העכסטער
 מדרגה סיי אין פּראָזע סיי אין פּאָעזיע. אין דערזעלביקער צייט האָט
 אויפֿגעלעבט די ליטעראַטור אין דער פּאָלק-שפּראַך: אידיש. מענ-
 דלע מוזר-ספּרים האָט באַרייכערט ביידע שפּראַכן, אויף וועלכע ער
 האָט געשריבן. זיין גרויסע דערציילונג „דער ווינשפּינגערל“ (העב-
 רעאיש „בַּעֲמֻק הַבְּקָה“) גיט אַ פּלאַסטיש בילד פון אידישן פּאָלקס-
 לעבן אין 19-טן יאָרהונדערט. מענדעלע, „דער זידע פון דער אי-
 דישער ליטעראַטור“, האָט געהאַט זייער באַנאַבטע אייניקלעך. דער
 הומאַריסט שְׁלוֹם-עֲלִיָּהוּ (שְׁלוֹם ראַבינאָוויטש) האָט געמאַלן די

68. שְׁלוֹם עֲלִיָּהוּ

קאָמישע זייט פון אידישן לעבן אזוי, אז
 מען האָט געמוזט לאַכן דורך טרערן, ווייל
 אין תּוֹךְ איז דאָס בילד געווען טיף טרוי-
 עריק. יצחק-לייבוש פּרין האָט אָנ-
 געהויבן מיט רעאליסטישע דערציילונגען
 פון אידישן לעבן אין פּוילן און געענ-
 דיקט מיט שיינע „פּאָלקסטימלעכע גע-
 שיכטן“, וואו ער האָט אַריינגעבראַכט
 חסידישע שטימונגען. אין דער אידישער
 ליטעראַטור אויף רוסיש האָבן באַצוי-
 בערט דעם יוגנט דור די לידער פון
 שמעון פּרוג, וואָס האָט נאָך אין די

ערשטע פּאָגראַם-יאָרן באַזונגען דעם „אידישן שמערץ“. פּרוג האָט אויך
 געשריבן שיינע לידער אין אידיש. עס זיינען אויסגעוואַקסן נאָך שרייבער
 אויף אַנדערע געביטן. ס'איז אויסגעוואַקסן די צייטונגס-ליטעראַטור:
 די העברעאישע טאָג-בלעטער „הַמֵּלִיץ“ און „הַצפּירָה“, די אידישע
 „פּריינד“ און „היינט“, די רוסישע וואָכנבלעטער „וואַסכאַד“,
 „ראַסוועט“ און אַנדערע.

גלייכצייטיק מיט דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג איז געוואַקסן די

סאָציאליסטישע און רעוואָלוציאָנערע. אין דעמועלפיקן יאָר, ווען אין באַזעל איז באַשאַפן געוואָרן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, האָט זיך אין ווילנע געגרינדעט אַ געהיימע סאָציאליסטישע אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „אַלגעמיינער אידישער אַרבעטער-בונד אין רוסלאַנד און פּוילן“, קורץ — „בונד“ (1897). דער „בונד“ האָט געפירט אַ רעוואָלוציאָנערע פּראָפּאַגאַנדע אין דער אידישער מאַסע אין איר שפּראַך, אידיש, און צוערשט איז דאָס געווען דער איינציקער נאַציאָנאַלער סימן פון דער נייער פּאַרטיי; אָבער שפּעטער האָט דער „בונד“ אָנערקענט, אַז אידן זיינען אַ נאַציע, וואָס מוז קעמפן נים אַליין פאַר בירגערלעכע און פּאָליטישע, נאָר אויך פאַר אירע נאַציאָנאַלע רעכט. חוץ דעם „בונד“ האָבן זיך געשאַפן געמישטע ציוניסטיש-סאָציאליסטישע פּאַרטייען, די „פּועלי-ציון“ און „ציוניסטן-סאָציאליסטן“. אַן אָפּטענס קאַמף קעגן דער רוסישער רעגירונג האָבן די דאָזיקע פּאַרטייען געפירט באַזונדערס אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אידישע רעוואָלוציאָנערן האָבן אָנטייל גענומען אויך אין דער רוסישער „סאָציאַל-דעמאָקראַטישער פּאַרטיי“ און „סאָציאַל-רעוואָלוציאָנערער פּאַרטיי“, אין סטודענטישע דעמאָנסטראַציעס, אַרבעטער-שטריקן און טעראָריסטישע אַקטן קעגן די הערשער פון צאַרישן רוסלאַנד.

די רוסישע רעגירונג, וואָס האָט געקעמפט מיט פייער און שווערד קעגן די „בונטאַרעס“, איז געווען באַזונדערס בנוי אויף אידישע רעוואָלוציאָנערן און האָט זיך דערפאַר נאָם געווען אַן דער גאַנצער אידישער מאַסע. אין יאָר 1903 האָט זי דערלאָזט צו צוויי בלוטיקע פּאַגראַמען אויף אידן אין קישינעוו און האָמעל. די אידישע מאַסע און די אינטעליגענץ האָבן דערואַף געענטפערט מיט אַ פּאַר-שטאַרקטער מעטיקייט אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אויך די מעסיקע רוסישע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער רעגירונג, זיינען געווען פול מיט אידן (ווינאווער איז געווען איינער פון די בעסטע פירער פון דער ליבעראַלער „קאָדעטישער“ פּאַרטיי). עס האָט זיך געבילדעט אַ „פּאַרבאַנד צו דערגרייכן פּולבאַרעכטיקונג פאַרן אידישן פּאָלק אין רוסלאַנד“, וואָס האָט זיך געשטעלט אזא ציל: „פאַר-ווירקלעכן אין פּולער מאַס בירגערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט פון אידישן פּאָלק“. די צערייצטע רעגירונג האָט ווידער גע-

ענטפערט אויף אלע אידישע פאָדערונגען מיט פאָגראַמען, וואָס עס האָבן געמאַכט אירע אָנהענגער, די אַנטיסעמיטישע „שוואַרצע מאַות“ („פאַרבאַנד פון רוסישן פּאָלק“). באַלד נאָכדעם ווי די רעוואָלוציע האָט גענויט ניקאָלאַיען אַרויסצוגעבן דעם פּרייהייט-מאַניפעסט פון אַקטאָבער 1905, האָבן די רוסישע „שוואַרצע מאַות“ געמאַכט אין איין וואָך זעקס הונדערט פּאָגראַמען אויף אידן אין אוקראַינע און אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד. אין דער צייט פון דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט, דער „דומע“, וואו עס זיינען געזעסן צוועלף אידישע דעפּוטאַטן, האָט די רעגירונג דערלאָזט צו אַ בלוטיקן פּאָגראַם אין ביאַליסטאָק (1906). די דומע האָט דער צאַר צעטריבן און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווערע רעאַקציע, וואָס האָט געדויערט צען יאָר ביזן סוף פון דער וועלט-מלחמה. נאָך קורץ פאַר דער מלחמה האָט די רעגירונג צוגעלאָזט אין קיעוו אַ בלוט-בילבול אויף אידן: די „שוואַרצע מאַות“ האָבן באַ-שולדיקט איינעם אַ אידן מענדל בייליס, אַז ער האָט געהרגעט אַ רוסישן אינגל פּדי צו באַנוצן זיין בלוט צו פּסח, אַזוי ווי אין פינסטערן מיטלאַלטער. דער פּראָצעס האָט זיך געפירט מער ווי צוויי יאָר אין האָט אָנגעמאַכט אַ רעש אין דער וועלט, ביז מען האָט דעם אויבשוילדיקן בייליסן באַפרייט (1913).

48. דער וועלט-קריג, די רוסישע רעוואָלוציע און דער

בירגער-קריג

פון דעם אומגליקלעכן יאָר 1914, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער שרעקלעכער וועלט-קריג, ציט זיך אין לעבן פון די מזרח-אייראָפּע-אישע אידן אַ קריז פון קאָמאַסטראַפּעס, וואָס דערמאָנען אָן די ערגסטע צייטן פון דער אידישער געשיכטע. גרויס איז געווען די טראַגעדיע, ווען די פאַרפּאָלנטע רוסישע אידן האָבן געמוזט שיקן הונדערטער טויזנטער זייערע קינדער אויפן פּראַנט, פּדי זיי זאָלן אַוועקגעבן דאָס לעבן פאַר דעם „פּאַטערלאַנד“, וואו מען האָט זיי שמענדיק געפייניקט מיט גזירות און פּאָגראַמען. נאָך טראַגישער איז געוואָרן די לאַגע אין ערשטן יאָר פון דער מלחמה, ווען דעם צאַרס קאָמאַנדירן האָבן מיט שרעקלעכער אַכזריות געטריבן אלע אידישע איינוואוינער מיט ווייב

און קינד פון די שמעם, וואָס זיינען געווען נאָענט צום דייטשן פּראָנט, ווייל מען האָט אידן הוּשד געווען, אז זיי ווילן העלפן דעם פיינד. גאַנצע אידישע קהילות האָט מען פּאַרטריבן פון פּוילישע שמעט אין וואַר-שעווער גובערניע, דערנאָך פון קאָוונע און אַ גרויסן טייל ליטע. די

69. אידישע היימלאָזע, ארויסגעטריבענע פונם פּראָנט-געביט

פּאַרטריבענע האָט מען געשליידערט פון שמאָט צו שמאָט און דערנאָך פּאַרשיקט אין טיה-רוסלאַנד (1915). ביי פיל קהילות האָט מען גענומען ערבות-לייט, „זאלאָזשיקעס“, בָּננים און קְשובע מענטשן, מיט דער וואַרנינג, אז מען וועט זיי דערשיסן, אויב עס וועט זיך טרעפן אַן אומגליק מיט דער רוסישער אַרמיי אין יענער געגנט.

פאַרשטייט זיך, אז אין די הערצער פון די פאַרפייניקטע מאַסן האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ ברענענדיקע שינאָה צום צאַרישן רעזשים, און ווען אין פעברואַר-מערץ פון יאָר 1917 האָט אויסגעבראַכן די צווייטע רוסישע רעוואָלוציע, האָבן זיך אידן מיט פּאַגייסטערונג אַריינגעוואָרפן אין דער באַוועגונג. פון אָנהויב איז אַלץ גענאַנגען גוט: דער דער-

שראָקענער ניקאָלאַי האָט זיך אָפּגעזאָגט פון טראָן, די צייטווייליקע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צוגרייטן אַ גרינדונג-פאַרזאַמלונג צו פּראָ-קלאַמירן אַ רעפּובליק אין רוסלאַנד, אָבער נאָך פּריער האָט זי אַרויס-געגעבן אַ דעקרעט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג פאַר אַלע פּירנער: אידן האָבן באַקומען אַלע פּירנערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט (22 מערץ — 4 אַפּריל 1917). דאָס איז געווען די „דריטע עמאַנ-סיפּאַציע“ אין דער נייסטער געשיכטע, וואָס האָט אָנערקענט די פּרייהייט ניט נאָר פון דעם איינצלנעם אידן, נאָר אויך פון דעם אידישן פּאָלק (נאַציאָנאַלע רעכט).

עס איז אָבער ניט באַשערט געווען דעם גרעסטן אידישן צענטר אין דער וועלט קומען צו רוב און צו אַ נייעם פּרייען לעבן. די וועלט-מלחמה האָט זיך נאָך געצויגן, און אין לאַנד האָט זיך צעפּלאַקערט די מלחמה צווישן די פּאַרטייען. די באַלשעוויקעס אינטער דער פּירונג פון לענין און טראַצקי (לעוו טראַצקי איז געווען אַן אַסימילירטער איד) האָבן נאָך אַ לאַנגן קאַמף פאַרכאַפט די מאַכט (די אָקטאָבער-איבער-קערעניש 1917) און האָבן פּראַקלאַמירט אַ סאָציאַליסטישע רעפּובליק. זיי האָבן אַרויסגעצויגן רוסלאַנד פון דער וועלט-מלחמה און אָנשטאַט דעם אויפּגעהויבן אַן אינווייניקסטן קלאַסן-קאַמף, וואָס האָט געבראַכט צו אַ פּירנער-קריג. די גרינדונג-פאַרזאַמלונג, וואָס האָט געזאָלט אויסדריקן דעם ווילן פון גאַנצן פּאָלק, האָבן די באַלשעוויקעס צעטרובן און געשאַפּן אַ פאַרלאַמענט פון סאָוועטן, וואו עס האָט געהערשט די באַלשעוויסטישע אָדער קאָמוניסטישע פּאַרטיי. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דאָס צעפּאַלן פון רוסלאַנד אויף פאַרשיידענע מלוכות. אויסער פּוילן, פּינלאַנד און שפּעטער די פּאָליטישע לענדער (לעטלאַנד, עסטלאַנד, ליטע) האָט זיך אָפּגעטיילט פון דער סאָוועט-רעפּובליק אויך אַזוי-רע-אוינע, וואו עס האָט געלעבט די גרעסטע העלפט אידן פון אַמאָליקן רוסלאַנד. אוקראַינע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מלוכה מיט דער הויפּט-שטאָט קיעוו. צווישן קיעוו און מאַסקווע, דער רעזידענץ פון דער סאָוועטישער רעגירונג, האָט זיך צעפּלאַקערט אַ לאַנגער קריג (1918—1920). די באַלשעוויסטישע „דריטע אַרמיי“ האָט זיך אַריי-געריסן אין אוקראַינע, אָבער זי האָט געמזוט אָפּטרעטן פאַר די אַזק-ראַינישע פּאָלקן, צווישן וועלכע אייניקע האָבן זיך גערופן „כמעלניצקיס

פּאָלק", „נאַנטעס פּאָלק" אין האָבן דערמאָנט דעם אידן וועגן די אמאָליקע בלוטיקע יאָרן. אין עם איז מאַקע געקומען אַ צייט, וואָס איז געווען ניט ווייניקער שרעקלעך ווי יענע ווילדע צייטן. דער פירער פון דער אוקראינישער רעגירונג פעטלירע האָט געגעבן פולע פרייהייט דער נייער הינדאמאקישער ארמיי, צו וועלכער עם זיינען צוגעשטאַנען ווילדע באַנדעס מיט קאַזאַקישע „אַטאַמאַנען", וואָס האָבן געוואוסט נאָר פון איין זאך: אויסראַטן פּאָלשעוויקעס און אידן.

דאָס יאָר 1919 איז געווען אַ יאָר פון שרעקלעכע שחיטות אין פיל הינדערטער קהילות. אין דער פּאָדאָליער שטאַט פּראָסקוראָוו זיינען הינדאמאקעס געגאַנגען פון הויז צו הויז און געהאַקט אידישע קעפּ; 1500 טרוגים האָט מען מקבר געווען אויפן אידישן בית-עולם. אַזעלכע הריגות זיינען פּאָרנעקומען נאָך אין אַ סך שטעט (זשיטאָמיר, פּאַסטאָוו, טשערקאַס, טעטיעוו, טולמישין, אומאַן און אַנדערע), אין דער זעל-פיקער געגנט, וואו עם האָט זיך געגאַסן אידיש בלוט אין 17=טן און 18=טן יאָרהונדערט ... צו די צרות פון די „פעטליראַווצעס" זיינען צוגעקומען נאָך די פּאָגראַמען פון דער אַנטי-פּאָלשעוויסמישער „ווייסער

70. נאָך אַ פּאָגראַם אין אוקראַינע 1919; אויפן בית-עולם

ארמיי" אונטער דער פירונג פון רוסישן גענעראל דעניקין, וואָס האָט זיך דורך אוקראַינע גערוקט צו מאַסקווע. אויפן וועג האָבן די „ווייסע“ געקוילעט אידן און גערופֿט זייערע הייזער, האַלטנדיק, אז אלע אידן זיינען באַלשעוויקעס. שפעטער איז געקומען די באַלשעוויסטישע „רויטע ארמיי“ און האָט צעשלאָגן ביידע ארמיען, די „פעטלוראָוועס“ און די „דעניקינצעס“. זי האָט געראַטעוועט די אידן פון טויט, אָבער ניט פון הינגער און ביטערער טויט. אוקראַינע האָט זיך ווידער פאַראייניקט מיט גרויס-רוסלאַנד און איז געוואָרן „סאָוועטיש“; ביי דעם מיטעלן קלאַס, צו וועמען עס האָט געהערט די מערהייט פון דער אידישער באַפעלקערונג, האָט מען אָפגענומען אלע אלטע קוואַלן פון פֿרנסה און אפילו די פירגער-רעכט, ווייל לויטן סאָוועטישן געזעץ האָבן פירגער-רעכט נאָר מענטשן פון אַרבעטער-קלאַס.

49. די אידישע וועלט נאָך דעם וועלט-קריג

דאָס בילד פון אייראָפּע נאָך דעם וועלט-קריג האָט זיך פֿאַר-ענדערט. עס זיינען זיך צעפאלן אלטע מלוכות און צוגעקומען נייע. דער פרידן-טראַקטאַט פון ווערסאַל (1919) האָט אָנערקענט די פּאָלנ-דיקע נייע מלוכות, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט פון אמאָליקן רוסלאַנד און עסטרייך-אונגאַרן; די רעפובליק פוילן מיט דריי מיליאָן אידן, לויטע מיט 150.000, לעטלאַנד מיט 100.000, עסטלאַנד מיט 5.000, טשעכאָ-סלאַוואַקיע מיט 350.000, דייטשע-עסטרייך מיט 225.000. דאָס קיניגרייך רומעניע, וואָס האָט פֿאַר דער מלחמה געדריקט איר אידישע באַפעלקערונג אַזוי ווי רוסלאַנד, האָט אָפגענומען אַ גרויסע טעריטאָריע ביי אונגאַרן און ביי רוסלאַנד (פעסאַראַביע) און האָט אינגאַנצן אַ מיליאָן אידן; אין אונגאַרן איז געבליבן אַ האַלבער מיליאָן אידן. לויט די פרידן-טראַקטאַטן האָבן פּמעט אלע נייע מלוכות גענומען אויף זיך אַ התחייבות אָנערקענען די פירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט פון זייערע „נאַציאָנאַלע מינדערהייטן“, ד.ה. פון די קלענערע פעלקער, וואָס לעבן אין לאַנד, צווישן זיי אויך פון דער אידישער באַפעלקערונג. פֿאַרמעל האָבן דאָס די רעגירונגען געמאַכט, אָבער אין דער ווירקלעכקייט זיינען נאָך אידן ווייט ניט אומעמיס פֿאַר געוואָרן פון די אלטע צרות.

אין פוילן האָבן אידן לויט דער קאָנסטיטוציע אַלע פירגער-
 לעכע און פּאָליטישע רעכט; זיי האָבן אין פּאַרלאַמענט (סוים) זייערע
 דעפּוטאַטן, וואָס זיינען צום גרעסטן טייל פאַראייניקט אין אַ באַזונדער
 נאַציאָנאַלער פּראַקציע, פּדי געמיינזאַם צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן
 פון דער אידישער מינדערהייט. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט פאַרבע-
 סערט די סאָציאַלע און עקאָנאָמישע לאַגע פון די פּוילישע אידן. עקאָ-
 נאָמיש איז בכלל די לאַגע ערגער געוואָרן, ווייל פוילן איז אָפּגעשניטן
 פון גרויסן רוסישן מאַרק, וואו זי פלעגט אַמאָל פאַרקויפן אירע פּראָ-
 דוקטן און פאַבריקאַטן הויפּטזעכלעך דורך אידישע פאַרמיטלער. די
 אידישע פּרנסות אין פוילן זיינען געבליבן די אַלטע; צו נייע פּראַפעסיעס
 לאָזט מען דעם אידן ניט צו: מען גיט אים ניט קיין שמעלע אין אַ מלוכה-
 אַמט. טויזנטער אידן מיט הויכשול-בילדונג געפינען ניט קיין אַרבעט.
 האַנדל און האַנטווערק זיינען געפאַלן. די מלוכה-שטייערן נעמען אָפּ
 ביי דעם סוחר און בעל-מלָכה אַ גרויסן טייל פון זיין פאַרדינסט. דער
 אַנטיסעמיטיזם איז נאָך גענוג שטאַרק אין דער פּוילישער געזעלשאַפּט.
 די שווערע אַויסערלעכע לאַגע פאַרשאַרפט דעם קאַמף פון פאַרטייען
 אין דער אידישער מאַסע: די שטאַק-פּרומע „אַגודת-ישראל“ און די
 ציוניסטן, די „בונדיסטן“, די „פּוילי-ציון“ און די „רויטע“ אָדער קאָ-
 מוניסטן — פירן צווישן זיך אַ פאַרביטערטן קאַמף. עס גייט נאָך איצט
 דער קולטור-שטרייט צווישן העברעאָיסטן און אידישיסטן. און דאָך
 ווערט פיל אַויפּגעטאָן אַיפּן געביט פון ווירטשאַפּט און קולטור. מען
 שאַפט פאַרשיידענע חֲבֵרוֹת צו פאַרגרינגערן די עקאָנאָמישע נוֹיט,
 קאָאָפּעראַטיוון און קרעדיט-קאַסעס פאַר אַרבעטער און הענדלער; מען
 גרינדעט שולן פאַר האַנטווערק און אַלגעמיינע שולן מיט דער אידישער
 אָדער העברעאָישער לערנשפּראַך און נאָך אַנדערע קולטור-אָרגאַני-
 זאַציעס. די ליטעראַטור אין דער פּאָלק-שפּראַך וואַקסט; באַזונדערס
 איז אַיסגעוואַקסן די אידישע פּרעסע אין וואַרשע און אַנדערע שטעט.
 אזוי איז אַויך די לאַגע אין די קליינע פּאָליטישע מלוכות: ליטע, לעט-
 לאַנד, עסטלאַנד. אין ליטע האָט מען פון אָנהויב געגעבן אידן נאָ-
 ציאָנאַלע אַוטאָנאָמיע אין דער פּאַרם פון אַ אידישן מיניסטעריום און
 אַ נאַציאָנאַל-ראַט אין קאַוונע (1920); שפּעטער האָט מען דאָס אָפּ-
 גענומען, ווייל ליטע האָט צייטווייליק אָפּגעשאַפן דעם גאַנצן פאַר-

לאמענטארישן רעזשים; אָבער די עקאָנאָמישע לאַגע איז דאָ ניט אַזוי שלעכט ווי אין פּוילן. — אין לעטלאַנד איז די אידישע נאַציאָנאַלע מינדערהייט אָפּציעל אָנערקענט: זי האָט אַ פּאַרלאַמענטאַרישע רעפּרעזענטאַנץ און געניסט פון שול-אָוטאָנאָמיע, וואָס איז געזיכערט דורך אַ באַזונדערן אידישן רעפּאַרטאַמענט ביים בילדונגס-מיניסטעריום אין ריגע. — עסטלאַנד האָט געגעבן דער קליינער אידישער מינדערהייט אַ פּוילשטענדיקע קולטור-אָוטאָנאָמיע.

אַ רעשט פון אַמאָליקן אַנטיסעמיטיזם איז נאָך פאַרבליבן אין רומעניע. דאָ האָט זיך ווידער פאַרשטאַרקט די „אַנטיסעמיטישע ליגע“, וואָס באַשטייט הויפּטזעכלעך פון סטודענטן אונטער דער פירונג פון אַ פּאַנאַטישן פּראָפּעסאָר קוזאַ אין יאַסי. פון צייט צו צייט מאַכן די סטודענטן אָנפאַלן אויף זייערע אידישע חברים אין די הויכ-שולן פון בוקאַרעשט, יאַסי און אַנדערע שטעט; זיי פּאַדערן, מען זאָל אידישע יונגעלייט ניט צולאָזן אין די אַוניווערזיטעטן. אָבער דער יונגער אידישער דור קעמפט ענערגיש פאַר בירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט, פירט דעם קאַמף דורך די אידישע רעפּוטאַטן אין פּאַרלאַמענט, שאַפט אייגענע קולטור-אינסטיטוציעס און גייט אין די וועגן פון פּוילישן אידנטום. אין רומעניע איז נאָך די נאַציאָנאַלע פּאַרטיי שטאַרקער איידער די אַסימילאַטאָרישע, באַזונדערס אין אַזעלכע פּראָווינצן ווי בוקאַווינע (די „אידישע שטאַט“ טשערנאָוויץ) און די אַמאָליקע רוישישע בעסאַראַביע (קישניעוו).

אין דער טישעכאַ-סלאָוואַקישער רעפּובליק, וואו גרויסע טיילן פון דער אידישער באַפּעלקערונג זיינען אַסימילירט מיט דייטשן, משעכן אָדער מאַדיאַרן (אין די אינגאַרישע פּראָווינצן), באַמערקט זיך אַ טענדענץ צו שאַפן אַ אידישע נאַציאָנאַלע פּאַרטיי, וואָס זאָל האָבן אירע פּאַרשטייער אין פּאַרלאַמענט, און אַנדערע פּאָליטישע און קולטורעלע אינסטיטוציעס. צוויי שפּאַנישע אידישע קיבוצים, אין אונגאַרן און עסטרייך, האָבן זיך גאָר אָפּגעזאָגט צו באַנוצן זיך מיט רעכט פון נאַציאָנאַלע מינדערהייטן. די אַסימילירטע פירער האַלטן עס פאַר ניט פאַטעריאַטיש, אַז אידן זאָלן זיך אַרױסשטעלן פאַר אַ באַזונדער נאַציע און אָפּטיילן זיך פון דער הערשנדיקער מאַדיאַרישער אָדער דייטשער נאַציע. די אַנטיסעמיטן קוקן אָבער ניט אויף דער דאָזי-

קער פארטיקאציעסער האלמונג אין פארביטערן דעם אידן דאָס לעבן, באַ-
זונדערס ליידיט די יוגנט אין די אוניווערזיטעטן.

מען האָט געקענט האָפּן, אז אין דעם נייעם דייטשלאַנד, וואָס
האָט נאָך דער מלחמה אַראָפּגעוואָרפּן פּוין זיך דעם יאָך פּוין מאַנאַרכיזם
און מיליטאַריזם אין איז געוואָרן אַ דעמאָקראַטישע רעפּובליק, וועט
זיך פאַר די זעקס הונדערט טויזנט אידן אָנהויבן אַ נייע ליכטיקע צייט.
אַבער עס איז אויסגעקומען נאָר אַנדערש. ס'איז נישט גענוג, וואָס
אַ פאַרלאַמענט נעמט אָן אַ פּרייע קאָנסטיטוציע (אגב האָט די קאָנ-
סטיטוציע פּוין דער דייטשער רעפּובליק פאַרפאַסט אַ אידישער דע-
מאָקראַט, הונגאַ פּרעס); עס איז נויטיק, אז דאָס פּאַלק אינגאַנצן זאָל
זיך אינערלעך באַפּרייען פּוין דעם אַלמן רעזשים. דאָס האָט אין דייטש-
לאַנד געפּעלט. ווען דאָס לאַנד האָט זיך פאַרואיקט נאָך דעם קריג,
מיט דער הילף פּוין דעמאָקראַטישע און סאַציאַליסטישע פאַרטייען,
זיינען אויפגעשטאַנען די פינסטערע פּוּחות פּוין דער פאַרגאַנגענהייט —
די מאַנאַרכיסטן, די מיליטער-לייט און די אַנטיסעמיטן און האָפּן גע-
נומען פּונטעווען קעגן דער „יודענרעפּובליק“. זיי האָפּן געהרגעט דעם
איינציקן אידישן מיניסטער אין דער רעפּובליקאנישער רעגירונג
ראַמענזוי און ווילן פּטור ווערן פּוין אַלע אידן אין דייטשלאַנד. אין די
לעצטע יאָרן פּוין שאַרפּן עקאָנאָמישן קריזיס זיינען מיליאָנען פאַר-
צווייפּלטע מענטשן צוגעשטאַנען צו דער ווילדער אַנטיסעמיטישער
פאַרטיי, וואָס האָט זיך געגעבן אַ פאַלשן נאָמען: „נאַציאָנאַל-סאַציאַל-
ליסטישע אַרבעטער-פאַרטיי“ (היטלער-פאַרטיי), אַבער איז זייער ווייט
סיי פּונם ריינעם נאַציאָנאַליזם און סיי פּוין ערלעכער אַרבעטערשאַפט.
דאָס איז נאָר אַ פאַראייניקונג פּוין פינסטערע רעאַקציאָנערן און פאַר-
צווייפּלטע מאַסן, וואָס האָפּן צו פאַרבעסערן זייער לאַגע דורך אַ מילי-
טערישער דיקטאַטור און טרוימען וועגן דער „גוטער“ צייט, ווען עס
וועט „דאָס יודענבלוט פּאַם מעסער שפּריצען“ (ווי זיי זינגען אין זייער
ליד). אזוי מוזן זיך די דייטשע אידן גרייפּן צום קאַמף קעגן די דאָזיקע
אוראייניקלעך פּוין די מיטלאַטערלעכע קרייזטרענער (די היינטיקע
טראַגן אויך אַ האַקנקרייך אויף זייערע קליידער). אידישע עמיגראַנטן,
וואָס זיינען אַנטלאָפּן פּוין פּוילן, פּוין די אוקראַינישע פּאַגראַמען אַדער
פּוין דעם באַלשעוויסטישן טערראָר קיין בערלין און אַנדערע שטעט, פּוילן

זיך דאָ באַזונדערס ניט זיכער. און דאָך האָט דער נײַער צוגױפֿקום פֿון
מֶזרח-און מֶערב-אידן אױף אַזױ פֿיל געשטאַרקט דעם נאַציאָנאַלן גױסט,
אַז אױך אין די אומרואַיקע צײַטן גײט ווײַטער די אידישע קולטור-
אַרבעט, די גײסטיקע באַװאָפֿענונג פֿון אידישן פֿאָלק.

טױזנטער פֿאָליטישע עמיגראַנטן פֿון רוסלאַנד האָבן זיך באַזעצט אױך
אין פֿראַנקרײך, ענגלאַנד און אַנדערע מֶערב-לענדער. אומעטױס
וועקן זײ בײַ זײַערע האַלב-אַסימילירטע ברידער דעם געדאַנק, אַז עס
איז דאָ אַ אידיש פֿאָלק, וואָס וואַנדערט איבער דער וועלט און וויל
דאָך בלײַבן אײניק. באַלד נאָך דער מלחמה האָבן זיך גרױסע אידישע
מאַסן געװאָרפֿן קײן אַמערײקע; פֿאַר די לעצטע פּופּצען יאָר איז נאָך
אַ מיליאָן אידן צוגעקומען צום דריי-מיליאָניקן צענטער אין די
פֿאַראײניקטע שטאַטן, אָבער לעצטנס האָט אַמעריקע פֿאַרשלאָסן אירע
טױערן פֿאַר עמיגראַנטישע מאַסן; נאָר אױנציקע מענטשן און קלײנע
גרופּעס ווערן אַרײַנגעלאָזן. דער עמיגראַציע-שטראָם איז אַװעק אין
אַנדערע לענדער פֿון אַמעריקע: קאַנאַדע, אַרגענטינע, בראַזיליע; אָבער
דאָ וויל מען אױך ניט אַרײַנלאָזן צו פֿיל פֿרעמדע.

אױן האַפּענונג האָט געװאַרעמט פֿיל אידישע הערצער אין דער
שווערער נאָך-מלחמה צײַט: די נײַע ווענדונג אין צײַטן זױס. נאָך פֿאַרן
סוף פֿון דער מלחמה האָט דער ענגלישער אױסן-מײַנסטער באַלפֿור אין
נאָמען פֿון דער רעגירונג צוגעװאָגט אין זײַן „דעקלאַראַציע“, אַז ווען די
ענגלישע אַרמײַ וועט באַפֿרײען פֿאַלעסטינע פֿון די טערקן, וועט מען
זאָרן וועגן אַ „נאַציאָנאַלער הײם פֿאַרן אידישן פֿאָלק“ אין זײַן אַלטן
לאַנד. דאָס האָט געקלונגען פֿמעט ווי אַ משיח-אַנװאַג. אידישע לע-
גיאַנערן זײַנען אַרײַן אין דער ענגלישער אַרמײַ צו העלפֿן איר אין דעם
„באַפֿרײונגס-קריג“. ווען די גוטע שעה איז שױן געקומען און די
ענגלענדער האָבן אַקופֿירט פֿאַלעסטינע, האָבן זיך אַהײן אַ לאַז געטאָן
עמיגראַנטישע מאַסן, אָבער דאָס הָרױבע לאַנד האָט געקענט אױפֿנעמען
נאָר קלײנע גרופּעס פֿאַרמעגלעכע לײט און „חלוצים“, אַרבעטער-
פֿיאַנערן. די אידישע האַפּענונגען אױף אַ „נאַציאָנאַלער הײם“ האָבן
אױפֿגעבראַכט די פֿאַלעסטינישע אַראַבער, וואָס האָבן געמײנט, אַז אידן
קומען אָפֿנעמען בײַ זײַ דאָס לאַנד. אין אַפּריל 1920 האָבן אַראַבער
אין די גאַסן פֿון ירושלים געמאַכט אַ דעמאָנסטראַציע, וואָס האָט זיך

פארענדיקט מיט אַנפאלן אויף אידן; אין אַ יאָר אַרנס האָבן זיי שוין געמאַכט אַן אַמתן פּאָגראַם אין יפו (דערביי איז דערהרגעט געוואָרן דער אידישער דיכטער ברענער און נאָך צוויי שרייבער). דער ענגלישער אויבער-קאָמיסאַר פון פּאַלעסטינע סאַמיועל (אַ איד), האָט אַפילו נישט געוואַגט שטרענג צו פאַשמרעאַפן די פּאָגראַמשיקעס, פּדי נאָך מער נישט צערייצן די אַראַבער. נאָכדעם ווי דער „פּעלקער-בונד“ האָט געגעבן ענגלאַנד אַ „מאַנדאַט“ אויף דער פאַרוואַלטינג פון פּאַלעסטינע און האָט פאַשמעטיקט די באַלפּור-דעקלאַראַציע וועגן אַ אידישער נאַציאָנאַלער היים, האָט זיך די איינוואַנדערונג, די „עלְהָה“, פאַרשטאַרקט. עס זיינען אַרײַן אין לאַנד אי רייכע קאַפיטאַליסטן אי חלוצישע אַרבעטער, הענדלער און אינטעליגענץ. מען האָט געבויט שמעט און קאַלאָניעס. די פאַרשטאַט פון יפו, תּל-אַבֿיב, איז אויסגעוואַקסן אין אַ גרויסער רײַן-אידישער שטאַט מיט העכער פּערציק טויזנט איינוואַוינער. באַזונדער גרויס איז געווען די „עלְהָה“ אין יאָר 1925, ווען עס זיינען געקומען מאַסן פון פּוילן און אַנדערע לענדער. די ענגלישע פאַרוואַלטינג אין אַרץ-ישׂראל האָט אָפּגעשטעלט די ווייטערדיקע איינוואַנדערונג, ווייל אין דעם קליינעם לאַנד איז שוין נישט געווען גענוג אַרבעט און באַשעפטיקונג פאַר די צוגעקומענע.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אינטער דער פירונג פון חיים ווייצמאַן און נחום סאָקאָל אָוו אין לאַנדאָן, האָט אַנטוויקלט אַ שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדע אין דער גאַנצער וועלט. איבערזום האָבן פאַרשטייער פון דער פאַרטיי געפּרעדיקט די ציוניסטישע אידיע און געזאַמלט געלט פאַרן „קרן-היסוד“ און „קרן-קיימת“, אויף איינקויפן ערד און באַזעצן אידן אין אַרץ-ישׂראל. און סך-הכל האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפן דאָרטן אַ אידישן צענטער פון קוים 200.000 נפּשות, שוין מיט די אַלטע איינוואַוינער, קעגן 800.000 אַראַבער. אַזוי איז דער איד-דעאַל פון אַ „נאַציאָנאַלער היים“, וואו אידן זאָלן זיין די מערהייט, ביז אַהער נישט פאַרווירקלעכט געוואָרן. די אַראַבער האַלטן זיך פאַר די בעלי-בית פון פּאַלעסטינע און ווילן אינגאַנצן אָפּשטעלן די אידישע איינ-וואַנדערונג. מוסולמענישע פּאַנאַטיקער האָבן אויפּגעהעצט די אַראַבישע מאַסע קעגן אידן, וואָס ווילן פּלומרשט אָפּנעמען ביי זיי דאָס הייליקע לאַנד. אַזוי איז אין אָוגוסט 1929 געקומען צו אַ שרעקלעכן פּאָגראַם:

אין חברון האָבן אַראַבער אויסגעקזילעט צענדליקער אידישע פֿתורים פון דער ישיבה מיט זייערע רבנים; אין ירושלים און צפת האָבן זיי גע- שלאָגן און גערױבט; עטלעכע קאַלאַניעס האָבן זיי פאַרברענט אָדער צעראַבירט. די ענגלישע פּאָליציי אין געקומען צו שפּעט צו הילף. די שטימונג אין ציוניזם איז נאָך דעם שטאַרק געפּאָלן. אַלץ קלאַרער ווערט די איבערצייגונג, אז אין ארץ-ישראל קען און מוז געשאַפן ווערן אַ גרעסערער ישוב, געבױט אויף אַ געזונטן עקאָנאָמישן גרונד, אין אַ נאַציאָנאַלער קולטור-צענטר, וואָס וועט זיין טייער דעם גאַנצן פּאָלק. אָבער די אויפבויע-אַרבעט אין „גלות“, וואו עס וואוינען איבער פּופּצען מיליאָנען אידן, וועט דאָך בלייבן די גרעסטע נאַציאָנאַלע אויפגאַבע.

אין סאַוועט-רוסלאַנד, וואו עס זיינען געבליבן דריטהאַלבן מיליאָן אידן, ווערט געמאַכט דער פּרוּב איבערצובױען די גאַנצע סאַציאַלע אָרדענונג אויף דעם גרונד פון קאָמוניזם. דערווייל איז מער צעשטערט ווי געבױט געוואָרן. דער אידישער מיטלשטאַנד איז גאַנץ צערױבן געוואָרן; מען גייט אַריבער צו פאַבריק-אַרבעט, ערדאַרבעט און מלוכה-דינסט. אינגאַנצן איז צעשטערט די פּרייע אַנטוויקלונג אויפן געביט פון גייסטיקער קולטור. אַלע פּאָליטישע ריכטונגען, תּוּזן דער קאָמוניסטישער, זיינען פאַרבאָטן: מען טאָר ניט דענקען, גלױבן אין טאָן אַנדערש, ווי עס הייסט די קאָמוניסטישע פאַרטיי. אין רוסלאַנד האָט זיך איבערגעריסן דער היסטאָרישער פּאָדים אין לעבן פון פּאָלק; די פּרייע עוואָלוציע (אַנטוויקלונג) איז צעשטערט דורך אַ געוואַלטיקער רעוואָלוציע. דערמיט האָט זיך רוסלאַנד אָפּגעשניטן פון דער גאַנצער וועלט, און דאָס רוסישע אידנטום איז דערווייל אָפּגעשניטן פון דער איבעריקער אידישער וועלט.

צום אָנהױב פון 19-טן יאָרהונדערט זיינען אויף דער גאַנצער וועלט געווען ניט מער ווי דריי מיליאָן אידן; איצט, מיט הונדערט יאָר שפּעטער, זיינען דאָ אידן אויף דער וועלט איבער פּופּצען מיליאָן. דאָס פּאָלק וואַקסט, און דעם וואַקס וועט קיינער ניט אָפּשטעלן. דאָס האָט באַוויזן די גאַנצע פיר-מאָיאָנטיאַריקע אידישע געשיכטע. די אידישע געשיכטע גייט ווייטער.

כראנאלאגיע.

I. פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

יאר:

- 1700—2000. די צייט פון די אַבות אברהם, יצחק אין יעקוב (פּאָל-פּנען)
1700—1300. די בני-ישראל אין מצרים.
1300—1200. מושה רבנו און יציאת מצרים.
1200—1030. אידן באזעצן זיך אין פּנען. די שופטים-צייט.
1030. שאול המלך.
1010. דויד המלך.
970. שלומה המלך.
930. די צעשפאלטונג פון דער אידישער מלוכה.
720—930. מלכות ישראל:
870. די גרינדונג פון דער הויפטשטאט שומרון; אחאב און אליהו הנביא.
720. גלות-אשור.
586—930. מלכות יהודה:
700. חזקיהו און סנחריב; ישעיה הנביא.
620. יאשיהו און זיין רעפארם.
597. בבלס הערשאפט; ירמיהו הנביא.
586. דער ערשטער חורבן פון ירושלים.
586—536. גלות-בבל.
536—332. פערסישע הערשאפט:
516. זרובבל און דער אויפבוי פון בית-המקדש.
443—458. עזרא און נחמיה.
332—140. גריכישע הערשאפט:
332. אלכסנדר מוקדון אין ירושלים.
320. יהודה אונטער די פמאָלעמייער.
198. יהודה אונטער די סעלעוקידן.
167. דער אויפשטאַנד פון די חשמונאים.
140. די באַפריינג פון פרעמדער הערשאפט.
140—37. די חשמונאים און די צייט פון הורדוסן;
140. דער נשיא שמעון חשמונאי.
135. דער נשיא יוחנן הירקנוס; צדוקים און פרושים.

- 103. דער מלך אלפסנדר ננאי.
- 67. דער ברודער-קריג הורקנוס-אריסטאפול.
- 63. פאמפיי און די רוימער אין ירושלים.
- 62. הורקנוס און אנטיפאטער.
- 37. קיניג הורדוס דער גרויסער.

II. נאך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

- 4. הורדוסעס טויט; זיינע יורשים.
- 40—44. די רוימישע פראקוראטארס אין יהודה.
- 44—41. קיניג אגריפא I
- 66—44. די לעצטע פראקוראטארס.
- 66—70. דער נאציאנאלער קריג מיט רוים.
- 70. דער צווייטער חורבן-ירושלים.
- 80. יוחנן בן-זפאי גרינדעט דעם סנהדרין אין יבנה.
- 135—132. דער אויפשטאנד פון בר-בוכפא און דער חורבן פון ביתר.
- 150. דער סנהדרין און די גרויסע ישיבות אין גליל.
- 200. יהודה הנשיא און די משנה.
- 220. די גרויסע ישיבות אין בבל; רב און שמואל.
- 315. פאלעסטינע אונטער דער הערשאפט פון קריסטלעכן רוים.
- 350. רדיפות אין ארץ-ישראל; פארענדיקט דעם תלמוד-ירושלמי.
- 395. די צעטיילונג פון דער רוימישער אימפעריע; פאלעסטינע אונטער דער הערשאפט פון ביזאנטיע.
- 429. דער לעצטער נשיא (פאטריארך) גמליאל אין פאלעסטינע.
- 500. פארענדיקט דער תלמוד-בבלי.
- 500—600. פארגרעסערונג פון אידישע ישובים אין איטאליע, פראנק-רייך, דייטשלאנד און שפאניע.
- 613. דער אנהויב פון צוואנג-שמד אין וועסטגאטישער שפאניע.
- 614. דער אידישער אויפשטאנד קעגן ביזאנטיע אין ארץ-ישראל.
- 624—628. די מלחמות פון מוכאמעד מיט די אראבישע אידן.
- 629. שמד און גירוש אין פראנקרייך (קיניג דאגאבערט).
- 638. די הערשאפט פון אראבער אין פאלעסטינע און בבל.
- 711. אראבישע הערשאפט אין שפאניע.
- 750. גרינדונג פון פאנדאדזשן קאליפאט; די עקסילארכן און גאונים.
- 750. די כאזארישע הערשער אָנגענומען דעם אידישן גלויבן.
- 760. עגן בן-זויד און די קראים אין בבל.
- 768—840. אידישע ישובים אין דער אימפעריע פון קארל דעם גרויסן און זיין זון לודוויק (פראנקרייך, דייטשלאנד, איטאליע).

942. געשטאָרפן סעדיה-גאון אין בָּבֶל.
950. דער מיניסטער חסדאי אָבן-שאַפּרוט אין אַראַפּישער שפּאַניע.
970. דער לעצטער כאַזאַרישער קיניג יוסף (רוסלאַנד).
1038. דער סוף פון די גאַזנים און פון די ישיבות אין בָּבֶל.
1055. געשטאָרפן שמואל הנגיד, וויזיר אין גראַנאַדאַ.
- 1000—1100. גרשום מאור הגולה און רש"י (דייטשלאַנד, פראַנקרייך)
1096. דער ערשטער קרייץ-צויג; חורבן פון אידישע קהילות אין דייטשלאַנד.
1099. קרייצפאָרער איינגענומען ירושלים און פאַרטריבן די אידן.
1113. אַ פּאַגראַם אויף אידן אין קיעוו (רוסלאַנד).
1140. יהודה הלויס נסיעה קיין ארץ-ישראל און זיין טויט.
1147. צווייטער קרייץ-צויג (פראַנקרייך, דייטשלאַנד).
1148. די פּאַגראַמען פון מוסולמענישע אַלמאַחאַדן אין שפּאַניע.
- 1182—1198. צייטווייליקער גירוש פון פראַנקרייך (פיליפּ-אָונויסט).
1189. דריטער קרייץ-צויג (ענגלאַנד).
1204. געשטאָרפן דער רמב"ם.
1215. פּוּפּסט אינאַצענץ III און דאָס געזעץ וועגן אידישע קליידער.
1242. פאַרברענט דעם תלמוד אין פאַריוו.
1247. פּוּפּסט אינאַצענץ IV קעגן עלילת-דם.
1263. דער דיספּוט אין באַרסעלאַנע; דער רמב"ן.
1264. דער סטאַטוט פאַר אידן פון פירשט באַלעסלאַוו (פּוילן).
1290. דער גירוש פון ענגלאַנד.
- 1306—1314. צייטווייליקער גירוש פון פראַנקרייך.
1320. די פּאַסטאָר-גזירה אין פראַנקרייך און אַ נייער גירוש.
- 1330—1338. „וודענשלעגער“ אין דייטשלאַנד.
1348. דער „שוואַרצער טויט“ אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער.
- 1333—1370. קיניג קאַזימיר דער גרויסער און אידישע עמיגראַציע קיין פּוילן.
1388. גרויספירשט וויטאָלד אין ליטע און זיינע פּרווילעניעס פאַר אידן.
1391. די „סעוויליער שחיטה“ און שמו-פּאַגראַמען אין שפּאַניע.
1394. דער לעצטער גירוש פון פראַנקרייך.
- 1413—1414. דער לאַנגער דיספּוט פון טאַרטאַזע (שפּאַניע).
1421. דער גירוש פון ווין.
1453. די טערקישע הערשאַפט אין קאַנסטאַנטינאָפּאָל און דער אָנהויב פון אַ גרויסער אידישער עמיגראַציע קיין טערקיי.
1481. די נייע שפּאַנישע אינקוויזיציע קעגן טאַרטאַנען.

1492. ארויסגעטריבן אלע אידן פון שפאניע.
1495. צייטווייליקער גירוש פון ליטע (ביז 1503).
1498. ארויסגעטריבן אלע אידן פון פאָרטוגאַל.
- 1507—1550. דער אויפבלי פון אידישן צענטער אין פוילן.
1516. איינגעפירט אַ געטאָ אין ווענעציע.
- 1524—1532. די משיחישע אַניטאַציע פון ראַובני און מאָלכאַ (איטאַליע)
1550. די קאַלאָניע פון פאָרטוגעזישע מאַראַנען (ניי-קריסטן) אין דרום-פראַנקרייך.
- 1530—1570. דער נייער ישוב אין ארץ-ישראל; יוסף קארף און אר"י אין צפת.
1553. די פּופּסטן פאַרברענען דעם פּלמוד אין רוים און פאַרפּאָלגן אידן.
1563. דער צאַר איזאָן דער שרעקלעכער הייסט דערטרינקען אלע אידן פון פּאָלאַצק אין טייך דווינאַ (רוסלאַנד).
1579. געשטאַרבן יוסף נשיא, דער תקיף ביים טערקישן הויף.
1580. געגרינדעט דער „ועד האַרצות“ אין פוילן.
1590. שפּאַנישע און פאָרטוגעזישע מאַראַנען לויפן קיין האַלאַנד.
1614. דער פּאַגראַם פון פעטמילכן און דער צייטווייליקער גירוש פון פראַנקפורט און וואַרמס (ביז 1616).
- 1618—1648. די צרות פונם דרייסיקיאָריקן קריג אין דייטשלאַנד און עסטרייך.
1623. געגרינדעט דער „ועד הקהילות“ אין ליטע.
- 1648—1649. די שחיטות אין אוקראַינע בשעת דעם קאַזאַקן-אויפ-שטאַנד פון כמעלניצקי.
- 1654—1656. די פּאַגראַמען אין גאַנץ פוילן בשעת דעם שוועדיש-רוסישן קריג.
1655. מנשה בן-ישראל אין לאַנדאָן; קראַמוועל, דער נייער אידישער ישוב אין ענגלאַנד.
1655. דער אָנהויב פון אידישן ישוב אין צפון-אַמעריקע; ניי-אַמסטערדאַם (ניו-יאָרק).
1656. דער חרם קעגן פּרויך שפינאַזאַ אין אַמסטערדאַם (האַלאַנד).
1666. שבת-צבי, די משיחישע באַוועגונג אין אלע אידישע ישובים.
1670. דער נייער גירוש פון ווין.
1671. אידן באַזעצן זיך אין בערלין און בראַנדענבורג.
1678. די אידן אין עלזאַס אונטער פראַנקרייכס הערשאַפט.

1740. דער בעש"ט אין מעדזשיבאָזש און דער אָנהויב פון דער חסידישער באַוועגונג.
- 1740—1744. דער צייטווייליקער גירוש פון פּראָג (קייזערין מאַריאַ מערעזיאַ).
1750. באַגרעניצונגס־רעגלאַמענט פאַר אידן אין פּרייסן פון פּרידריך II 1755. מענדעלסאָנס ערשטעס ווערק; 1783. די ביבל־איבערזעצונג.
1756. די אַרזיסטרעטונג פון יעקוב פּראָנק; 1757—1759. די פּראַנ־קיסטישע באַוועגונג און דער שמד פון די סעקטאַנטן.
1764. פאַרמאַכט די צענטראַלע „ועדים“ אין פּוילן און ליטע און דער סוף פון דער פּרייטער אידישער קהילה־אָוטאָנאָמיע.
1768. די „אַזמאַנער שחיטה“ און היידאַמאַקן־פּאַגראַמען אין אוקראַינע.
- 1772—1795. די דריי צעטיילונגען פון דער פּוילישער מלוכה און דער איבערנאַנג פון פּוילישע אידן צו רוסלאַנד.
1776. די דעקלאַראַציע פון פּרייהייט אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע און גלייכבאַרעכטיקונג פאַר אידן.
1772. אָנהויב פון דעם רבנים־קאַמף קעגן די חסידים; די חסידישע באַ־וועגונג פאַרשטאַרקט זיך אין פּוילן.
1782. דער טאַלעראַני־פּאַטענט פון עסטרייכישן קייזער יאָסף II 1789. די פּראַנצויזישע רעוואָלוציע און די דעקלאַראַציע פון מענטשן־רעכט.
1791. די עמאַנסיפּאַציע פון אידן אין פּראַנקרייך.
1807. דער „סנהדרין“ פון פאַריז; פאַרשטאַרקונג פון דער אַסימילאַציע־באַוועגונג אין מערב־אַיראָפּע.
1808. נאַפּאָלעאָן שאַפּט אָפּ די עמאַנסיפּאַציע אין עלזאַס.
1808. די ערשטע אידישע ערדאַרבעטער־קאַלאָניעס אין רוסלאַנד.
1812. דער עמאַנסיפּאַציע־עדיקט אין פּרייסן.
1815. אָנהויב פון דער פּאָליטישער רעאַקציע און קאַנטר־עמאַנסיפּאַציע אין אַיראָפּע.
1827. דאָס מיליטער־געזעץ פון ניקאָלאַי II; דער קאַנטאַניסטן־שמד.
1830. דער קאַמף פאַר עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד (ריסער א"א).
1844. דער קאַמף פאַר רעליגיעזער רעפּאָרם אין דייטשלאַנד (ראַבינער־קאַנפּערענצן).
1844. די רוסישע רעגירונג גרינדעט שולן פאַר אידן; די פאַרשטאַרקונג פון דער השפּלה־באַוועגונג אין רוסלאַנד.
1848. די מערץ־רעוואָלוציע און צווייטע עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד.
1858. די עמאַנסיפּאַציע אין ענגלאַנד.

1860. די גרינדונג פון „אליאנס איוראפעליט“ אין פאריז.
- 1860—1865. די פארבעסערונג פון דער אידישער לאגע אין רוסלאנד;
די רעפארמעס פון אלעקסאנדער II און די אסימילאציע-פאווענונג
צווישן די רוסישע אידן.
1867. די עמאנסיפאציע אין עסטרייך-אינגארן.
1870. די עמאנסיפאציע אין איטאליע.
1880. די אנטיסעמיטישע פאווענונג אין דייטשלאנד.
- 1881—1882. די פאגראמען אין רוסלאנד און די רעאקציע פון
אלעקסאנדער III.
- 1881—1882. דער אנהויב פון דער עמיגראציע קיין אמעריקע און פא-
לעסטינע; די „חובבי-ציון“ („בילד“) און די נאציאנאלע פאווענונג.
1891. דער גירוש פון מאסקווע; דער אנהויב פון אירישן ישוב אין
ארגענטינע.
1894. דער דרייפוס-פראצעס אין פראנקרייך (פיו 1899).
1897. דער ערשטער פאזעלער קאנגרעס און די גרינדונג פון דער ציו-
ניסטישער ארגאניזאציע.
1897. די גרינדונג פון דעם אידישן „ארבעטער-פונד“ אין רוסלאנד.
1903. דער קישינעווער פאגראם; די פארשטארקונג פון דער נאציא-
נאלער און סאציאליסטישער פאווענונגען ביי אידן אין רוסלאנד.
1905. די ערשטע רוסישע רעוואלוציע אין די אקטאבער-פאגראמען.
- 1914—1915. די רדיפות אויף אידן אין רוסלאנד.
1917. די צווייטע רוסישע רעוואלוציע און די עמאנסיפאציע פון אידן;
די אקטאבער-רעוואלוציע פון די באַלשעוויקעס.
1917. די באַלפור-דעקלאראציע וועגן שאפן א „נאציאנאלע היים“ פאר
אידן אין פאלעסטינע.
- 1918—1921. בירגער-קריג און מאסן-פאגראמען אין אוקראינע.
1919. דער שלום-קאנגרעס אין פאריז (ווערסאלער טראקטאט); אָנער-
קענט די רעכט פון נאציאנאלע מינדערהייטן.
1922. דער ענגלישער מאנדאט אויף פאלעסטינע און די פארשטארקונג
פון דער ציוניסטישער פאווענונג; דער וואוקס פון ישוב
(תל-אביב).
1929. דער אראבישער פאגראם אין פאלעסטינע.
1930. די פארשטארקונג פון אנטיסעמיטיזם אין דייטשלאנד (נאציא-
נאל-סאציאליסמן).

רשימה פון די בילדער

זייט:	זייט:
196	10
196	12
206	13
207	18
207	19
210	20
214	22
216	23
217	25
218	27
221	34
222	37
224	41
224	42
225	45-46
225	53
228	63
230	72
232	75
232	81
235	86
237	101
237	117
238	137
243	138
247	138
250	140
261	152
264	160
267	167
267	167
267	180
268	182
271	183
273	196

.36 „אידישע נאָס“ אין פּראָג	1. קאַרטע פון אַלטן מורח .
.37 „אידישע נאָס“ אין אַ	2. סעמיטישע וואַנדערער .
. . . דייטשער שטאַט .	3. אַברהאַם בּוים אין חבּרון .
.38 אָנפאַר אויף מאַראַנען .	4. קנעכט אין מצרים .
.39 מנשה בּן-ישראל .	5. מושה אויפן ברעג ניגום .
.40 ברוך שפינאָואַ	6. ראַמועס II. .
.41 שבת-צבּי .	7. פּאַרג סיני .
.42 אַלט-לובּלין .	8. קאַלב אַפּים .
.43 אויפּרוף פּון „ועד אַרבע אַרצות“ .	9. מושה רבּנו .
.44 מהרש"א .	10. קאַרטע פּון די צוועלף שבּטים .
.45 פּאַנדאַן כּמעלניצקי .	11. ירושלים, עיר דויד .
.46 יעקוב פּראַנק .	12. אבשלוּם טוּט .
.47 גאַנטע .	13. פיניקישער בעל .
.48 אַ היידאַמאַק .	14. אַסטאַרטאַ .
.49 בעש"ס פּית-מדרש .	15. געפּאַנגענע אידן אין אַשור .
.50 זיילנער נאָן .	16. רמיהו באַקלאַנט ירושלים .
.51 שניאור-זלמן פּון ליאַנע .	17. על נהרות פּבַל .
.52 פעטמילכס פּאַנגאַם אין פּראַנקפורט .	18. העברעאישע שריפט .
.53 דער זיידע בענטשט דעם אייניקל .	19. אַלפּסנדר מוקדון .
.54 מושה מענדעלסאָן .	20. גריכישער נאַט זעום .
.55 „גרויסער סנהדרין“ אין פּאַריז .	21. קאַרטע פּון פּאַלעסטינע (חשמונאים) .
.56 היינריך היינע .	22. טריאומף-צוג פּון טיטוסן .
.57 לודוויג בערנע .	23. חורבּות פּון אַ שול אין גליף .
.58 קאַרל מאַרקס .	24. פּותל מערבי .
.59 היינריך גרעין .	25. אַרטע מטבעות אין א"י .
60-61. אידישע טיפּן אין פּוילן .	26. פּוילישע מטבעות מיט אידישע אויפּשריפטן .
62. יצחק-בער לעווינאָן .	27. קאַרטע פּון אַרטע אידישע ישובים אין אייראָפּע .
63. אידישע וואַנדערער .	28. „יוסיפּין“, ערשטע אויסגאַבע .
64. טעאַדאָר הערצל .	29. רמב"ם .
65. מענדעלע מזכּר ספרים .	30. דער איד מיטן שפיצקן הוט .
66. אחר-העם .	31. דער איד מיט דער געלער לאַטע .
67. יצחק-ליבּוש פּרין .	32. סינאַנאָע אין טאַלעדאַ .
68. שלום-עליכם .	33. שפּאַנישע אינקוויזיציע .
69. אידישע היימלאַזע .	34. „אויטאָ דאַ-פּע“ .
70. נאָך אַ פּאַנגאַם אין אוקאַ	35. שפּאַנישע אינקוויזיציע „קוועמאַדעראַ“ .
71. ראַינע 1919 .	36. „געמאַ“ אין רוים .

דרוקפעלערן

דארף זיין:	געדרוקט:	שורה:	זייט:
דער קליינער	דער קליינעל	— פון אויבן 6	24 —
איז	אזי	— פון אונטן 8	26 —
עס איז	עס אַ איז	— פון אויבן 17	43 —
אין זיי	איז זיי	— " 16	64 —
גרויסע	גרויסן	— פון אונטן 2	67 —
קאַנצענטרירט	קאַנצענטירט	— " 9	99 —
גרויסן	גרויסער	— פון אויבן 12	101 —
מיר	מער	— " 6	115 —
אין	אין	— " 2	118 —
רוימיש	רומיש	— פון אונטן (קעפל) 12	127 —
געטענהט	געטענעט	— פון אונטן 10	135 —
אַן	אַז	— פון אויבן 3	160 —
געפערלעכע	געפערלעכער	— פון אויבן 1	166 —
איז	אין	— פון אונטן 2	175 —
פארגיסן	פערגיסן	— פון אויבן 3	183 —
זאָלן	זאַל	— פון אונטן 4	191 —
צוריקגערופן	צוקירגערופן	— פון אויבן 15	193 —
יאָרהונדערט	יאָרהונדער	— פון אונטן 6	215 —
קריסטלעכע	קריסטלעכער	— " 5	220 —
מיטן נאָמען	מיט נאָמען	— " 10	264 —